

अनुसन्धान प्रतिवेदन

नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती २०७०

नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती २०७०

प्रकाशन सहयोग
कानूनी शासन तथा मानव अधिकार
संरक्षण प्रणाली सबलीकरण कार्यक्रम/युएनडीपी

सबैका लागि न्याय
काठमाडौं

नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अवस्था र चुनौती

२०७०

सबैका लागि न्याय
काठमाडौं

अनुसन्धान समूह

- संयोजक : सूर्यप्रसाद कोइराला (पूर्व नायव महान्यायाधिवक्ता)
अनुसन्धान विज्ञ : महेश शर्मा पौडेल (सहन्यायाधिवक्ता)
अनुसन्धान विज्ञ : कृष्णजीवि घिमिरे (सहन्यायाधिवक्ता)
अनुसन्धान विज्ञ : अधिवक्ता शर्मिला श्रेष्ठ

अनुसन्धान सहयोगी

- श्री हरिप्रसाद रेग्मी (उपन्यायाधिवक्ता)
श्री वसन्ती श्रेष्ठ (अधिवक्ता)
श्री रुपा उप्रेती (अधिवक्ता)
श्री पवन श्रेष्ठ

सम्पादन

- श्री कृष्ण मुल्मी

- प्रकाशक/सर्वाधिकार : सबैका लागि न्याय, काठमाडौं
अध्ययन सहयोग : संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत
न्यायमा पहुँच परियोजना (युएनडीपी)
प्रकाशन सहयोग : कानुनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण
प्रणाली सबलीकरण कार्यक्रम/युएनडीपी
प्रकाशन मिति : २०७१ असोज
प्रकाशन संख्या : १०००
पत्राचार ठेगाना : सबैका लागि न्याय, अनामनगर, काठमाण्डौ
वेभ साइट : <http://www.j4anepal.com>

(यस प्रतिवेदनमा समेटिएका टिप्पणी, तथ्याङ्क, व्याख्या एवम् अनुसन्धानका सबै पक्षहरूको जिम्मेवारी अध्येता/अनुसन्धानकर्ताहरूको हो। न्याय क्षेत्र सुधारका लागि सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा प्रकाशित यस प्रतिवेदनले प्रकाशन सहयोगी संस्था कानुनी शासन तथा मानवअधिकार संरक्षण प्रणाली सबलीकरण कार्यक्रम नेपाल/युएनडीपीको विचारको प्रतिनिधित्व गर्ने मनसाय राख्दैन।)

महान्यायाधिकारको कार्यालय

शाखा)

रामशाहपथ काठमाडौं

पत्र संख्या :-

मिति :-

मिति :-

मन्तव्य

सबैका लागि न्यायले (Justice For All) संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत न्यायमा पहुँच परियोजनाको सहयोगमा नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अवस्था र चुनौति विषयमा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरी प्रस्तुत अनुसन्धान प्रकाशन गर्न लागेको कार्य स्वागतयोग्य रहेको छ । नेपाल सरकार वादी मै दायर भएका फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अध्ययन गरी असफलताका कारणहरू पहिचान गर्ने उद्देश्य यस अध्ययनले राखेको छ । यसका लागि अनुसन्धान तहकिकात सम्पन्न भै अदालतमा दायर भएका र अदालतबाट फिर्सा भएका फौजदारी मुद्दाको अध्ययन गरी असफल हुनाका कारणहरू पहिचान गर्ने कार्य यस अध्ययनले गरेको छ ।

नेपालमा अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने कार्य प्रभावकारी नभन नसकेको र यसका कारण कसुर उठेर हुने प्रतिशत कम भएको, पीडितले न्याय पाउन नसकेको, अभियुक्तलाई सजाय दिन नसकिएको र अधिकांश मुद्दा असफल हुने गरेको भन्ने अवस्था रहेको सन्दर्भमा सरकार वादी मै चलाइएका त्यस्ता मुद्दाका मिसिलको अध्ययन र अनुसन्धानले अभियोजनको सफलता र असफलताको स्थितिमाथि बस्तुगत उंगले प्रस्तुत गर्न सक्दछ । साथै अनुसन्धानमा आधारीत अध्ययनले देखाएको आधारतह वृद्धि विश्वसनिय र वैज्ञानिक पनि हुन्छ । तसर्थ यो अध्ययन आफैमा महत्वपूर्ण रहेको छ । सरकार वादी मुद्दाको विद्यमान अवस्थाको चित्रण र यस्ता मुद्दाका असफलताका कारणहरूको पहिचान प्रस्तुत पुस्तकले गर्ने प्रयास गरेको छ । यस अनुसन्धानले यस्ता मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा संलग्न निकाय र अधिकारीको क्षमता विकास गर्न, प्रणालीगत र संगठनात्मक सुधार गर्न, कार्य प्रणालीमा परिवर्तन गर्न तथा असफलताका कारणहरूलाई सम्बोधन गर्न सहयोग पुग्ने विश्वास लिएको छ ।

महान्यायाधिकारको कार्यालय र मातहत सरकारी वकिल कार्यालय सरकार वादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्ने तथा अभियोजन र प्रतिरक्षा गर्ने आधिकारिक निकाय हुन् । प्रस्तुत अध्ययनले यस्ता निकायलाई सुधारका क्षेत्र पहिचान गरी कार्य सम्पादन गर्न मद्दत पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । अन्त्यमा प्रस्तुत अध्ययनको अनुसन्धान गर्ने विज्ञ समूह, प्रकाशक संस्था र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत न्यायमा पहुँच परियोजना प्रति हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

धन्यवाद ।

२०७१ भाद्र

(बाबुराम कुँवर)

महान्यायाधिकार

महान्यायाधिकार

फोन: ४-२६२२१४, ४-२६२६९५, ४-२४०२१०, ४-२९२०४७, फ्याक्स :- ४-२६२५६२, ४-२९२०५१

एक्सचेन्ज :- ४-२९२०५७, ४-२९२०१९, ४-२६२४९४, ४-२६२५०६

ईमेल: info@attorneygeneral.gov.np, वेबसाइट: www.attorneygeneral.gov.np

घन्यवाद

नागरिकको जीउ, धन र वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु र विना भेदभाव न्यायको सुनिश्चित गर्नु राज्यको प्रमुख दायित्व हो । फौजदारी न्याय प्रणालीका धेरै उद्देश्यहरूमध्ये अपराधको निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात, अभियोजन र स्वच्छ पुर्पक्ष गरी अपराधीलाई दण्ड दिनु र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु हो । न्याय सुनिश्चितताको लागि निष्पक्ष अनुसन्धान तथा तहकिकात गरी कानून अनुसार मुद्दा चलाउने, अभियोजन लगाउने र कसुर ठहर भएमा कानून बमोजिम सजाय दिने र पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने आदि कार्यहरू महत्वपूर्ण पक्ष हो । अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन कानूनी विषय मात्र नभएर प्राविधिक र सामाजिक विषय पनि भएको हुनाले यसको लागि अपराध गर्नेले सजाय पाउँछ भन्ने विश्वसनीय वातावरणको सृजना राज्यले गर्नुपर्ने हुन्छ । यसको लागि राज्यले कानून तर्जुमा गर्नुमा मात्र पर्याप्त नभई कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छ कि छैन र विद्यमान कानूनी व्यवस्था र उपलब्ध स्रोत साधानले समाजमा विद्यमान अपराधलाई सम्बोधन गर्न सकेका छन् वा छैनन् र वृद्धि भैरहेको नयाँ प्रकृतिका अपराधलाई विद्यमान अनुसन्धान, तहकिकात प्रक्रिया तथा प्रविधि पर्याप्त छन् वा छैनन् भन्ने बारेमा समय समयमा अध्ययन हुनु पर्ने पनि अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

यही सन्दर्भमा नेपालमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अवस्था र यसको चुनौतिको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान हुनुपर्ने आवश्यकताको महशुस गरी सबैका लागि न्यायबाट यस अनुसन्धान गरिएको हो । सरकारवादी मुद्दाहरूको असफलतामा के कस्तो समस्या तथा चुनौतीहरू छन् र यसको समाधान कसरी गर्न सकिन्छ र अपराधको अनुसन्धान तथा तहकिकातमा के कस्तो समस्याहरू छन् भन्ने बारेमा अध्ययन गरी सोसँग सम्बन्धित नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्न र प्रचलित कानूनमा गर्नुपर्ने संशोधन समेत सुझावको रूपमा सिफारिस गर्ने उद्देश्यले यस अध्ययन गरेको छ । यसका साथै अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी समस्याहरू सम्बोधन गरी अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणको क्रममा नीतिगत- कानूनी, संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा के कस्ता सुधार गर्नु पर्दछ भन्ने समेत यस अध्ययनले सुझाएका छन् । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा सरकारवादी

फौजदारी मुद्दा सम्बन्धी कानून प्रयोगको अवस्था र असफलताका कारण पनि पहिचान गरिएको हुनाले तत्सम्बन्धमा सुधारका योजना र प्रभावकारी कार्यक्रम संचालन गर्न समेत यस अध्ययनले योगदान पुऱ्याउने छ ।

अतः यस अध्ययन गर्ने क्रममा अध्ययन टोलीका संयोजकको रूपमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउने विज्ञ पूर्व नायव महान्यायाधिवक्ता श्री सूर्यप्रसाद कोइराला, अनुसन्धान विज्ञहरु सहन्यायाधिवक्ता श्री महेश शर्मा पौडेल र सहन्यायाधिवक्ता श्री कृष्णजीवि घिमिरेलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । अध्ययनलाई सफल बनाउनको लागि समय समयमा विभिन्न काममा सहयोग गर्नु हुने अनुसन्धान सहयोगीहरु उप न्यायाधिवक्ता श्री हरि प्रसाद रेग्मी, अधिवक्ता श्री वसन्ती श्रेष्ठ, श्री रुपा उप्रेती र श्री पवन श्रेष्ठको अमूल्य सहयोगको लागि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं भने अध्ययन प्रतिवेदनको सम्पादन गरी सहयोग गर्नु हुने श्री कृष्ण मुल्मी पनि धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ ।

अन्त्यमा यस अध्ययनका लागि सहयोग गर्ने संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत न्यायमा पहुँच परियोजना तथा प्रकाशनको लागि सहयोग गर्ने कानूनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली सवलीकरण कार्यक्रम/युएनडिपी प्रति आभार व्यक्त गर्दछौं । साथै यस अनुसन्धान तथा प्रकाशनलाई व्यवस्थापकीय, प्राविधिक तथा अन्य आवश्यक सहयोग गर्ने सबैका लागि न्यायका सदस्यहरु तथा कर्मचारीहरुलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

२०७१ भदौ

सबैका लागि न्याय

विषयसूचि

कार्यकारी सारांश

परिच्छेद १

परिचय तथा अनुसन्धान विधि

१.१	विषय प्रवेश	७
१.२	अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य	८
१.३	अध्ययनको महत्व	१०
१.४	अध्ययनको उद्देश्य	१०
१.५	अनुसन्धान विधि	११
१.६	अध्ययनको सीमा	१३
१.७	अध्ययनको स्वरूप	१४

परिच्छेद २

नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनको अवस्था सम्बन्धमा पूर्व अध्ययनको समीक्षा

२.१	नेपालमा फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार	१५
२.२	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन	१६
२.३	सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन	१६
२.४	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, २०६७-०६८/२०७१-०७२	१७
२.५	अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभावकारिता	१८
२.६	विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकास अध्ययन प्रतिवेदन, २०६६	१९
२.७	फौजदारी कानूनको समीक्षात्मक विवेचना	२१
२.८	फौजदारी कानूनको रूपरेखा	२१
२.९	नेपालमा मानव हत्या सम्बन्धी कानून	२१
२.१०	नेपालको फौजदारी न्यायमा सुधारको आवश्यकता र सम्भावना	२२
२.११	फौजदारी न्याय प्रणालीका चुनौतीहरु	२३

परिच्छेद ३

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

३.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

३.१.१	समानता र समान उपचारको अधिकार	२५
३.१.२	निर्दोषिता अनुमानको अधिकार	२६
३.१.३	गोपनीयताको अधिकार	२७
३.१.४	यातना विरुद्धको अधिकार	२८
३.१.५	दोभाषेको अधिकार	३०
३.१.६	कानूनी सहायताको अधिकार	३१
३.१.७	आफूविरुद्ध साक्षी हुन नलाग्ने अधिकार	३३
३.१.८	प्रतिरक्षाको अधिकार	३५
३.१.९	पीडितका अधिकार	३७

३.२. सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान, अभियोजन, न्याय निरुपण सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

३.२.१	संवैधानिक व्यवस्था	३८
३.२.२	कानूनी व्यवस्था	४१
३.२.३	कानूनी व्यवस्था र संशोधन सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुझावहरू	५७
३.२.४	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम (सम्मेलन) बाट पारित प्रस्तावहरू	६१

परिच्छेद ४

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान र अभियोजनको प्रभावकारिता तथा सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्या

४.१	अनुसन्धानको वर्तमान अवस्था:	६६
४.२	अभियोजन सम्बन्धी व्यवस्था	६८

४.३ अनुसन्धान र अभियोजनवारे सर्वोच्च अदालतको निर्णय ८०

४.४ फौजदारी न्याय प्रणाली सुधारका लागि कानून निर्माण प्रयास ९७

परिच्छेद- ५

सरकारवादी भई चलेका फौजदारी मुद्दाहरूको चुनौती विषयक अध्ययन र विश्लेषण

५.१	जाहेरी दरखास्त	१०६
५.२	अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रतिवेदन	११३
५.३	घटनास्थल मुचुल्का/प्रमाण संकलन/खान तलासी/लाशजाँच	११९
५.४	अभियुक्तको पक्राउ र बयान	१३०
५.५	बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज	१३९
५.६	भौतिक प्रमाणहरू	१४७
५.७	अनुसन्धानको समग्र स्थिति	१५३
५.८	प्रस्तावित राय	१६०
५.९	अभियोगपत्र	१६५
५.१०	सुनुवाइ प्रकृया	१७६
५.११	जिल्ला अदालतको फैसला	१८७
५.१२	पुनरावेदन अदालतको फैसला	२०४
५.१३	सर्वोच्च अदालतको फैसला	२०७

परिच्छेद-६

लिखित प्रश्नावली पठाई लिइएको जानकारी (अन्तर्वार्ता) बाट प्राप्त विवरणहरूको विश्लेषण

६.१	जाहेरी दरखास्त सम्बन्धी कारणहरू	२२२
६.२	अनुसन्धान अधिकृत नियुक्तिसँग सम्बन्धित समस्याहरू	२२५
६.३	प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धी समस्याहरू	२२९

६.४. घटनास्थल प्रकृति खानतलासी/लाशजाँच र सनाखती मुचुल्का सम्बन्धमा	२३२
६.५. भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धी समस्याहरु	२३५
६.६. अभियुक्तको पक्राउ तथा बयानसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२३९
६.७. बुझिएका व्यक्तिहरुको कागजसम्बन्धी समस्या	२४४
६.८. अनुसन्धान अधिकृतको प्रस्तावित रायसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२४७
६.९. अदालतमा दायर हुने अभियोगपत्र सम्बन्धी समस्याहरु	२५०
६.१०. अभियुक्तको अदालतमा हुने बयानसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२५३
६.११. साक्षीको बकपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२५४
६.१२. बहस पैरवीसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२५६
६.१३. जिल्ला अदालतको फैसला सम्बन्धी समस्याहरु	२५८
६.१४. पुनरावेदनपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरु	२६०
६.१५. संस्थागत समस्याहरु	२६३
६.१६. कानूनी समस्याहरु	२६६

परिच्छेद-७

अनुसन्धानको निष्कर्ष र मुद्दा असफल हुनाका कारणहरु पहिचान

७.१. अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका निष्कर्षहरु	२६८
७.२. मुद्दा असफल हुनाका कारणहरुको पहिचान	२७०

परिच्छेद-८

सुझावहरु

८.१. कानून तर्जुमा र परिमार्जन	२९५
८.२. नीतिगत व्यवस्था	३००
८.३. संरचनागत व्यवस्था	३०१
८.४. क्षमता विकास	३०२
८.५. कार्यसम्पादनमा सुधार	३०३

अनुसूची - १

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ भित्रका मुद्दाको अनुसन्धान, तहकिकात, अभियोजन र दायरी ३१६

अनुसूची - २

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ बाहेकका सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था ३२५

अनुसूची - ३

सरकारवादी मुद्दाको असफलता सम्बन्धी अनुसन्धानका क्रममा फाइलहरुको अध्ययन गरी संकलन गर्नुपर्ने तथ्यहरुको लागि तयार गरिएका प्रश्नावलीहरु ३३१

अनुसूची - ४

सरकारवादी मुद्दा असफल हुनाका कारणहरुबारे सरकारी वकिल, प्रहरी, न्यायाधीश र कानून व्यवसायीहरूसँग लिइएको लिखित अन्तर्वार्ताका बुँदागत प्रश्नहरु ३४७

कार्यकारी सारांश

राज्यले गम्भीर अपराधको अनुसन्धान गरी कसूरदारलाई सजायको मागदावी लिई अदालतमा मुद्दा दायर गर्दछ। अदालतमा मुद्दा दायर गरेर मात्र पुग्दैन, सो बमोजिम कसूर ठहर भएमा मात्र अपराध गर्नेले सजाय पाउने, पीडितले न्याय पाउने र समाजले शान्ति, सुरक्षा र सुव्यवस्था पाउने हुन्छ। नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाको सफलतामा धेरै चुनौती तथा समस्याहरू रहेको छ। विगत पाँच वर्षको जिल्ला तहको सफलता हेर्दा सफलता औसत ६९.४६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यस परिप्रेक्षमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको असफलताका कारणहरू पहिचानका लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो।

प्रस्तुत अध्ययनमा सर्वोच्च अदालतबाट अनुसन्धान र अभियोजन वारेमा वोलिएका फैसलाहरूको अध्ययन, अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूका सान्दर्भिक विश्लेषण तथा समीक्षा, नेपालको संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाको विवेचना तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट २०६९।१।१५ देखि २०६९।८।१५ सम्म अन्तिम निकास भएका असफल १२६ वटा मुद्दाहरूको १३१ वटा विषयको विकल्प सहितको र खुल्ला प्रश्नावली (Closed and Open Ended Questionnaire) तयार गरि अध्ययन गरिएको छ। सर्वोच्च अदालतबाट फैसला भएकाहरू मध्येबाट ५० असफल फैसलाहरू अध्ययन र फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत न्यायाधीश, सरकारी वकील, प्रहरी अधिकृत र कानून व्यवसायीबाट सुझाव प्राप्त गरी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ। प्रतिवेदनलाई अन्तिम स्वरूप दिने क्रममा नेपाल बार एसोसिएसन, पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीश, अदालतका उच्चस्तरका अधिकृतहरू, सरकारी वकील र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी लगायतका विज्ञ सरोकारवालाहरूसँग परामर्श र सुझाव लिइएको थियो। अध्ययनका क्रममा सिद्धहस्त विद्वानहरूका अनुसन्धानात्मक कृतिहरू, लेख रचनाहरू जसले सरकारवादी मुद्दा असफलता सम्बन्धी सन्दर्भ र कारणहरू औल्याइएका छन् ती समेतलाई अध्ययन र समीक्षा गरिएको छ।

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा अभियुक्तका मानव अधिकारले विशेष महत्व राख्दछ। पक्राउ गरी प्रहरी हिरासत वा न्यायिक हिरासतमा राख्दा निजको आधारभूत मानव अधिकार हनन नहुने गरी कानूनी प्रकृयाहरू पूरा गरेर मात्र हिरासतमा राख्नुपर्दछ र अभियुक्तहरूप्रति मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्दछ। प्रहरी हिरासतमा रहेको कुनै पनि व्यक्तिको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा शरीर, आवास तथा पत्राचार खानतलासी गर्दा वा शारीरिक परिक्षण गर्दा, बयान अभिलेख गर्दा, सनाखत गर्दा वा अन्य व्यक्तिको सनाखत गराउँदा वा टेलिफोन संवाद गराउँदा मानवोचित व्यवहार गर्ने परिपाटीको विकास गर्नु आवश्यक हुन्छ। हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूले निर्देशित गरेको मापदण्ड अनुसारको अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने कार्यमा अनुसन्धानमा संलग्न निकायहरू मुख्यतया प्रहरी प्रशासन एवं सरकारी वकीलको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसर्थ सरकारवादी मुद्दाहरूको असफलताका कारणहरू केलाउँदा फौजदारी न्याय प्रशासनमा अभियुक्त तथा पीडितका मानव अधिकारको संरक्षण तथा सो सम्बन्धी विश्लेषण गर्न आवश्यक हुन्छ।

गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरूमा राज्यले नै अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने पद्धतिलाई अंगालिएको पनि ५४ वर्ष नाघिसकेको छ। यस बीचमा भएका संवैधानिक तथा कानूनी विकासक्रमले कतिपय पुराना मान्यता र प्रावधानहरूलाई परिवर्तन गर्दै समयानुकूल बनाउन नयाँ नयाँ कानूनी व्यवस्थाहरू गरिँदै लगेको छ। तथापि सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा हुने अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी हुन सकिरहेको देखिँदैन।

साविकमा अनुसन्धान र अभियोजन वारेमा रहेको संयुक्त पद्धति असफल प्रायः रहेको सन्दर्भलाई लिएर परिवर्तन गरी ल्याइएको स्वतन्त्र अनुसन्धान पद्धतिलाई यो ऐनले आत्मसात गरेको छ। यसले अनुसन्धानको कार्यलाई अभियोजनबाट अलग गरेको छ, तर अभियोजन पक्षको कानूनी नियन्त्रणलाई समन्वयात्मक र निर्देशनात्मक रूपमा स्थापित गरेको छ। अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा शुरु सूचना वा जाहेरीदेखि लिएर अनुसन्धानको

समाप्ति पश्चात मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी राय सहित मिसिल सरकारी वकील समक्ष पेश गरेपछि अनुसन्धानात्मक कार्य समाप्त हुन्छ। यस्तो कार्य प्रहरीले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ (यसपछि सहजताका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन मात्र भनी एको) को परिधिभित्र रही स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले सम्पादन गर्न सकिने भए पनि यसमा जाहेरी पश्चात प्रारम्भिक प्रतिवेदन, सरकारी वकीलको निर्देशन, सरकारी वकील समक्ष बयान, मानिस छाडनु पर्दा सरकारी वकीलको सहमति लगायतका व्यवस्थाबाट अनुसन्धान कार्य स्वतन्त्र रहेपनि अभियोजनको नियन्त्रणमा हुने स्थिति देखिन्छ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ बाहिरका सरकारवादी मुद्दा बारेमा विभिन्न ऐनमा भएका व्यवस्थाहरु एकनासका नभएकाले अनुसन्धान गर्ने निकाय, अनुसन्धान गर्ने अधिकारी, कार्यविधि फरक फरक छन्। जस्तो कि भ्रष्टाचार मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐनको कार्यविधि बमोजिम अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान गर्दछ भने वन मुद्दामा वन ऐनको कार्यविधि बमोजिम कम्तिमा रेञ्जर स्तरका अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान गर्दछ। तथापि अनुसन्धान गर्दा सामान्यतः अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, अभियुक्तको बयान लिने, अपराधको बारेमा जानकारी हुने व्यक्तिसँग सोधपुछ, खानतलासी, दशी प्रमाण बरामद, मुचुल्का, दशी प्रमाणको वैज्ञानिक परिक्षण, अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने, धरौट वा तारेखमा छाड्ने, राय सहित सरकारी वकीलसँग अनुसन्धानमा सहयोग लिने, सरकारी वकीलको निर्देशन पालना गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरु सबैमा समेटिएका छन्।

सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि को कसउपर मुद्दा चलाउने भन्ने निर्णय गरी अदालत समक्ष अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्य नै अभियोजन हो। साविकमा सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्नेसम्मको कार्य सरकारी वकील र प्रहरीद्वारा संयुक्त रूपमा हुने गरेकोमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भए पश्चात धारा १३५ मा कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई

हुनेछ र महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तका अधीनमा रहि प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भए बमोजिम मिति २०६३।१०।१ मा अधिकार प्रत्यायोजन भै सरकारी वकीलहरुले ऐनको व्यवस्था बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र समेत पेश गर्ने कार्य गर्दैआएका छन्।

अनुसन्धानबाट सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा थुप्रै कानूनी व्यवस्थाहरु जिम्मेवार रहेका छन्। कतिपय नयाँ कानूनको तर्जुमा र कतिपय प्रचलित कानूनमा संशोधन परिमार्जन र पुनरावलोकनको आवश्यकता रहेको, कतिपय नीतिगत व्यवस्थाको अभाव र अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणसँग सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जनशक्तिको दक्षता विकासको पाटो र भौतिक स्रोत साधनको अभाव, नेपालको अपराध अनुसन्धान प्रणाली परम्परागत रहेको र परम्परागत अनुसन्धान प्रणालीलाई आधुनिक र बैज्ञानिक बनाउनु नसकिएको, सरकारी वकीलबाट मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्दा प्रमाणका आधारमा मूल्यांकन गरी निर्णय गर्नुपर्नेमा त्यसको प्रयोग सो अनुरूप हुन नसकेको, साक्षीहरुको सुरक्षा, संरक्षण समेतका अभावमा जाहेरवाला, पीडित तथा साक्षीले विपरित रूपमा बकपत्र गर्ने अभ्यास रहेको पाइएको छ। यी समस्याहरु र अवस्थाहरु सरकारवादी मुद्दाको सफलताका चुनौतीको रूपमा देखिएका छन्। यसरी नै सरकारवादी मुद्दामा अपराधको सूचना, अनुसन्धानका विभिन्न प्रकृयाहरु जस्तै प्रमाण संकलन, बयान, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, निर्देशन, वैज्ञानिक परिक्षण, अभियोजन तथा अदालती वा सुनुवाइ प्रकृया र फैसलासम्मका चरणमा विभिन्न समस्या, त्रुटि र कमजोरी रहेको देखियो। कुनै एक प्रकृत्यामा मात्र सुधार गरेर असफलताको अवस्था अन्त हुने अवस्था नरहेको र समग्र प्रकृया र चरणमा सुधार आवश्यक रहेको अवस्था हुँदा यी सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा अनुसन्धानका विभिन्न प्रकृत्यामा रहेको कमजोरी, त्रुटि, अपर्याप्तता, अभियोजनका त्रुटि र फैसला तथा अदालती प्रकृत्यामा रहेको फाइल अध्ययनबाट देखिएका समस्या, कमजोरी र त्रुटिको सामूहिकता स्वरूप मुद्दामा असफलता हुने गरेको पाइयो।

सरकारवादी हुने मुद्दामा हदम्याद कम भएका मुद्दामा हदम्याद बढाउने गरी कानूनको संशोधन गर्ने र सरकारवादी हुने कुनै पनि मुद्दामा १ वर्षभन्दा कम हदम्याद नहुने गरी व्यवस्था, गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा हिरासतमा राख्न सक्ने अवधि अपर्याप्त रहेकोले यो अवधिलाई गम्भीर प्रकृतिका अवधिमा बढाउने गरी कानूनको संशोधन, हिरासतमा राख्ने अनुमति लिँदा सरकारी वकील मार्फत लिने कानूनी व्यवस्था, अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान अधिकारीले जमानत दिन सक्ने व्यवस्था, साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा जस्ता कानूनी सुधार अपेक्षित छन्। यसरी नै अपराध अनुसन्धान गर्न सक्ने दर्जा प्रहरी सहायक निरीक्षक रहेको वर्तमान कानूनलाई संशोधन गरी न्यूनतम प्रहरी निरीक्षक दर्जाको बनाउन तथा जिल्ला र पुनरावेदन तहमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजन पक्षबीच समन्वय संयन्त्र निर्माण गर्न आवश्यक देखिन्छ।

अपराध अनुसन्धानलाई वैज्ञानिकीकरण गराउँदै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बनाउने र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई अभिवृद्धि गर्ने नीति अख्तियार राज्यबाट गरिनुपर्ने, अनुसन्धान, अभियोजन र पुनरावेदन नीतिको तर्जुमा, अनुसन्धानमा जनसहभागिता जुटाउन जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरमा संचालन गर्ने तथा संचार माध्यमबाट सूचनाहरू प्रवाह गर्ने नीति निर्माण पनि अनुसन्धान र अभियोजनको प्रभावकारिताका लागि आवश्यक देखिएको छ।

सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने सबै निकाय र अभियोजनसँग सम्बन्धित निकायबीच बृहत् रूपमा समन्वय अभिवृद्धि, नेपाल प्रहरी अन्तर्गत अपराध अनुसन्धानका प्रयोजनका लागि अपराध अनुसन्धान निकाय (अपराध अनुसन्धान व्युरो) स्थापना, प्रत्येक विकास क्षेत्रमा साधन सम्पन्न प्रयोगशालाहरूको स्थापना गरी परम्परागत अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिमा रूपान्तरण गर्नु पनि सरकारवादी मुद्दाको सफलताका लागि जरुरी देखिएको छ। प्रभावकारी रूपमा अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्नका लागि यसमा संलग्न निकायहरूको क्षमता विकास पनि अति आवश्यक रहेको छ।

अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कार्यसम्पादनमा रहेको कार्यान्वयनजन्य कमजोरी वा त्रुटिका कारण मुद्दाको सफलतामा असर परेको कुरा अध्ययनबाट पहिचान गरी विस्तारमा उल्लेखन र विवेचना गरिएको र समाधानका सुझाव पनि प्रस्तुत अध्ययनमा गरिएको छ। मूलतः मुद्दामा अपराधको सूचना, अनुसन्धानका विभिन्न प्रकृयाहरू जस्तै प्रमाण संकलन, बयान, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, निर्देशन, वैज्ञानिक परीक्षण, अभियोजन तथा अदालती वा सुनुवाई प्रकृया र फैसलासम्मका चरणमा पहिचान गरिएका विभिन्न समस्या, त्रुटि र कमजोरीलाई सम्बोधन गर्ने गरी कार्यसम्पादनमा सुधार गर्नु आवश्यक छ।

परिच्छेद १

परिचय तथा अनुसन्धान विधि

१.१ विषय प्रवेश

समाजमा आपराधिक कृत्याकलापको शुरुवातलाई मानव समाजको स्थापना सँगसँगै राखेर हेर्ने गरिन्छ। समाजको परिवेशले अपराधको घटनाको मात्रामा फरक पारेको हुन सक्छ तर अपराध नै नघट्ने भन्ने हुँदैन। विज्ञान र प्रविधिको विकासक्रम सँग सँगै नयाँ नयाँ अपराधको जन्म तथा अपराध गर्ने प्रवृत्तिमा पृथकता एवं जटिलता थपिएको अवस्था देखिएको छ भने सोही अनुरूप अपराध नियन्त्रणमा विज्ञान र प्रविधिको प्रयोग अपेक्षाकृत हुन नसकेको कारण समाज अपराधको उत्पादन स्थलमा परिणत हुँदै गई रहेको महसुस भइरहेको छ। अपराध बढ्दै जाँदा त्यसले अराजकताको अवस्था सृजना गर्ने तथा कानूनको शासन र न्याय धरासायी हुन्छ। यसैले राज्यले गम्भीर अपराधको अनुसन्धान गरी कसूरदारलाई सजायको मागदावी लिई अदालतमा मुद्दा दायर गर्दछ। अदालतमा मुद्दा दायर गरेर मात्र पुग्दैन सो बमोजिम कसूर ठहर भएमा मात्र अपराध गर्नेले सजाय पाउने, पीडितले न्याय पाउने र समाजले शान्ति, सुरक्षा र सुव्यवस्था पाउने हुन्छ।

नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाको सफलताको प्रतिशत कम रहेको छ। कसूरदारलाई पर्याप्त रूपमा सजाय नभएको र दायर मुद्दाहरू अपेक्षाकृत रूपमा सफल नभएको भन्ने आम अनुभूति रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट तयार भएका वार्षिक प्रतिवेदनमा जिल्ला तहमा सफलताको प्रतिशत आ.व ०६५।२०६६ देखि २०६९।७० सम्म क्रमशः ७२.२, ७०.६, ६९.२, ६५.९७ र ६९.३१ रहेको र यो क्रमशः ओरालो लाग्दै गरेकोमा गत वर्ष मात्र केही सुधार आएको देखिन्छ। कसूर ठहर भएको अहिलेको प्रतिशतलाई नै हेर्ने हो भने पनि आंशिक रूपमा कसूर ठहर भएकालाई समेत सो प्रतिशतमा गणना गरिएको छ। अभियोग दावी बमोजिमको पूरै प्रतिवादीउपर पूरै दावी नठहरेकोलाई कसूर ठहरको तथ्यांकबाट बाहेक गर्ने

हो भने अभियोग ठहर भएको प्रतिशत निकै कम हुन्छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको असफलताले राज्यको शान्ति व्यवस्था र अमन चयनमा समस्या पर्ने भएकाले समयमा नै कारणहरू पहिचान गरी निदान गर्न आवश्यक हुन्छ। यसैले सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको असफलताका कारणहरू पहिचानका लागि विस्तृत अनुसन्धानको आवश्यकता महशुस हुँदै थियो। यही आवश्यकताका सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत न्यायमा पहुँच परियोजना (A2J) र सबैका लागि न्याय (J4A) बीच सम्झौता भई J4A बाट प्रस्तुत अनुसन्धान कार्य गरिएको छ।

१.२ अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य:

फौजदारी न्याय प्रशासनको एक मात्र प्रमुख उद्देश्य भनेको समाजमा आपराधिक कृत्याकलापमा नियन्त्रण गरी सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गराउनु हो। यसको लागि अपराध गर्नेले सजाय पाउँछ भन्ने विश्वसनीय वातावरणको सृजना राज्यले गर्नुपर्ने हुन्छ र यस्तो विश्वसनीय वातावरणको सृजना फौजदारी न्याय प्रशासनको प्रभावकारिताबाट मात्र सम्भव हुन्छ। अपराधशास्त्रका प्रवर्तक सिजर बेकारियाले १७ औं शताब्दीको अन्त्यतिर आफ्नो पुस्तक Crime and Punishment मा Punishment should be certain and swift rather than severe भनी अपराध गर्नेले समयमा नै निश्चित सजाय पाउँछ भन्ने कुराको प्रत्याभूतिबाट मात्र अपराध नियन्त्रण भई समाजमा सुरक्षाको प्रत्याभूति हुन्छ भनी उल्लेख गर्नु भएको थियो, जुन आजसम्म पनि यस सन्दर्भमा मननयोग्य छ।

समाज विकासको क्रमसँगै अपराधका प्रकृति पनि डरलाग्दो रूपमा विकास हुन गई गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा राज्यले नै अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने पद्धतिलाई अंगालेको हो र यस्तो पद्धति अवलम्बन गरिएको लामो समय भैसकेको छ। सरकारवादी भै चलाइने मुद्दाहरूको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणका सन्दर्भमा समाजमा बढ्दै गइरहेको जनसंख्याका कारण पुरातन प्रकृतिका अपराधहरू बढ्दै गईरहेका छन् भने, नयाँ नयाँ आवश्यकता र आविष्कारका कारण सूचना प्रविधिको विकास

संगसंगै नयाँ नयाँ अपराधहरूको जन्म पनि हुँदैछ। अपराधीहरूले राज्यको कानून, नियन्त्रण संयन्त्र, क्षमता र कार्य प्रकृति हेरेर नयाँ नयाँ तरिकाहरू अपनाउँदै जाँदा अपराध नियन्त्रण र भयमुक्त समाज निर्माणमा दिनहुँ चुनौतिहरू थपिदै गएका छन्।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाहरूमा पीडित व्यक्तिले नै उल्टै मुद्दा खेप्नुपर्ने, प्रमाण जुटाउन गाह्रो पर्ने, पीडितप्रति उल्टै असुरक्षा हुने र गम्भीर प्रकृतिका मुद्दा केवल व्यक्तिका लागि मात्र नभै समाज र राज्यका लागि पनि खतरा हुने हुँदा सरकारवादी भै मुद्दा चलाउने पद्धतिको शुरुवात गरिएको ५४ वर्ष नाघिसकेको छ। यस बीचमा यस्ता अपराधको नियन्त्रणका लागि निरन्तर रूपमा कानूनमा सुधार र सम्बद्ध निकायहरूलाई चुस्त दुरुस्त गर्ने प्रशस्त प्रयास भएका र यद्यपि सुधार प्रयास जारी नै छ। तथापि विगत ४ वर्षको (आ.व. ०६५/६६-६८/६९ सम्म) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन अध्ययन हेर्दा चार वर्षको औषत सफलता जिल्ला अदालत तर्फ ६९.४९%, पुनरावेदन तहमा ४२.४२% र सर्वोच्च अदालतमा ३६.३६% मात्रै मुद्दा सफल भएको देखिन्छ। तामेली र आंशिक सफलतालाई यसबाट (जिल्ला तहमा) भिक्ने हो भने सफलता निकै कम हुने देखिन्छ।

सूचना प्रविधि, यातायात, संचार, विज्ञानको विकाससंगै अपराधहरू नयाँ रूपमा पैदा हुँदै छन् र विद्यमान अवस्थामा यसलाई सामना गर्न धौ धौ परिरहेको देखिन्छ। अत्यधिक मुद्दाहरू असफल भई अपराधकर्मीहरूले पनि सफाई पाउने अवस्थाको श्रृजना हुनुमा फौजदारी न्याय प्रशासनका अवयवहरूको काम कारवाहीमा के कस्तो कमजोरी रहेको छ, अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणमा के कस्ता समस्या देखिएका छन्, निकायगत कमजोरी वा कानूनी कमजोरी के कारणले असफलता बढेको हो, सरकारवादी फौजदारी मुद्दा असफलताका कारण वा समस्याहरू पहिल्याई समाधान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएकोले यस अध्ययनबाट यस्ता प्रकृतिको मुद्दामा हुने अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनवाइको क्रममा देखिएका समस्याहरूको पहिचान गर्ने र भविष्यमा फौजदारी न्याय प्रशासनको कुन

क्षेत्रमा कस्तो सुधार हुनुपर्ने हो सो समेतका उपायहरू पहिल्याउन यो अध्ययन गरिएको हो।

१.३ अध्ययनको महत्व

प्रस्तुत अध्ययन सरकारवादी फौजदारी मुद्दा असफलताका कारणसँग सम्बन्धित भएकाले सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा गरिने अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनवाई सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, राष्ट्रिय कानूनहरू, राष्ट्रिय कानूनहरूमा रहेको अभाव तथा व्यावहारिक प्रयोगबारे अध्ययन गरिएको हुँदा यसले नेपालमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित नयाँ कानूनको तर्जुमा गर्न र प्रचलित कानूनमा गर्नुपर्ने संशोधन गर्न समेत सहयोग पुग्नेछ। प्रस्तुत अध्ययनमा सरकारवादी फौजदारी मुद्दा सम्बन्धी कानून प्रयोगको अवस्था र असफलताका कारण पनि पहिचान गरिएको हुनाले तत्सम्बन्धमा सुधारका योजना र कार्यक्रम संचालन गर्न तथा यस सम्बन्धमा नीति तय गर्न योगदान दिनेछ। यसका साथै अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी समस्याहरू सम्बोधन गर्न पनि यो अनुसन्धानले मद्दत गर्नेछ। यस सम्बन्धी जानकारी राख्न चाहने सबैलाई सरकारवादी फौजदारी मुद्दा सम्बन्धमा विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था एवं ती कानूनी व्यवस्थाहरूको सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक प्रयोगको अवस्थाका सम्बन्धमा जानकारी लिन सम्भव बनाउने छ। समष्टिमा यस अध्ययनले फौजदारी न्यायलाई व्यवहारमा प्रत्याभूति गर्न धेरै हदमा सहयोग पुग्नेछ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा अपराधको घटनापछि अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई कानून बमोजिम सजाय गरी पीडितलाई न्याय प्राप्तिको अनुभूति गराउने पक्ष चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ। परम्परागत अनुसन्धान पद्धति र अनुसन्धानमा दक्ष जनशक्तिको प्रयोग हुन नसक्नुले फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान समयानुकूल प्रभावकारी हुन सकेको छैन। भौतिक प्रमाणभन्दा बयानमा जोड दिने अनुसन्धान पद्धति हाम्रो फौजदारी न्याय प्रशासनको विशेषता बनेको छ।

अपराध अनुसन्धान राज्यको कम प्राथमिकताको विषयको रूपमा देखापरेको अवस्था छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दा असफल हुनुको पछाडि अनुसन्धान अभियोजन तथा सुनुवाइ प्रकृत्यामा के कस्तो कमजोरी रहेको छ ? भन्ने विषयमा अध्ययन गरिनु आवश्यक भएको हुँदा मूलतः यस अनुसन्धानको माध्यमबाट निम्न प्रश्नहरूको जवाफ खोज्ने प्रयास गरिने छ।

१. सरकारवादी फौजदारी मुद्दासँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था समयानुकूल छन्, छैनन् ? सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा गरिने अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको पर्याप्तता तथा तिनको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? र के कस्तो सुधारको आवश्यकता रहेको छ ?
२. अपराधको सूचनादेखि मुद्दा फैसलासम्ममा जाहेरी, भौतिक प्रमाण संकलन, परिक्षण, साक्षी प्रमाण र अदालतमा उपस्थितिको अवस्था, साक्षी उपस्थिति र बकपत्र, पीडितप्रतिको व्यवहार र विपरित बकपत्रका अवस्था, प्रमाण मूल्यांकनको अवस्था, कानूनी व्यवस्थाको पर्याप्तता, अनुसन्धान र अभियोजनका वारेमा अदालतको फैसलाको अवस्था के कस्तो रहेको छ ?
३. सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दा असफल हुनुमा के कस्ता कारणहरू रहेका छन् ?
६. मुद्दा असफलता सम्बन्धमा देखिएका समस्याहरू समाधानको लागि भविष्यमा फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रहरू विशेषत अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणको क्रममा नीतिगत- कानूनी, संस्थागत र कार्यान्वयन तहमा के कस्ता सुधार गर्नुपर्दछ ?

१.५. अनुसन्धान विधि :

प्रस्तुत अध्ययन सैद्धान्तिक अनुसन्धान विधि तथा व्यवहारिक अनुसन्धान विधि मार्फत प्रारम्भिक स्रोतहरू र गौण स्रोतहरू (Doctrinal and Non Doctrinal) दुवैको प्रयोगबाट समीक्षा गरी सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दा असफल हुनाका कारणहरूको खोजी तथा समस्याका समाधान पहिल्याउने प्रयास गरिएको छ। सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दा

असफल हुनाका कारणहरूको खोजी तथा समस्याका समाधान पहिल्याउने सम्बन्धमा असफल भै अन्तिम भएका मुद्दाहरूको अध्ययन, अनुसन्धानका लागि प्रश्नावलीको तर्जुमा, प्रश्नहरू पठाई लिखित रूपमा अन्तर्वार्ता लिने कार्य र अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण अनुसन्धान समूहबाट गरिएको छ। अनुसन्धान प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिनुअघि यस विषयका विज्ञहरू, न्यायाधीश तथा अदालतका अधिकृतहरू, सरकारी वकील, कानून व्यवसायी लगायत प्रहरी अधिकृतहरूसँग अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरी सुझाव समेत संकलन गरिएको थियो। अन्तरक्रियामा संलग्न विज्ञहरूको नामावली अनुसूचीमा राखिएको छ।

सैद्धान्तिक अनुसन्धान विधि अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतबाट अनुसन्धान र अभियोजन वारेमा बोलिएका फैसलाहरूको अध्ययन गरिएको छ, अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूका सान्दर्भिक विश्लेषण तथा समीक्षा, नेपालको संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्थाको विवेचना गरिएको छ भने व्यावहारिक अध्ययनविधि अन्तर्गत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट २०६९।१।१५ देखि २०६९।८।१५ सम्म अन्तिम निकास भएका असफल १२६ वटा मुद्दाहरूको १३१ वटा विषयको विकल्प सहितको र खुल्ला प्रश्नावली (Closed and Open Ended Questionnaires), सर्वोच्च अदालतबाट भएका ५० असफल फैसलाहरू अध्ययन र फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा कार्यरत न्यायाधीश, सरकारी वकील, प्रहरी अधिकृत र कानून व्यवसायी गरी ७० जनालाई १७ वटा विषयको खुल्ला (Open Ended) प्रश्नावली पठाइएकोमा ४२ जनाबाट सुझाव प्राप्त भएको हुँदा सो समेत अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ। प्रतिवेदनलाई अन्तिम स्वरूप दिने क्रममा नेपाल बार एसोसिएसन, पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीश, अदालतका उच्चस्तरका अधिकृतहरू, सरकारी वकील र प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी लगायतका विज्ञ सरोकारवालाहरू २६ जनासँग परामर्श र सुझाव लिइएको थियो।

खासगरी यसभन्दा अगाडि भएका सम्बन्धित विभिन्न अनुसन्धानमूलक लेख रचना र प्रतिवेदनहरू, सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू, नेपालको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाहरू तथा सर्वोच्च

अदालतबाट भएका फैसलाहरु, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी भएका परिपत्रहरु तथा वार्षिक प्रतिवेदनहरु, सर्वोच्च अदालतका वार्षिक प्रतिवेदनहरु एवं यस विषयमा प्रकाशित विभिन्न पुस्तकहरुको अध्ययन र प्रयोग गरिएको छ। सहयोग लिइएका सामग्रीहरु पादटिप्पणी र सन्दर्भ सामग्रीहरुमा उल्लेख गरिएको छ। सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दा असफलता सम्बन्धमा अनुसन्धान समूहबाट पठाइएका विभिन्न प्रश्नावलीहरुको जवाफलाई आधार बनाई प्राप्त उत्तरहरुको विश्लेषण एवं अवलोकन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। प्रश्नावलीहरु अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ।

यस अध्ययनमा आवश्यकतानुसार व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। सान्दर्भिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरु र नेपालका प्रचलित राष्ट्रिय कानूनहरु विवेचना गरिएको छ। सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरुलाई यथेष्ट रूपमा अध्ययन र उल्लेखन गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था र राष्ट्रिय व्यवस्थाको तुलना गरी हामीकहाँ रहेका अभावहरु पहिचान गरिएको छ। विघटित संविधानसभामा पेश भएका फौजदारी कार्यविधि संहिता विधेयकका सान्दर्भिक व्यवस्थाहरु उल्लेख तथा विश्लेषण गरिएको छ।

१.६. अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अध्ययनमा देहायका सीमाहरु रहेका छन् :

- प्रस्तुत अध्ययन सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाका विषयमा मात्र केन्द्रित रहेको छ।
- समय तथा स्रोतको सीमितताको कारण छानिएका २० वटा जिल्लाका न्यायाधीश, सरकारी वकील, प्रहरी अधिकृत र कानून व्यवसायी गरी ७० जनालाई अन्तर्वार्ताको प्रश्नावली पठाइएकोमा ४२ जनाबाट अन्तर्वार्ता प्राप्त भएको छ।
- नेपाल सरकारवादी भै चलेका फौजदारी मुद्दाहरुमा असफल भै ०६१।५।१५ देखि ०६१।८।१५ सम्म अन्तिम निकास भएका १२६ वटा मुद्दाहरुको शुरु जाहेरीदेखि अन्तिम हुँदासम्मका

कागजात र फैसलाको अध्ययन, तथ्याङ्क समाविष्ट र विश्लेषण गरिएको छ।

- सर्वोच्च अदालतबाट असफल भएका ५० फैसलाहरुमा लिइएका आधारहरु विश्लेषण गरिएको छ।
- सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त उत्तरहरुलाई पनि छुट्टाछुट्टै परिच्छेदमा पृथक पृथक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ।

१.७ अध्ययनको स्वरूप

यस अध्ययन प्रतिवेदनलाई विभिन्न ८ वटा परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनको ढाँचा देहाय बमोजिम रहेको छ :

परिच्छेद १ – प्रारम्भिक

यस परिच्छेदमा परिचय, अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य, अध्ययनको उद्देश्य, अनुसन्धान विधि, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको स्वरूप जस्ता विषयहरु समावेश गरिएको छ।

परिच्छेद २ – पूर्व अध्ययनको समीक्षा

परिच्छेद ३ – अनुसन्धान अभियोजन तथा न्याय निरुपण सम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरु

परिच्छेद ४ – सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान र अभियोजन प्रभावकारिताको वर्तमान अवस्था र सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्या

परिच्छेद ५ – अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरुपण वारेमा मुद्दा अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजा तथा विश्लेषण

परिच्छेद ६ – अनुसन्धान अभियोजन तथा न्याय निरुपण वारेमा सम्बद्ध क्षेत्रका विज्ञहरुसँग लिइएको अन्तर्वार्ताको विश्लेषण

परिच्छेद ७ – अनुसन्धानको निष्कर्ष र मुद्दा असफल हुनाका कारणहरु पहिचान

परिच्छेद ८ – सुझाव

सन्दर्भ सामग्रीहरु

अनुसूचीहरु

प्रश्नावलीहरु

परिच्छेद २

नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनको अवरुद्धता सम्बन्धमा पूर्ण अध्ययनको समीक्षा

यसमा सरकारवादी मुद्दा असफलता सम्बन्धी विषयमा सान्दर्भिक देखिएका र सो सम्बन्धमा अध्ययन भएका नेपाली सामग्री समीक्षा गरिएको छ। ती सामग्रीहरू अध्ययन गर्ने क्रममा सहयोगी रहेको भए पनि यो अध्ययन नितान्त नयाँ अनुसन्धानमूलक कार्य रहेको छ।

२.१ नेपालमा फौजदारी न्याय प्रणालीको विश्लेषण र सुधार

कानूनी अनुसन्धान तथा स्रोत विकास केन्द्र (सेलर्ड) बाट २०५६ सालमा प्रथम संस्करण प्रकाशित भएको अनुसन्धान कृतिमा फौजदारी न्याय प्रशासनभित्र प्रवेश गर्ने सरकारवादी मुद्दाहरू किन असफल हुन्छन् भन्ने तर्फ केन्द्रीत भई मुद्दाहरूमा देखिने कमी कमजोरीका पक्षहरूलाई एक एक गरी अनुसन्धान गरेको पाइँदैन। उक्त अनुसन्धानले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको समग्र पक्षहरूको सुधारका सम्बन्धमा के कुन क्षेत्रमा के कस्तो सुधारको आवश्यकता छ भन्ने सन्दर्भमा कस्ता प्रकृतिका सरकारवादी मुद्दा के कस्ता कारणले असफल हुँदा रहेछन् भन्ने खोजमुलक अनुसन्धान गरेको पाइँदैन। यद्यपि यस कृतिको अध्ययन गर्दा केही विषयमा अनुसन्धान गर्न खोजेका सन्दर्भहरू प्रसंगवस कुनै कुनै विषय मिल्न सक्छन् तर अनुसन्धानको केन्द्रीत विषयवस्तु, अनुसन्धानको उद्देश्य, अनुसन्धान पद्धति, अनुसन्धानका तथ्यांक एवं सामग्रीहरू र तिनको विश्लेषण विधिमा फरक रहेको छ। समयको विकाससँगै भण्डै डेढ दशक अगाडि भएको अनुसन्धान निचोड समयक्रमसँगै परिवर्तन हुन सक्ने र नयाँ नयाँ समस्या पैदा भइसकेका कारण पनि प्रस्तुत अनुसन्धानलाई उक्त कृतिले सिफारिस गरेका समस्याका विषयमा पनि थप अनुसन्धानका लागि सन्दर्भ सामग्री देखिन आएको छ।

२.२ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन

सरकारवादी मुद्दा असफलता हुनुमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरुपण गर्ने निकायमध्ये कुन निकाय र त्यसका पदाधिकारीका के कस्ता कमजोरीका कारणबाट असफलता हुँदो रहेछ वा अन्य विविध कारण पनि छन् भन्ने विषयमा नजिकबाट अनुभूति गर्ने पहिलो निकाय र यसका पदाधिकारी भनेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र यस अन्तर्गतका सरकारी वकीलहरू हुन् भन्ने कुरामा फरक मत हुँदैन। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट वर्षेनी प्रकाशित हुने वार्षिक प्रतिवेदनहरूमध्ये आ.व. २०६५/०६६-२०६९/०७० सम्मका वार्षिक प्रतिवेदनहरूमा अनुसन्धान गर्न खोजिएको विषयका सन्दर्भमा प्राप्त सामग्रीहरूको अध्ययन गर्दा प्रतिवेदनहरूमा सरकारवादी मुद्दाहरूमध्ये के कस्ता मुद्दामा के कुन कारण र आधारबाट असफल हुन पुगेको हो भन्ने सम्बन्धमा व्यावहारिक एवं वस्तुगत कारण र आधारहरू उल्लेख हुन सकेको देखिएन।

साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको अभावमा कति मुद्दामा असफलता भयो, हदम्याद सम्बन्धी कानूनको अभावले के कस्ता प्रकृतिका मुद्दामा असफलता भयो भन्ने तथ्याङ्क सहित कानूनको अभावका कारण आधार उल्लेख भएको देखिँदैन, कानूनमा त्रुटी, सरकारी वकीलहरूलाई दक्षता अभिवृद्धि गर्ने तालिम समेतको अभाव, भौतिक साधन स्रोतको अभाव, जनशक्तिको कमी आदि विषयका समस्या समाधानतर्फ वर्षेनी प्रकाशित भएका प्रतिवेदनहरूमा निरन्तर सुझाव केन्द्रीत भएको पाइयो। प्रतिवेदन तयार पार्दा मुद्दापिच्छे असफलताका कारण र आधारहरूको अध्ययन गरी तिनको समाधानका उपायहरूको खोजी गरेको पाइएन। यद्यपि प्रतिवेदनमा त्यसरी उल्लेख हुन सम्भव नहुने भएकाले सरकारवादी मुद्दा असफल हुनुका वस्तुगत र वैज्ञानिक कारणहरू पहिल्याउने र तिनको समाधानका उपायहरू सुझाउने अनुसन्धान भएको छैन, तर प्रस्तुत अध्ययन मुद्दा असफलताका कारण खोजी गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

२.३ सर्वोच्च अदालतको वार्षिक प्रतिवेदन

आ.व. २०६७/०६८ को वार्षिक प्रतिवेदनमा फौजदारी कानून परिमार्जन तथा सुधार कार्यदलका सन्दर्भमा फौजदारी कानून सुधार तथा

परिमार्जन समिति गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम परामर्श दिएको भन्नेसम्म उल्लेख भएको देखिन्छ। यद्यपि सरकारवादी मुद्दाका सम्बन्धमा अन्य कुनै विशेष अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन। यसैगरी अध्ययनका क्रममा विनोद कुमार न्यौपानेको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी सञ्जय श्रेष्ठ, रोहित पलिवन अग्रवाल र भिमसेन पण्डित समेत भएको फौ. नं. २१९० को अपहरण तथा शरीर बन्धक मुद्दा र ओमकार भट्टचनको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी यिनै व्यक्ति भएको फौ.नं. २१९१ को अपहरण तथा शरीर बन्धक मुद्दामा संलग्न न्यायाधीशहरुबाट भएका आदेश र फैसलाउपर जाँचबुझ गरी आवश्यक कारवाहीका लागि सिफारिस प्रतिवेदन पेश भएको आ.व. २०६७/०६८ समेतको वार्षिक प्रतिवेदनमा पाइन्छ। तर उक्त प्रतिवेदनमा सरकारवादी मुद्दा असफलताका समग्र कारण आधारका बारेमा अनुसन्धान भएको छैन। अन्य आर्थिक वर्षका वार्षिक प्रतिवेदनहरु अध्ययन गर्दा सरकारवादी मुद्दाको तथ्याङ्क बाहेक अन्य सन्दर्भ खासै उल्लेख भएको पनि पाइदैन।

२.४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना, २०६७-०६८/२०७१-०७२

अनुसन्धानको क्रममा अध्ययन गर्दा यसले संविधान तथा कानूनले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहत कार्यालयहरुबाट सम्पादन हुनुपर्ने संवैधानिक एवं कानूनी कर्तव्य सम्पादन गर्दा अपराध पीडितले न्यायको अनुभूति गरेको हुनुपर्ने, अपराधीले दण्ड पाएको हुनुपर्ने, हरेक व्यक्तिले अपराध अनुसन्धानका क्रममा मानव अधिकारको प्रत्याभूति पाउनु पर्ने, राज्यका निकाय एवं पदाधिकारीले सरकारी वकीलको कानूनी रायका माध्यमबाट कानूनी शासनको प्रत्याभूति हुनुपर्ने जस्ता मूल उद्देश्य राखेको देखिन आउँछ। यस्ता आफ्ना सांगठनिक कर्तव्य के कसरी, कहिलेसम्म के कुन साधन स्रोतबाट कसरी परिचालन गरी देश र जनताको सेवामा समर्पित गर्ने भन्ने कार्ययोजना मार्फत घोषणा गरी लागू भएको देखिन्छ।

उक्त पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजनामा पनि सरकारवादी मुद्दा असफल हुनुका कारण र आधारहरुलाई न्यून गर्ने उपायहरुको खोज

अनुसन्धान गर्ने प्रयास भएको देखिन्छ। ती खोज अनुसन्धानले समग्र मुद्दाहरुमा सफलता प्राप्त गर्ने सुधारका केही आधारहरु दिएको त छ, तर प्रत्येक मुद्दाको अन्तरवस्तुलाई केलाई समस्याको निचोड निकाल्ने गरी कुनै अनुसन्धान भएको पाइदैन। रणनीतिक योजनामा सरकारवादी मुद्दाहरुमा अनुसन्धानतर्फ योग्य, दक्ष अनुसन्धान अधिकृत हुनुपर्ने, कार्य सम्पादनमा जवाफदेहिता र एकरूपता हुनुपर्ने, वस्तुगत र वैज्ञानिक प्रमाण संकलन हुनुपर्ने, अनुसन्धान स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनुपर्ने, अनुसन्धान गर्ने निकायका अनुसन्धान अधिकृतको छुट्टै विभाग हुनुपर्ने, साधन स्रोत पर्याप्त हुनुपर्ने जस्ता कुरा सुझाइएको देखिन्छ। त्यस्तै अभियोजनतर्फ अति सानातिना मुद्दा अदालतमै पुऱ्याउनु नपर्ने अधिकारको अभाव, हचुवा अभियोजन, जवाफदेहिताको अभाव, मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णयमा प्रभावकारिता नभएको, जस्ता आदि इत्यादि विषयमा उल्लेख गरेको भए पनि सरकारवादी मुद्दाको असफलताका कारण र आधार यी यस प्रकारका मुद्दामा यो यो छन् भनी प्रष्ट सुझाव सहितका उपायहरुको खोजी गरेको पाइएन। यद्यपि प्रतिवेदनमा त्यसरी उल्लेख हुन सम्भव नहुने भएकाले सरकारवादी मुद्दा असफल हुनुका वस्तुगत र वैज्ञानिक कारणहरु पहिल्याउने र तिनको समाधानका उपायहरु सुझाउने कुरा रणनीतिक योजनामा पनि भएको पाइदैन।

२.५ अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभावकारिता

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र नेपाल र युनाईटेड स्टेट्स ईन्स्टिच्युट अफ पिसको संयुक्त प्रयासमा नामक प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक पुस्तक २०६९ प्रकाशित पुस्तकमा संग्रहित पाठ्य सामग्रीहरुले सरकारवादी मुद्दाहरु असफल हुनुका केही कारणहरु अवश्य पहिल्याएको देखिन्छ। यद्यपि उक्त लेख एवं अनुसन्धानात्मक सामग्रीहरुले सरकारवादी मुद्दा असफल हुनुका सवै व्यावहारिक र वस्तुपरक एवं वैज्ञानिक कारणहरुको एकातर्फ खोजी गरेको पाइदैन भने अर्कोतर्फ कुन मुद्दामा के कुन निकाय वा व्यक्ति वा पक्षको कमजोरीका कारण के कस्ता आधार कारणले मुद्दा असफल हुँदो रहेछ भन्नेतर्फ समेटेको पाइदैन। पुस्तकले धेरै हदसम्म अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न हुने अधिकारीबीचको सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्ने तथा

समन्वयमा नै आफ्ना अध्ययनलाई केन्द्रीत गरेको देखिन्छ। पुस्तकको अन्तमा अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रियाको सुधारका सम्बन्धमा अवलम्बन गर्नुपर्ने रणनीति तथा सुझावहरूले सरकारवादी मुद्दा सफल गराउनमा अवश्य सहयोग त पुऱ्याउँछ, तर पनि सरकारवादी मुद्दा असफलताका हरेक पक्षका तथ्यगत एवं वस्तुपरक आधार प्रस्तुत गर्न सकेको देखिँदैन। प्रस्तुत अध्ययनले असफलताका कारणहरू पहिचान गर्ने र सो आधारमा सुझाव दिने हुँदा नयाँ अध्ययनको रहेको छ।

२.६ विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकास अध्ययन प्रतिवेदन, २०६६

सर्वोच्च अदालतको फूलकोर्टको मिति २०६६।१।७ को निर्णयानुसार न्यायपालिकासामु विद्यमान विकृतिहरूको पहिचान गरी तिनको नियन्त्रणका उपायहरू सुझाउने मुख्य उद्देश्यसहित गठित कार्यदलले विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकासका लागि गर्नुपर्ने दीर्घकालीन र तत्कालीन कार्यहरू समेटलाई समेटेर तयार पारिएको १४४ पृष्ठ लामो अनुसन्धानका क्रममा अध्ययन समीक्षा गरिएको छ। प्रतिवेदनले न्यायपालिकाका समग्र विषयमा अध्ययन गरे पनि सरकारवादी मुद्दाको असफलताको सन्दर्भमा आफ्नो अध्ययन केन्द्रीत गरेको देखिँदैन। कानून व्यवसायी र सरकारी वकीलको भूमिका न्यायिक प्रक्रियामा अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिन्छ, भन्दै यसो भनी एको छ की “उनीहरूको उचित सहयोग भएन भने न्यायिक प्रक्रिया नै अवरुद्ध हुने स्थिति पैदा हुन सक्छ। त्यसैले उनीहरूलाई न्यायपालिकाका सर्वाधिक महत्वपूर्ण अवयवका रूपमा लिइन्छ। उनीहरूले आफ्नो पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने भूमिका निर्वाह गर्दागर्दै पनि न्यायिक प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन्। सरकारी वकीलले गर्ने अभियोजनमा कमजोरी रह्यो भने वा अन्य कानून व्यवसायीले प्रतिरक्षा गर्दा वा पक्षलाई कानूनी सेवा उपलब्ध गराउँदा कमजोरी रह्यो भने त्यसको सीधा असर न्याय सम्पादनमा पर्दछ। तर त्यस्ता कमजोरीबाट सम्बन्धित पक्षले भोग्नुपर्ने कठिनाईको दोष पनि न्यायपालिकामाथि नै आई पर्दछ।” भन्ने कुराहरूलाई जोड दिई न्यायपालिकामाथिको आरोपलाई सफाई दिने गरी अध्ययन भएको देखिन्छ।

प्रतिवेदनमा “सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान प्रक्रियामा कमजोरी भयो भने त्यसले न्याय निरूपणको कार्य प्रभावित हुन्छ। त्यसको दोष अनुसन्धान पक्षको हो, हाम्रो विद्यमान न्याय प्रणालीलाई दृष्टिगत गर्दा त्यसमा न्यायपालिकाको कुनै भूमिका रहेको हुँदैन, तर दोष न्यायपालिकामाथि लगाइन्छ।” भनी सरकारवादी मुद्दाको असफलतालाई यसरी उद्धृत गरेको देखिन्छ। सरकारवादी मुद्दाका सन्दर्भमा प्रतिवेदनमा मूलतः अध्ययन अनुसन्धानबाट निम्न विषयवस्तुहरूका हकमा सुझाव प्रस्तुत भएको देखिन्छ।

- गम्भीर अपराधका अभियुक्तलाई विदेश वा स्वदेशमै स्थानहद गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने।
- नेपालका सन्दर्भमा मुद्दा चलाउने/नचलाउने विषयमा प्रहरीले राय बझाउन सक्ने साविकको व्यवस्थाको उपयोगिता समेतका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी सो सम्बन्धमा समसामयिक र व्यावहारिक रूपमा सुधार गरी लागू गरिनु पर्ने।
- अनुसन्धान तथा अभियोजन त्रुटिपूर्ण देखिएको अवस्थामा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूमा पुनः अनुसन्धान एवं अभियोजन वा पूरक अभियोजनको व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नुपर्ने र त्यस प्रकारको निर्देशन अदालतबाट हुन सक्ने गरी सम्बन्धित कानूनहरूमा परिमार्जन गरिनु पर्ने।
- गम्भीर एवं जटिल प्रकृतिका मुद्दाको सुनुवाई निरन्तर हुनुपर्ने। खासगरी सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा यो प्रक्रियाको प्रारम्भ तत्काल गरिनु पर्ने।

उपरोक्त अध्ययन अनुसन्धानले सरकारवादी मुद्दा असफलताका सन्दर्भमा केही विषयहरू उठाएको भए तापनि के कुन प्रकृतिका सरकारवादी फौजदारी मुद्दा के कुन कारणहरूले असफल हुने गरेका छन् भन्ने सन्दर्भमा अनुसन्धान केन्द्रीत भएको भने देखिएको छैन, तर प्रस्तुत अध्ययन सो भन्दा फरक भै सरकारवादी मुद्दाको असफलताको अध्ययनमा नै केन्द्रित रहेको छ।

२.७ फौजदारी कानूनको समीक्षात्मक विवेचना

प्राध्यापक माधव प्रसाद आचार्य र अधिवक्ता बन्दीप्रसाद भण्डारीको फौजदारी कानूनका सिद्धान्तमा, नेपालमा फौजदारी कानूनको विकासक्रम तथा हालको अवस्था समेतलाई विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ। फौजदारी कानूनको क्षेत्र दिनानुदिन व्यापक बन्दै गएको स्थितिमा सानो पुस्तकमा सबै विषयलाई समेट्ने अध्ययन गर्न अवश्य सम्भव छैन। उक्त पुस्तकमा सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक विवेचनाका सन्दर्भमा विद्वान लेखकहरूले आफू समक्ष उपलब्ध भएका दुई सरकारवादी मुद्दाको सन्दर्भ जोडी सैद्धान्तिक अवधारणा प्रष्ट्याउने प्रयास गरेका छन्। तर पनि प्रस्तुत अनुसन्धानमा जस्तै सरकारवादी मुद्दाको असफलताका आधार विन्दुहरू अनुसन्धानात्मक निचोड सहित पस्कन र सरकारवादी मुद्दा असफलताका व्यावहारिक र वस्तुपरक विषयमा केन्द्रीत भई अनुसन्धानात्मक सामग्रीहरू पुस्तकमा समेटिएको अवस्था नहुँदा यो अनुसन्धान सो भन्दा फरक रहेको छ।

२.८ फौजदारी कानूनको रूपरेखा

फौजदारी कानूनका नवीनतम सिद्धान्तहरू समेतलाई समेट्ने सुरेन्द्र भण्डारीद्वारा लिखित विषयको पुस्तकमा नेपालको फौजदारी कानूनको विकासक्रमलाई विश्लेषण गरिएको छ। पुस्तकमा प्रसंग अनुसार उठेका विवादका विषयहरूलाई सर्वोच्च अदालतको व्याख्यासँग जोडेर अध्ययन गरेको पाइए तापनि सरकारवादी मुद्दाका असफलताका आधार र कारणबारे विशेष अध्ययन भएको पाइदैन। पुस्तकालविधिमा आधारित अनुसन्धानमुलक अध्ययनबाट सिर्जित कृति भएको र समग्र फौजदारी कानूनका विषयवस्तुलाई एकै ठाउँ समेटिएको कारण पनि सरकारवादी मुद्दा असफलताका कारण आधारबारे विशेष अध्ययन हुन नसक्नु स्वभाविक छ।

२.९ नेपालमा मानव हत्या सम्बन्धी कानून

प्राध्यापक रजितभक्त प्रधानाङ्गद्वारा फौजदारी कानूनमा विद्यावारिधी गर्दा दिल्ली विश्वविद्यालयमा पेश गरिएको शोधपत्रमा फौजदारी कानूनका धेरै सिद्धान्तहरूको अध्ययन विश्लेषण भएको छ। यद्यपि सरकारवादी हुने

फौजदारी मुद्दामध्येको कर्तव्य ज्यान मुद्दाका सन्दर्भमा उक्त पुस्तकका विवेचनाहरू सान्दर्भिक देखिए पनि मुद्दाको प्रकृतिपिच्छे, देखिने विविधता एवं अनुसन्धान अभियोजन र न्याय निरूपणका विषयलाई अध्ययन गरी मुद्दा असफलताका आधारहरू सुझाउने तर्फ अनुसन्धान केन्द्रीत भएको देखिदैन। प्रस्तुत पुस्तक फौजदारी कानूनको सन्दर्भमा अध्येताहरूका लागि फलदायी भए पनि यस अनुसन्धानले प्राप्त गर्न खोजेको समस्या समाधानका उपायहरूका विषयलाई सम्बोधन गर्न सकेको देखिदैन।

२.१० नेपालको फौजदारी न्यायमा सुधारको आवश्यकता र सम्भावना

सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ बाट अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभावकारिता विषयको पुस्तक विमोचन कार्यक्रममा प्रदान गर्नुभएको लिखित मन्तव्य महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित बुलेटिनमा समाविष्ट भएको छ।^१ उक्त लेखमा फौजदारी मुद्दाको विस्तृत तथ्याङ्कगत अनुसन्धान हुन नसकेको तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै प्रकाशित बुलेटिनमा “कति दर्ता भएका उजुरीहरूमध्ये अनुसन्धान कार्य सम्पन्न भई अभियोजनमा रुपान्तरित होलान्, अभियोजन गरिएका कति मुद्दाहरू अन्तिम न्याय निरूपणको विन्दुमा पुग्दा कसूर कायम होलान्, कसूर कायम गरी सजाय भोग्लान् सजाय भोगेका मध्ये कतिले पुनः कसूर गरी अपराध जगतमा फर्केलान् र कतिले सुधारिएको जीवन विताई समाजमा सहयोगी भूमिका खेल्लान् यस्ता अनगणित प्रश्नहरू अनुत्तरित रहेको पाउन सकिन्छ।” भन्ने कुरा उल्लेख भएको देखिन्छ। उक्त व्यहोरा ले पनि सरकारवादी मुद्दा जो अत्यधिक संख्यामा नेपाल सरकारवादी भई दायर भएका छन् तिनको स्थितिका बारेमा प्रभावकारी अनुसन्धान हुन नसकेको भन्ने भलक दिएको छ। प्रस्तुत लेखले नेपालको फौजदारी न्यायको स्थितिका बारेमा छोटो समीक्षा गर्दै सरकारवादी भई दायर हुने फौजदारी मुद्दाका विषयमा प्रभावकारी अनुसन्धानको खाँचो औल्याएको देखिन्छ। प्रस्तुत लेखले औल्याएका केही विषयमा यस अनुसन्धानले परिपूर्ति गर्ने प्रयास गरिएको छ।

^१ अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभावकारिता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित बुलेटिन, पूर्णाङ्क ९, वर्ष २, अंक ३, २०६९ भाद्र/आश्विन, पृष्ठ ७०

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका नायव महान्यायाधिवक्ता सूर्यप्रसाद कोइरालाबाट तयार भई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित बुलेटिनमा समाविष्ट भएको फौजदारी न्याय प्रणालीका चुनौतीहरू ९ वटा बुँदामा उल्लेख गरिएको देखिन्छ।^१ प्रस्तुत मन्तव्यले फौजदारी न्याय प्रशासनको क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने फौजदारी मुद्दाहरू जो अधिकांश सरकारवादी भई दायर हुन्छन् ती विषयका बारेमा प्रभावकारी अनुसन्धानको खाँचो औल्याएको देखिन्छ। प्रस्तुत मन्तव्यले औल्याएका चुनौतीहरूको समाधानका विषयमा यस अनुसन्धानले वस्तुगत, वैज्ञानिक र उपयुक्त सुझावहरू अवश्य सिफारिस गर्नेछ।

अतः उल्लेखित केही नेपाली अध्ययन अनुसन्धानले सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा रहेको असफलताको विषयवस्तुलाई सरोकार राखेको सम्म देखिएको हुनाले प्रस्तुत अध्ययनले नेपालमा सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन तथा पुपक्षमा देखिएका समस्या पहिचान गरी सुधारका लागि सिफारिसहरू दिने प्रयास रहेको छ।

^१महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रकाशित बुलेटिन, पूर्णाङ्क ९, वर्ष २, अंक ३, २०६९ भाद्र/आश्विन, पृष्ठ ७९ देखि ८२

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

३.१ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा अभियुक्तका मानव अधिकार सम्बन्धी विषयले विशेष महत्व राख्छ। पक्राउ परेपछि सम्पूर्ण अधिकार तथा स्वतन्त्रताबाट बञ्चित हुन्छ भन्ने मान्यता पुरानो भएको छ। हतकडी लगाउने, कसैसँग भेटघाट गर्न नदिने, बाहिरी संचार माध्यमबाट बञ्चित गर्ने, कानून व्यवसायीसँग सम्पर्क गर्न नदिने, आध्यात्मिक एवं बौद्धिक कृयाकलाप गर्न नपाउने लगायतका अनेकौं प्रतिबन्धहरू मानव अधिकार विपरितको कार्य मानिन्छ। परम्परागत अनुसन्धान पद्धतिमा वारदातमा संलग्न भएको आशंकामा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गरी हिरासतमा राख्दा अभियुक्तको पनि अधिकारहरू हुन्छन् भन्ने अवधारणाको विकास भएको थिएन। तर अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारको विकासबाट अनुसन्धान पद्धतिमा अभियुक्तका मानवअधिकारको विकास भएको हो। मानव अधिकारको हनन् विशेषगरी राज्य पक्षबाटै हुन्छ भन्ने यथार्थता स्वीकार गर्ने हो भने राज्यका निकायहरूले विशेषगरी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको अवधिमा मानव अधिकारको हनन् गरिरहेको यथार्थता स्वीकार गर्नुपर्दछ। पक्राउ गरी प्रहरी हिरासत वा न्यायिक हिरासतमा राख्दा निजको आधारभूत मानव अधिकार हनन् नहुने गरी कानूनी प्रकृयाहरू पूरा गरेर मात्र हिरासतमा राख्नुपर्दछ र अभियुक्तहरूप्रति मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्दछ। प्रहरी हिरासतमा रहेको कुनै पनि व्यक्तिको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा शरीर, आवास तथा पत्राचार खानतलासी गर्दा वा शारीरिक परिक्षण गर्दा, बयान अभिलेख गर्दा, सनाखत गर्दा वा अन्य व्यक्तिको सनाखत गराउँदा वा टेलिफोन संवाद गराउँदा मानवोचित व्यवहार गर्ने परिपाटीको विकास गर्नु आवश्यक हुन्छ। हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई प्रचलित कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूले निर्देशित गरेको मापदण्ड अनुसारको अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने कार्यमा अनुसन्धानमा

संलग्न निकायहरु मुख्यतया प्रहरी प्रशासन एवं सरकारी वकीलको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसर्थ सरकारवादी मुद्दाहरुको असफलताका कारणहरु केलाउदा फौजदारी न्याय प्रशासनमा अभियुक्त तथा पीडितका मानव अधिकारको संरक्षण तथा सो सम्बन्धी विश्लेषण गर्न आवश्यक हुन्छ।

३.१.१ समानता र समान उपचारको अधिकार

कानूनको दृष्टिमा समानता र कानूनद्वारा समान उपचारको हक फौजदारी न्यायको क्षेत्रमा राज्यले अभियुक्तउपर गर्ने व्यवहारको मूलभूत मापदण्डको रूपमा पनि रहेको हुन्छ। फौजदारी न्यायको घेरामा आएका व्यक्तिहरुलाई भेदभाव नगरिने सिद्धान्त र न्यायमा समान पहुँचको प्रत्याभूति नै फौजदारी न्याय प्रशासनमा निहित समानताको सिद्धान्त हो। कसूरको अभियोगमा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई कानूनी रूपमा समान व्यवहार गर्नुपर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरु रहेका छन्। राज्यका कुनै पनि कानूनहरु पक्राउ परेका व्यक्ति विरुद्ध भेदभावपूर्ण हुनु हुँदैन र न्यायकर्ता, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा पदाधिकारीहरुले अभियुक्तविरुद्ध भेदभावपूर्ण तरिकाले व्यवहार गर्न हुँदैन भन्ने मुख्य मान्यताले यो व्यवस्था निर्देशित भएको हो। यो व्यवस्थाले फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरुमध्ये पनि नागरिक नागरिकहरु, नागरिक तथा गैरनागरिकहरु, महिला पुरुषहरु, विभिन्न क्षेत्र, जाति, जनजाति, भाषाभाषी संस्कृति, धर्मका व्यक्तिहरुबीच पनि भेदभाव गर्न नहुने मान्यता राख्दछ।

कानूनको दृष्टिमा समानता अर्थात भेदभाव नगरिने सिद्धान्त सामाजिक न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त पनि हो। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ ले सबै मानिस जन्मजात स्वतन्त्र र मर्यादा एवं अधिकारमा समान छन् भनी समानताको अधिकारलाई मानव अधिकारको आधार स्तम्भ बनाएको छ। धारा २ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै हैसियतका आधारमा कुनै पनि आधारमा भेदभाव नगरिने व्यवस्थासमेत गरेको छ। धारा ७ ले कानूनको दृष्टिमा सबै समान र विना भेदभाव कानूनको समान संरक्षणका हकदार हुने व्यवस्था गरेको छ।

त्यस्तै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २६ अनुसार कानूनको दृष्टिमा सबै व्यक्ति समान छन् र कुनै भेदभाव विना कानूनको समान संरक्षणका हकदार हुनेछन् भन्ने व्यवस्थाले पनि समानतालाई आधारस्तम्भको रूपमा राखेको पाइन्छ। व्यक्तिका अधिकारहरुको पहिचानका आधार र सुनिश्चितताको सम्बन्धमा समेत नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २(१) तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २(२) ले कुनै पनि व्यक्तिउपर उल्लिखित हैसियतका आधारहरुमा कुनै प्रकारको भेद नगरी व्यक्तिको स्वीकृत अधिकारको सम्मान एवं सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ३ ले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्ने महिला तथा पुरुषको समान अधिकार सुनिश्चित रहने व्यवस्था समेत गरेको छ। सोही प्रतिज्ञापत्रको धारा ४(१) अनुसार राज्यले स्थितिको आकस्मिकताले चाहिएको मात्रासम्म प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गतको आफ्नो दायित्वबाट पन्छिनु सक्ने विशेष व्यवस्था बाहेक समानताको अधिकारको प्रत्याभूतिबाट पन्छिन नसक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

३.१.२ निर्दोषिता अनुमानको अधिकार

फौजदारी कसूरको आशंकामा पक्राउ परी अभियोग लागेका व्यक्तिलाई अदालतबाट दोषी ठहर नभएसम्म निर्दोष मानिनु पर्ने फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त हो। शंकाको भरमा पक्राउ गर्ने, सोधपुछ गर्ने, बयान गराउने र अभियोग लगाउने प्रकृया अवलम्बन गर्दा पक्राउ परेको व्यक्ति दोषी वा निर्दोष हो भन्ने कुराको ठहर अनुसन्धान गर्ने निकायले गर्न मिल्दैन। पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र प्रतिष्ठामा आघात पर्ने गरी निजलाई निष्पक्ष सुनुवाईको अवसरसमेत उपलब्ध नगराई एकैचोटी दोषी वा अपराधी भनी घोषणा गर्न वा प्रचारप्रसार गर्न गराउन हुँदैन। कानूनबमोजिम दोषी, अपराधी वा कसूरदार भनी कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध आदेश जारी गर्ने अधिकार अदालत वा न्यायिक निकायहरुलाई मात्र छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र,

१९४८ को धारा ११(१) ले कसूरको आरोप लागेको प्रत्येक मानिसलाई उसको प्रतिरक्षाको लागि आवश्यक सबै प्रत्याभूति सहितको कानून अनुसारको खुला पुर्पक्षबाट दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने अधिकार छ भनी प्रत्याभूत गरेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(२) अनुसार फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई कानून अनुसार दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ। उल्लिखित व्यवस्था हेर्दा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको व्यवस्थाभन्दा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले प्रतिरक्षाको प्रत्याभूति र खुल्ला रूपमा गरिने पुर्पक्षको विषयलाई समेत दोषी ठहर गर्ने मुख्य आधार बनाउनुपर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई कानून बमोजिम दोषी ठहर गर्दा समेत निजलाई प्रतिरक्षाको सुविधा उपलब्ध गराइयो वा गराइएन र सुनुवाइ खुल्ला इजलासमा गरियो गरिएन भन्ने विषयले समेत महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

अभियुक्त विरुद्धको कसूर प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मान्नुपर्ने निर्दोषिता अनुमानको सिद्धान्तको उल्लंघन समय समयमा विभिन्न अधिकारी तथा निकायहरूबाट हुने गरेको धेरै उदाहरणहरू पाइन्छ। नेपालमा अनुसन्धानको क्रममा चोरी डाँका जस्ता अभियोगमा अभियुक्तहरू पक्राउ परेपछि अनुसन्धानको क्रममा नै प्रहरीले दोषी घोषणा गरी प्रचार तथा प्रसार गर्ने प्रचलन अभियुक्तको उल्लिखित मानव अधिकारको स्पष्ट उल्लंघन हो। निर्दोषिताको अनुमानको सिद्धान्त संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार सम्बन्धी संयन्त्रहरूका अतिरिक्त क्षेत्रीय सन्धि सम्झौताहरूले पनि आत्मसात गरेको पाइन्छ। मानव तथा नागरिक अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकन बडापत्र, १९८१ र मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९६९ ले पनि अभियुक्तलाई अदालतबाट दोषी ठहर नभएसम्म निर्दोष मान्नु पर्ने सिद्धान्तको व्यवस्था गरेको छ।

३.१.३. गोपनीयताको अधिकार

व्यक्तिको निजी जीवन, आवास एवं सम्पत्ति नितान्त व्यक्तिगत र गोपनीयताको विषय हो। व्यक्तिको जीवन एवं सम्पत्ति गोपनीयताको

अधिकार अनतिक्रम्य हुन्छ। व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनको अधिकार र स्वतन्त्रताको प्रश्न त्यतिवेला उठ्दछ जब व्यक्ति स्वतन्त्रताबाट बन्चित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ। कुनै पनि व्यक्तिलाई गैर कानूनी रूपले वा कानूनी प्रकृया पूरा नगरी पक्राउ गर्नु वा हिरासत वा थुनामा राख्नु निजको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता विरुद्धको अधिकार मानिन्छ। कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी शरीर तलासी लिने, भोला तथा व्यागहरू खोल्ने हेर्ने, घर, डेरा, कोठा खानतलासी गर्ने र बरामद गर्ने, टेलिफोन वा अन्य संवादहरू रेकर्ड गर्ने, चिट्ठीपत्र वा पार्सलहरू सेन्सर गरी सूचना ग्रहण गर्ने जस्ता कार्यहरू व्यक्तिगत स्वतन्त्रता विरुद्ध मानिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १७(१) ले कसैको पनि निजी गोपनीयता, परिवार वा पत्राचारउपर जथाभावी वा गैरकानूनी हस्तक्षेप गरिने छैन। साथै प्रतिष्ठा र ख्यातिमा गैरकानूनी आघात पुऱ्याइने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ भने र उपधारा (२) ले हरेक व्यक्तिलाई यस्ता हस्तक्षेप वा आघात विरुद्ध कानूनी संरक्षणको अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। विशेष गरेर यी अधिकारहरूको प्रयोगमा देखिने समस्याहरूमा संवाद रेकर्ड गर्ने (WireTapping), पत्राचार सेन्सर गर्ने (Censor of the Correspondence) र खानतलास गर्ने (Search) प्रकृयाहरूमा सार्वजनिक अधिकारीले गैरकानूनी ढंगले प्रकृयाहरू अवलम्बन गर्ने, अनावश्यक बल प्रयोग गर्ने, व्यक्तिको अधिकारको उल्लंघन गर्ने जस्ता प्रकृयाहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून विपरित मानिन्छ।

३.१.४. यातना विरुद्धको अधिकार

राज्यको शान्ति सुरक्षा तथा घट्न सक्ने अपराधका सम्बन्धमा पक्राउ गर्ने, खानतलासी लिने र हिरासतमा राख्ने कार्य राज्यको दायित्व हो। तर अनुसन्धानको दायरामा आएका व्यक्तिलाई कुनै पनि बहानामा यातना दिन हुँदैन। यातना विरुद्धको अधिकार absolute अधिकार हो। व्यक्तिलाई प्रहरी हिरासतमा राख्दा निजप्रति गर्नुपर्ने व्यवहार, उपलब्ध गराउने सेवा सुविधाहरू र निजले प्रचलित कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अदालतको आदेश बमोजिम प्राप्त गर्ने हक अधिकारहरूको सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायहरू संवेदनशील हुनु आवश्यक छ। यस अर्थमा कुनै पनि कसूरको अभियोगमा पक्राउ परी हिरासतमा रहेको व्यक्तिप्रति राज्यले

मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्दछ र निजको मानव अधिकार र कानूनी अधिकारहरू हनन् नहुने तर्फ राज्यले विशेष ध्यान दिनुपर्दछ। मानवोचित व्यवहारको विषयसँग सम्बन्धित अर्को पक्ष हिरासतमा रहेको अभियुक्तउपर शारीरिक एवं मानसिक यातना दिई वा कुनै प्रकारले बाध्यतामा पारी प्रमाणहरू संकलन गर्ने परिपाटीलाई समेत अन्त्य गर्ने हो भन्ने बुझिन्छ। यो सिद्धान्त अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध आफै साक्षी हुन कर नलाग्ने (Right against self incrimination) र कुनै पनि व्यक्तिलाई चुप लाग्न पाउने अधिकार (Right to remain silence) सँग सम्बन्धित छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ५ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना नदिइने वा क्रुर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने घोषणा गरेको छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ७ ले कसैलाई पनि यातना वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको भागीदार नबनाइने कुराको प्रत्याभूति गरेको छ। यातना वा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारलाई फौजदारी अनुसन्धानको क्रममा राज्यले पालना नगरी नहुने दायित्वको रूपमा सृजना गर्न संयुक्त राष्ट्र संघले यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि जारी गरेको छ। उक्त महासन्धिले यातनालाई अपराधीकरण गर्ने लगायत मानव अधिकारको अभिन्न अधिकारको रूपमा स्वीकार गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ५५ को (१) (ख) ले कुनै अपराधको अनुसन्धानको क्रममा व्यक्तिका अधिकारहरू अन्तर्गत व्यक्तिलाई कुनै पनि स्वरूपको करकाप, जबर्जस्ती वा त्रास, यातना वा अन्य कुनै स्वरूपको क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको भागीदार नबनाइने कुराको प्रत्याभूति गरेको छ।

त्यस अतिरिक्त कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका लागि आचार संहिता, १९७९ को धारा ५, अभियोजनकर्ताको भूमिकासम्बन्धी मार्गदर्शन, १९९० को मार्गदर्शन १६, मानव तथा नागरिक अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकन वडापत्र १९८१ को धारा ४, मानव अधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, १९६९ को धारा ५(२), मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५०

को धारा ३ ले समेत कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन, न्यायिक कारवाही तथा जुनसुकै अवस्थामा पनि शारीरिक यातना, क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गर्न नहुने र त्यस्तो कार्य मानव अधिकार विरुद्धको कार्य मानिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू विशेष गरी सुरक्षाकर्मी, सरकारी वकील, प्रशासनिक निकायहरूले कर्तव्य निर्वाह गर्दा पक्राउ परेका, हिरासत वा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूलाई मानवोचित व्यवहार गर्नुपर्ने यातना, क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गर्न नहुने सिद्धान्त विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनमा विकसित भएको छ।

३.१.५. दोषाधिकार

अभियोग लागेको व्यक्तिले आफू विरुद्धको अभियोगको जानकारी पाउनुपर्दछ र आफूमाथि लागेको अभियोगको खण्डन गर्ने आधार पनि त्यही जानकारीबाट मिल्दछ। तसर्थ उक्त व्यक्तिलाई त्यस्तो जानकारी गराउनु राज्यको दायित्व पनि हो। आफू विरुद्धको अभियोग, आरोप वा सजायको मागदावी थाहा नै नपाई मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा स्वेच्छाचारी हुन्छ। त्यस्तै भाषिक विविधता रहेको समाजमा अभियोग लागेको व्यक्तिले आफू विरुद्धको अभियोग आफूले बुझ्ने भाषामा जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार राख्दछ। यो अधिकार प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त अन्तर्गतको सुनुवाइको मौका (Right to be heard) वा प्रतिरक्षाको अधिकार (Right to defence) सँग सम्बन्धित छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै कसूरका सम्बन्धमा अभियोग लगाई सजाय गर्नुपर्दा निजको मुद्दाको निष्पक्ष सुनुवाइ गर्ने र कसूर ठहर गरी दण्ड सजाय तोक्ने प्रकृया अवलम्बन गर्नुपर्दछ। मुद्दाको सुनुवाइ हुँदा अभियोग लागेको व्यक्तिले सो अभियोग सम्बन्धी कसूरमा आफ्नो संलग्नता नरहेको र आफू कसूरमा दोषी नभएको भनी प्रतिरक्षा गर्न पाउने निजको अधिकार त्यतिवेला मात्र सारभूत हुन सक्दछ, जब अभियुक्तले आफू विरुद्ध लागेको अभियोगको जानकारी प्राप्त गर्दछ।

अभियुक्तले प्राप्त गर्ने जानकारी अभियोगपत्र लगायत निजको विरुद्ध संकलन गरिएको प्रमाणहरूको प्रतिलिपिको रूपमा उपलब्ध गराउने र सो अभियोगपत्र निज अभियुक्तले बुझ्ने भाषामा अनुवाद गरी उपलब्ध गराउनु

पर्ने व्यवस्था समेत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरुले गरेको पाइन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(३) (क) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणमा पूर्ण समानतामा आधारित विभिन्न प्रत्याभूतिको अधिकार अन्तर्गत आफू विरुद्धको अभियोगको प्रकृति तथा कारण निजले बुझ्ने भाषामा तुरुन्त र पूर्ण विवरणसाथ जानकारी पाउने अधिकारको रूपमा रहने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै गरी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट जारी भएको जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त संग्रह, १९८८ को सिद्धान्त १० तथा १४ ले पनि पक्राउ परेको प्रत्येक व्यक्तिलाई पक्राउ गरेकै समयमा पक्राउ गर्नाको कारण र निज विरुद्धको अभियोगको जानकारी यथाशीघ्र दिइने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै पक्राउ, थुनछेक वा कैद सजाय गर्ने जिम्मेवार अधिकारीले प्रयोग गर्ने भाषा अभियुक्तले पर्याप्त नबुझ्ने वा नबोल्ने भएमा निजले बुझ्ने भाषामा पक्राउसँग सम्बन्धित कानूनी प्रकृयाहरुबारे जानकारी गराउनु पर्ने र आवश्यक भए निःशुल्क दोभाषेको सहायता अभियुक्तले पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ। उक्त संग्रहको सिद्धान्त १५ ले अपवादका नियमका बावजुद पनि थुनिएको वा कैद ठेकिएको व्यक्तिलाई बाहिरी संसार र खास गरी निजको परिवार वा परामर्शदातासँग सम्पर्क गर्न केही दिनभन्दा बढीका लागि इन्कार नगरिने व्यवस्था गरेको छ।

३.१.६. कानूनी सहायताको अधिकार

सिद्धान्ततः कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने हो, तर यसको अर्थ कानूनको क्षेत्रमा काम नगरेका व्यक्तिले सम्पूर्ण कानूनको जानकारी राख्नु पर्दछ भन्ने पनि नहुन सक्छ। तसर्थ कानूनको जानकारी आफूले वा आफ्नो हकमा आफ्नो कानून व्यवसायीले प्राप्त गरेकोमा सम्बन्धित व्यक्तिले नै आफै जानकारी प्राप्त गरेको मानिने व्यवस्था रहेको छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने वित्तिकै र हिरासतमा राख्दा कानूनी सहायता उपलब्ध गराउनु पर्दछ। यो पक्राउ पर्ने व्यक्तिको अधिकार हो। पक्राउ परेका व्यक्ति वा हिरासत वा थुनामा रहेका व्यक्तिको अधिकारको संरक्षण गर्न र प्रभावकारी प्रतिनिधित्व गर्न समेत कानून व्यवसायीको सहायता

उपलब्ध गराउनु पर्ने सिद्धान्त प्रचलित रहेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(३)(घ) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणमा पूर्ण समानतामा आधारित प्रत्याभूतिको अधिकार हुने र त्यस्तो अधिकार अन्तर्गत आफ्नो उपस्थितिमा पूर्पक्ष हुने र आफै वा रोजेको कानूनी सहायता मार्फत प्रतिरक्षा गर्न पाउने, कानूनी सहायता नभएमा यस्तो अधिकारको जानकारी पाउने, न्यायको हितले आवश्यक भएमा जुनसुकै मामिलामा निजका हकमा कानूनी सहायता पाउने र निजसित पर्याप्त श्रोत साधन नभएमा त्यस्तो कुनै पनि मामिलामा कानूनी सहायता निःशुल्क हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पारित बन्दीहरुप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियम १९५५ को नियम ९३ ले पुर्पक्ष नगरिएका बन्दी (फौजदारी अभियोगको कारण पक्राउमा परी वा थुनिई प्रहरी हिरासत वा कारागारमा बन्दी बनाइएका तर पुर्पक्ष भै नसकी कैद नतोकिएका व्यक्ति) को प्रतिरक्षाको प्रयोजनको लागि सहायता उपलब्ध रहेको ठाउँमा निःशुल्क कानूनी सहायताका लागि आवेदन गर्न, प्रतिरक्षाका दृष्टिले निजको कानूनी सल्लाहकारसँग भेटघाट गर्न र निजलाई गोप्य निर्देशन तयार तथा हस्तान्तरण गर्न दिइनेछ। त्यस्तै जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी सिद्धान्त संग्रह, १९८८ को सिद्धान्त नं. १८ ले पनि कानूनी सहायता, परामर्श, समय, प्रकृया सम्बन्धमा विस्तृत व्याख्या गरेको छ जुन कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय, न्यायाधीश एवं कानून व्यवसायीहरुका लागि पनि अत्यन्तै महत्वपूर्ण मानिन्छ। हिरासतमा वा थुनिएको व्यक्तिको बाहिरी संसार वा परिवारसँगको सम्पर्क गर्न पाउने अधिकारलाई थुन्ने वा हिरासतमा राख्ने निकाय वा पदाधिकारीले लामो समयसम्म इन्कार गर्न नपाइने व्यवस्था सिद्धान्त संग्रहको सिद्धान्त १५ ले गरेको छ। यो व्यवस्थाको अर्को पक्ष हेर्दा हिरासतमा राख्ने वा थुन्ने पदाधिकारी वा निकायले थुनिएका व्यक्तिको बाहिरी संसारसँगको भेटघाट, सम्पर्क र परामर्शलाई आवश्यकता अनुसार केही समयका लागि इन्कार गर्न पाउने कुरालाई स्वीकार गरेको छ। यसै सिद्धान्त संग्रहको सिद्धान्त ७ अनुसार राज्यले सिद्धान्त संग्रहमा उल्लिखित अधिकार र कर्तव्यको विपरित हुने कुनै पनि कार्यलाई कानूनद्वारा निषिद्ध गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको

भए तापनि मानव अधिकार समितिले हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई सम्पर्कविहीन हिरासतको व्यवस्था समेत गर्न सकिने अपवादजनक व्यवस्थाको पक्षमा टिप्पणी गरेको पाइन्छ।^३

३.१.७. आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार

कुनै कसूरको आरोप लागेको व्यक्तिले सो कसूरको सम्बन्धमा केही कुरा व्यक्त गर्दा दवावरहित ढंगले स्वतन्त्र भएर व्यक्त गरेको कुरा मात्र प्रमाणमा लिन सकिन्छ। अपराध अनुसन्धान गर्दा राज्यका कुनै पनि निकायले अभियुक्तलाई कसूर स्वीकार गर्ने गरी वा निजको इच्छाविपरित हुने गरी बयान गर्न दवाव दिन वा बाध्य पार्न हुँदैन। अभियुक्तउपर गरिने मानवोचित व्यवहारअन्तर्गत निजको बयान इच्छाविपरित नहोस् भन्नेतर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ। बयान गराउँदा स्वेच्छाले गराउने, कुनै दवाव वा यातना नदिने र आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने विषय अभियुक्तको मौन बस्ने अधिकार (Right to Remain Silence) सँग पनि सम्बन्धित छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(३)(छ) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणमा आफ्नै विरुद्धमा प्रमाण दिन वा कसूरमा सावित हुन बाध्य हुन नपर्ने अधिकारको प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ। यो अधिकारभित्र अभियुक्तलाई चुप लाग्ने वा सावित भै बयान दिने अधिकार पनि अन्तर्निहित रहेको हुन्छ।

कसूरको प्रारम्भिक अनुसन्धानलाई प्रभावकारी र विश्वसनीय बनाउन यो अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने देखिन्छ। अभियुक्तको बयान गराउँदाको अवस्थादेखि नै प्रारम्भ हुने यो अधिकारको प्रयोग र अभ्यासमा विशेष गरी अनुसन्धान अधिकारी तथा अभियोजन अधिकारीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। सरकारी वकीलले अवैधानिक तरिकाबाट कुनै व्यक्तिको मानव अधिकारको उल्लंघन हुने गरी संकलन गरिएका प्रमाणहरु ग्रहण वा

^३. The Human Rights CoMittee itself has stated in its General CoMent No. 20 on article 7 that provisions “should... be made against incoMunicado detention”. United Nations Compilation of General CoMents, p. 140, para. 11.

प्रयोग गर्न इन्कार गर्न सक्ने भनी अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शन, १९९० को मार्गदर्शन १६ ले विस्तृत रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। यो व्यवस्थाले फौजदारी न्याय प्रणालीमा अभियुक्तको हक अधिकारको संरक्षण एवं सम्बर्द्धनमा अभियोजनकर्ताको भूमिकालाई महत्वपूर्ण रूपमा स्थापित गरेको पाइन्छ।

व्यक्तिलाई कसूर स्वीकार गर्न वा दोषी सावित हुन कर नलाग्ने अधिकार सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८ को धारा ५५ (१)(क) तथा २(ख) ले पनि उल्लेखनीय व्यवस्था गरेको पाइन्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराध अनुसन्धानको प्रकृत्यामा दोषी सावित हुनु वा कसूर स्वीकार गर्न बाध्य नपारिने र चुप लागेर बस्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ। कुनै व्यक्तिले अपराध अनुसन्धानको क्रममा कसूर स्वीकार गरेको वा चुप लागेको कारणबाट मात्र निजमाथि कसूर करार गर्न वा कसूरदार ठहराउन नमिल्ने सिद्धान्तसमेत विकसित भएको छ। अभियुक्तलाई आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने र चुप लाग्ने अधिकार विषयमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले गरेको व्यवस्थाको अतिरिक्त पनि यो अधिकारको पटक पटक उल्लंघन हुने गरेको कुरा विभिन्न मुद्दामा विवेचना गरेको छ।

कुनै व्यक्ति इन्कार हुन्छ वा केही नवोली चुप लागेर बस्दछ भने निजको यस्तो व्यवहार निजको विरुद्ध प्रमाणमा लिन सकिन्छ वा सकिँदैन भन्ने सम्बन्धमा यूरोपेली अदालतले यो निरपेक्ष वा पूर्ण उन्मुक्त भने हुन सक्दैन नत निजको व्यवहार निजको विरुद्ध प्रमाणमा नै लिन सकिन्छ किनकि मुद्दामा न्याय निरुपण गर्न यथेष्ट प्रमाणहरुको अभाव भई अभियुक्तको भनाई नै प्रमुख आधार मानी न्यायिक निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने अवस्थामा अभियुक्तले सर्वथा चुप लाग्ने अधिकारको उपभोग गर्न पाउने वा नपाउने भन्ने कुराको निष्कौल तल्लो अदालतले स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गरी निष्कौल गर्नुपर्दछ भन्ने भनाई रहेको छ। यस्तो स्वविवेकीय अधिकारको प्रयोग गरी निर्णय गरेकोमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतबाट त्यस्तो निर्णयको पुनरावलोकन हुन सक्ने र न्यायिक आधारहरु पनि विचारणीय हुन सक्ने धारणा विवेचना गरिएको छ।

३.१.८. प्रतिरक्षाको अधिकार

कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिले आफ्नो हकमा प्रतिरक्षा गर्ने अधिकार राख्दछ। प्रतिरक्षाको अधिकार अन्तर्गत आफूउपरको आरोपको कानूनबमोजिम खण्डन गर्ने तथा प्रतिकार गर्ने अधिकार पर्दछ। प्रतिरक्षाको अधिकार कानून व्यवसायीको परामर्श लिन पाउने अधिकारसँग पनि सम्बन्धित छ। अभियोग लागेको व्यक्तिले अभियोगको खण्डन वा प्रतिकार गर्न पाएन भने निष्पक्ष न्यायको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन। त्यसैले अभियुक्तलाई प्रतिरक्षाको अवसर दिनुपर्ने र त्यस्तो अवसर पर्याप्त समयसहित उपलब्ध गराउनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४(३)(ख) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारण गर्दा निजले आफ्नो प्रतिरक्षाको तयारीका लागि पर्याप्त समय एवं सुविधा पाउने र आफूले रोजेको कानूनी सल्लाहकारसँग कुराकानी गर्न पाउने अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ।

यस अतिरिक्त क्षेत्रीय तथा विश्वव्यापी मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनहरूले पनि प्रतिरक्षाको अधिकार तथा आफ्नो कानून व्यवसायीमार्फत प्रतिरक्षा गराउन पाउने अधिकार सम्बन्धमा विविध व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ। मानव अधिकार सम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि, १९६९ को धारा ८(२)(ग) ले फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम प्रतिरक्षाको लागि पर्याप्त समय र अवसर उपलब्ध हुने व्यवस्था रहेको छ। मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५० को धारा ६(३) (ख) ले फौजदारी कसूरको अभियोग लागेको प्रत्येक व्यक्तिलाई निजको प्रतिरक्षाको तयारीको लागि पर्याप्त समय र सुविधा प्राप्त हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै मानव तथा नागरिक अधिकार सम्बन्धी अफ्रिकन वडापत्र, १९८१ को धारा ७(१)(ग) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निजको सुनुवाइ हुन पाउने अधिकारअन्तर्गत प्रतिरक्षाको अधिकार, निजले छानेको कानून व्यवसायीद्वारा प्रतिरक्षा गराउन पाउने अधिकार लगायतका अधिकारहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार समितिको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४

माथिको साधारण टिप्पणी नं. १३ मा उल्लेख भए अनुसार पर्याप्त समय (Adequate time) को अर्थ मुद्दाको प्रकृतिमा भर पर्ने कुरा हो। तर सुविधा (Facilities) को अर्थ मुद्दासँग सम्बन्धित लिखत र अन्य प्रमाणहरू भन्ने बुझिन्छ जुन प्रत्येक मुद्दामा प्रतिवादीलाई प्रतिरक्षाको लागि वा निजको कानून व्यवसायीसँग सम्पर्क र प्रतिरक्षाको लागि अति नै आवश्यक मानिन्छ। कतिपय अवस्थामा अभियुक्तले आफैले प्रतिरक्षा गर्न नसक्ने भएमा निजले अन्य व्यक्ति, संस्था वा निकायलाई अनुरोध गरेको अवस्थामा निजको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने व्यक्ति वा निकायलाई आवश्यक सूचनाहरू प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि पनि अभियुक्तलाई उपलब्ध गराउने सुविधाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ।^४

मुद्दाको कारवाई र सुनुवाइको प्रकृत्यामा पर्याप्त समय र सुविधा उपलब्ध गराइएन भनी परेको उजुरीको सम्बन्धमा मानव अधिकार समितिले *M. Steadman v. Jamaica*^५ मा निज अभियुक्तको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने कानून व्यवसायी मुद्दाको प्रारम्भिक छानवीनको समयमा उपस्थित हुने कानून व्यवसायी नै भएको र अदालतमा मुद्दाको सुनुवाइ हुँदा अभियुक्तले वा निजको कानून व्यवसायीले मुद्दाको तयारीको लागि पर्याप्त समय आवश्यक परेको भनी माग दावी लिन नसकेको हुँदा प्रतिवादीको प्रतिरक्षाको लागि पर्याप्त समय उपलब्ध हुन सकेन र प्रतिज्ञापत्रको धारा १४(३)(ख) को अधिकारको उल्लंघन भयो भन्ने भनाई उपयुक्त नभएको भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ। यदि वास्तवमै अभियुक्तको तर्फबाट प्रतिरक्षाको लागि पर्याप्त समय प्राप्त हुन नसकेको भनी अभियुक्तले वा निजको कानून व्यवसायीले जानकारी गराएमा वा समय माग गरेमा अदालतले निर्धारित सुनुवाइको समय स्थगित गरेर भए पनि समय उपलब्ध गराउनुपर्दछ भन्ने सिद्धान्त समेत प्रचलित भएको छ। प्रतिरक्षाको लागि पर्याप्त समयको माग मुद्दाको जुनसुकै चरणमा गर्न सकिने र अदालतले पनि पर्याप्त समय उपलब्ध गराउनुपर्ने मान्यता रहेको छ। अभियुक्तले गरेको कसूरको गम्भीरताको आधारमा प्रतिवादीलाई हुन सक्ने सजायको

४. संयुक्त राष्ट्र संघको सामान्य टिप्पणी संग्रह, पृष्ठ नं. १२४, अनुच्छेद ९।

५. उजुरी नं. ५२८/१९९३, *M. Steadman v. Jamaica* (April 1997), UN doc. GAOR, A/52/40 (vol. II).

हद विशेष गरेर कठोर दण्ड सजाय जस्तै: मृत्युदण्ड, आजीवन कारावास, लामो अवधिको कारावास जस्ता सजाय हुन सक्ने अभियोग लागेको मुद्दाको सन्दर्भमा त भन्ने यो अधिकार र सुविधा उपलब्ध गराउन अदालत संवेदनशील हुनुपर्ने भनी मानव अधिकार समितिले विभिन्न मुद्दामा आफ्नो धारणा दिएको छ ।

३.१.९ पीडितका अधिकार

पीडितले आफूले भोग्नुपरेको क्षतिका निमित्त राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरे अनुसार उनीहरूलाई न्यायको संयन्त्र र तदारुक पुनरुद्धारको पहुँच पाउन, अपराधी वा तिनको कार्यव्यवहारका लागि जिम्मेवार तेस्रा पक्षले पीडित, तिनका परिवार वा आश्रितहरूलाई स्वच्छ रूपमा प्रतिपूरण वा हर्जाना प्रदान गर्नुपर्ने, पीडितका लागि क्षतिपूर्तिका निमित्त राष्ट्रिय कोषको स्थापना, सुदृढीकरण र विस्तार र सहायता पाउने गरी पीडितका अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा^६ सुनिश्चितता गर्ने प्रयास भएकोले पीडितका अधिकारहरू पनि फौजदारी न्यायको आधारभूत विषयको रूपमा रहेकाले अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणका सन्दर्भमा दृष्टिगत गर्नुपर्ने हुन्छ ।

३.२ सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान, अभियोजन, न्याय निरूपण सम्बन्धी संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था

कानूनको सर्वोपरिता कानूनी राज्यको अपरिहार्य तत्व हो । राज्यमा शान्ति, सुरक्षा, अमनचैन कायम राख्न र भयमुक्त समाजको निर्माण गर्न सशक्त फौजदारी कानूनको आवश्यकता पर्दछ । राज्यले एकातर्फ नागरिकको हक, अधिकार र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कोतर्फ कुनै कुनै आपराधिक कार्य गरेमा त्यसको अनुसन्धान गरी मुद्दाको कारवाही चलाई शान्ति र न्यायिक सुव्यवस्था कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्यले आफ्ना यी दायित्व र कर्तव्य निर्वाह फौजदारी न्याय प्रणाली मार्फत गर्दछ । फौजदारी न्याय प्रणालीलाई सशक्त ढङ्गबाट संचालन गर्नका लागि आवश्यक कानून

६. अपराध र अख्तियारको दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

निर्माण गरी समाजले अवाञ्छित ठानेका कार्यलाई अपराधको श्रेणीमा राखेको हुन्छ र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई राज्यसंयन्त्रको प्रयोग गरी अपराध अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्याय निरूपण गरी दण्डित गर्नु राज्यको मुख्य कर्तव्य रहँदै आएको छ । अपराधको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणको समग्र लक्ष्य नै पीडितलाई राहत र सुरक्षा तथा अपराधीलाई दण्डित गर्नु रहेको हुँदा नेपालमा पनि यी कार्यलाई कानूनी दायराबाट परिचालन गर्दै समग्र फौजदारी न्याय प्रणालीको संचालन गरिँदै आएको लामो समय भैसकेको छ ।

यस क्रममा गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरूमा राज्यले नै अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने पद्धतिलाई अंगालिएको पनि ५४ वर्ष नाघिसकेको छ । यस बीचमा भएका संवैधानिक तथा कानूनी विकासक्रमले कतिपय पुराना मान्यता र प्रावधानहरूलाई परिवर्तन गर्दै समयानुकूल बनाउन नयाँ नयाँ कानूनी व्यवस्थाहरू गरिँदै लगिएको छ । तथापि सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूमा हुने अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी कार्य प्रभावकारी हुन सकिरहेको देखिँदैन र सफलताको प्रतिशत घट्दै गैरहेको परिप्रेक्ष्यमा यस परिच्छेदमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी विद्यमान संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था, सरकारवादी भै मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता र औचित्य, अनुसन्धान तहकिकात र अभियोजन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनमा उठाइएका विषयहरू वारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.२.१ संवैधानिक व्यवस्था

३.२.१.१ संवैधानिक बिकासक्रम

नेपालको संवैधानिक बिकासक्रममा वि.सं. २००४ सालको नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४, नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५, नेपालको संविधान, २०१९ सम्म आइपुग्दा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकलाई संवैधानिक हकका रूपमा स्वीकारिएको थिएन । अपराध र अभियोजन सम्बन्धी मान्यताको प्रश्नमा उल्लिखित संविधानहरूमा कुनै उल्लेख भएको पाइँदैन । केवल राज्यका प्रमुख

कानून सल्लाहकार (Chief Legal Advisor) को रूपमा मात्रै महान्यायाधिवक्तालाई राखिएको थियो। संविधान वा अन्य कानून बमोजिम तोकिएको कार्य गर्नु महान्यायाधिवक्ताको कर्तव्य हुनेछ^७ भन्ने उल्लेख भएकाले अभियोजनात्मक कार्यहरू संवैधानिक कार्यको हैसियतमा नभै कानूनमा तोकिएको कार्यको हैसियतमा सम्पादन गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यसै गरी न्याय निरूपणका कार्य सन्दर्भमा अदालतको अधिकार क्षेत्र वारेमा केवल सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र वारेमा उल्लेख गर्दै सर्वोच्च अदालतको साधारण अधिकार अन्तर्गत कानूनमा व्यवस्था भए बमोजिम हुने^८ भन्ने वाहेक अन्य तहका अदालतको वारेमा केही उल्लेख भएको पाइँदैन।

नेपालको संविधान, २०१९ लाई खारेज गरी जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा मौलिक हक अन्तर्गत फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको थियो भने यो संविधानको धारा ११० मा साविकको प्रमुख सल्लाहकारको अलावा नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने, कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ^९ भन्ने उल्लेख गरेर इतिहासमै पहिलोपटक महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक रूपमै प्रमुख अभियोजनकर्ता (Chief Prosecutor) को रूपमा अभियोजनात्मक कार्यको प्रमुख जिम्मेवारी प्रदान गरेको थियो। महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्रदान गरेको काम कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तका अधीनमा रहि सुम्पन्न सक्ने^{१०} व्यवस्था रहे बमोजिम सबै सरकारी वकीलहरूले सोही व्यवस्था बमोजिम प्रत्यायोजित अधिकार अन्तर्गत अभियोजनात्मक कार्यको जिम्मेवारी प्राप्त गरी प्रयोग गर्दै आएका छन्। यसै गरी न्याय निरूपणतर्फ सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतको स्थापना र व्यवस्था वारेमा

^७ नेपालको संविधान, २०१९, धारा ८०

^८ नेपालको संविधान, २०१९, धारा ७०

^९ नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ११० (२)

^{१०} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ११० (५)

उल्लेख गर्दै यिनको अलावा सर्वोच्च अदालत मातहतका अन्य अदालतहरूको स्थापना, व्यवस्था र त्यस्तो प्रत्येक अदालतको अधिकार क्षेत्रको निर्धारण कानूनद्वारा गरिने व्यवस्था गरिएको थियो^{११}।

३.२.१.२ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लाई खारेज गरी जारी भएको यस संविधानले साविकको संविधानमा भएको फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकलाई परिवर्तन गर्दै मौलिक हक अन्तर्गत नै धारा २४ मा न्याय सम्बन्धी हकको व्यवस्था गरेको छ। यसमा पक्राउ परेका व्यक्तिहरूलाई कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, कानून व्यवसायी राख्न पाउने, २४ घण्टाभन्दा बढी मुद्दा हेर्ने अधिकारीको आदेश वेगर थुनामा राख्न नपाउने, कानूनमा सजाय नभएको वा कसूर गर्दा भएको भन्दा बढी सजाय गर्न नपाउने, एकै व्यक्तिलाई एउटै कसुरमा दुईपटक मुद्दा चलाउन नपाउने, आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने, आफू विरुद्धको कारवाहीवारे जानकारी पाउने हक रहने स्वच्छ सुनुवाई, निशुल्क कानूनी सेवाको व्यवस्था गरिएको छ। यसले कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसूर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन भन्ने स्पष्ट उल्लेख गरेको छ।

साविकमा भैं प्रमुख कानूनी सल्लाहकारका अलावा प्रमुख अभियोजनकर्ताको रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई यो संविधानमा राखिएको छ। नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने र यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि वाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारी समक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ^{१२} भन्ने उल्लेख गरिएको छ। धारा १३५ मा उल्लेख भएका वाहेक अन्य काम कर्तव्य र अधिकार संविधान र अन्य कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुने र महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम,

^{११} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७, धारा ८९

^{१२} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३५ (२)

कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रहि प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्ने व्यवस्था^{१३} गरिएको छ। यस अनुसार मिति २०६३।१०।१ मा महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा चलाउने अधिकार र अन्य अधिकार पनि प्रयोग गर्न पाउने शर्तहरू उल्लेख गरी नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी प्रत्यायोजन गरिएको छ।^{१४} संविधान वमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त अभियोजन सम्बन्धी कार्य नै प्रत्यायोजन गरी सो अधिकार प्रयोग गर्ने हुनाले सबै सरकारी वकीलहरू यस अर्थमा संवैधानिक अधिकारको प्रयोग गर्न सक्षम रहेका छन्।

न्याय निरूपण सन्दर्भमा अन्तरिम संविधानको धारा १०१ ले सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतहरू रहने र खास किसिम वा प्रकृतिका मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्न कानूनद्वारा अन्य अदालत, न्यायिक निकाय वा न्यायाधिकरणको स्थापना र गठन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ।^{१५} यस अनुसार भ्रष्टाचार र राज्य विरुद्धका मुद्दा हेर्ने विशेष अदालत, प्रशासकीय मुद्दा हेर्ने प्रशासकीय अदालत, वैदेशिक रोजगार मुद्दा हेर्ने वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण, श्रम विवाद हेर्ने श्रम अदालत, ऋण असुली विवाद हेर्ने ऋण असुली न्यायाधिकरण, राजस्व सम्बन्धी मुद्दा हेर्ने राजस्व न्यायाधिकरण गठन भै कार्यरत छन्। पुनरावेदन अदालत, जिल्ला अदालत, अन्य अदालत तथा न्यायिक निकायहरूको स्थापना र व्यवस्था कानूनद्वारा निर्धारण गरिने^{१६} साविकको व्यवस्थालाई यसमा पनि निरन्तरता दिएको छ।

३.२.२ कानूनी व्यवस्था:

३.२.२.१ विगतको पृष्ठभूमि

सरकारवादी मुद्दामा अभियोजन र न्याय निरूपण सम्बन्धी कार्यहरूलाई संवैधानिक रूपमै व्यवस्था गरिएको भए पनि अनुसन्धान कार्य

^{१३} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १३५ (४) र (६)

^{१४} हेनुहोस अनुसूची, नेपाल राजपत्र २०६३।१०।१

^{१५} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १००

^{१६} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा १०

भने कानूनी दायराबाट व्यवस्थित हुँदैआएको साविकको व्यवस्था हालसम्म यथावत नै रहेको छ। सरकारवादी मुद्दाहरूमा अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था सर्वप्रथम २०१७ सालमा जारी भएको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ द्वारा शुरुवात भई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०१८ र सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०२८ द्वारा कार्यविधिगत व्याख्या गरिएको थियो। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ अन्वेषणात्मक पद्धति (Inquisitorial System) बाट बढि प्रभावित रहेको थियो। यसले अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा सरकारी वकील र प्रहरीले संयुक्त रूपमा अनुसन्धान गर्ने र संयुक्त रूपमा अभियोजन गर्ने (Joint Investigation and Prosecution) प्रणालीलाई अवलम्बन गरेको हुँदा संयुक्त जिम्मेवारीका कारण उत्तरदायित्व कसले लिने भन्ने समस्याहरू पैदा भएका थिए। फेरि सरकारी वकील र प्रहरीबीच अभियोजन गर्ने कुरामा राय बाझिएमा न्यायाधीशले कुनै एकको रायलाई सदर गरेमा सो राय मान्य हुने व्यवस्था रहेको थियो। एकातर्फ अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कार्यको विश्वव्यापी मान्यता अनुसारको पृथकता र स्वतन्त्रता नरहने, एकापसमा मनमुटाव र अविश्वास रहने, राय बाझिएको अवस्थामा सामञ्जस्य गराउने संयन्त्रको अभाव उत्तरदायित्वपूर्ण अवस्थाको अभाव लगायतका समस्या रहेको थियो भने अर्कोतर्फ अनुसन्धानात्मक तथा अभियोजनात्मक कार्यमा न्यायाधीशहरूको संलग्नताले न्यायाधीशले अनुसन्धानलाई निर्देशित गर्ने, तामेलीमा लैजाने विषयमा निर्णय गर्ने जस्ता कार्यबाट स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायप्रति नै आशंकाहरू उब्झिन गएको अवस्था रहेको थियो। जसले गर्दा सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण कार्यहरूमा आशातित सफलताको अनुभूति नहुँदा र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले अभियोजनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तालाई दिएपछि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०१७ खारेज गरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ जारी गरिएको थियो।

३.२.२.२ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले सरकारवादी हुने मुद्दामा गरिने अनुसन्धान र अभियोजन बारेमा उल्लेख गरेको छ। समग्र सरकारवादी भै चलाइने फौजदारी मुद्दामा अभियोजनात्मक भूमिकाको बारेमा स्पष्ट रूपमा यसले व्यवस्था गरेको भएपनि अनुसूची १ भित्रका

मुद्दामा भने प्रहरीले निर्वाह गर्नुपर्ने अनुसन्धान सम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकारको बारेमा उल्लेख गरेको छ।

३.२.२.३ सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकात

साविकमा अनुसन्धान र अभियोजन बारेमा रहेको संयुक्त पद्धति असफल प्रायः रहेको सन्दर्भलाई लिएर परिवर्तन गरी ल्याइएको स्वतन्त्र अनुसन्धान पद्धतिलाई यो ऐनले आत्मसात गरेको छ। यसले अनुसन्धानको कार्यलाई अभियोजनबाट अलग गरेको छ, तर अभियोजन पक्षको कानूनी नियन्त्रणलाई समन्वयात्मक र निर्देशनात्मक रूपमा स्थापित गरेको छ। अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा शुरु सूचना वा जाहेरीदेखि लिएर अनुसन्धानको समाप्ति पश्चात मुद्दा चल्ने नचल्ने सम्बन्धी राय सहित मिसिल सरकारी वकील समक्ष पेश गरेपछि अनुसन्धानात्मक कार्य समाप्त हुन्छ। यस्तो कार्य प्रहरीले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ (यसपछि सहजताका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन मात्र भनी एको) को परिधिभित्र रही स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढंगले सम्पादन गर्न सकिने भएपनि यसमा जाहेरी पश्चात प्रारम्भिक प्रतिवेदन, सरकारी वकीलको निर्देशन, सरकारी वकील समक्ष बयान, मानिस छाडनु पर्दा सरकारी वकीलको सहमति लगायतका व्यवस्थाबाट अनुसन्धान कार्य स्वतन्त्र रहेपनि अभियोजनको नियन्त्रणमा हुने स्थिति देखिन्छ। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन बमोजिम हुने सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात मुलतः ३ किसिमका पाइन्छ। तिनीहरू हुन्:

१. अनुसूची १ मा परेका सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा गरिने अनुसन्धान तहकिकात (सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३ देखि दफा १६ सम्मको अनुसन्धान तहकिकातको प्रकृया)
२. अनुसूची १ मा नपरेका तर सरकारवादी हुने मुद्दामा गरिने अनुसन्धान तहकिकात (सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३१ र सम्बन्धित ऐनमा सरकारवादी हुने भनी तोकिएका मुद्दामा सम्बन्धित ऐनमा तोकिएको प्रकृया)
३. अनुसूची २ मा परेका सरकारवादी देवानी मुद्दा वा अनुसूची २ मा नपरेका तर सरकारवादी वा सरकारको सरोकार भएको वा सार्वजनिक महत्वका मुद्दामा गरिने अनुसन्धान तहकिकात (सरकारी

मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा २२ बमोजिम गरिने अनुसन्धान तहकिकातको प्रकृया)

३.२.२.३.१ अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकात

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ मा परेका मुद्दामा प्रहरीद्वारा हुने अनुसन्धान तहकिकातलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

क. प्रारम्भिक अनुसन्धान चरण:

जाहेरी दरखास्त: कुनै अपराध भएको, भइरहेको वा हुन लागेको देख्ने, थाहा पाउने, अनुभव गर्ने, जान्ने व्यक्तिले त्यस्तो अपराध बारे प्रहरी समक्ष दिने सूचना नै जाहेरी दरखास्त हो। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन बमोजिम त्यस्तो सूचना लिखित वा मौखिक रूपमा नजिकको प्रहरी कार्यालयमा दिन सकिन्छ। जाहेरी दरखास्तमा सकेसम्म अपराध भएको वा भइरहेको वा हुने सम्भावना भएको मिति, समय, र ठाउँ, अपराध गर्नेको नाम, ठेगाना र हुलिया, अपराधसँग सम्बन्धित सबुद प्रमाण, अपराधको प्रकृति र अपराधसँग सम्बन्धित अन्य विवरण खुलाउनु पर्ने व्यवस्था छ।^{१७} लामो समयपछि दिएको जाहेरी प्रतिवेदन विश्वसनीय मानिन्छ।^{१८} यसलाई सूचनाको स्रोतको रूपमा कानूनले राखेको छ। प्रहरी कार्यालयले यसरी जाहेरी दरखास्त पर्न आएमा मौखिक रूपमा प्राप्त भएमा लिखत बनाई र आफ्नै स्रोतद्वारा प्राप्त भएमा पनि दर्ता गर्नुपर्दछ। सो प्रहरी कार्यालयले दर्ता गर्न इन्कार गरेमा माथिल्लो प्रहरी कार्यालयमा वा प्र.जि.अ. समक्ष दिन सकिने र सो कार्यालयले सो ब्यहोरा जनाई दर्ता गर्न पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ।^{१९}

घटनास्थल, प्रमाण सुरक्षा र अपराधी निगरानी: यसमा अपराध भएको, भइरहेको वा हुन लागेको जानकारी पाएमा प्रमाणको लोप वा नाश हुन नदिने व्यवस्था गर्ने, घटनास्थलको सुरक्षा गर्ने, अपराधी उम्कन, भागन

^{१७} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ३

^{१८} कन्तलाल वि ननीलाल, नेकाप २०२६, पृष्ठ ११९

^{१९} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ३

नपाउने व्यवस्था गर्ने कार्य पर्दछ। आवश्यक देखिएमा अन्य प्रहरी कार्यालयसँग सहयोग माग्न वा अन्य प्रहरी कार्यालयको क्षेत्राधिकारमा गई सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीले आवश्यक कारवाही गर्न सक्ने देखिन्छ। अन्य प्रहरी कार्यालय क्षेत्रभित्रको अपराध भएमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई सूचना दिनुपर्दछ।^{२०}

प्रारम्भिक प्रतिवेदन: अपराधको तहकिकात गर्नुपूर्व भए गरेको कार्य विवरण र अव गर्ने तहकिकात सम्बन्धी कुरा खुलाई सरकारी वकील कहाँ पठाउनुपर्ने प्रतिवेदन नै प्रारम्भिक प्रतिवेदन हो। यसमा तहकिकात गर्नुपूर्व अव गर्ने कार्य खुलाई सरकारी वकील कहाँ प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले तहकिकात गर्नुपर्ने विषयमा निर्देशन दिन सक्दछ।^{२१}

ख. विस्तृत अनुसन्धान तहकिकात चरण:

यसमा अनुसन्धान अधिकृत तोक्ने कार्यदेखि मुद्दा चलाउने नचलाउने रायसम्मको कार्य पर्दछन्।^{२२} यस अन्तर्गत प्रहरी (अनुसन्धान अधिकृत) ले गर्नुपर्ने कार्यमा:

- कम्तिमा प्र.स.नि. दर्जाको अनुसन्धान अधिकृत तोक्ने
- अपराध भएको ठाउँको विवरण, सो ठाउँको वस्तुस्थिति तथा अपराध वा अपराधीसँग त्यसको सम्बन्ध र पाइएमा अन्य कुरा खुलाई तहकिकात गर्नुपर्ने। वस्तुस्थिति बारेको मुचुल्का तयार गर्ने, महत्वपूर्ण कुराको फोटो लिने, कब्जा गर्ने (दफा ७)
- मुचुल्काहरुको निर्माण गर्दा कम्तिमा २ जना स्थानीय व्यक्ति र स्थानीय निकायका प्रतिनिधि वा कुनै सरकारी कार्यालयको एक जना कर्मचारीको रोहवरमा राख्नुपर्ने (दफा ८)

- सरकारी वकील समक्ष सम्बन्धित अभियुक्तको वयान लिने र शंकास्पद व्यक्ति वा जानकारी हुन सक्ने व्यक्तिसँग प्रहरीले बुझि कागज गर्ने (दफा ९)
- दशी प्रमाण भएको मनासिव कारण भै शंका लागेमा त्यस्तो व्यक्ति वा स्थानको खानतलासी लिन सक्ने, महिलाको तलासी महिला कर्मचारीद्वारा नै गर्ने, अन्य कार्यालयले अनुरोध गरेमा पनि खानतलासी लिई मुचुल्का गरिदिनुपर्ने, खानतलासी मुचुल्का २ प्रति तयार गर्नुपर्ने, दशी प्रमाण बरामद गर्नुपर्ने भए भरपाई दिएर मात्रै लैजानुपर्ने, अ.बं.११६, ११७, १७२ नं. लाई ध्यान दिने (दफा १०)
- ज्यान मुद्दामा लाश जाँच गर्नुपर्ने भएमा कम्तिमा प्र.ना.नि. ले सबै विवरण खुलाई मुचुल्का गर्नुपर्ने, शंकास्पद स्थितिमा शव परिक्षण गराउन पठाउनुपर्ने, लाश हकवालालाई बुझाउनुपर्ने (दफा ११)
- चिकित्सकद्वारा वा प्रयोगशालामा रगत वा विर्य इत्यादिको वैज्ञानिक जाँच गराउने (दफा १२), आवश्यक देखिए विशेषज्ञको राय लिने (दफा १३)
- मनासिव कारण भएमा पक्राउ गरिएको कारण सहितको सूचना दिई पक्राउ गर्न सक्ने, बल प्रयोग गर्नुपर्ने भएमा गर्न सक्ने, कुनै दशी फेला परेमा मुचुल्का गरी बरामद गर्न सक्ने (दफा १४)
- पक्राउ परेको व्यक्तिलाई बाटाको म्याद बाहेक २४ घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्न नपाइने, सो समयभित्र तहकिकात सम्पन्न हुन नसकेमा अदालतको अनुमति लिएर एकै पटक वा पटक पटक गरी बढिमा २५ दिनसम्म थुनामा राख्न सकिने, (केही ऐनमा छुट्टै व्यवस्था छ, जस्तोकि लागू औषधमा ९० दिन), त्यस्तो व्यक्तिले शारीरिक जाँचको लागि निवेदन दिन सक्ने (दफा १५)

^{२०} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ४ र ५

^{२१} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ६

^{२२} सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ७ देखि दफा १७

- दशी प्रमाण भएमा कम्तिमा प्र.स.नि.ले सनाखत गराउने, (दफा १६) अ.बं.१७३ नं.लाई ध्यान दिनुपर्ने ।
- तहकिकात गर्दै जाँदा हिरासतमा राख्नुपर्ने देखिएमा अवस्था अनुसार सरकारी वकीलको सहमति लिएर प्रहरीले छाड्न सक्ने (दफा २१)
- अनुसन्धान समाप्त भएपछि मुद्दा चलाउने, नचलाउने राय सहित प्रहरीले सरकारी वकील समक्ष मिसिल पठाउनुपर्ने, सरकारी वकीलले उपयुक्त संकेमा निर्देशन दिन सक्ने (दफा १७)

ग. अनुसन्धान तहकिकात पश्चातको चरण:

यस चरणभित्र निम्न कार्य समेटन सकिन्छ:

- सरकारी वकीलले थप प्रमाण बुझ्न वा सोधपुछ गर्न निर्देशन दिएमा सो कार्य पूरा गर्ने
- सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेमा दशी, प्रमाण र मिसिल सुरक्षित राख्ने
- सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेमा प्रहरीले सोको जानकारी जाहेरवालालाई दिनुपर्ने

३.२.२.३.२ अनुसूची १ बाहिरका सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान:

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ बाहिरका सरकारवादी मुद्दा बारेमा विभिन्न ऐनमा भएका व्यवस्थाहरु एकनासका नभएकाले अनुसन्धान गर्ने निकाय, अनुसन्धान गर्ने अधिकारी, कार्यविधि फरक फरक छन् । जस्तोकी भ्रष्टाचार मुद्दामा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐनको कार्यविधि बमोजिम अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान गर्दछन भने वन मुद्दामा वन ऐनको कार्यविधि बमोजिम कम्तिमा रेञ्जर स्तरका अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान गर्दछन । तथापि अनुसन्धान गर्दा सामान्यत अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, अभियुक्तको वयान लिने, अपराधको बारेमा जानकारी हुने ब्यक्तिसँग सोधपुछ, खानतलासी, दशी प्रमाण बरामद,

मुचुल्का, दशी प्रमाणको वैज्ञानिक परिक्षण, अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने, धरौट वा तारेखमा छाडने, राय सहित सरकारी वकीलसँग अनुसन्धानमा सहयोग लिने, सरकारी वकीलको निर्देशन पालना गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरु सवैमा समेटिएका छन् ।

३.२.२.३.३ सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारी

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा अनुसन्धान अधिकारी तोक्ने सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था रहेको छ:

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ मा परेका मुद्दामा कम्तीमा प्रहरी सहायक निरीक्षकद्वारा, ज्यान मुद्दाको लाश जाँच लगायतका कार्यमा प्रहरी नायब निरीक्षकद्वारा र अन्य केही मुद्दामा निरीक्षक वा सोभन्दा माथिको अधिकृत
- अनुसूची १ मा नपरेका तर सरकारवादी हुने मुद्दामा त्यस्तो ऐनमा तोकिए बमोजिमको अधिकारी (जस्तो वन मुद्दामा कम्तिमा रेञ्जर, खाद्य अपराधमा खाद्य प्रविधी तथा गुण नियन्त्रण विभागका खाद्य निरीक्षक...)
- त्यस्तो ऐनमा नतोकिएको भएमा सम्बन्धित कार्यालयका कार्यालय प्रमुख

३.२.२.४ सरकारवादी मुद्दाको अभियोजन

सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान सम्पन्न भएपछि को कसउपर मुद्दा चलाउने भन्ने निर्णय गरी सक्षम अदालत समक्ष अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्य नै अभियोजन हो । साविकमा सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्नेसम्मको कार्य सरकारी वकील र प्रहरीद्वारा संयुक्त रुपमा हुने गरेकोमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भए पश्चात धारा १३५ मा कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ र महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तका अधीनमा रहि प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भए बमोजिम

मिति २०६३।१०।१ मा अधिकार प्रत्यायोजन भै सरकारी वकीलहरूले ऐनको व्यवस्था बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र समेत पेश गर्ने कार्य गर्दै आएका छन् ।

३.२.२.४.१ अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरू:

सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनका सम्बन्धमा विभिन्न समयमा प्रतिपादित हुँदै आएका निम्न सिद्धान्तहरू ज्यादै महत्वपूर्ण रहेका छन् ।

- कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने
- तत्काल प्रचलित कानूनले संजाय नहुने कुनै काम गरे वापत संजायको भागी नहुने
- कानून बमोजिम बाहेक थुनामा राख्न र मुद्दा चलाउन नपाइने
- अभियोगका आधारहरू स्पष्ट हुनुपर्ने र त्यसको जानकारी अभियुक्तलाई दिनुपर्ने
- फौजदारी कानूनको पश्चातदर्शी असर नहुने
- एउटा कसुरमा एक पटकभन्दा बढि मुद्दा चलाउन र सजाय गर्न नमिल्ने
- अपराधीसँगै अपराध मर्ने
- सक्षम अधिकारीबाट अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने
- अधिकार प्राप्त व्यक्तिद्वारा नै अभियोजन गर्नुपर्ने
- हदम्याद, क्षेत्राधिकारको पालना हुनुपर्ने, सक्षम अदालतमा मात्र मुद्दा दायर गर्नुपर्ने
- अनुसन्धान र अभियोजनका क्रममा मानव अधिकारको उल्लंघन गर्न नहुने
- स्वच्छ र शीघ्र सुनुवाइको मर्म र मान्यताको पालना गर्नुपर्ने
- कानून व्यवसायीको सल्लाह लिन चाहेमा सो कुराबाट वञ्चित गर्न नहुने
- पीडितको अधिकारप्रति गम्भीर र सचेत हुनुपर्ने

- बालबालिका अभियुक्त भएकोमा तिनीहरूको अधिकारको संरक्षणमा ध्यान दिने
- मनसाय सम्बन्धी व्यवस्था र कठोर अपराधिक दायित्व हुने अपराधमा त्यसको अपवाद जस्ता कुरामा ध्यान दिनुपर्ने
- अभियुक्तको अपराधमा भएको संलग्नता अनुरूपको अभियोजन हुनुपर्ने

३.२.२.४.२ सरकार नै वादी भै मुद्दा चलाउनु पर्ने कारण

विश्वव्यापी रूपमा गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा सरकारले नै मुद्दा अनुसन्धान गर्ने र मुद्दा चलाउने पद्धतिलाई नेपालमा पनि निम्न आधारबाट अवलम्बन गर्दैआएको पाइन्छ:

- समाजमा अपराध नियन्त्रण गरी समुचित शान्ति व्यवस्था र भयमुक्त समाज कायम गर्ने राज्यको महत्वपूर्ण कर्तव्य र जिम्मेवारी भएको हुँदा
- अपराधका दोषीलाई दण्ड दिई समाजमा शान्ति कायम गर्ने राज्यको प्रमुख दायित्व रहेकाले पूरा गर्न
- सरकारको तर्फबाट गरिने अनुसन्धानबाट तथ्ययुक्त प्रमाण संकलन गर्न व्यक्तिबाट भन्दा सरल र सहज हुने भएकोले
- व्यक्तिले अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउन कठिन भै समाजमा दोषी र अपराधीहरूले उन्मुक्ति पाउन नसक्ने स्थिति बनाउन
- समाजमा घटने गम्भीर अपराधको राज्यद्वारा समुचित अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउँदा सार्वजनिक नैतिकता, सामाजिक मूल्य र मान्यतामा विकास हुने भएकोले
- पीडित व्यक्तिको तर्फबाट सरकारले प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले उनीहरूमाथि आर्थिक ब्ययभार नपर्ने गराउन
- न्याय सम्पादनमा सहजता बनाउन
- सरकारले राज्यमा संरक्षण गर्नुपर्ने विषयमा प्रभावकारी संरक्षण व्यवस्था कायम गर्न
- अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका अपराध नियन्त्रण गर्न
- पर्याप्त र यथोचित प्रमाण संकलन हुने, तदनुरूप मुद्दा दायर हुने भएकोले भुटा मुद्दा गर्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित हुने भएकाले

- राज्य विरुद्ध संचालित गतिविधिलाई नियन्त्रित गर्न
- राज्य र जनताका स्वार्थ र चाहनाहरूको संरक्षण गर्न

३.२.२.४.३ अभियोजन गर्ने अधिकारी

सरकारवादी भै चलाइने पृथक पृथक मुद्दाहरूमा पृथक पृथक कानूनहरूले अभियोजन अधिकारी तोकिएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा मूलभूत रूपमा रहेका कानूनी व्यवस्था यस प्रकार रहेका छन् :

- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ मा परेका मुद्दामा दफा १७(२) बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने निर्णय गरी, मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा दफा १८ बमोजिम अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्य सरकारी वकीलले मात्र गर्ने व्यवस्था रहेको छ,
- सोही ऐनको अनुसूची २ मा परेका मुद्दामा अनुसन्धान गर्न तोकिएका सम्बन्धित निकायले गर्ने र अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्य भने सरकारी वकीलले गर्ने व्यवस्था छ,
- सोही ऐनको अनुसूची १ र २ मा परेका बाहेकका मुद्दामा, मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार सरकारी वकीललाई मात्र छ भने अभियोगपत्र पेश गर्ने कार्य तोकिएका सम्बन्धित निकायले गर्ने व्यवस्था छ।

३.२.२.४.४ मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद र क्षेत्राधिकार:

सरकारवादी मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद र मुद्दा हेर्ने अधिकारी सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था रहेको पाइन्छ:^{२३}

- सरकारवादी मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद र मुद्दा हेर्ने अधिकारी सम्बन्धित ऐनमा नै उल्लेख गरिन्छ,
- ऐनका हदम्यादभित्र र मुद्दा हेर्ने तोकिएको अदालत वा कुनै निकाय समक्ष मुद्दा दायर गर्नुपर्छ,

^{२३} हेर्नुहोस अनुसूची.....

- कुनै अपराधमा हदम्याद तोकिएको रहेनछ भने अ.ब. ३६ नं बमोजिम जहिलेसुकै दायर गर्न सकिने हुन्छ,
- मुद्दा हेर्ने अधिकारी नतोकिएकोमा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ अनुसार सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ।

३.२.२.४.५ सरकारी वकीलको मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७(१) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीबाट अनुसन्धान पूरा गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने प्रयोजनका लागि सरकारी वकील समक्ष राय सहितको मिसिल पठाउनु पर्दछ। यसरी मिसिल प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले अन्तरिम सिवधान, २०६३ को धारा १३५ (२) र (६) बमोजिम प्रत्यायोजित अधिकारका अधीनमा रहि मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १७ (२) मा गरिएको यस व्यवस्था अनुसार मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा दफा १८(१) बमोजिम सम्बन्धित जिल्ला अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोगपत्र पेश गर्नुपर्दछ। सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा निकासको लागि पठाउनु पर्दछ। पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा चलाउने देखेमा निर्णय गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्छ र मुद्दा नचलाउने निर्णय उपयुक्त नै देखि सदर गरेमा महान्यायाधिवक्ता समक्ष अन्तिम निकासको लागि पेश गर्नुपर्ने गरी अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको छ। यस अनुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दामा चलाउने निर्णय गरेमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा चलाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ।^{२४}

सरकारी वकीललाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय सन्दर्भको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको प्रमाण प्राप्त नभएसम्म निर्णय नगर्ने र निर्णय गर्दा प्रमाणको पर्याप्तताको आधारमा (Sufficient Evidence Principle) मा

^{२४} हेर्नुहोस् अधिकार प्रत्यायोजन सम्बन्धी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सूचना, नेपाल राजपत्र २०६३।१०।१

मुद्दा चलाउनु पर्ने, अन्यथा मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्ने दायित्व रहेको छ। मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने सन्दर्भमा सरकारी वकीलले मुख्य रूपले निम्न पाँच किसिमको निर्णय गर्न सक्दछन् :

- उपलब्ध सबूद प्रमाणको मूल्यांकनको आधारमा मुद्दा चलाउने गरी निर्णय गर्ने,
- पर्याप्त सबूद प्रमाण नभएको कारण मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने,
- उपलब्ध सबूद प्रमाणको मूल्यांकनको आधारबाट केही प्रतिवादीको हकमा मुद्दा चलाउने र केहीको हकमा नचलाउने निर्णय गर्ने,
- मुद्दा परिवर्तन गरी चलाउने, अर्को निकायमा पठाउने, पीडितले नै मुद्दा चलाउने अवस्था,
- आत्महत्या, भवितव्य जस्ता प्रकृतिका प्रतिवादी नहुने मुद्दाहरू र वारदातबाट कर्तव्य देखिएका तर प्रतिवादी खुल्न नआएका मुद्दाहरूमा कोही कसैउपर मुद्दा नचलाउने राय भएकोमा निकासको लागि पुनरावेदन तहको कार्य गर्ने सरकारी वकील कार्यालयमा मिसिल पठाई निकास भए बमोजिम गर्ने।

सरकारवादी हुने मुद्दामा अभियोजन (Prosecution) सम्बन्धमा सरकारी वकीललाई भएको अधिकारको संवैधानिक दायरा निकै फराकिलो र महत्वपूर्ण रहेको छ। सरकारी वकील मात्र यस्तो पदाधिकारी हो जसले मुलुकभरिका सरकारवादी हुने मुद्दाहरू (भ्रष्टाचार सम्बन्धी मुद्दा बाहेक) को अभियोजन गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र पेश गर्ने गर्दछन्। सरकारी वकीलले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने गरी गरेको निर्णय अभियोजनकर्ताहरूको व्यावसायिक अधिकार र जिम्मेवारी सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड १९९९ र अभियोजनकर्ताको भूमिका सम्बन्धी मार्गदर्शन (Guidelines on the Role of Prosecutors) ले स्वतन्त्र र निष्पक्ष ढङ्गबाट हुनुपर्नेमा जोड दिएको पाइन्छ।

३.२.२.४.६ अभियोगपत्रमा खुलाउनुपर्ने कुरा

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अभियोग पत्र (Charge-sheet) मुद्दा प्रस्तुतिको प्रथम र आधारभूत लिखत हो। जसरी देवानी मुद्दामा

फिरादपत्रबाट मुद्दा सुनवाइको प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्छ, त्यसैगरी फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्रबाट प्रारम्भ हुन्छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट सरकारी वकीलद्वारा लगाइएको आरोप, अभियुक्तहरूउपर गरिएको मागदावी र सो पुष्टि गर्ने आधार प्रमाणहरू समेत उल्लेख गरिएको प्रारम्भिक लिखत नै अभियोगपत्र हो। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १८ मा दफा १७(२) बमोजिम मुद्दा चलाउने निर्णय गरेपछि सरकारी वकीलबाट निम्न कुरा खुलाई अभियोग पत्र पेश गर्नुपर्ने स्पष्ट गरिएको छ।

- अभियुक्तको पूरा नाम, थर र वतन
- अपराध सम्बन्धी सूचनाको व्यहोरा र विवरण
- अभियुक्तउपर लगाइएको अभियोग र तत् सम्बन्धी विवरण
- सम्बन्धित कानून, अभियुक्तलाई हुनुपर्ने सजाय
- अपराधबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई क्षति भराउनुपर्ने भए सो क्षतिपूर्ति रकम
- अपराधको कुनै नामाकरण भएको भए सो नाम, नभए स्पष्ट बुझ्न सकिने अपराधका तत्वहरू
- पटक विवरण वा थप सजाय हुनुपर्ने भए सो व्यहोरा
- कुनै अपराधमा मुद्दा चलाउनुअघि सरकारको कुनै स्वीकृति चाहिने भएमा सो स्वीकृति
- अनुसन्धान क्रममा फेला परेका दशी, प्रमाण र पक्राउ परेका अभियुक्तहरू भए दाखिल गर्नुपर्ने

मुद्दा अन्तिमताको सिद्धान्त, (Finality of Prosecution), दोहोरो खतराको सिद्धान्त (Doctrine of Double Jeopardy) तथा विद्यमान कानूनी व्यवस्था बमोजिम सामान्यत एक पटक अभियोगपत्र दायर गरिएपछि पुनः तिनै अभियुक्तहरू विरुद्ध सोही कसूरमा अर्को अभियोगपत्र वा संशोधित अभियोगपत्र दायर गर्न सकिदैन। संकलित सबूद प्रमाणबाट मुद्दा चल्ने पर्याप्त प्रमाण देखिएमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ वा

अनुसूची-२ अन्तर्गतको मुद्दा भए सम्बन्धित सरकारी वकीलले अभियोगपत्र तयार गरी म्यादभित्रै सम्बन्धित अदालतमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

३.२.२.४.७ अभियोग पत्र दायर भएपछि सरकारी वकीलको भूमिका

सरकारी वकीलले सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १७(२) बमोजिम मुद्दा चलाउने निर्णय गरी अभियोग पत्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा अदालत समक्ष पेश गरेपछि निम्न कार्यहरू गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

- अभियोगपत्र दायर गरेपछि उपस्थित भएका अभियुक्तको हकमा वयान गराउदा उपस्थित हुने र वहस पैरवी गर्ने।
- थुनामा राख्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको तथा कारण र आधार विद्यमान रहेकोमा धरौट वा तारेखमा छुटेमा मुलुकी ऐन अ.व. १७ नं. र १२४ (ग) नं. बमोजिम निवेदन दिने।
- आफ्ना साक्षीहरूलाई अदालतमा उपस्थित गराउने र साक्षी परिक्षणमा भाग लिने।
- मुद्दा असफल भएको तर सफल हुनुपर्ने आधार र कारण विद्यमान भएमा पुनरावेदन/पुनरावलोकन/दोहोऱ्याई हेरी पाउन पुनरावेदनपत्र/निवेदन पेश गर्ने।
- कुनै पीडित वा जाहेरवालाको उजुरीबाट मुद्दा चलेकोमापछि सो उजुरीको विपरित वकपत्र गरेमा अदालतमा भूटो (Perjury) मा सजाय गराउन सहयोग गर्ने।
- सरकारवादी हुने मुद्दा केही अवस्थामा मिलापत्र र फिर्ता हुन सक्ने हुँदा यस्तो निर्णय भइआएमा कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने।
- वदनियतपूर्वक अभियोजन गरेमा वा अनुसन्धान गरेमा विभागीय कारवाही हुन सक्ने हुँदा सो तर्फको कार्यान्वयन।^{२५}

३.२.२.५ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ जारी भएपछि सो ऐनका प्रावधानहरूलाई समेत समेटेर साविकको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी

^{२५}सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ३४क

नियमावली, २०१८ लाई खारेज गर्दै यो नियमावली जारी भएको हो। यो नियमावलीले खास गरी अनुसन्धान र अभियोजन बारेमा ऐनले गरेको प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न बढी सहज र स्पष्ट गर्ने प्रयास गरेको छ। अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कार्यविधि, ढाँचा, प्रकृया र दायित्वलाई यसले स्पष्ट पारेको छ। न्याय निरूपण गर्ने निकायहरूका लागि भने आ-आफ्नै नियमावलीहरू रहेकाले तीनवटै तहका अदालतका नियमावलीहरूका कार्यविधि लागू हुन्छन्। यस नियमावलीले गरेका महत्वपूर्ण कार्यविधिगत प्रावधानहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :-

- अपराधको सूचना र दर्ता
- तहकिकात (खानतलासी, लाश जाँच तथा शव परिक्षण, पक्राउ, हिरासत, दशी सनाखत, हिरासतबाट छाड्नु पर्दाको प्रकृया) सम्बन्धी कार्यविधि
- फौजदारी मुद्दाको दायरी र तत्पश्चात प्राप्त प्रमाण
- सरकारी पक्षको गवाहको उपस्थिति
- भरी भराऊ
- म्याद, नक्कल, प्रमाणको सुरक्षा
- समन्वय समितिको व्यवस्था, कायविधि सम्बन्धी विभिन्न मुचुल्का तथा कागजको ढाँचा

३.२.२.६ सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५

सरकारवादी भै चलाइने मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात र अभियोजनमध्ये अभियोजनात्मक कार्यलाई व्यवस्थापन गर्न साविकको सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०२८ लाई खारेज गरी बनेको देखिन्छ। यसले सरकारी वकीलले अभियोजन सम्बन्धी कार्य, पुनरावेदन, पुनरावलोकन वा मुद्दा दोहोऱ्याउने निवेदन दिँदाको कार्यविधि, नेपाल सरकार वा संवैधानिक निकाय वा नेपाल सरकार मातहतका निकायहरूको तर्फबाट गरिने प्रतिरक्षा, अदालतबाट इतलायनामा वा सूचना तामेल भएपछिको कारवाही, प्रतिरक्षा व्यवस्थापन लगायतका कुराहरूलाई समेटेको छ।

३.२.२.७ न्याय प्रशासन ऐन, २०४८

न्याय निरूपणका सन्दर्भमा अन्तरिम संविधानले सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र बारेमा विस्तृत उल्लेख गरेको भए पनि पुनरावेदन अदालत तथा जिल्ला अदालतको स्थापना अधिकार क्षेत्र, लगायतका विषयमा कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरेकोले न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ ले जिल्ला तथा पुनरावेदन अदालतको स्थापना, अधिकार क्षेत्र, सर्वोच्च अदालत तथा पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन लाग्ने व्यवस्था, साधक जाहेरी, पुनरावलोकन, मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने, मिलापत्र, अदालतको अवहेलना, सुनवाइ सम्बन्धी व्यवस्था, निरीक्षण तथा मूल्यांकन, पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतको रिट सम्बन्धी क्षेत्राधिकार लगायतका विषयमा उल्लेख गरेको छ। संविधानतः सर्वोच्च अदालतलाई दिइएको अधिकार क्षेत्रका विषयमा यो ऐन, सर्वोच्च अदालत ऐन र सर्वोच्च अदालत नियमावली रहेका छन् भने पुनरावेदन तथा जिल्ला अदालतका हकमा भने यस ऐन र पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८, जिल्ला अदालत नियमावली, २०४९ ले थप कार्यविधिगत व्यवस्था गरेका छन्।

३.२.३ कानूनी व्यवस्था र संशोधन सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित सुभावहरू

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान तथा अभियोजन सन्दर्भमा विद्यमान कानूनी व्यवस्थाहरू कतिपय अत्यन्त अव्यावहारिक रहेका छन्। यिनमा संशोधन आवश्यक देखिन्छ। कतिपय नयाँ नयाँ अपराधहरूलाई अपराधीकरण गर्न कानूनको निर्माण आवश्यक देखिँदै आएको छ। कतिपय कानूनहरू निर्माण भै लागू नै हुन सकेका छैनन् भने कतिपय कानून युगीन परिप्रेक्ष्यमा असान्दर्भिक र अर्थहीन भैसकेका छन्। फौजदारी न्याय प्रशासनमा अभियोजन सम्बन्धी अन्तिम जिम्मेवार र नेतृत्वदायी भूमिका रहेको संवैधानिक निकायको हैसियतमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले वर्षेनी आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदनमा विद्यमान कानूनी व्यवस्थाका कमजोरीहरूलाई औल्याउँदै गरिनुपर्ने कानून संशोधन वा निर्माणका कुराहरूलाई समेत समेटेर प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ। महान्यायाधिवक्ताको

कार्यालयले प्रस्तुत गरेका वार्षिक प्रतिवेदनमा निम्न कानूनी व्यवस्थाका बारेमा सिफारिस र सुझाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।^{२६}

संवैधानिक व्यवस्थातर्फ

कुनै अदालत वा न्यायिक निकाय वा अधिकारी समक्ष सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने पूर्ण अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन रहेको र तत्काल प्रचलित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले अभियोजनको पूर्ण अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेकोमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(२) को व्यवस्थाले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको अधिकारलाई केही संकुचित गरेको पाइन्छ। अभियोजन गर्ने पूर्ण अधिकार महान्यायाधिवक्तामा रहने गरी नयाँ निर्माण हुने संविधानमा व्यवस्था हुनुपर्छ। संविधानमा नै महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीलहरूको पद र कार्यको स्पष्ट उल्लेख हुने गरी व्यवस्था हुनु आवश्यक छ।

महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण

संविधानको धारा १३५ मा व्यवस्था भए बाहेकका महान्यायाधिवक्ताका अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्थाहरू विभिन्न कानूनहरूमा छरिएर रहेकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यसम्पादनमा सहजता ल्याउन महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण गर्नु आवश्यक देखिन्छ।

सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण

सरकारी वकील र सरकारी वकील समूहमा कार्यरत कर्मचारीहरूले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य प्रकृति र कार्यबोझ अन्य निजामती कर्मचारीहरूले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य भन्दा फरक तथा व्यावसायिक, संवेदनशील र भिन्न प्रकृतिको छ। यसरी भिन्न प्रकृतिको कार्य गर्ने सरकारी वकील तथा अन्य कर्मचारीहरूको अलग्गै सेवा शर्त र सुविधाको व्यवस्थाका लागि छुट्टै कानूनबाट व्यवस्थित हुन आवश्यक देखिन्छ। सरकारी वकीलहरूलाई अन्य

^{२६} महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको वार्षिक प्रतिवेदन २०६७/६८

निजामती कर्मचारी सरह नै सामान्य व्यवस्थाहरूबाट सरकारी वकीलहरूको सेवा शर्त व्यवस्थापन भइरहेको छ। हालसम्म पनि सरकारी वकीलहरू निजामती सेवा ऐन र नियमबाट नै नियमन भइरहेको हुँदा सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयन हुनु आवश्यक छ।

अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि पारित गरी लागू गर्ने

विज्ञान र प्रविधिको विकासको कारण अपराधको स्वरूप, प्रकृति, अपराधीले अपराध गर्न प्रयोग गर्ने प्रविधि र साधनमा आएको परिवर्तनको कारण सरकारी वकीलको कार्यमा देखापरेका चुनौतीको सामना गर्न वर्तमान मुलुकी ऐनको व्यवस्थाबाट मात्र सम्भव छैन। यसको लागि व्यवस्थापिका-संसदमा विचाराधीन रहेका अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधि संहिता समेतको विधेयकलाई फौजदारी न्याय प्रशासनमा विकसित नवीनतम अवधारणाहरू र व्यावहारिकता समेत हेरी विधेयकमा संशोधन गरी यथाशीघ्र पारित गरेर लागू गर्नु आवश्यक छ।

हदम्याद सम्बन्धी छुट्टै कानून सम्बन्धमा

हालसम्म हदम्याद सम्बन्धी छुट्टै र एकीकृत कानूनी व्यवस्था छैन। हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था विभिन्न कानूनमा छरिएर रहेकोले सरकारवादी मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद सम्बन्धमा द्विविधा र अन्यौल उत्पन्न भई कार्यसम्पादनमा कठिनाई उत्पन्न भएको छ। उक्त विषयको गम्भीरतालाई विचार गरी नेपाल कानून आयोगले छुट्टै हदम्याद सम्बन्धी कानूनको मस्यौदा तयार गरी विभिन्न चरणमा छलफल समेत गराएर पेश गरेको भए पनि हालसम्म उक्त मस्यौदा व्यवस्थापिका-संसदबाट पारित हुन र लागू हुन सकेको छैन। अतः त्यसतर्फ आवश्यक प्रक्रिया शुरु गर्नु जरुरी देखिएको छ।

साक्षी संरक्षण तथा पीडित राहत र सहयोग सम्बन्धमा

फौजदारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धान कार्यदेखि न्याय सम्पादन तथा फैसला कार्यान्वयनको चरणसम्म पीडितको सहयोग र सहभागिता महत्वपूर्ण रहन्छ। यसको निमित्त अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई न्यायको अनुभूति गराउन उनीहरूको सुरक्षा,

पुनर्स्थापना तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी पीडित स्वयंलाई पनि फौजदारी न्याय पद्धतिमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न गराउने पद्धति विकास गरिनुपर्छ। सफल हुन नसकेका अधिकांश फौजदारी मुद्दाहरू साक्षी उपस्थित नभएको, उपस्थित भएर पनि बकपत्र नगरेको वा प्रतिकूल (Hostile) बकपत्र गरेको कारण असफल भएको देखिन्छ। यसो हुनुको प्रमुख कारणमा सरकारको तर्फबाट साक्षीहरूको सुरक्षाको प्रत्याभूति हुन नसक्नु र साक्षीलाई दिने सुविधा सम्बन्धी व्यवस्था पर्याप्त नहुनु तथा भएको व्यवस्था कानूनमा मात्र सीमित हुनु आदि कारणहरू जिम्मेवार देखिन्छन्। मुद्दाका साक्षीलाई अदालतले खोजेका बखत उपस्थित गराउन पीडित र साक्षीको सुरक्षा, पीडितको संरक्षण सम्बन्धी विषयमा पर्याप्त ध्यान नपुग्दा फौजदारी न्याय प्रशासन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। तसर्थ साक्षी संरक्षण तथा पीडित सहयोग सम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक छ।

समयमै साक्षी उपस्थित गराउने र बकपत्र सम्बन्धमा

फौजदारी मुद्दाको सफलता साक्षीको अदालतमा उपस्थिति र मौकामा संकलित सबूद प्रमाण अनुकूलको बकपत्रमा निर्भर गर्दछ। लामो समयसम्म बकपत्र हुन नसक्दा साक्षीले आफूले देखे जानेका कुराहरू बिसर्ग गर्न, अपराधीप्रति क्षमाशील भावनाको विकास भै सत्य-तथ्य बकपत्र गर्न जागरुक नहुने तथा अस्थायी ठेगाना भएका साक्षीहरूपछि फेला पार्न नसकिने, कार्य तथा पेशा आदिका कारणबाट अदालतमा नियमित समयमा उपस्थित गराई बकपत्र गराउन नसकिएको हुँदा मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ। तसर्थ गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा पछि उपस्थित हुन नसक्ने वा गराउन नसकिने तर, महत्वपूर्ण देखिएका जाहेरवाला, पीडित लगायतका अन्य सरकारी साक्षीलाई अभियोगपत्र दायर गर्दाकै अवस्थामा उपस्थित गराउन सकिने र अभियोजन पक्षबाट सो कारण दर्शाई उपस्थित गराइएका साक्षीलाई तत्कालै बुझ्ने कानूनी व्यवस्था गरिनुपर्छ। यसको लागि कार्यविधि कानूनमा सो अनुकूलको संशोधन हुनु आवश्यक छ।

३.२.४ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम (सम्मेलन) बाट पारित प्रस्तावहरू

प्रत्येक वर्ष महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूको क्षेत्रीय समीक्षा तथा केन्द्रिय वार्षिक समीक्षा हुने गर्दछ, र अन्त्यमा प्रस्ताव पारित गर्ने गरिदै आएको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र मातहतका सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलहरूको विगतका क्षेत्रीय समीक्षा तथा तत्पश्चातको केन्द्रिय वार्षिक समीक्षा कार्यक्रमहरूमा पारित गरेका गत तीन वर्षका प्रतिवेदनमा निम्न कानूनी व्यवस्थाका वारेमा सिफारीश र सुझाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।^{२७}

३.२.४.१ सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम काठमाडौँ-२०६७ बाट पारित प्रस्ताव

१. सरकारी वकीललाई संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेको जिम्मेवारी वहन गर्न, यसले प्रदान गर्ने सेवालाई व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकीलको नियुक्ति, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी ऐनको मस्यौदालाई सम्पूर्ण सरकारी वकीलहरूको वृत्ति विकास हुनेगरी अन्तिम रूप प्रदान गर्न र विधेयक पास गराउन महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पहल गर्ने,
२. पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन पीडित राहत कोषसम्बन्धी आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गर्ने,
३. सरकारी वकील कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवामा प्रभावकारिता ल्याउनका लागि तत्काल सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली र सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीमा आवश्यक संशोधनका बुँदा समेत राखी नेपाल सरकारलाई अनुरोध गर्ने,

^{२७} स्रोत: महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा मातहतका सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक सम्मेलनबाट पारित प्रस्तावहरू २०६७ देखि २०६९, अनुसन्धान शाखा, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय।

४. सरकारवादी मुद्दाहरूमा हदम्याद कायम गर्दा जिल्ला न्यायाधिवक्ताले निर्णय गरी अन्तिम निकास भई आउदा मुद्दा दायर गर्न हदम्यादको समाप्त भई सक्ने हुँदा सो सम्बन्धमा मुद्दा चल्ने नचल्ने अन्तिम निर्णय भई फाइल प्राप्त भएको मितिबाट १५ दिनको हदम्याद कायम हुनेगरी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा संशोधनका लागि नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने,
५. सरकारवादी मुद्दामा आंशिक निर्णय गरिएकोमा थप प्रतिवादीउपर मुद्दा चलाउन पर्ने देखि विशेष अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताबाट निर्णय भएमा पूरक अभियोगपत्र पेश गर्नसक्ने व्यवस्थाका लागि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा संशोधन गर्न नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने,
६. प्रशासकीय अदालतले गरेका निर्णयउपर पुनरावेदन लाग्ने कानूनी व्यवस्था गर्न सम्बन्धित कानूनमा संशोधन गर्न नेपाल सरकार समक्ष प्रस्ताव पठाउने।

३.२.४.२ सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम तेलकोट (भक्तपुर)-२०६८ बाट पारित प्रस्तावहरू

१. नेपाल सरकारबाट भएका सरकारवादी मुद्दा फिर्ता सम्बन्धी निर्णयहरू विवादित हुने गरेका र त्यसले दण्डहीनता बढाएको भन्ने आम गुनासो रहेको हुँदा नेपाल सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गर्दा महान्यायाधिवक्ताको राय अनिवार्य रूपमा लिने व्यवस्था हुनुपर्ने। मुद्दा फिर्ता सम्बन्धमा स्पष्ट कानून तर्जुमा गर्न सरकारलाई सिफारिस गर्ने।
२. फौजदारी न्याय प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउन अनुसन्धान कार्यदेखि न्याय सम्पादन तथा फैसला कार्यान्वयनको चरणसम्म पीडितको सक्रिय सहयोग आवश्यक हुन्छ। यसको निमित्त अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई न्यायको अनुभूति गराउन उनीहरूको सुरक्षा, पुनर्स्थापना तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी पीडित स्वयंलाई पनि फौजदारी न्याय पद्धतिमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न गराउने पद्धति विकास गरिनु पर्छ। सरकारवादी मुद्दामा

साक्षीहरूको अनुपस्थितिको कारण मुद्दामा असफलता हुने गरेकोले यथाशीघ्र साक्षीहरूको संरक्षण नीति लगायतका प्रभावकारी व्यवस्था हुन र पीडित साक्षीलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन पीडित राहत कोष सहितको कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

३. राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ अन्तर्गतका गम्भीर प्रकृतिका मुद्दाको अनुसन्धान र मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने अधिकार निकुञ्जका कर्मचारीलाई तोकिएको छ । अपराधको गाम्भीर्यता, कसूर एवं सजाय अनुसार प्रस्तुत क्षेत्राधिकार ऐनको दफा ३१(१) बमोजिम जिल्ला अदालतलाई तोकन र उक्त ऐनमा मुद्दामा म्याद थप सम्बन्धी व्यवस्था नभएको हुँदा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले विशेष पहल गर्ने ।
४. सरकारी वकीलबाट प्रदान गरिने सेवालार्इ व्यावसायिक र प्रभावकारी बनाउन गत वर्षको केन्द्रिय सम्मेलनबाट पारित भएको सरकारी वकीलको नियुक्ति, सेवाका शर्त र सुविधा सम्बन्धी ऐनको मस्यौदालाई पुनरावलोकन गरी यथाशीघ्र नेपाल सरकार मार्फत व्यवस्थापिका-संसद समक्ष पेश गर्ने ।

३.२.४.३ सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम तेलकोट (भक्तपुर)-२०६९ बाट पारित प्रस्तावहरू

१. सरकारी वकीलको सेवा व्यावसायिक एवं विशेषज्ञ सेवा भएकोले सरकारी वकीललाई छुट्टै विशिष्टीकृत सेवाको रूपमा विकास गर्न सरकारी वकीलको तहगत व्यवस्था संविधानमा नै उल्लेख गरी निजहरूको नियुक्ति, सुविधा तथा सेवाका अन्य शर्त छुट्टै कानूनद्वारा निर्धारित गर्ने गरी भावी संविधानमा व्यवस्था गरिनु पर्ने,
२. संविधानले नै महान्यायाधिवक्तालाई सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकारको रूपमा व्यवस्था गरेको अवस्थामा कानून व्यवसायीको अख्तियारी नै नभएका र न्याय निरूपणको सन्दर्भमा प्रतिरक्षा गर्ने जिम्मेवारी नभएका पदाधिकारीहरूबाट कानूनी राय लिने दिने अभ्यासको कारण सरकारी निकायबाट भएका निर्णयहरूमा कानूनी त्रुटि रहने गरेको र त्यस्ता निर्णयलाई चुनौती दिई अदालतमा परेका

रिट निवेदनमा सरकारी वकीलले प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने अवस्था भएकाले सरकारी वकीलबाट मात्र कानूनी राय लिने व्यवस्था गर्न प्रचलित कार्य सम्पादन नियमावली र कार्य विभाजन नियमावलीमा संशोधन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले विशेष पहल गर्ने,

३. मुलुकी ऐन अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिनेको महल अन्तर्गतको कसूरमा मुलुकीको व्यवस्था गर्न तथा अदालती बन्दोबस्तको महलको ९४ नं. मा वारेण्ट जारी हुने मुद्दाहरूको सूचीमा अपहरण तथा शरीर बन्धक सम्बन्धी मुद्दा समेत समावेश गर्ने गरी कानूनमा संशोधन हुनुपर्ने,
४. नेपाल सरकारवादी भई चल्ने मुद्दाहरूमा अनुसन्धान गर्ने अवधि मात्र उल्लेख भएको र कतिपय मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीबाट अनुसन्धान पूरा नभएको आधारमा अन्तिम समयमा मात्र अभियोजन सम्बन्धी निर्णयका लागि सरकारी वकील समक्ष मुद्दा पेश हुने गरेको र सरकारी वकीललाई मुद्दाको तथ्य, सबुद प्रमाण मूल्यांकन गरी मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्न समय अभाव भई अभियोजनमा समस्या रहने गरेकोले अनुसन्धान र अभियोजनका लागि थुनामा राख्ने अवधि पृथक गर्न प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने ।
५. साक्षीको बकपत्र तत्कालै गर्ने, प्रतिकूल बकपत्र गर्ने साक्षीलाई कडा सजाय हुने र साक्षीहरूको सुरक्षा, संरक्षणका लागि पीडित तथा साक्षीलाई क्षतिपूर्ति, सुविधा, सुरक्षा आदिका लागि पीडित राहत कोष सहितको कानूनी व्यवस्था गर्न पहल गर्ने ।

३.२.४.४ सरकारी वकीलहरूको केन्द्रिय वार्षिक कार्य समीक्षा तथा अनुशिक्षण कार्यक्रम (धुलिखेल २०७१) बाट पारित प्रस्तावहरू

१. सरकारी वकीलको सेवालार्इ व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी, आकर्षित र मर्यादित बनाउन सरकारी वकीलहरूको सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी कानूनको मस्यौदालाई मूर्त रूप प्रदान गर्ने उद्देश्यका साथ हाल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय मार्फत अगाडि बढाएको विधेयकको

मस्यौदालाई व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरी पारित गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सशक्त रूपमा आवश्यक पहल गर्ने,

२. अपराध अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धमा समन्वय, सहकार्य, सहजीकरण तथा समस्या समाधानका लागि क्षेत्रीयस्तरमा सहन्यायाधिवक्ताको नेतृत्वमा समन्वय समिति गठन गर्ने र जिल्लास्तरमा अपराध अनुसन्धान गर्ने प्रहरी र सरकारी वकीलको काम कारवाहीलाई प्रभावकारी बनाउन सरकारी वकील, प्रहरी प्रमुख, अनुसन्धान अधिकृत तथा अपराध अनुसन्धानमा संलग्न अन्य निकायहरूका बीचमा नियमित रूपमा छलफल, अन्तरक्रिया गर्ने,
३. अभियोजन पद्धतिप्रति जनताको विश्वास कायम हुन अभियोजनमा एक रूपता आवश्यक हुन्छ। अभियोजन सम्बन्धी स्पष्ट नीति र मार्गदर्शनको अभावमा एकै प्रकारका अपराधिक कार्यहरूमा पनि फरक फरक किसिमको अभियोजन हुने अवस्था रहेकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अभियोजन सम्बन्धी नीति र मार्गदर्शन तय गरी लागू गर्नुपर्ने,

परिच्छेद ४

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अनुसन्धान र अभियोजनको प्रभावकारिता तथा सर्वोच्च अदालतबाट भएका व्याख्या

४.१ अनुसन्धानको वर्तमान अवस्था:

४.१.१ सरकारवादी मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने निकाय

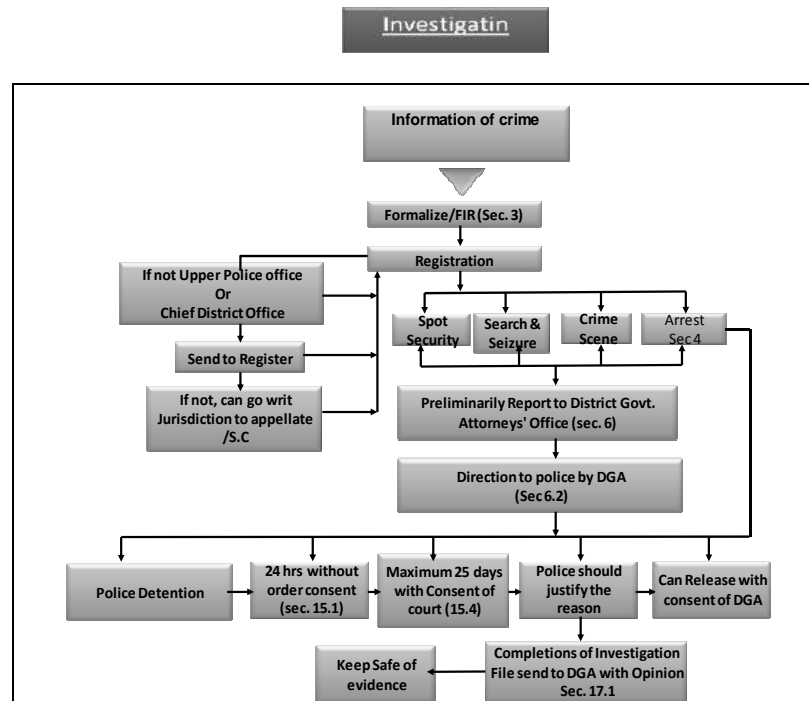
नेपालमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा प्रहरीलाई अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ। साविकमा रहेको संयुक्त अनुसन्धान र संयुक्त अभियोजन पद्धतिलाई परिवर्तन गरी अनुसन्धानको कार्यमा केही अपवाद बाहेक स्वतन्त्र ढंगले कार्य गर्न प्रहरीलाई सक्षम बनाइएको छ। यसैगरी अनुसूची १ बाहेकका नेपाल सरकारवादी भै चलाइने फौजदारी मुद्दाहरूमा तत्तत् निकायहरूलाई अनुसन्धानको पूर्ण जिम्मेवारी दिइएको छ। जस्तो वन ऐन अन्तर्गतको कसूरमा त्यसै कार्यालयका कर्मचारीले, राजस्व चुहावट तथा विदेशी विनिमयको कसूरमा राजस्व अनुसन्धान विभागका कर्मचारीले, सम्पत्ति सुद्धिकरण अपराधमा सम्पत्ति सुद्धिकरण विभागका कर्मचारी, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन अन्तर्गतको कसूरमा त्यसै कार्यालयका कर्मचारीले अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था रहेको छ। अन्य ऐन अन्तर्गतका कसूरमा अनुसन्धान गर्ने कर्मचारीले पनि सो ऐनमा लेखिए बाहेकका कसूरमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको कार्यविधिलाई ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ।

४.१.२ अनुसन्धान सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र प्रभावकारिता

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा जाहेरी दरखास्त परेपछि सरकारी वकील कहाँ प्रारम्भिक प्रतिवेदन पेश गर्ने, शकित व्यक्तिको वयान सरकारी वकील समक्ष गराउने, शकित व्यक्तिलाई बीचमा छाडनु परेमा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था बाहेक सबै अनुसन्धान कार्य प्रहरीले गर्ने कानूनी व्यवस्था छ। अनुसूची १ बाहिरका

मुद्दामा भने अनुसन्धान गरेर एकैचोटी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णयका लागि सम्बन्धित निकायका अनुसन्धान अधिकृतले मिसिल पठाउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। अनुसन्धानको समाप्तिपछि अनुसन्धान अधिकृतको राय सहित मुद्दा निर्णयका लागि सरकारी वकीलकहाँ पठाएपछि साक्षी उपस्थितिका लागि लेखिएकोमा उपस्थित गराउन लेख्ने बाहेक अनुसन्धान निकायको जिम्मेवारी सम्पन्न भएको ठान्ने अनुसन्धान निकायहरूको प्रवृत्ति रहेको छ। तर अनुसन्धान अभियोजनकै एक हिस्सा भएकाले मुद्दा अन्तिम नभएसम्म उनीहरूको जिम्मेवारी पूरा हुँदैहुँदैन। प्रहरी अनुसन्धान कार्यको शुरुआतदेखि अन्तिमसम्मको कार्यलाई निम्न तालिकाले स्पष्ट पार्दछः^{२८}।

तालिका नं.१

^{२८} कृष्णजीवी घिमिरे, नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको सन्दर्भमा अनुसन्धान, अभियोजन एवं प्रस्तावित कार्यविधि संहिता: अवसर, समस्या र चुनौतिहरू, फौजदारी न्याय प्रणाली नेपाली कानूनशास्त्र, प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय (२०६९) पृष्ठ ३७६

बिद्यमान कानूनी व्यवस्थालाई विश्लेषण गर्दा अनुसन्धान गर्ने महत्वपूर्ण कार्य के पूर्ण स्वतन्त्र कार्य हो ? वा अभियोजनात्मक कार्यको एक हिस्सा भएकोले समग्र अभियोजनभित्रको एउटा हिस्सा हो ? भन्ने द्विविधाको बीचमा नेपालको कानूनी व्यवस्थामा प्रश्न उठिरहेको देखिन्छ। अनुसन्धानको कार्य दवाव वा राजनैतिक हस्तक्षेपबाट विलकुल स्वतन्त्र रहनुपर्ने प्रत्याभूतिका रूपमा लिनुपर्ने भए पनि अभियोजन अधिकारीको निर्देशन तथा नियन्त्रणभन्दा बाहिर गएर स्वतन्त्रता प्राप्त हुनु हुँदैन भन्ने विश्वव्यापी मान्यता छ। वर्तमान अनुसन्धान सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्ने अनुमति लिँदा सरकारी वकील मार्फत गर्ने कुरालाई कानूनमा समावेश गरेको देखिँदैन।

४.२ अभियोजन सम्बन्धी व्यवस्था

४.२.१ अभियोजन एक परिचय

अभियोजन के हो भन्ने सन्दर्भमा यसलाई Process of submitting a formal charge sheet against an offenders with specific accusation before the competent court on behalf of the state on the ground of admissible evidences collected by the competent body भनीएको पाइन्छ। अभियोजनको मूलभूत उद्देश्य कसूरबाट पीडितलाई न्याय र कसूरदारलाई दण्ड दिलाई समाजमा कानून र व्यवस्था कायम गर्नु रहेको छ। वेलायत, संयुक्त राज्य अमेरिका, जापान, जर्मनी, सिंगापुरमा अभियुक्तको प्रमाण परिक्षण (Evidential test or sufficient evidence) र सार्वजनिक हित (Public Interest) का आधारमा अभियोजन हुन्छ। नेपालमा Sufficient Evidence Principle लाई स्वीकार गरिएको छ।^{२९}

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ जारी भए पश्चात धारा १३५ ले अभियोजनको पूर्ण अधिकार महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीललाई प्रदान गर्दै यसमा कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीका समक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार

^{२९} कृष्णजीवी घिमिरे, अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा देखिएका सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक समस्या र समाधानका उपायहरू, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको बुलेटिन, पूर्णांक ८, वर्ष २, अंक २, पृष्ठ ७३

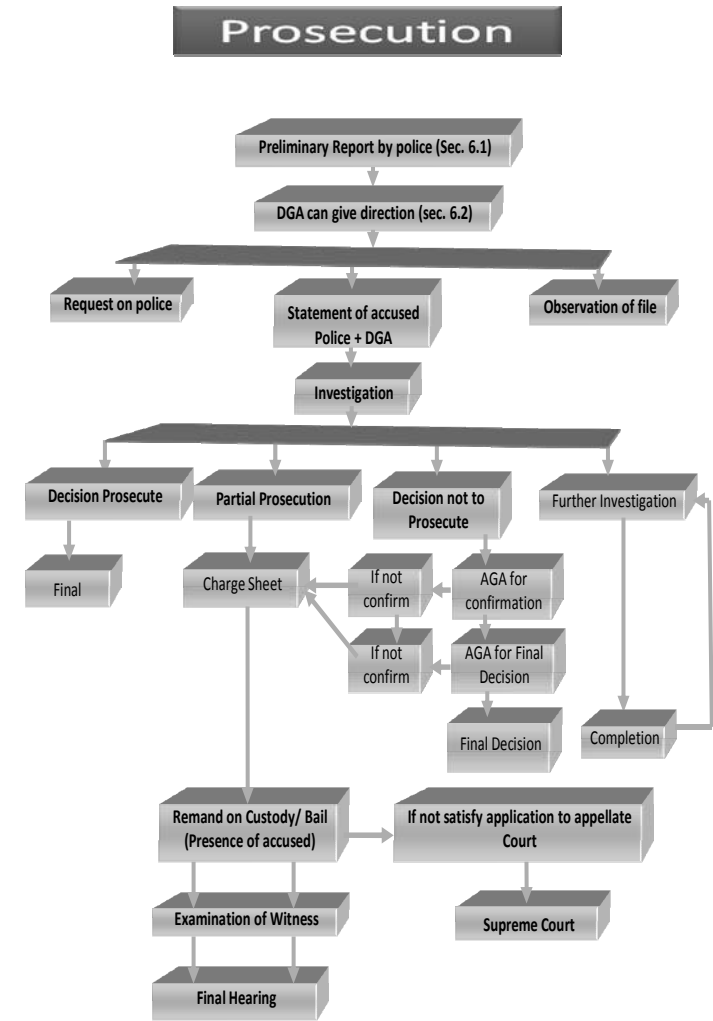
संवैधानमा अन्यथा उल्लेख भएकोमा बाहेक महान्यायाधिवक्तालाई हुने र महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तका अधीनमा रही प्रयोग र पालना गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था भए बमोजिम अधिकार प्रत्यायोजन भै सरकारी वकीलहरूले ऐनको व्यवस्था बमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र समेत पेश गर्ने कार्य गर्दैआएका छन् ।

४.२.२ मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १७(१) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीबाट अनुसन्धान पूरा गरी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने प्रयोजनका लागि सरकारी वकील समक्ष राय सहितको मिसिल पठाएकोमा सरकारी वकीलबाट मुद्दा चल्ने निर्णय भएमा दफा १८(१) बमोजिम सम्बन्धित जिल्ला अदालत वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अभियोग पत्र पेश गर्नुपर्दछ । सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेकोमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा निकासाको लागि पठाउनु पर्दछ । पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा चलाउने देखेमा निर्णय गरी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्छ र मुद्दा नचलाउने निर्णय उपयुक्त नै देखि सदर गरेमा महान्यायाधिवक्ता समक्ष अन्तिम निकासाको लागि पेश गर्नुपर्ने गरी अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको छ । यस अनुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दामा चलाउने निर्णय गरेमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा चलाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ । सरकारी वकीलका मुद्दा चलाउने वा नचलाउने प्रयोजनका अभियोजनात्मक कार्यहरू तलको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ ।^{३०}

^{३०} कृष्णजीवी घिमिरे, नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीको सन्दर्भमा अनुसन्धान, अभियोजन एवं प्रस्तावित कार्यविधि संहिता: अवसर, समस्या र चुनौतिहरू, फौजदारी न्याय प्रणाली नेपाली कानूनशास्त्र, प्रकाशक महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय (२०६९) पृष्ठ ३७६

तालिका २

सरकारी वकीललाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय सन्दर्भको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको प्रमाण प्राप्त नभएसम्म निर्णय नगर्ने र निर्णय गर्दा प्रमाणको पर्याप्तताको आधारमा (Sufficient Evidence Principle) मा मुद्दा चलाउनु पर्ने, अन्यथा मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्ने दायित्व रहेको

छ। नेपालमा विगत १० वर्षको मुद्दा नचलाउने निर्णय हेर्दा बढीमा ५.४% र गत वर्ष २०६९/७० मा ०.१८% मात्रै मुद्दा नचलाउने निर्णय भएको पाइन्छ। ९० प्रतिशतभन्दा बढी सफल अभियोजन भएका जापान लगायतका विभिन्न मुलुकको तथ्यांकलाई हेर्ने हो भने यो तथ्यांक ज्यादै न्यून हो।

तालिका ३

S.No.	Fiscal year	Cases reported to GA	Prosecuted Cases	Percent	Not Prosecuted	Percent
1	2003/04	6145	6072	98.81	73	1.18
2	2004/05	6566	6513	99.19	53	0.81
3	2005/06	5599	5497	98.17	102	1.82
4	2006/07	8195	7749	94.46	446	5.44
5	2007/08	8295	8093	97.57	202	2.43
6	2008/09	9805	9649	98.41	156	1.59
7	2009/2010	11847	11796	98.73	151	1.27
8	2010/11	14684	14200	96.7	484	3.3
9	2011/12	17117	16551	97	566	3
10	2012/13	16666	16636	99.82	30	0.18

तुलनात्मक रूपमा हेर्दा नेपालमा अभियोजनकर्ताहरूले मुद्दा नचलाउने संख्या अन्य मुलुकको तुलनामा र मुद्दा सफलताको प्रतिशतलाई तुलना गरी हेर्दा ज्यादै न्यून देखिएको र सरकारी वकीलले ठूलो दावी लिएर र जस्तो प्रमाण भए पनि मुद्दा चल्ने निर्णय गर्ने परिपाटी रहनाले सरकारी वकीलको प्रभावकारितामा प्रश्न उठेको पाइन्छ। सरकारवादी मुद्दामा वैज्ञानिक प्रमाणको प्रयोग र विशेषज्ञको परिक्षण गर्ने कार्य ज्यादै न्यून रहेको र सरकारी वकीलले ७३% मुद्दामा हदैसम्म सजायको माग दावी लिने गरेको सेलर्डले गरेको अनुसन्धानबाट देखिएको छ।^{३१}

४.२.३. नेपालमा अभियोजन प्रभावकारिता (Efficiency) को स्थिति

नेपालमा फितलो अनुसन्धान र यस्तो अनुसन्धानका आधारमा अत्यधिक मुद्दा अर्थात ९९.८२% मुद्दा चलाइने र धेरै मुद्दामा ठूलो दावी लिने गरेको देखिएको छ। अनुसन्धानमा पर्याप्त प्रमाण नभएमा अरु प्रमाण संकलन गर्न, बुझ्नुपर्ने कुरा छुटेमा पूर्ण गराउन र समग्र मुद्दामा

^{३१} Analysis and Reform of the Criminal Justice System in Nepal (CeLRRd), Kathmandu, 1999, at 103.

सफलताको लागि सरकारी वकीलले निर्देशन दिनुपर्नेमा केवल १.७९% मुद्दामा मात्र निर्देशन दिने गरेबाट समग्र सरकारी वकीलको प्रभावकारिता देखिन सकेको देखिँदैन। त्यसमा पनि अनुसन्धानका लागि हिरासतमा राखेर अनुसन्धान गर्ने म्याद समाप्त नहुँदै जसरी भए पनि अनुसन्धान पक्षबाट मुद्दा पेश गर्ने र सरकारी वकीलले जसरी पनि मुद्दा टेकाउने परम्परा रहेको छ। अनुसन्धान पूरा नभएमा हिरासतबाट शङ्कितलाई छाडेर अनुसन्धान जारी राखी अनुसन्धानलाई पूर्ण गरेर मात्रै मुद्दा निर्णय गर्नुपर्नेमा अभियोजनमा संलग्न सरकारी वकीलहरूले यस परिपाटीलाई विकास नगरी मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने म्यादलाई नै हदम्याद सरह जसरी भए पनि २५ दिनभित्र मुद्दा निर्णय गर्ने गरेको देखिन्छ। अर्कोतर्फ लगानी र प्रतिफलको सिद्धान्त वमोजिम हेर्दा पनि सरकारवादी मुद्दामा सरकारी वकीलको कार्यबोझ र राज्यको लगानी पनि ज्यादै न्यून देखिन्छ जुन यस्तो रहेको पाइन्छ।^{३२}

तालिका नं. ४

कार्यालय	सरकारी वकील संख्या	सम्पादित कार्य	प्रति सरकारी वकील कार्य बोझ	कैफियत
म. न्या. का.	२५	१३५९२	५४३.६८	
पु.स.व.का. - १६	८२	२४६५४	३००.६६	
जि.स.व.का. - ७५	१७८	११३२९६	६३६.४९	
जम्मा	२८५	१५१५४२	५३१.७३	

तालिका नं. ५

कार्यालय	मुद्दा, रिटको तथा निवेदनको कुल लगत	तलब तथा भतामा खर्च भएको रकम रु.	प्रति मुद्दा खर्च रकम रु.	कैफियत
म. न्या. का.	७९९२	२२,४८८,४५०।००	२,८१३।८७	
पु.स.व.का. - १६	१३०६६	४३,८७४,५१३।७२	३,३५।९९	
जि.स.व.का. - ७५	३२५६०	९१,५५६,९१६।४५	२,८११।९४	
जम्मा	५३६१८	१५७,९१९,८८०।१७	२,९४५।२८	

४.२.३.१ जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादित कार्य अवस्था:

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा उल्लिखित मुद्दा, अन्य ऐनमा अनुसूची १ मा परेको मानिनेछ भनी उल्लेख भएका मुद्दा

^{३२} महान्यायाधिवक्ताको आ.व. २०६९।०७० को वार्षिक प्रतिवेदन २०७०, पृष्ठ २३

र नेपाल सरकारवादी हुने भनी ऐनमा उल्लेख भएका मुद्दामा अभियोजनको कार्य गर्ने शुरु र मुख्य निकाय नै जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय हो । जाहेरी दरखास्त^{३३} प्राप्त भएपछि सरकारी वकील समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन^{३४} दिनुपर्ने, प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि मुद्दामा बुझ्नुपर्ने देखिएका वा गर्नुपर्ने अनुसन्धान आवश्यक देखिएका तथ्यात्मक वा कानूनी पक्षमा गर्नुपर्ने कार्य खोली निर्देशन दिन सक्ने, प्रतिवादीको बयान गराउने, बयानबाट खुल्न आउने तथ्यात्मक आधारमा अनुसन्धान अघि बढाउन पुनःनिर्देशन दिने, अनुसन्धान पूरा भएमा राय सहित प्राप्त भएको मिसिल अध्ययन गर्दा पुनः अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिएमा पुनः अनुसन्धान गर्न वा प्राप्त म्यादभित्र अनुसन्धान समाप्त नहुने र त्यतिकै मुद्दा दायर गर्न प्रमाण पर्याप्त नभएमा अनुसन्धान जारी राख्न निर्देशन दिने, प्रहरीले आवश्यक सहयोगका लागि निर्देशनका लागि लेखी पठाएमा सहयोग उपलब्ध गराउने, अनुसन्धान पूर्ण भएको भन्ने देखिएको अवस्थामा मुद्दा चलाउने पर्याप्त आधार र प्रमाण देखिएमा मुद्दा चलाउने निर्णय गरी अभियोग पत्र पेश गर्ने र प्रमाण नपुग्ने देखिएमा प्रमाण र आधार नभएका शक्तिका हकमा मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्ने लगायतका कार्य जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकील (जिल्ला न्यायाधिवक्ता वा सहायक जिल्ला न्यायाधिवक्ता) बाट हुने गर्दछ ।

प्रमाणको पर्याप्तता र अपर्याप्तताको परिक्षण प्रमाणको वजन (Gravity) को मूल्याङ्कन, प्रमाणको प्रकृति विशेषको विश्लेषण तथा आधार कुन चाँहि प्रमाण ज्यादै महत्वपूर्ण छ र कुन चाँहि कम महत्वपूर्ण छ, कार्यविधिगत रुपमा कुन कानून सम्मत छ र कुन चाँहि त्रुटिपूर्ण भएकोले कानून सम्मत बनाउनु पर्दछ, कसरी कानून सम्मत हुन सक्छ, संभाव्य बाँकी प्रमाणहरु, प्राप्त हुन सक्ने समय, लागत, परिश्रम, जनशक्ति, प्रविधि, माध्यम जस्ता सर्वपक्षीय कुराहरुको मूल्याङ्कन र परिक्षण गर्ने काम जिल्ला सरकारी वकीलको हुने र यो ज्यादै गहन तथा महत्वपूर्ण आधार भै अभियोजनको सफलता निर्भर रहने हुन्छ । वास्तवमा आजको युगीन

^{३३}सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ३

^{३४}सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९, दफा ६

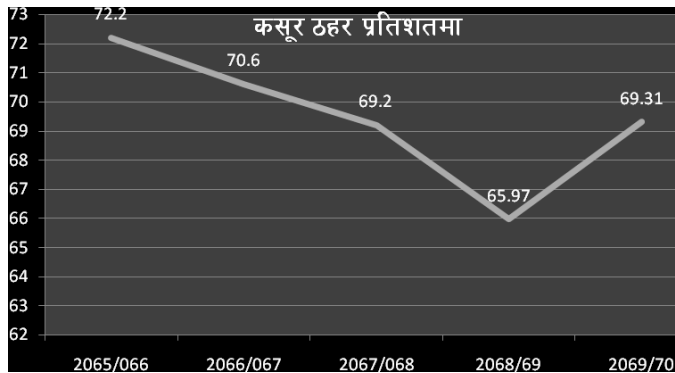
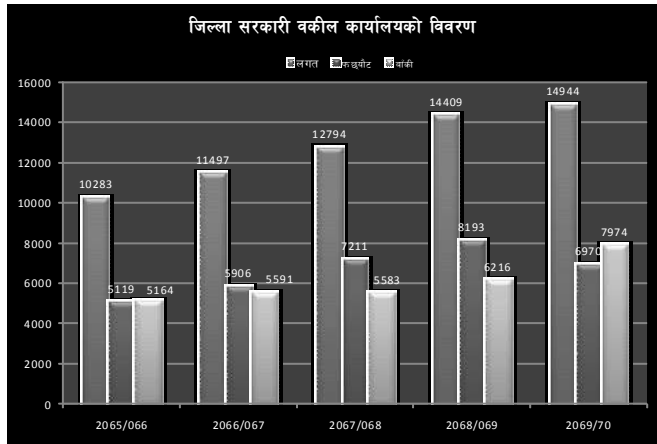
सापेक्षतामा बढ्दै गएका अपराधको नयाँ नयाँ शृंखलामा रोकथाम प्रधान कार्यमा (Preventive measures) राज्यका प्रहरी लगायतका अन्य निकायको भूमिका रहने भए पनि अपराध घटित भएपछि नियन्त्रण सिलसिलामा कसूरदारलाई सजाय, पीडितलाई राहत र समाजलाई आश्वस्त बनाउनमा अभियोजनको खम्बा (Pillar) भनेकै जिल्ला सरकारी वकील भएकोले अपराध नियन्त्रणप्रतिको सफलता वा असफलता उनीहरुकै सक्षमता, सीप, योग्यता, अनुभव, नेतृत्व गुणमा भर पर्दछ । यसैले समग्र अनुसन्धान र अभियोजनको स्वरूप र अवस्थालाई जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयहरुबाट सम्पादित हुने कामबाट मापन गर्न सकिन्छ । विगत ४ वर्षमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादित कार्यमा प्राप्त सफलता र असफलताको अवस्था यस्तो रहेको छ ।

तालिका नं. ६

जि.स.व.का.										
आ.व.	मुद्दाको नाम	लगत			फछ्यौट			बाँकी	कसुर ठहर प्रतिशतमा	
		गतवर्ष	यसवर्ष	जम्मा	कसुर ठहर कायम	सफाइ	अन्य			जम्मा
२०६५/०६६	फौजदारी	५०२४	५२५९	१०२८३	३६९६	१४०५	१८	५१९९	५९६४	७२.२
२०६६/०६७	"	५१०५	६३९२	११४९७	४१६९	१५८९	१४८	५९०६	५५९९	७०.६
२०६७/०६८	"	५९१०	६८८४	१२७९४	४९९०	२०८८	१३३	७२९९	५५८३	६९.२
२०६८/०६९	"	५५५८	८८५१	१४४०९	५४०५	२५६४	२२४	८१९३	६२९६	६५.९७
२०६९/०७०	"	६०५८	८८८६	१४९४४	४८३१	२०३२	१०७	६९७०	७९७४	६९.३१
औसत					४६१८.२	१९३६	१२६	६६८०	६९०६	६९.४६

विगत पाँच वर्षको संख्यात्मक विवरण हेर्दा जिल्ला स्तरमा तुलनात्मक रुपमा मुद्दा सबैभन्दा बढी आर्थिक वर्ष ०६९/०७० मा ८८८६ थान मुद्दा दर्ता भएको देखिन्छ । मुद्दा दायरी संख्या गत वर्षहरुमा निरन्तर वृद्धि भएको देखिन्छ । विगत पाँच वर्षमा सबैभन्दा कम मुद्दाको लगत आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ मा ५२५९ रहेको थियो । विगत पाँच

वर्षको मुद्दाको फछ्यौट तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दा पनि आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ मा सबै भन्दा कम ५११९ र आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ मा सबैभन्दा बढी ८१९३ मुद्दाहरू फछ्यौट भएको देखिन्छ। फछ्यौट भएका मुद्दाहरू मध्ये कसूर ठहर भएका मुद्दाहरूको विवरण हेर्दा विगत पाँच वर्षको अवधिमा सबैभन्दा बढी आर्थिक वर्ष २०६८/०६९ मा ५४०५ मुद्दामा कसूर ठहर भएको पाइन्छ भने सबैभन्दा कम आर्थिक वर्ष २०६५/०६६ मा ३६९६ मुद्दामा कसूर ठहर भएको देखिन्छ। प्राप्त सफलता तर्फ हेर्दा सबैभन्दा बढी सफलता आ.व. २०६५/६६ मा ७२.२ प्रतिशत रहेकोमा सबैभन्दा कम आ.व. २०६८/६९ मा ६५.९७ प्रतिशत रहेको र पाँच वर्षको सफलता औसत ६९.४६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

४.२.३.२ पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट सम्पादित कार्य अवस्था:

अभियोजनको दोस्रो तहको निकायका रुपमण नेपालमा पुनरावेदन अदालत रहेका स्थानमा एक पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय रहने प्रावधान रहे बमोजिम हाल १६ वटा पुनरावेदन अदालत रहेको तत्तत् स्थानमा १६ वटा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरू रहेका छन्। पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा रहने पुनरावेदन सरकारी वकीलहरू प्रत्यक्ष रुपमा मुद्दा चलाउने, आंशिक रुपमा नचलाउने अभियोगपत्र पेश गर्ने, वयान बकपत्र जस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष संलग्न हुने व्यवस्था छैन। केवल जिल्ला सरकारी वकीलबाट मुद्दा नचलाउने गरी निकासको लागि प्राप्त भएका मुद्दाहरू नचलाउने निर्णय मनासिब नदेखि चलाउनु पर्ने देखेमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट जिल्लाको निर्णय बदर गरी मुद्दा चलाउन पठाउन सक्ने र जिल्ला सरकारी वकीलको निर्णय मनासिब देखेमा निर्णय निकासको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने व्यवस्था रहेको छ।

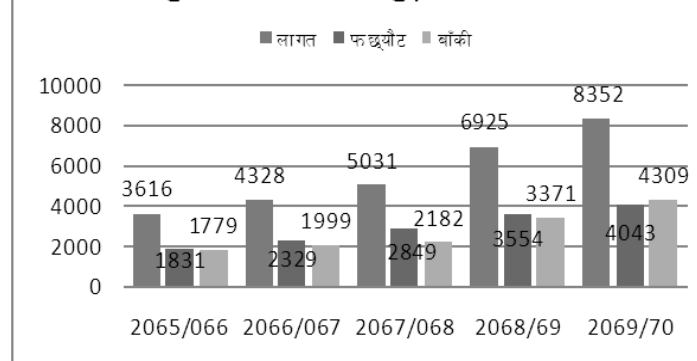
पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलको अन्य काम कर्तव्यमा जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलाउपर पुनरावेदन गर्नुपर्नेमा पुनरावेदनपत्र पेश गर्ने, पुनरावेदन गर्नुपर्ने नदेखिएमा निकासको लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने, पुनरावेदन अदालतको फैसलाउपर मुद्दा दोहोर्न्याउने निवेदन गर्ने वा पुनरावेदन गर्नुपर्नेमा मस्यौदा सहित र गर्नुपर्ने नदेखेमा राय प्रस्ताव महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने, मुद्दामा बहस गर्ने, प्रतिरक्षा गर्ने, आफ्नो क्षेत्रका कार्यालयहरूलाई कानूनी राय परामर्श माग भै आएमा राय प्रदान गर्ने लगायतका रहेका छन्। विगत ४ वर्षमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यमा प्राप्त सफलता र असफलताको नतिजा अवस्था यस्तो रहेको देखिन्छ।

तालिका-७

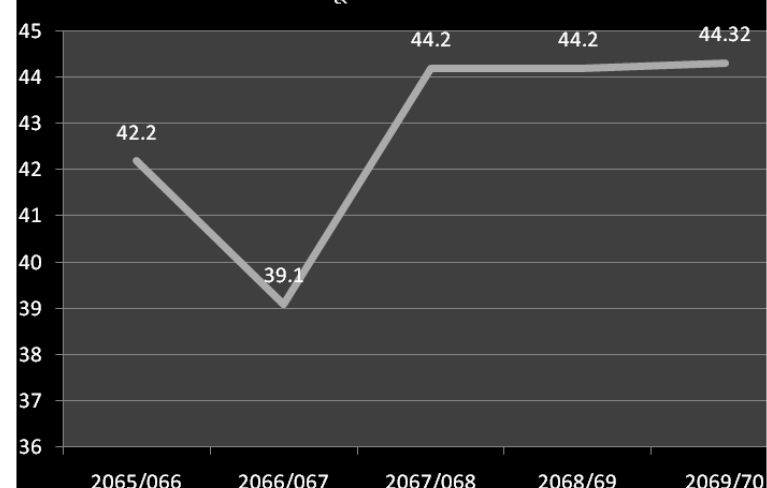
पु.स.व.का										
आ.व.	मुद्दाको नाम	लगत			फछ्यौट			बाँकी	कसुर ठहर प्रतिशतमा	
		गतवर्ष	यसवर्ष	जम्मा	कसुर कायम	सफाइ	अन्य			जम्मा
२०६५/०६६	फौजदारी	१३१४	२३०२	३६१६	७७६	१०६१	०	१८३७	१७७९	४२.२
२०६६/०६७	"	१४९०	२८३८	४३२८	९१०	१३८२	३७	२३२९	१९९९	३९.१
२०६७/०६८	"	२०१७	३०१४	५०३१	१२५८	१५६६	२५	२८४९	२१८२	४४.२
२०६८/०६९	"	२१९१	४७३४	६९२५	१५७१	१९६९	१४	३५५४	३३७१	४४.२
२०६९/०७०	"	३३६८	४९८४	८३५२	१८०४	२२२७	१२	४०४३	४३०९	४४.६२
औसत					१२६४	१६४१	१८	२९२२	२७२८	४२.९

उल्लिखित पाँच वर्षको तथ्याङ्क हेर्दा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गरेका वा विपक्षबाट पुनरावेदनपत्र पेश गरेका मुद्दामा सबैभन्दा बढी फछ्यौट संख्या आ.व. २०६९/०७० मा ४३०९ वटा रहेकोमा सबैभन्दा कम आ.व. २०६५/०६६ मा १८३७ वटा रहेको थियो। प्राप्त सफलता तर्फ हेर्दा सबैभन्दा बढी सफलता आ.व. आ.व. २०६९/०७० मा ४४.६२ प्रतिशत रहेकोमा सबैभन्दा कम आ.व. २०६६/०६७ मा ३९.१ प्रतिशत रहेको र पाँच वर्षको सफलता औसत ४२.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसबाट पुनरावेदन अदालतमा आधाभन्दा बढी मुद्दा असफल रहेको छ, जुन चिन्ताजनक मान्न सकिन्छ।

पुनरावेदन तहमा मुद्दाको विवरण

कसुर ठहर प्रतिशतमा

४.२.३.३ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट सम्पादित कार्य अवस्था:

अन्तरिम संविधान वमोजिम महान्यायाधिवक्ता नै मुख्य अभियोजनकर्ता हुने, महान्यायाधिवक्तालाई संविधानत प्राप्त अधिकार आफू मातहतका अधिकृतहरूलाई प्रत्यायोजित अधिकारको अधीनमा रही प्रयोग गर्नेगरी सुम्पन सक्ने व्यवस्था रहेकाले महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकारको सीमाभित्र रहि जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयबाट पुनरावेदन

सरकारी वकील कार्यालय र पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयबाट मुद्दा दोहोर्‍याई हेरी पाउन पठाएका निवेदन वा पुनरावेदन गर्न पठाएका पुनरावेदनपत्रहरु वा विपक्षबाट दर्ता भएका पुनरावेदनपत्र वा दोहोर्‍याई हेरी पाउन पेश भएका निवेदनपत्रहरुमा सर्वोच्च अदालतमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट बहश हुने गर्दछ। सर्वोच्च अदालतमा प्रस्तुत भएका मुद्दामा सफलता वा असफलताको विगत चार वर्षको तथ्याङ्क यस्तो रहेको छ।

तालिका-८

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय										
आ.व.	मुद्दाको नाम	लगत			फछ्यौट				बाँकी	कसुर ठहर प्रतिशतमा
		गतवर्ष	यसवर्ष	जम्मा	कसुर कायम	सफाइ	अन्य	जम्मा		
२०६५/०६६	फौजदारी	२२९५	८३३	३१२८	३०६	४९८	०	८०४	२३२४	३८.०६
२०६६/०६७	"	२०४९	४३५	२४८४	३४२	४२३	१	७६६	१७१८	४४.६५
२०६७/०६८	"	१७१८	७४५	२४६३	३४७	३६२	६३९	१३४८	१११५	२५.७४
२०६८/०६९	"	१०७४	५४५	१६१९	८१	११९	१९	२१९	१४००	३६.९९
२०६९/०७०	"	१४००	६१३	२०१३	८८	१२२	८	२१८	१७९५	४०.३७
औसत					२३२.८	३०४.८	१३३.४	६७१	१६७०.४	३७.१६

सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भएका मुद्दाहरुको उल्लिखित पाँच वर्षको तथ्याङ्क अध्ययन गर्दा सबैभन्दा बढी मुद्दा आ.व. २०६७/६८ मा १३४८ स्थान फछ्यौट भएको देखिन्छ भने सबैभन्दा कम आ.व. २०६९/७० मा २१८ थान फछ्यौट भएको देखिन्छ। सफलतातर्फ सबैभन्दा बढी आ.व. २०६६/६७ मा ४४.६५ प्रतिशत सफल र सबैभन्दा कम आ.व. २०६७/६८ मा २५.७४ प्रतिशत सफल भएको देखिन्छ। पाँच वर्षको औसत सफलता जम्मा ३७.१६ प्रतिशत देखिँदा सफलताको प्रतिशत भण्डै १ तिहाइमा भरेको देखिन्छ जुन अभै चिन्ताजनक विषय हो।

४.३ अनुसन्धान र अभियोजनवारे सर्वोच्च अदालतको निर्णय

संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने र राज्यमा विद्यमान फौजदारी न्याय प्रणालीलाई हाक्ने राज्यको महत्वपूर्ण अङ्ग सर्वोच्च अदालत हो। समग्र फौजदारी न्याय प्रशासन मार्फत फौजदारी न्याय प्रणालीलाई हाक्ने सिलसिलामा सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन वारेमा हालसम्म सर्वोच्च अदालतले कैयन सिद्धान्तहरु प्रतिपादन गर्दै आएको छ। खास गरी अनुसन्धान र अभियोजनका कमजोरीका कारण सरकारवादी मुद्दाहरु अधिकांशत असफल हुँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा सर्वोच्च अदालतले अनुसन्धान र अभियोजन निकाय, यिनको काम कारवाही, त्रुटिपूर्ण अवस्था, समस्या समाधानका लागि निर्देशन समेत जारी गरेको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतबाट बद्रि बहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग^{३५} भएको तथा नरेन्द्र बहादुर चन्द विरुद्ध मधुसुदन भट्टराई भएको मुद्दामा^{३६} भ्रष्टाचारको विषय बाहेक मुद्दा चलाउने वा नचलाउने विषयमा महान्यायाधिवक्ताको निर्णय अन्तिम हुने भनी साविकको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११० (हाल अन्तरिम संविधानको धारा १३५) मा व्यवस्थित सरकारवादी मुद्दामा अभियोजन अन्तिमताको सिद्धान्त (Finality Of Prosecution) लाई मान्यता दिई थप व्याख्या भएको थियो।

तर सुन्तली धामी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय भएको मुद्दा^{३७} तथा रोक्साना खातुन वि. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय भएको मुद्दामा^{३८} महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीलहरुबाट मुद्दा चलाउने विषयमा सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत हेर्न सकिने भन्ने व्याख्या भएको छ। मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले

^{३५} बद्रि बहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत, ने.का.प.२०५८ अङ्क ५,६,पृ. २३९

^{३६} मधुसुदन भट्टराई विरुद्ध नरेन्द्र बहादुर चन्द, नेकाप २०५९, नि.नं. ७२१पृ. २१०

^{३७} सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८५४१, पृष्ठ ११२

^{३८} रोक्साना खातुन विरुद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, २०६५ सालको WO-००३८, निर्णय मिति २०६९/२/१६

व्याख्या गरेको सिद्धान्त कानून सरह सबैले पालन गर्नुपर्ने परिप्रेक्ष्यमा यहाँ अनुसन्धान र अभियोजनको संवैधानिक, कानूनी र व्यावहारिक सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले गरेको महत्वपूर्ण व्याख्याहरू उल्लेख गरिएको छ ।

सरकारी वकीलको व्यावसायिक उन्मुक्ति

कुनै अधिकृतले आफ्नो तजविजी अधिकार प्रयोग गरेकोमा बदनियत वा स्वेच्छाचारिता देखिएको छैन भने आयोगले यस ऐन अन्तर्गत कारवाही चलाउन मिल्दैन । महान्यायाधिवक्ताले सदाशयपूर्वक आफ्नो विवेक प्रयोग गरी गरेका त्यस्ता कार्यउपर प्रश्न गर्ने कसैको अधिकार रहदैन । त्यस सम्बन्धमा निजलाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्रदान गरिएको हुन्छ ।^{३९}

सरकारी वकीलको व्यावसायिक उन्मुक्ति र मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकार

संविधान तथा प्रचलित कानूनद्वारा तोकिएको उल्लिखित काम कारवाही सम्पादन गर्दा सरकारी वकीलले एउटा व्यावसायिक व्यक्तिले भैं मुद्दा चलाउने नचलाउने र चलाउँदा के कसरी कुन कानूनी आधारमा बुँदामा चलाउने भन्ने निर्णय गर्नुपर्ने स्थिति देखिन्छ । तसर्थ सरकारी वकीलको त्यस्ता व्यावसायिक कार्यहरूमा निजलाई अधिकार प्रत्यायोजन गर्न महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावली, २०५५ बमोजिमका विभागीय प्रमुखहरू बाहेक अरु कसैको नियन्त्रण र निर्देशन रहन सक्ने पनि देखिन आउँदैन । व्यावसायिक आचरणको परिधिभित्र रही असल नियतबाट गरिएको त्यस्ता कार्यहरूमा सरकारी वकीललाई व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त नहुने भन्ने अर्थ गर्न न्याय तथा कानून सम्मत हुने देखिँदैन ।^{४०}

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा उल्लिखित अपराधको अनुसन्धान तहकिकात भैसकेपछि, नेपाल अधिराज्यको संविधान,

^{३९} बट्टी बहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत, स.अ.बु. २०५८, पूर्णाङ्क २१४, पृ. २

^{४०} मधुसुदन भट्टराई विरुद्ध नरेन्द्र बहादुर चन्द, नेकाप २०५९, नि.नं. ७२१ पृ. २१०

२०४७ को धारा ११० र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ बमोजिम सरकारका तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय गर्न अधिकार प्राप्त सरकारी वकीलबाट निर्णय भई मौकामा दायर भई विचाराधीन रहेको अवस्थामा सो मुद्दा त्रुटिपूर्ण वा अपर्याप्त भएको भनी यो यस्तो अपराधमा अमुक ऐन अन्तर्गत दावा लिई यो यस्तो मुद्दा दायर गर्नु भन्न कानूनतः मिल्ने अवस्था नदेखिने ।^{४१}

महान्यायाधिवक्ताले गरेको निर्णय सरकारी निकायको लागि मात्र अन्तिम हुन सक्दछ । धारा १३५ ले महान्यायाधिवक्तालाई उल्लिखित अधिकार, दिएको भए तापनि धारा १३५ ले धारा १०७ को यस अदालतको असाधारण अधिकारलाई सीमित गर्न वा कटौती गर्न वा नियन्त्रण गर्न नसक्ने । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) ले यस अदालतलाई “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विषय समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपर्युक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ” भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिन्छ । उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्था अन्तर्गत पूर्ण न्यायको निमित्त यस अदालतले कुनै निकाय वा पदाधिकारीले गरेको निर्णयलाई Judicial Review गर्नसक्ने ।

संविधानको धारा ११६ अनुसार यस अदालतले गरेको फैसला नजीर हुन्छ र त्यस्तो नजीर सबै अड्डा अदालतले मान्न कर लाग्छ । यस इजलासले पनि यस इजलाशको संख्याभन्दा बढी संख्याको इजलासले गरेको फैसला समान विवादको विषय छ भने मान्न कर लाग्छ । तर यदि विवादको विषय फरक छ भने बृहत्पूर्ण इजलासकै भए पनि र यदि फैसला Per Incuriam छ भने कम संख्याको इजलासले पनि Per Incuriam फैसला नमान्न सक्ने ।

^{४१} देव शाक्य वि. का.जि.अ. समेत, स.अ.बु. २०५४, पूर्णाङ्क १२१, पृ ३९

अन्तिम अवस्थासम्म सरकारवाटै पीडितको तर्फबाट मुद्दामा प्रतिरक्षा लगायतको काम गरिन्छ। पीडितको हैसियत गवाहमा सीमित हुन्छ। हाम्रो प्रणालीमा पीडितले आफै मुद्दा चलाउन सक्तैन। पीडित राज्यबाट व्यवस्थित अपराध अनुसन्धान प्रहरी र सरकारी वकीलमा भर पर्नुपर्ने हुन्छ। पीडितले आफू पीडित भएको व्यहोराको आफूमा भएको प्रमाण सहित प्रहरीमा उजूर गर्दा प्रहरी र सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउँदा त्यो अवस्थामा पीडित न्याय पाउने मौलिक हकबाट वञ्चित हुन पुग्ने।^{४२}

अपराध गर्नेलाई सजाय गर्ने र अन्यायमा परेकालाई न्याय दिलाउनु राज्य व्यवस्थाको मुख्य कार्य हो। धारा १३५(२) मा भएको व्यवस्थाले यस अदालतको धारा १०७(२) को असाधारण अधिकार क्षेत्रलाई सीमित वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन। सुन्तली धामीको मुद्दामा धारा १३५(२) ले महान्यायाधिवक्तालाई कसैउपर सरकारवादी भई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार दिएको पाइन्छ, तापनि यो अधिकारले धारा १०७ र ३२ बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई भएको अधिकार र सो बमोजिम भएको निर्णयको Review हुन सक्ने र धारा १३५(२) ले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको Jurisdiction लाई Exiled गर्न नसक्ने सिद्धान्त प्रतिपादन भएको समेतबाट निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सो अधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकारकर्ताको स्वेच्छा (Pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्दछ। अनुसन्धानबाट शकित दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणबाट मात्र मुद्दा नचल्ने निर्णय हुन सक्छ भनी उक्त संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिव नहुने।^{४३}

अभियोजन पक्षले तथ्यपरक ढंगले पहिचान गरी अभियोग लगाउनुपर्ने

अभियोजन पक्षले आफूले अभियोग लगाएको व्यक्तिको तथ्यपरक ढंगले पहिचान गरी अभियोग लगाउनु उसको कर्तव्य तथा दायित्वको

^{४२} सुन्तली धामी (शाह) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत ने.का.प. २०६८ नि.नं. ८५४१, पृष्ठ ११२

^{४३} रोक्साना खातुन विरुद्ध महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय २०६५ सालको WO-००३८, निर्णय मिति २०६९/२/१६

सीमाभित्र पर्दछ। हरेक अभियुक्तको बाबुको नाम, स्पष्ट ठेगाना (वडा नं., टोल, घर नं. आदि), उमेर खुलाई अभियोग लगाउनु अभियोजन पक्षको मूलभूत कर्तव्य हुने। अनुसन्धानको क्रममा वस्तुगत ढंगले कसूरदारको पहिचान नगरी अभियोग पेश गरेको, जाहेरी तथा अभियोग उल्लिखित ठेगाना तथा उमेर फरक भएको प्रमाणबाट पुष्टि भएको, व्यक्ति नै फरक भनी सप्रमाण जिकीर लिएकोमा अदालतबाट समेत पुर्पक्षको क्रममा सनाखत गराई पुष्टि नगरेको स्थितिमा केवल नाम मिलेको आधारमा मात्र कसूरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने।^{४४}

मुख्य वारदातलाई लिएर एक पटक अभियोग लगाइसकेपछि सोसँग सम्बन्धित सहायक घटनाहरूको आधारमा पटकपटक गरी दोस्रो वा तेस्रो मुद्दा चलाउन नमिल्ने

एउटा व्यक्तिलाई निजको घरबाट लगेर अन्यत्र कतै कुटपीट र हत्या गरेको छ भने त्यो एउटै वारदातको निरन्तरतामा गरिएको कार्य हुन्छ। अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिनेको महलको कानूनी व्यवस्था हेर्दा अपहरण गरिएको वा बन्धक बनाइएको व्यक्तिको हत्या गरिएको छ भने त्यो हत्याको कसूरमा परिणत हुने र ज्यानसम्बन्धीको महल आकर्षित हुने देखिन्छ। यस्तोमा नियतका साथै कार्यको परिणाम र परिणामको अपेक्षा (Result of action and expectation of the result) अत्यन्त महत्वपूर्ण तत्वहरू हुन्। यस अनुसार एउटै परिणामको अपेक्षा गरिएको र एउटै परिणाम निस्कने गरी गरिएको कार्य वा कार्यहरू प्रारम्भदेखि अन्तसम्म एउटै वारदातको विभिन्न चरणमा गरिए तापनि तिनलाई अलग-अलग वारदातको रूपमा (Part-Part) नभई परिणाममूलक एउटै कार्यको समग्रतामा सम्पन्न गरिएको एउटै वारदात मान्नु पर्ने।

क्रमबद्ध रूपमा भएका घटनाहरूको एउटै वारदातउपर ज्यान सम्बन्धी महलको १ र १३(३) नं. बमोजिम अभियोगपत्र दायर गरी सजाय भई सो भुक्तान समेत भइसकेपछि कर्तव्य ज्यान मुद्दा दायर भएपछि ३ वर्षको अन्तरालमा पुनः सोही वारदातलाई आधार बनाई मानिस अपहरण र

^{४४} नेपाल सरकार वि. जसमान लिम्बू समेत नेकाप २०६९, नि.नं. ८७५८ अंक १, पृष्ठ ८६

बन्धकतर्फ पुनः अनुसन्धान गरी अभियोगपत्र दायर गर्न र मुद्दा चलाउन मुलुकी ऐन अ.बं. ७३ नं. ले नमिल्ले। अभियोग लागिसकेको व्यक्तिले र अभियोग दायर गर्ने पक्षले दायर भएको अभियोगमा हुने न्यायिक निर्णयको सम्मान र पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। ठहरे ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. अनुसार सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय होस् अन्यथा अभियुक्तउपर अर्कै मुद्दा चलाउने भन्न नमिल्ले। एउटा मुख्य वारदातलाई लिएर एक पटक अभियोग लगाइसकेपछि, सोसँग सम्बन्धित सहायक घटनाहरूको आधारमा पटकपटक गरी दोस्रो वा तेस्रो मुद्दा चलाउन नमिल्ले। कर्तव्य ज्यान मुद्दामा लागेको कैद भुक्तान गरिसकेपछि, कर्तव्य ज्यान मुद्दामा दिएकै जाहेरी दरखास्तमा अपहरण भन्ने शब्द परेको आधारमा पुनः शरीर अपहरणतर्फ मुद्दा दायर गर्नु र त्यसमा पुर्पक्षका लागि थुनामा राख्ने लगायतका कामकारवाहीहरू अदालती बन्दोबस्तको ७३ नं. र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(६) समेतको विपरित हुने।^{४५}

अदालतले अभियोजनकर्ता जस्तो भई अभियोजन सम्बन्धी अमुक निर्देशन वा आदेश जारी गर्न नमिल्ले

मुद्दा नचलाएको अवस्थामा संविधानले स्वतन्त्र रूपमा स्थापना गरेको निकायलाई मुद्दा चलाउन नचलाउन अन्तिम अधिकार दिएकोमा अदालतले अभियोजनकर्ता जस्तो भई अभियोजन सम्बन्धी अमुक निर्देशन वा आदेश जारी गर्दा निष्पक्ष सुनुवाइ हुन नसक्ने भन्दै मुद्दा चलाउनु भन्न नमिल्ले भन्ने Principle लाई पुनः स्वीकार गरेको छ (प्रस्तुत मुद्दाको फैसला सुन्तली धामीको मुद्दामा आदेश भैसकेपछि भएको हो)।^{४६}

मुद्दा दर्ता गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा स्वीकृति लिने कार्यविधि

मुद्दा दर्ता गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा स्वीकृति लिने कार्यविधि नतोकेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यविधि जिल्ला सरकारी वकीलबाट नै निर्धारण र

^{४५} गोविन्दबहादुर बटाला "जीवित"को हकमा श्रीमती सुनिता कुमारी गौतम (बटाला)विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेत, नैकाप २०६८ नि.नं. ८६३८, अंक ६,पृष्ठ १०५४

^{४६} दिलिप कुमार यादव वि. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ने.का.प., २०६७ अंक १०, पृ. १७३५

कार्यान्वयन हुने मान्नुपर्ने। मुद्दा दायर गर्न स्वीकृति दिने अधिकारी र मुद्दा चलाउन निर्णय गर्ने अधिकारी एकै व्यक्ति वा कार्यालयलाई तोकिएको अवस्थामा तथा दुबै कार्यको परिणाम एकै हुने देखिएकाले आफैले आफैसँग स्वीकृति लिनु पर्छ भन्न नमिल्ले। मुद्दा चलाउने निर्णय गर्दाको निर्णयमा मुद्दा दायर गर्ने स्वीकृति अप्रत्यक्ष रूपमा निहित (Indirectly Implied) रहेकाले मुद्दा दायर गर्न स्वीकृति दिने अधिकारी र मुद्दा चलाउन निर्णय गर्ने अधिकारी एकै व्यक्ति रहेको र मुद्दा चलाउन स्वीकृति दिने अधिकारीबाट नै मुद्दा दायर भएको अवस्थामा कालो बजार तथा अन्य केही सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा १४(१) बमोजिम स्वीकृति नलिएको आधारमा मात्र अभियोग खारेज गर्न नमिल्ले।^{४७}

सरकारी वकीलले निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने

घटना वारदातको सत्यता अनुसन्धान प्रक्रियाबाटै स्थापित हुने हुँदा वारदातको वास्तविकतालाई अनुसन्धानको चरणबाट अलग गर्न नसकिने। कसैउपर कुनै कसूरको आरोप लगाई पक्राउ गरी हिरासतमा राख्नु र निजहरूको बयान लेख्नुले अनुसन्धान भरपर्दो र विश्वासिलो हुन सक्दैन। आरोप लगाएपछि सोको सत्यताको परिक्षण अनुसन्धानको क्रममा हुनु जरुरी हुन्छ। आरोप वास्तविक भए नभएतर्फ मौका अनुसन्धानकै चरणमा विचार गरिनु पर्ने। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम कुनै अपराधको तहकिकात शुरु गर्नुभन्दा पहिले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरू खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा अपराध सम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने र उपदफा (२) बमोजिम त्यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने। कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक रूपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रूपमा लिन मिल्ने हुँदैन। सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई

^{४७} नेपाल सरकार वि सुरेश कुमार मित्तल,ने.का.प. २०६८ अंक ५ निर्णय नं. ८६२६, पृ. ८८५

बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने।^{४८}

दुईवटा वारदात घटाएका सम्बन्धमा सोही वखत मुद्दा नचलाईपछि थुनामा राख्न नहुने

अनुसन्धान अधिकारीलाई निवेदकले दुई वटा वारदात घटाएको कुरा ठगी मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा थाहा भएको, सो दुवै वारदात घटनाको सम्बन्धमा उतिवेला नै अनुसन्धान भै मुद्दा दायर भएको भए सबैभन्दा ठूलो कलममा मात्र सजाय हुने दण्ड सजायको ४१ नं. को कानूनी व्यवस्थाबाट देखिएको हुँदा सोही वखत मुद्दा नचलाई हाल आएर पक्राउ गरी जिल्ला अदालतको अनुमतिबाट अनुसन्धानको क्रममा राखेको थुनालाई कानूनबमोजिम थुनामा राखेको भन्न नमिल्ने। आफ्नै हिरासतमा रहेका प्रतिवादीलाई सोही वखत भूइया नागरिकता कीर्ते मुद्दामा अनुसन्धान नगरी हाल आएर ठगी मुद्दाबाट सफाई पाई छुटिजाने भएपश्चात मात्र अनुसन्धानको लागि भनी प्रवृत्त भावना राखी थुनामा राखेको कार्यलाई कानून र न्यायसंगत भन्न नमिल्ने। (प्रस्तुत फैसलाले Right to Fair Trial तथा Personal liberty को sensitivity लाई ज्यादै गम्भीर रूपमा लिएको र without Due Process कसैको Personal liberty curtail गर्न नपाइने र Due Process को नाउमा unjust, unfair procedure impose गर्न नपाउने गरी नियन्त्रण लगाएको पाइन्छ)।^{४९}

अभियुक्तलाई बाध्य गरी जवाफ लिन नसकिने

अभियुक्तले आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार परित्याग (Waive) नगरी त्यो अधिकार प्रयोग गरेमा अदालत वा Prosecution ले त्यसको उल्टो वा विपरित अर्थ गरि अभियुक्तका सम्बन्धमा केही जवाफ नदिएकाले निर्दोष मान्न नमिल्ने हुँदा उल्टो अर्थ गरि दोषी ठहर गर्न नमिल्ने।

^{४८} नेपाल सरकार वि धौलादेवी विष्ट, ने.का.प. २०६८, अकं, निर्णय नं. ८६६८, पृ. १३७६

^{४९} मणिकुमार राईको हकमा एडभोकेसी फोरम तर्फबाट नानीबाबु खत्री वि महानगरीय प्रहरी परिसर समेत ने.का.प. २०६६ पुस अंक ९ निर्णय नं. ८२२१, पृ. १४८३

अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पनि अभियुक्तले आफ्नो मौन रहने वा Guilty Plea वा Not Guilty Plea लिन हक उपभोग गर्न सक्छ। उसलाई बाध्य गरी जवाफ लिन नसकिने। प्रतिवादीले प्रमाणको भार बहन गर्दैमा राज्यद्वारा दोषी ठानेर व्यवहार गरिएको छ भनेर अर्थ गर्न नमिल्ने। मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा ९ संविधानसँग बाभिएको अर्थ गर्न मिलेन रिट खारेजहुने। (प्रस्तुत फैसलाले Burden of Proof विशेष अवस्थामा प्रतिवादीउपर राख्दैमा निजको Right to Silence वा Right against Self Incrimination मा adverse affect गर्दै भन्ने सिद्धान्त स्थापित गरेको छ)।^{५०}

राज्यले स्वेच्छाचारी ढंगले यातना दिन नसक्ने

अपराध अनुसन्धानको सिलसिलामा वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई राज्यले उच्च मर्यादा र उच्च नैतिकता कायम गरी व्यवहार गर्नुपर्छ। अपराध अनुसन्धानको नाउँमा वा कार्यकारी अधिकार सम्पन्न हैसियतको अधिकारीको नाममा राज्यले संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्था र मानव अधिकारको न्यूनतम मान्यता वा सीमा नाघी कसैलाई पनि कुनै प्रकारको यातना दिन नसक्ने। राज्यले सार्वजनिक हितका लागि मौलिक हकमा नियन्त्रण गर्नसक्छ भन्दैमा राज्यले स्वेच्छाचारी ढंगले यातना दिन सक्ने होइन। राज्यको यस्तो अधिकार उचित, निष्पक्ष र मनासिव हुनुपर्ने।^{५१}

सरकारी वकील र अन्य निकायबीचको समन्वय

पुनरावेदन सरकारकै पुनरावेदन हो, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा सो अन्तर्गतका सरकारी वकील कार्यालयको मात्रै पुनरावेदन मान्न मिल्दैन। आफैले गरेको पुनरावेदनबाट न्याय प्राप्त गर्नुअघि नै पुनरावेदनको नतिजालाई निरर्थक वा प्रभावित गर्ने हिसाबले सरकारको अर्को अंगले कैद मिन्हा गर्दा सरकारले गरेको आफ्नै पुनरावेदनको

^{५०} नीलम पौडेल समेत वि. प्रधान मन्त्री तथा मन्त्री परिषदको कार्यालय समेत ने.का.प. २०६७, अंक १० नि.नं. ८४७३, पृ. १६४१

^{५१} अधिवक्ता राजेन्द्र घिमिरे समेतविरुद्ध विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरवार समेत, ने.का.प. २०६६ असार अंक ३ निर्णय नं. ८१०१ पृ. ४५२

औचित्यमा प्रश्न खडा गरिदिएको छ। कैद मिन्हा नै दिने लक्ष हो भने भएको सजायमा पुनरावेदन गर्नुको प्रयोजन देखिन्छ। सरकारको तर्फबाट एउटा निकायले पुनरावेदन गरेको अवस्थामा सरकार मातहतको अर्को निकायले सो पुनरावेदन विचाराधीन अवस्थामा थुनुवालाई मुक्त गरिदिने यस्तो कार्यले यस अदालतबाट भएको फैसला र यसको कार्यान्वयनमा समेत प्रत्यक्ष असरत परेको छ नै, यस्ता कार्यले बढावा पाउदै गएमा न्यायिक काम कारवाहीका विश्वसनीयतामा समेत आँच पुऱ्याउने हुन्छ। कैद माफी मिन्हा दिने अधिकारको प्रयोग गर्दा मुद्दा अन्तिम भए नभएको सम्बन्धमा गृह मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय वा सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालय समेतसँग सम्पर्क र समन्वय गरेर मात्र कानून अनुकूल निर्णय गर्नु र अदालतको काम कारवाही तथा फैसलालाई प्रभावित तुल्याउने गरी यस्तो गलत काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भनी गृह मन्त्रालयका नाउमा आदेश जारी गरिएको छ।^{५२}

अनुसन्धान सावित्तिमुखी हुन नहुने

हाम्रो वर्तमान अनुसन्धान र अभियोजनको यस्तै अवस्थालाई मध्यनजर गरी सर्वोच्च अदालतले ज्यान मुद्दामा सावितिलाई अभियोग पुष्टी गर्ने एक मात्र आधार बनाइयो भने त्यसले फौजदारी न्याय प्रणालीमा थुप्रै जटिलताहरूलाई जन्म दिन्छ। त्यसैले अनुसन्धान तथा अभियोजन पक्षबाट दावी प्रमाणित गर्नका लागि अन्य प्रमाणहरूको संकलन र विश्लेषणमा भन्दा अभियुक्तलाई सावित्ति वयान दिन बाध्य पारिने सम्भावनालाई बल प्रदान गर्ने हुँदा वास्तविक अपराधी उम्कने ...विडम्बनापूर्ण अवस्था पनि आउन सक्छ भन्ने व्याख्या गरी अनुसन्धानलाई Material Based हुनुपर्ने तर्फ औल्याएको पाइन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा Autopsy report र अनुसन्धान तथा अदालतमा समेत भएको सावित्ति वयानलाई समेत Corroborative test को आधारमा मूल्यांकन गरी वकपत्र नगर्ने विषेषज्ञको Report प्रमाण नलाग्ने भन्ने फैसला भएको छ।^{५३}

^{५२} नेपाल सरकार वि कृष्णबहादुर लामा, ने.का.प. २०६५ अंक १० पृष्ठ १२०८

^{५३} पृथ्वी बहादुर खड्का वि. नेपाल सरकार ने.का.प., २०६७, अंक ८, पृ. १३२१

अधिकार प्राप्त अधिकारी समक्षको बयान र प्रमाणको ग्राह्यता

अपराध अनुसन्धानकर्ता समक्ष भएको सावित्ति मात्रका आधारमा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन। तर त्यो सावित्ति अन्य प्रमाणबाट सत्य रहेको स्थापित हुन्छ भने त्यसलाई मुद्दाको अनुसन्धानकर्ता प्रहरी समक्ष भएको भन्ने मात्र आधारमा प्रमाण शून्य लिखतको रूपमा ग्रहण गर्न न्यायोचित हुँदैन। प्रहरी सावित्तिको पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाण स्वतन्त्र हुन् वा होइनन् र ती के कसरी संकलित भए भन्ने प्रश्नमा भने अदालतले संवेदनशीलताका साथ सतर्क हुनुपर्ने। प्रहरी समक्ष भएको कागजले कुनै प्रमाणिक महत्व राख्दैन भन्न सकिन्छ। प्रमाणको महत्व संख्यामा होइन आफ्नो गुणवत्तामा निर्भर रहन्छ। प्रमाण भन्ने कुरा प्रकृतिले होइन, आफ्नो विश्वसनीयताका आधारमा मूल्याङ्कित हुने।^{५४}

अनुसन्धान र अभियोजनमा संलग्न निकायमा सुधार गर्नुपर्ने

हाम्रो Investigation र Prosecution प्रणालीमा institutional रूपमै reform गर्नुपर्ने कुरा विभिन्न Report, Seminar तथा अध्ययनहरूले देखाए तापनि आधारभूत रूपमा गर्नुपर्ने सुधारका लागि व्यवस्थित सरकारी पहल थालिएको नदेखिएपछि सर्वोच्च अदालतले बृहद विवेचना गरी यसरी निर्देशन जारी भएको पाइन्छ :

- अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा कमी अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ताको लापरवाही, गल्ती, बदनियत आदि कुनैको पनि स्थान हुन हुँदैन। यदि हुन्छ भने सरकारले त्यसको जिम्मा लिनुपर्ने।
- राज्यले प्रत्येक जिल्लामा पीडित महिलाको लागि एक Counseling Centre को क्रमशः व्यवस्था गर्दै जानुपर्ने।
- अपराध अनुसन्धान गर्ने छुट्टै प्रहरी संगठनको गठन नगरी वर्तमान प्रहरी संगठनबाट नै अनुसन्धान हुने हो भने प्रहरीको पहिलो ध्यान शान्ति कायम गर्ने तर्फ जाने हुँदा अपराध अनुसन्धान सन्तोषजनक

^{५४} शेष रईश आलम वि नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६७ जेठ अंक २ निर्णय नं. ८२१८, पृ. २८५

नहुन सकछ...त्यसैले वर्तमान व्यवस्थामा सुधार गरी अपराध अनुसन्धानका सम्बन्धमा छुट्टै प्रहरी संगठनको गठन हुनुपर्ने ।

- प्रत्येक जिल्ला अदालतले जवर्जस्ती करणी मुद्दामा पीडित र पीडितलाई Accompany गर्ने व्यक्ति, वादी एवं पीडितका साक्षी एवं प्रतिवादी पक्षको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था गनुपर्ने ।^{५५}

अभियोजन पक्षले तथ्यपरक ढंगले पहिचान गरी अभियोग लगाउनु पर्ने

अभियोजन पक्षले आफूले अभियोग लगाएको व्यक्तिको तथ्यपरक ढंगले पहिचान गरी अभियोग लगाउनु उसको कर्तव्य तथा दायित्वको सीमाभित्र पर्दछ । हरेक अभियुक्तको बाबुको नाम, स्पष्ट ठेगाना (वडा नं., टोल, घर नं. आदि), उमेर खुलाई अभियोग लगाउनु अभियोजन पक्षको मूलभूत कर्तव्य हुने ।^{५६}

जाहेरी अकाट्य र स्वतन्त्र प्रमाण नहुने

जाहेरी घटनाका विषयमा दिइने सूचनाको एक माध्यम हो । यसले प्रमाण संकलनमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गर्न सकछ, स्वयंले सार्थकता प्राप्त गर्दैन । यो आफैमा अकाट्य र स्वतन्त्र प्रमाण नहुने । जाहेरी दरखास्त स्वयंमा सुनी सुनाई (Hearsay) कथनमा आधारित रहेको तथा समयको लामो अन्तराल पश्चात दर्ता भएको हुँदा त्यो घटनाको सत्यता वा वास्तविकतामा आधारित नभई कसैलाई फसाउने उद्देश्यबाट सुनियोजित तवरबाट अभिप्रेरित भैदिएको भनी शंका गर्ने पर्याप्त ठाउँ देखिने । अनुसन्धान र अभियोजन पक्ष आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाह नगरी भएको त्रुटिको अदालतले सूक्ष्म रूपमा केलाएर न्याय प्रदान गर्नु नै वास्तविक न्याय हुने ।^{५७}

मुद्दा फिर्ता जथाभावी गर्न मिल्दैन

- अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, महान्यायाधिवक्ता र न्यायपालिका सबै संवैधानिक अङ्गहरू भएकोले यी अङ्गहरूको काम कारवाहीहरू संविधान र सोबमोजिम बनेका कानूनमा व्यवस्थित

^{५५} ज्योति लम्साल वि. प्रधानमन्त्रि तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प., २०६७ अंक ११, पृ. १९०३

^{५६} कुमारी लिम्बूको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध जसमान लिम्बू, नेकाप २०६९ अंक १, पृष्ठ ८४

^{५७} नन्दादेवी जोशी वि जी. कुन्दाको जाहेरीले नेपाल सरकार, नेकाप २०६९ अंक १, पृष्ठ १३०

व्यवस्थाहरू र तिनमा अन्तरनिहित भावनाहरूबाट अनुप्राणित हुनुपर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । यस्तो संवैधानिक जिम्मेवारीअन्तर्गत गरिएका कार्यहरूलाई सहजै निरर्थक बनाउन कुनै पनि बहानामा मिल्दैन । अर्को शब्दमा अपराधको सूचना प्राप्त भएपछि अनुसन्धान नगर्न, अभियोजन गरेको मुद्दालाई न्यायको बिन्दूमा पुग्न नदिन, न्याय गरिएको कुरामा कार्यान्वयन हुनबाट रोक्न मिल्दैन । हरेक अङ्ग संवैधानिक पद्धतिको कार्यान्वयनको लागि महत्वपूर्ण छन् भने तिनलाई कानून र विवेकसंगत ढंगले गरेको कार्यमा अनुचित हस्तक्षेपबाट बचाउनु पनि संवैधानिक पद्धति कार्यान्वयन गर्ने दृष्टिले महत्वपूर्ण हुने ।

- संविधान बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको अधिकार अन्तर्गत मुद्दा अभियोजन लगाउने तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ अन्तर्गत मुद्दा फिर्ता लिने प्रक्रियाबीच के कति सामञ्जस्यता छ भनी नहेर्ने र दुई भूमिकाबीचको सार्थकता खोजी नगर्ने हो भने मुद्दा चलाउने र फिर्ता लिने कुरा संविधान र कानूनको विशिष्ट आवश्यकता अनुसारको प्रत्याभूति हुनुको सट्टा केटाकेटीको खेलौना जस्तो हुन गई कानूनी राज्यको अभीष्ट सहजै परास्त हुनसक्ने जोखिम सिर्जना हुन जाने ।
- फौजदारी मुद्दामा अभियोजन लगाउने वा नलगाउने अन्तिम अधिकार वर्तमान अन्तरिम संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको भए पनि सरकारले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय गरेमा सो अभियोजनले सार्थकता गुमाउने र कार्यपालिकाको निर्णयले प्रधानता प्राप्त गर्नसक्ने स्थिति आउने ।
- अभियोक्ताको संवैधानिक अधिकारलाई नै संकुचन वा परास्त हुने गरी फिर्ता लिने निर्णयलाई प्रधानता दिन नमिल्ने हुनाले मुद्दा फिर्ता लिने निर्णय प्रक्रियामा महान्यायाधिवक्ताको रायलाई समुचित स्थान दिनुपर्ने हुन्छ त्यो नै संवैधानिक हुने ।
- पीडितको जाहेरीमा मुद्दा चलाउने, पीडित आफैले मुद्दा चलाउन पनि नमिल्ने र पीडितको तर्फबाट चलाइएको मुद्दामा न्यायको अन्तिम बिन्दूसम्म न्यायको खोजी नगरीकन मुद्दा नै बीचबीचमा राजनीतिक वा अन्य सौदा गरी दावी नै परित्याग गर्ने हो वा गर्न

दिने हो भने पीडित र राज्यबीचको सम्बन्ध मैत्रिपूर्ण र न्यायपूर्ण हुन नसक्ने ।

- मुद्दा चलाउँदा प्रचलित कानूनबमोजिम चलाउने, अनि फिर्ता भने राजनीतिक सहमतिको आधारमा गर्ने हो र न्याय र कानूनको तत्वको आवश्यकता नदेखाउने हो भने फौजदारी न्याय प्रणाली चरम राजनीतिकरणको सिकार हुनसक्ने ।
- कानून बहाल रहने, तर कानूनको कार्यान्वयन भने राजनीतिक व्यक्ति संलग्न भए एक ढंगले र अरुमा फरक ढंगले गर्न मिल्दैन । त्यो समानता, न्याय र विवेकको मापदण्डबाट समेत मिल्दैन । वस्तुतः राजनीतिक मुद्दा, राजनीतिक सहमति वा राजनीतिक कार्यकर्ता संलग्न भएको भन्ने आधारमा कसूरको दायित्वबाट मुक्ति दिने अमेघ अस्त्रको रूपमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा २९ को प्रयोग गर्न दिन नमिल्ने ।^{५८}

स्वेच्छा विरुद्धको बयान हो भनी प्रमाणित गराउन सक्नुपर्ने

मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातको अवस्थामा प्रहरीबाट गैरकानूनी बल प्रयोग गरी स्वेच्छाविरुद्धको बयान प्रमाणित हुन आएमा त्यस्तो बयान प्रमाण ग्राह्य हुँदैन, तर त्यस्तो बयान स्वेच्छाविरुद्ध भएको भनी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १५(३) को व्यवस्थाबमोजिम अदालतमा निवेदन दिई स्वेच्छाविरुद्धको बयान हो भनी प्रमाणित गराउन नसकेको स्थितिमा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष भएको बयानलाई स्वेच्छा विपरितको बयान भन्न मिल्दैन । त्यस्तो बयान प्रमाणमा लिन मिल्ने ।^{५९}

हिरासतमा नराखी अनुसन्धान हुन सक्ने अवस्थामा हिरासतमा राख्नु औचित्यपूर्ण नहुने

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ मा उल्लिखित कुनै अपराधमा अनुसन्धानको लागि पक्राउ परेका व्यक्तिलाई थुनामै राखी तहकिकात गर्नुपर्ने अवस्था स्पष्ट उल्लेख गरेर मात्र प्रहरी कार्यालयले

^{५८} गोपी बहादुर भण्डारी वि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत नैकाप २०६९ अंक ३, पृष्ठ ४४२

^{५९} रञ्जित राय वि नेपाल सरकार, नैकाप २०७० अंक ५, पृष्ठ ६८१

हिरासतमा राख्ने अनुमति माग गर्नुपर्ने र अदालतले पनि अनुमति दिन सक्ने । पक्राउ परेको व्यक्तिलाई प्रहरी हिरासतमा नराख्दा अनुसन्धान तहकिकात नै अवरुद्ध हुन जाने वा अनुसन्धान तहकिकातमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने, पक्राउ परेको व्यक्तिले आफूविरुद्ध लाग्ने सबूद प्रमाणमा हस्तक्षेप गरी नष्ट गर्न सक्ने र निजले समाजमा पुनः अपराध गर्नसक्ने अवस्था देखिएमा थुनामै राखेर तहकिकात गर्नुपर्ने । प्रहरी हिरासतमा नराखी अनुसन्धान हुन सक्ने अवस्थामा प्रहरी हिरासतमा राख्नु औचित्यपूर्ण नदेखिने ।^{६०}

इन्कारी बयान र कारवाहीमा चूपचाप बस्ने हक

- अपराधका सम्बन्धमा खडा भएका मुचुल्काहरूमा प्रामाणिक शक्ति हुन्छ । तिनमा व्यक्त तथ्यले अपराधको वस्तुस्थिति बताउँछन् । व्यक्तिले भूठो बोल्न सक्दछ तर वस्तुस्थितियुक्त तथ्यले कहिल्यै भूठो बोल्दैन ।
- दुई विपरित खालका अभिव्यक्ति मिसिल सामेल रहेकोमा अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि हुने कथनलाई प्रमाणमा लिनुपर्ने हुन्छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको साबिती र अदालत समक्षको इन्कारीमध्ये कुनलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्ने भन्ने सन्दर्भमा कुन कथन अन्य प्रमाणबाट समर्थित हुन्छ भन्ने कुरा नै अदालतले निष्कर्ष निकाल्ने आधार हो । अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष व्यक्त गरेका कुरा प्रमाण शून्य हुने होइनन् । नत प्रतिवादीहरूको अदालत समक्षको इन्कारी नै अकाट्य प्रमाण मानिने हो ।
- अदालतसमक्ष इन्कारी गर्दा अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष के कुन कारण र कसरी साबित बनाइयो भन्ने कुराका हकमा व्यक्त गरेको कुरामा अदालतले ध्यान दिनुपर्ने । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) ले व्यवस्था गरेका भय, त्रास, प्रलोभन समेतका अवस्था देखिएमा अभियुक्तको अदालतबाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा प्रमाण नलाग्ने हुन्छ । अभियुक्तले अधिकार प्राप्त अधिकारीसमक्ष कुनै कुरा व्यक्त

^{६०} रामप्रवेश साह समेत विरुद्ध पुनरावेदन अदालत, पाटन समेत नैकाप २०७० अंक ४, पृष्ठ ४८३

गर्दाको अवस्थाको सचेतता, यातना, धम्की र प्रलोभन दिएको थिएन भन्ने प्रत्याभूति प्रमाणित गर्नुपर्दछ। तर, यी अवस्थाको जिकीर र आधार भने मिसिलबाट देखिनुपर्ने।

- मुद्दाको एक पक्ष सरकारको प्रतिनिधि अनुसन्धान अधिकारीले आफ्नो विपक्षलाई कब्जामा राखी व्यक्त गराइएका अभिव्यक्तिलाई अदालतले सहजै विश्वास गरी प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्न नहुने भन्ने नै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९(२) को आशय भएकाले उक्त दफाको परिपालनकै सन्दर्भमा म्याद थपका लागि अदालतमा पेश गरिँदा अभियुक्तलाई सशरीर न्यायाधीशसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस बेलासम्म खडा भएका लिखतमा अदालतले छाप लगाई दिने र अभियुक्तसँग सोधपुछ गर्दा आवश्यकता महसुस गरिएमा तत्कालै घा जाँच वा स्वास्थ्य परिक्षण गराउन अस्पताल पठाइने कार्यविधि सुनिश्चित छ। अदालतबाहेक अन्यत्र अभियुक्तले व्यक्त गरेका कुरा प्रमाणमा ग्रहण गर्दा सतर्कता अपनाउनु पर्ने।
- अन्य स्वतन्त्र प्रमाणले पुष्टि गरेको अवस्था र अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको आफ्नो कथन ईच्छाविरुद्धको हो भनी लिएको जिकीरलाई विश्वास गर्न सकिने आधार नदेखाइएको अवस्थामा सो कथन प्रमाणशून्य हुन्छ भन्न नसकिने।
- निःसन्देह फौजदारी मुद्दामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ ले प्रमाणको भार वादीमा रहने कुरा हो। प्रतिवादीहरूलाई आफूविरुद्धको कारवाहीमा चूपचाप बस्ने हक अवश्य छ। तर, चूप नबसी आफ्नो सफाइमा तथ्य व्यक्त गर्ने व्यक्तिका दायित्व पनि सोही प्रमाण ऐनको दफा २७(१) द्वारा अभिनिश्चित छन्। अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्षको कथनलाई इन्कार गरिएको अवस्थामा त्यसका आधार र कारण पनि व्यक्त गर्नु पर्दैन भन्ने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा २५ को मनसाय होइन।^{६१}

मानव अधिकार आयोगले सिफारिस र मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय

नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निणय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हो। तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने आयोगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५ को उपधारा (२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै नरहने।^{६२}

अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नुपर्ने

- फौजदारी कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन राज्यको स्वविवेकीय विशेषाधिकार हुनै सक्तैन। हरेक कसूरको अनुसन्धान गरी कानून बमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्व समेत हो। कसूरको कार्य हुने तर अनुसन्धान नै नगर्ने वा गरेपनि असफल अनुसन्धान गर्ने वा नतिजामा पुऱ्याउन नसक्ने भनेको कानूनी राज्यका असफलताका द्योतक उदाहरणहरू हुन्। सफल अनुसन्धान गरी स्वच्छ र वैध अभियोजन गर्नु र न्यायको अन्तिम बिन्दुमा पुऱ्याउनु, कानून कार्यान्वयन निकायका आधारभूत उत्तरदायित्वका कुराहरू हुन्।
- अनुसन्धान वा अभियोजन नगरेको वा प्रत्यक्ष वा परोक्ष ढङ्गले अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न इन्कार गरी दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने त्यस्तो हरेक घटनाको सार्वजनिक कानूनमा

^{६१} नेपाल सरकार विरुद्ध बमबहादुर बस्नेत समेत, नैकाप २०७० अंक ६, पृष्ठ ७७७

^{६२} ओमप्रकाश अर्याल समेत वि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेत, नैकाप २०७० अंक ७, पृष्ठ ८४३

परिणामहरू हुन्छन् र अदालतले पनि संविधान र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको आधारमा अनुसन्धान वा अभियोजन क्रियाशील गर्न गराउन बाध्य गर्ने जो चाहिने आवश्यक अधिकार राखेको हुन्छ, त्यसो गर्नु उसको कर्तव्य पनि हुने ।

- तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य पूरा नगरी न्याय पराजित हुन्छ वा पीडितले उपचार नपाएको अनुभूति गरेको हुन्छ भने त्यसमा पीडितकै उत्तरदायित्वमा निजी अनुसन्धान वा अभियोजनको वैकल्पिक मार्गसमेत प्रशस्त गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ । न्यायको मार्ग एकाध कुनै अधिकारी वा संस्थाको असफलताको कारणबाट अवरूद्ध हुनु र उपायविहीन अवस्थामा छोड्न नसकिने ।^{६३}

४.४ फौजदारी न्याय प्रणाली सुधारका लागि कानून निर्माण प्रयास

नेपालको विद्यमान फौजदारी न्याय प्रणाली पुरातनवादी, कार्यविधिगत रूपमा ज्यादै भ्रष्टाचारपूर्ण रहेको र नियन्त्रण संयन्त्र पनि अप्रभावकारी रहेका कारण समग्र फौजदारी न्याय प्रणाली र यसको कार्यान्वयन संयन्त्रको रूपमा रहेको फौजदारी न्याय प्रशासन असफल प्राय बनेको छ । यसको सुधारका लागि लगभग तीन दशकदेखि प्रयास हुँदैआएको छ । वि.सं. २०४० सालको शाही न्याय सुधार आयोगको प्रतिवेदनले पनि यसलाई औल्याएको छ भने २०५८ सालदेखि फौजदारी कानून, कार्यविधि कानून र फौजदारी कसुरमा सजाय तोक्ने छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने सन्दर्भलाई उठाउँदै आएको पाइन्छ । यसका लागि सम्बद्ध ऐनहरूलाई खारेजी, संशोधन वा नयाँ व्यवस्था गर्नको लागि महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा २०५८ सालमा गठित कार्यदलले सिफारिसहरू गरेको थियो । यस पश्चात पनि सुधारका प्रयासहरू जारी रहेको परिप्रेक्ष्यमा सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठको

^{६३} माधवकुमार बस्नेत समेत वि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप २०७० अंक ९, पृष्ठ ११०१

संयोजकत्वमा २०६५ सालमा गठित कार्यदलले सिफारिश गरेका ३ वटा विधेयकहरू वि.स. २०६७ सालमा व्यवस्थापिका-संसदमा प्रस्तुत भई विचाराधीन रहेको अवस्थामा व्यवस्थापिका-संसद विघटन भएको थियो । तत्पश्चात २०७० मंसिर ५ मा भएको दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन पश्चात गठित व्यवस्थापिका-संसदले पनि हालसम्म आत्मसात गरि प्रकृत्यामा लगेको जानकारीमा आएको छैन ।

मुलुकको फौजदारी न्याय प्रणालीमा देखापरेका समस्याहरूलाई सुधार गरी समयानुकूल बनाउनका लागि पेश भएका विधेयकहरूमा अपराध अनुसन्धान र अभियोजनलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यमान सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ खारेज गरी फौजदारी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्नका लागि फौजदारी कार्यविधि संहिता पेश गरिएको हो । समग्र कानूनी व्यवस्थाहरूलाई खारेज वा संशोधन गरी जारी गर्न लागिएका यी तीनवटा विधेयकहरूमध्ये अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन वारेमा फौजदारी कार्यविधि संहितामा गरिएका परिवर्तनकारी व्यवस्था वारेमा यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

४.४.१ कसूर अनुसन्धान सम्बन्धमा गरिएका नयाँ व्यवस्था:

विद्यमान व्यवस्थालाई परिवर्तन गर्न यस फौजदारी कार्यविधि संहितामा अपराध अनुसन्धान सम्बन्धमा निम्न महत्वपूर्ण व्यवस्था गरेको पाइन्छ:

- कसूरको दरखास्त वा सूचना प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्ने र जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न इन्कार गरेमा प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष र प्रमुख जिल्ला अधिकारी नै अनुसन्धान अधिकारी भएमा क्षेत्रीय प्रशासक वा गृह मन्त्रालयमा उजुरी दिन सकिने व्यवस्था रहेको ।
- प्रमाण लोप वा नास हुन नदिने व्यवस्था । कसूरसँग सम्बन्धित प्राप्त दशी जिम्मा लिन नसकिनेमा स्थानीय निकायलाई जिम्मा दिन सकिने । कसूरसँग सम्बन्धित नभएको वस्तु सम्बन्धित व्यक्तिलाई तत्काल फिर्ता गर्नुपर्ने ।

- कम्तिमा प्र.ना.नि. दर्जाको र लागू औषध, मानव बेचबिखन, बिदेशी विनिमय तथा नेपाल सरकारले कसूरको गम्भीरता हेरी तोकेको मुद्दामा भने कम्तिमा प्रहरी निरीक्षक अनुसन्धान अधिकृत हुने ।
- एकै वारदातका चलन सक्ने सबै मुद्दा एकै पटक अनुसन्धान गर्नुपर्ने ।
- अभियुक्तलाई पक्राउ गर्नुपर्ने भएमा पक्राउ पुर्जी जारी गर्ने अनुमतिको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गरी अनुमती लिनुपर्ने ।
- कसूरदार उम्कने भाग्ने वा दशी प्रमाणहरु नष्ट गर्ने सम्भावना भएमा तत्कालै जरुरी पक्राउ पुर्जी जारी गरी पक्राउ गरी स्वीकृतीका लागि पेश गर्न सकिने ।
- कुनै कार्यालयमा अनुसूची १ वा २ को अपराध भएमा सम्बन्धित प्रहरी वा कार्यालय प्रमुख वा अधिकारीले पक्राउ गर्न सक्ने ।
- अपराधको सूचना पश्चात प्रारम्भिक अनुसन्धान गर्नुपर्ने सो को प्रतिवेदन ३ दिनभित्र सरकारी वकीललाई पठाउनु पर्ने ।
- प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने । सो को पालना गर्नु अनुसन्धान अधिकारीको कर्तव्य हुने ।
- जाहेरी दरखास्त वा सूचना भ्रमपूर्ण, भुट्टा वा काल्पनिक भई अनुसन्धान गर्नु आवश्यक नभएमा वा निरर्थक देखिएमा सरकारी वकील कार्यालयमा प्रतिवेदन पठाई सरकारी वकीलले तामेलीमा राख्न सक्ने ।
- कुनै कसूरको गम्भीरता हेरी अनुसन्धान गर्न तालुकवाला अधिकारीले वा प्रहरी महानिरीक्षकले महान्यायाधिवक्ताको परामर्श लिई विशेषज्ञ समेत रहेको अनुसन्धान टोली गठन गर्न सकिने ।
- हिरासतमा रहेको व्यक्तिको परिचय खुल्ने कागजी अभिलेख तयार गर्नुपर्ने । आवश्यकता अनुसार तस्वीर वा औंठाको छाप लिन सक्ने ।

- पक्राउ परेको २४ घण्टाभित्र म्याद थपका लागि पेश गर्नुपर्ने र बढीमा २५ दिनको म्याद हुने । म्याद माग्दा आधार र कारण हुनुपर्ने ।
- गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा थप ३५ दिनसम्म हिरासतमा राख्न सकिने ।
- ७ महिनाभन्दा बढी अवधिको गर्भवती महिला, नावालक र ७५ वर्ष नाघेको व्यक्तिलाई अनुसन्धान अधिकारीले पर्चा खडा गरी तारेखमा राखी अनुसन्धान गर्न सकिने ।
- सरकारी वकीलको सहमति लिएर वा सम्भव नभएको कारण खुलाएको पर्चा खडा गरी अनुसन्धान अधिकारीले हाजिर जमानीमा वा धरौटमा छाड्न सक्ने । तोकिएको तारेखमा हाजिर नगराएमा ५ हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने ।
- अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष बयान लिने र सरकारी वकीललाई आवश्यक प्रश्न सोध्ने अधिकार हुने ।
- कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक अस्वस्थताको कारणले उपस्थित हुन नसक्ने वा व्यक्तिगत सुरक्षाको कारणले उपस्थित गराउन अनुसन्धान अधिकारीले श्रव्यदृष्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) को माध्यमबाट बयान लिन वा सोधपुछ गर्नसक्ने ।
- शकितले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिनुपर्ने तर कसुरको अभियोग लाग्न सक्ने किसिमको जवाफ दिन नलाग्ने ।
- खानतलासीमा जाने कर्मचारीले सम्बन्धित व्यक्तिले चाहेमा आफ्नो तलासी गर्न दिनुपर्ने र खानतलासी गर्न पाउने आधिकारीकर्ताको परिचयपत्र देखाउनु पर्ने ।
- अनुसन्धान अधिकारीले डि.एन.ए. लगायतको भौतिक परिक्षण गराउन सक्ने ।
- हिरासतमा यातना दिएको देखिएमा उपचार गराई निजलाई अन्तरिम राहत उपलब्ध गराउन र यातना दिनेलाई विभागीय

कारवाही गर्न अदालतले सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयलाई आदेश दिनुपर्ने ।

- अनुसन्धान गर्ने प्रहरी अधिकृतले अभिलेख गर्न प्रहरी डायरी राख्नुपर्ने यस्तो डायरी आवश्यकता अनुसार सरकारी वकील वा अदालतले भिकाई हेर्न सक्ने ।
- अनुसन्धानको सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताले आवश्यक जानकारी लिन सक्ने र अनुसन्धान अधिकारी वा विभागीय प्रमुखलाई निर्देशन दिन सक्ने ।
- बर्हिक्षेत्रीय अधिकारको व्यवस्था र प्राप्त कागजात नेपालीमा अनुवाद गर्ने व्यवस्था ।
- अनुसन्धान समाप्त भएपछि अनुसन्धान प्रतिवेदन तयार गरी सक्कल मिसिल साथ सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्ने ।

४.४.२ अभियोजन सम्बन्धमा गरिएका महत्वपूर्ण व्यवस्था

अपराध अनुसन्धान पश्चात अनुसन्धान अधिकारीले अनुसन्धान प्रतिवेदन सहित सक्कल मिसिल सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनु पर्ने र तत्पश्चात अभियोजन सन्दर्भमा निम्न महत्वपूर्ण नयाँ व्यवस्था कार्यविधि संहितामा समेटिएको छः

- मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने सिलसिलामा मिसिल अध्ययन गर्दा सरकारी वकीलले थप सवुद प्रमाण संकलन गर्न वा कुनै व्यक्तिसँग थप सोधपुछ गर्न आवश्यक देखेमा त्यस्तो सवुद प्रमाण संकलन गरी पठाउन वा त्यस्तो व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी पठाउन वा अनुसन्धान जारी राख्न अनुसन्धान अधिकारीलाई निर्देशन दिन सक्ने । सरकारी वकीलले कसूरको थप अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो निर्देशन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र थप अनुसन्धान पूरा गरिसक्नुपर्ने ।
- उल्लिखित अवधिभित्र थप अनुसन्धान पूरा हुन नसक्ने भन्ने अनुसन्धान अधिकारीलाई लागेमा र कुनै व्यक्ति हिरासतमा रहेको

भएमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो व्यक्तिलाई माथवर व्यक्तिको जमानी लिई वा नलिई तारेखमा राख्न सक्ने ।

- मुद्दा चल्ने पर्याप्त प्रमाण देखिएमा अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा पेश गर्नुपर्ने
- अभियोगसँग सम्बन्धित दशी प्रमाण मात्र अदालतमा पेश गर्नुपर्ने ।
- मुद्दा चलाउन तत्काल संकलित सवुद प्रमाण पर्याप्त नभई सरकारी वकीलले मुद्दा नचल्ने निर्णय गरेकोमा त्यस्तो कसूरमा कुनै व्यक्तिको निजी सम्पत्ति वा विगो हानि नोक्सानी सम्बन्धी देवानी दायित्वका विषय समेत समावेश भएको रहेछ भने सरकारी वकीलले सोको सूचना जाहेरवाला वा त्यस्तो कसूरबाट पीडित व्यक्तिलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी मार्फत दिनुपर्ने ।
- त्यस्तो सूचना प्राप्त भएको मितिले साठी दिनभित्र सम्बन्धित व्यक्तिले मुद्दा दायर गर्न चाहेमा अनुसूची-४ अन्तर्गतको कसूर सरह उजुर गर्नसक्ने ।
- अनुसन्धान गर्दा एकभन्दा बढी व्यक्तिउपर अनुसन्धान भएको तर त्यस्ता व्यक्ति मध्ये कुनै व्यक्तिको हकमा मात्र मुद्दा चलाइएको अवस्थामा र नेपाल सरकारवादी हुने भई अनुसन्धान भएको तर सो मुद्दा नेपाल सरकारवादी भइ चल्नसक्ने अवस्था नभई अन्य कानून अन्तर्गत मुद्दा चल्न सक्ने निर्णय भएमा सोको जानकारी सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा तुरुन्त पठाउनु पर्ने ।
- कुनै कसूरको अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारीलाई त्यस्तो कसूरको अनुसन्धान गर्न सहयोग पुऱ्याएमा सो वापत त्यस्तो अभियुक्तलाई कानून बमोजिम हुने सजायमा छूट हुन त्यस्तो अधिकारीले सरकारी वकील समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने र सरकारी वकीलले त्यस्तो अभियुक्तलाई हुने सजायमा छूट दिन प्रस्ताव गरी शर्त सहितको मागदावी लिई अभियोग पत्र दायर गर्न सक्ने ।

- फरक बयान दिएमा वा प्रतिकूल प्रमाण दिएमा वा आफ्नो कसूर इन्कार गरेमा वा न्यायिक कारवाहिमा सहयोग नपुऱ्याएमा प्रस्ताव गरिएको छुट सजाय रद्द गरी थप सजायको माग गरी अदालतमा निवेदन दिनुपर्ने र त्यस्तो निवेदन सोही अभियोग पत्रको अभिन्न अंग हुने ।
- सानातिना कसूरमा मुद्दा दायर गर्नु व्यावहारिक नभएको वा सार्वजनिक हितलाई खास असर नपर्ने देखिएको अभियोजनकर्तालाई लागेमा अभियोजनकर्ताले महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई त्यस्तो व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा दायर नगर्ने निर्णय गर्न सक्ने ।
- मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नु अघि अभियोजनकर्ताले कसूरको विगो जफत गर्नुपर्ने र जफत गरिएको विगो कसूरबाट पीडित भएको व्यक्ति रहेछ भने निजलाई र नभएमा कानून बमोजिम स्थापित पीडित राहत कोषमा दाखिला गर्नुपर्ने ।
- मुद्दा दायर नगरिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले सो मितिबाट तीन वर्षभित्र कुनै कसूर गरेमा निजलाई पहिले गरेको कसूरको सजाय समेत थप हुने ।
- निर्णयउपर चित्त नबुहने पीडित पक्षले आफ्नो तर्फबाट मुद्दा दायर गर्न सक्ने । त्यस्तो निर्णय भएको मितिले कानून बमोजिमको हदम्याद प्रारम्भ भएको मानिने ।
- कुनै मुद्दा अदालतमा दायर भैसकेपछि सो मुद्दामा अन्य अभियुक्तहरूउपर समेत दावी लिन पर्ने भएमा वा मुद्दा दायर भई अभियुक्त कायम भई सकेका व्यक्तिउपर थप अभियोग लगाउनु पर्ने देखिएमा थप अनुसन्धान गर्न लगाई अन्य थप अभियुक्तको हकमा समेत थप दावी लिई सरकारी वकीलले मुद्दा दायर गर्न सक्ने ।
- अदालतमा एकपटक दायर भैसकेको मुद्दामा थप प्रमाण फेला परी पहिले लिएको माग दावी संशोधन गर्नुपर्ने देखिएमा महान्यायाधिवक्ताको स्वीकृति लिई सम्बन्धित सरकारी वकीलले अभियोगपत्रमा संशोधन गर्न सम्बन्धित अदालतमा कारण खुलाई

निवेदन गर्न सक्ने । मनासिव देखिए निवेदन बमोजिम माग दावी संशोधन गर्ने आदेश सम्बन्धित अदालतले दिन सक्ने ।

- अदालतमा दायर भएको मुद्दाको अभियोगपत्रमा सानातिना त्रुटि भई सच्याउन परेमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले सम्बन्धित जिल्ला अदालत समक्ष सोको कारण खुलाई निवेदन दिन सक्ने । अदालतले निवेदन जाँचबुझ गर्दा मनासिव ठहराएमा त्यस्तो त्रुटि सच्याउन आदेश दिन सक्ने ।
- बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको कसूरको सम्बन्धमा परेको उजुरीको अनुसन्धान ३ सदस्यीय समितिले गर्ने । समितिले अनुसन्धान गर्दा त्यसरी बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गरेको देखिएमा सो सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन सम्बन्धित सरकारी वकीलको कार्यालयलाई लेखी पठाउने व्यवस्था समेटिएको छ ।

परिच्छेद- ५

सरकारवादी भै चलेका फौजदारी मुद्दाहरूको चुनौती विषयक अध्ययन र विश्लेषण

नेपाल सरकारवादी भै चलेका फौजदारी मुद्दाहरूको प्रमुख चुनौतीको रूपमा यसको असफलतालाई लिन सकिन्छ। असफलताका कारणहरू पहिल्याउने सिलसिलामा अनुसन्धानका लागि प्राप्त यस वारेका लेखहरू, वौद्धिक सामग्री, पुस्तक, छलफलका निष्कर्षहरू पर्याप्त देखिँदैनन्। यी सामग्रीहरूको अध्ययनबाट एउटा वौद्धिक निष्कर्ष निकाल्न सहयोग पुग्ने देखिँदछ, तर ती कुराहरू यथार्थ तथ्याङ्कबाट प्राप्त र पुष्टि भएको देखिँददेखिँदैन। यसअघि फौजदारी न्याय सुधारका सिलसिलामा भएका विभिन्न अनुसन्धान तथा प्रतिवेदनहरू बृहद रूपमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणका विषयवस्तुलाई पूर्ण रूपमा समेटने प्रकृतिका नभै प्रतिनिधिमुलक देखिएकाले बिस्तृत अनुसन्धान गरी गहिराइमा पुगेर र यथार्थ तथ्याङ्क प्राप्तबाट पुष्टि होस भन्ने हेतुले सरकारवादी भै चलेका तर असफल भएका मुद्दाहरूको मिसिल अध्ययन गरेर निकालिएको निचोड नै यथार्थमा वर्तमानमा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणका समस्याहरू पहिल्याउन उपयुक्त हुने अनुसन्धान समूहको धारणा रहेको छ।

त्यसैले असफल भएका सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अध्ययनका लागि अनुसन्धान समूहले २०६९ साल भाद्र १५ देखि मंसिर १५ सम्म महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट अन्तिम कारवाही समापन भै टुङ्गो लागेका असफल मुद्दाहरूको अध्ययन गरेको थियो। मिसिल अध्ययनका लागि १३१ वटा बहुपक्षीय तथ्याङ्कको निर्धारित प्रश्नावली (Structured Question वा Closed) र त्यसभित्र देखिएका महत्वपूर्ण विश्लेषणबाट प्राप्त हुने अन्य कुरा पनि नछुट्टून् भन्ने उद्देश्यले केही खुला प्रश्नावली (Non-Structured Questionnaire वा Open Ended Questionnaire) बनाएर तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। उक्त निर्धारित समयभित्र १२६ वटा असफल मुद्दाहरू प्राप्त भै अध्ययन गरिएको थियो। यसैगरी सर्वोच्च अदालतबाट

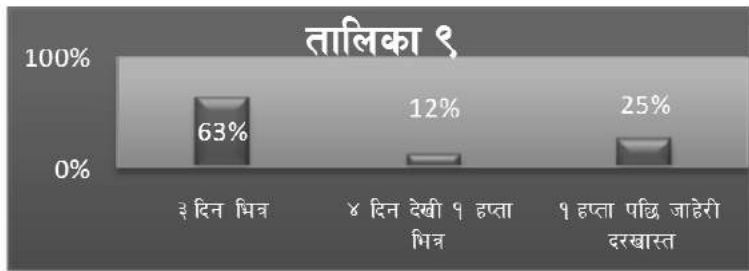
भएका असफल ५० वटा फैसलाहरूको असफलताको कारण वारेमा अध्ययन गरिएको थियो। प्रत्येक प्रश्न सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको प्रमाण संकलन, कागजात निर्माण, मुचुल्काको वैधानिकता, निर्धारित कार्यविधिको पालना भए नभएको, अभियोजन निर्णय, अभियोजनात्मक काम कारवाही, बयान, वकपत्र, म्याद तामेली, फैसला लगायतका बहुआयामिक र सर्वपक्षीय कार्यहरूलाई समेटने उद्देश्यले तय गरिएका थिए र निर्धारित उद्देश्य बमोजिम तथ्याङ्क संकलन भएको छ। अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्क र सोको भारलाई संख्यात्मक र प्रतिशत दुवै दृष्टिले यहाँ विश्लेषण गरिएको छ। असफल मुद्दाहरूको अध्ययनबाट प्राप्त नतिजा यस्तो रहेको छ।

५.१ जाहेरी दरखास्त

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३ ले अपराधका सूचनालाई महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा राखेको छ र यसरी दिइने लिखितवद्ध गरिएको सूचनालाई जाहेरी दरखास्त भनीन्छ। धेरै मुद्दाहरूमा पीडित आफै जाहेरवाला हुने हुँदा सो अवस्थामा निजको भनाई र अन्य व्यक्तिले जाहेरी दरखास्त दिएकोमा निज घटनाको प्रत्यक्षदर्शी भएमा निजको भनाई पनि प्रत्यक्ष वा प्राथमिक प्रमाणको रूपमा रहेको हुन्छ। सरकारवादी भै चलाइने फौजदारी मुद्दाको शुरुवात नै जाहेरी दरखास्त वा जाहेरी दरखास्त सरहको मान्यता प्राप्त प्रतिवेदनबाट हुने हुँदा मुद्दाको आधारभूत खम्वा (Basic Foundation) को रूपमा जाहेरी दरखास्त रहेको हुन्छ। सही, यथार्थपरक, सिलसिलेवार, समयमा परेको र प्रमाणयोग्य ढङ्गको प्रस्तुति स्वरूप पेश भएको जाहेरी दरखास्तले उपयुक्त र ठोस प्रमाणको रूप धारण गरेर मुद्दा सफलतामा महत्वपूर्ण आधारको रूपमा पेश भएको हुन्छ भने सतही, हचुवा, असान्दर्भिक कथनको उल्लेखन, एकापसमा विरोधाभाषपूर्ण ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको जाहेरी दरखास्त केवल सूचनाको स्रोत वा अविश्वसनीय कथनको रूपमा प्रमाण मूल्याङ्कनको दायरामा रहेको हुन जान्छ। त्यसैले जाहेरी दरखास्त सम्बन्धका विभिन्न पाटोहरूमा १४ वटा प्रश्न बनाई तथ्याङ्क संकलन गरिएकोमा यस्तो नतिजा प्राप्त भएको छ।

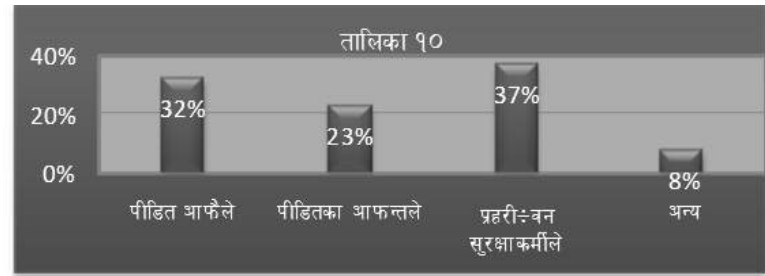
५.१.१ अपराध घटेको कति समयमा जाहेरी दरखास्त परेको छ ?

सरकारवादी भै चल्ने मुद्दाहरूमा (यसपछि मुद्दा मात्र भनी एको छ) जाहेरी दरखास्त ढिलो परेका कारण प्रमाण लोप हुने र त्यसको नतिजा मुद्दा असफल हुने गरेको छ। कतिपय फैसलामा ढिलो जाहेरी परेकोले जाहेरी दरखास्त विश्वसनीय नभएको भनी सफाई दिएको पाइन्छ। कुनै फैसलामा अपराध घटित भएको १ दिनपछि परेको जाहेरी अविश्वसनीय रहेको भनी सफाई पनि दिएको देखिएको छ। त्यसैले प्रस्तुत प्रश्नमा अध्ययन गरिएको १२६ मुद्दा मध्ये ८० मुद्दा अर्थात् ६३% मुद्दामा अपराध घटेको तीन दिनभित्र, १५ वटा अर्थात् १२% मुद्दामा अपराध घटेको चार दिनदेखि १ हप्ताभित्र र ३१ वटा अर्थात् २५% मुद्दामा अपराध घटेको १ हप्तापछि जाहेरी दरखास्त परेको पाइयो।

५.१.२ जाहेरी दरखास्त वा सूचना कसबाट परेको छ ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन तथा नियमावली बमोजिम अपराध घटित भएको थाहा पाउने जोसुकैले जाहेरी दरखास्त दिनसक्ने व्यवस्था छ। पीडित आफैले भोगेको पीडाको विषयमा दिएको वा प्रत्यक्षदर्शी आफैले दिएको जाहेरी दरखास्तको प्रामाणिक महत्व बढि रहन्छ भने अरुले भनेको सुनेर वा बुझेर दिएको जाहेरी दरखास्तको महत्व कम रहन्छ। प्रस्तुत प्रश्नका सन्दर्भमा १२६ मुद्दामध्ये ३८ वटा अर्थात् ३२% मुद्दामा पीडित आफैले २७ वटा अर्थात् २३% मुद्दामा पीडितका आफन्तले, ४४ वटामा अर्थात् ३७% मुद्दामा प्रहरी/वन सुरक्षाकर्मीले, १० वटामा अर्थात् ८% मुद्दामा अन्य (व्यक्ति वा संघसंस्था) ले जाहेरी दरखास्त दिएको पाइन्छ।

५.१.३ जाहेरी दरखास्त कसरी प्राप्त भयो ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा अपराधको सूचना लिखित रूपमा र मौखिक दुवै रूपमा दिन सकिने तर मौखिक रूपमा दिएकोमा भने प्रहरीले त्यसलाई लिपिवद्ध गराई लिखतका रूपमा सहिछाप गराई दर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। अन्य प्रकृया (जस्तो हुलाक, फ्याक्स...) बाट दिएकोमा भने सनाखत गराउनुपर्दछ। जाहेरी दरखास्त कसरी प्राप्त भयो भन्ने कुरा पनि विश्वसनीयता र प्रामाणिक मूल्यको कसरीमा महत्वपूर्ण रहने कुरा भएकाले सो विषय अध्ययन गर्दा कुल १२६ मुद्दामध्ये १२५ मुद्दामा लिखित रूपमा जाहेरी दरखास्त परेको र १ वटामा मौखिक जाहेरी दिई प्रहरीले लिपिवद्ध गरेको पाइएको छ।

५.१.४ जाहेरी दरखास्त दिने व्यक्तिको अपराधको बारेमा कस्तो ज्ञान छ ?

जाहेरी दरखास्तको प्रामाणिक मूल्यांकनका सन्दर्भमा त्यस्तो जाहेरी दिने व्यक्तिलाई घटनाको बारेमा के कस्तो जानकारी रहेको छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण रहन्छ। महत्वपूर्ण प्रमाणको रूपमा घटनाको बारेमा देख्ने, भोग्ने वा जान्ने व्यक्तिले दिएको जाहेरी दरखास्तका आधारमा अपराध र अपराधीको बारेमा यकिन वा प्रमाणित गर्न सकिन्छ र मुद्दा सफल हुन्छ भने अपराधको बारेमा जानकारी नै नभएको वा हल्का जानकारी भएको व्यक्तिले दिएको जानकारीका आधारमा हुने अनुसन्धान हल्का र त्रुटिपूर्ण हुन गई मुद्दा असफल हुने गर्दछ। जाहेरी दरखास्त दिने व्यक्तिको बारेमा अध्ययन गर्दा ३५ वटा अर्थात् २८% मुद्दामा पीडित आफैले जाहेरी दिएको देखिएको छ भने ५२ वटा अर्थात् ४१% मुद्दामा अपराधको प्रत्यक्षदर्शीले, ३७

वटामा अर्थात् २९% मुद्दामा अपराधको बारेमा अन्य व्यक्तिबाट सुनेको भरमा दिएको र २ वटा अर्थात् २% मुद्दामा कागज/तथ्यबाट खुलेको आधारमा जाहेरी दरखास्त परेको देखिएको छ।

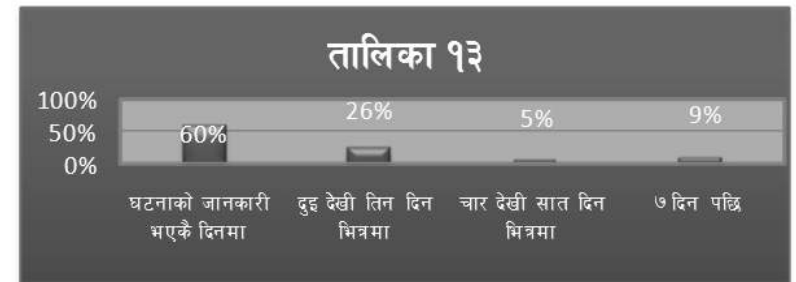
५.१.५ जाहेरी दरखास्तमा सूचना निश्चयात्मक प्रकृतिका छन् वा आशंकाका आधारमा व्यक्त गरेको छ ?

निश्चयात्मक वा कुनै अपराध प्रमाणित गर्न महत्वपूर्ण हुने ठोस प्रमाणका आधारमा दिइएको जाहेरी दरखास्तले महत्वपूर्ण प्रमाणको रुपधारण गर्दछ भने शंका वा आशंकाका भरमा दिएको जाहेरी दरखास्तले कुनै प्रमाण प्राप्तिको लागि सूचनाको रुपमा सहयोगी प्रमाणको भूमिका मात्र खेलेको हुन्छ। यथार्थमा निश्चयात्मक वा ठोस जानकारी भएको व्यक्तिले जाहेरी दिए पनि लेखाइमा शंका वा आशंकाको व्यहोरा उल्लेख गरी जाहेरी दिएमा पनि त्यस्तो जाहेरी व्यहोराले निश्चयात्मक प्रमाणको रुप लिन सक्तैन। फलस्वरुप मुद्दा असफल हुन गएको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामा ९८ वटा अर्थात् ७८% मुद्दामा जाहेरी दरखास्तको सूचना व्यहोरा निश्चयात्मक देखिएको छ, १८ वटा अर्थात् १४% मुद्दामा शंकाको आधारमा सूचना दिइएको छ र १० वटा अर्थात् ८% मुद्दामा अभियुक्तको बारेमा कुनै उल्लेख नै नभएको देखिन्छ।

५.१.६ जाहेरी परेको कति समयभित्र प्रहरीद्वारा अनुसन्धान शुरु भएको छ?

अपराध अनुसन्धान र तहकिकातका सन्दर्भमा सूचनाको ठूलो महत्व रहेको छ। अपराधको सूचना वा जाहेरी दरखास्त जति छिटो प्राप्त भयो प्रमाण सुरक्षा र संकलनमा त्यति नै मद्दत पुग्छ र अनुसन्धान विश्वसनीय पनि हुन्छ। तर जाहेरी दरखास्त ढिलो परेमा वा छिटो जाहेरी दरखास्त परे पनि अनुसन्धान ढिलाई भएमा महत्वपूर्ण प्रमाण लोप हुने, नाश हुने वा फेरबदल हुन जान्छ। त्यसैले अनुसन्धानकर्ताले अपराधको सूचना प्राप्त गरेको कति समयभित्र अनुसन्धान शुरु गर्नु भन्ने कुरा समग्र मुद्दा सफलता वा असफलताको कारण बन्न गएको पाइन्छ। उल्लिखित प्रश्न सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा १२६ वटा मुद्दामा ७३ वटा अर्थात् ६०% मुद्दामा घटनाको जानकारी भएकै दिनमा, ३१ वटा अर्थात् २६% मुद्दामा २-३ दिनभित्रमा, ६ वटा अर्थात् ५% मुद्दामा ४ देखि ७ दिनसम्ममा र ११ वटा अर्थात् ९% मुद्दामा ७ दिनपछि अनुसन्धान शुरु गरेको पाइएको छ। उल्लिखित मध्ये १ वटा मुद्दा १ महिनापछि, १ वटा मुद्दा २ महिनापछि र २ वटा मुद्दा ३ महिनापछि मात्र मुद्दा अनुसन्धान शुरु गरेको पाइएको छ।

५.१.७ जाहेरवाला र पीडितको भनाई एक आपसमा बाझिएको छ वा छैन ?

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा कतिपय अवस्थामा पीडित र जाहेरवाला एकै व्यक्ति हुन्छन् भने कतिपय अवस्थामा अन्य व्यक्तिले पनि जाहेरी दरखास्त दिने गर्दछन्। कुनै प्रत्यक्षदर्शी देखे जाने वा घटनाको बारेमा थाहा पाउने व्यक्तिले अपराधको बारेमा जाहेरी दरखास्त दिएकोमा यो एउटा महत्वपूर्ण प्रमाण हुन्छ। अनुसन्धानको क्रममा पीडितलाई पनि

कागज गराउनुपर्ने हुन्छ र पीडितको भनाई मुद्दामा महत्वपूर्ण मानिन्छ। जाहेरी दरखास्त र पीडितको भनाई एकापसमा मिल्दोजुल्दो भएको अवस्थामा दुवै प्रमाणको तादात्म्यता मिल्न गई मुद्दा सफल हुन्छ भने एकापसमा बाकिमा अविश्वसनीय भै प्रमाण ग्रहणयोग्य नहुने अवस्था भएको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ७३ वटा अर्थात ८८% मुद्दामा जाहेरवाला र पीडितको भनाई नबाभिएको देखियो, ९ वटा अर्थात ११% मुद्दामा बाभिएको देखियो भने १ वटा अर्थात १% मुद्दामा व्यहोरा घटिवढि देखिएको छ।

५.१.८ जाहेरी दरखास्त सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरू वा प्रासंगिक कुराहरू कुनै कुरा देखिएको भए के के छन्?

जाहेरी दरखास्त सम्बन्धी समस्या वस्तुनिष्ठ रूपमा पहिचान गर्नका लागि मुद्दाका फाइलहरूको अध्ययन गर्दा जाहेरी दरखास्तमा देहाय बमोजिमका त्रुटिहरू रहने गरेको पाइन्छ। यस्ता त्रुटिहरूले मुद्दाको सफलतामा प्रभाव पार्ने हुन सक्छ।

- जाहेरी रितपूर्वकको ढाँचामा नभएको।
- जाहेरीमा किटानी व्यहोरा नभएको।
- छुट्टाछुट्टै घटना र छुट्टै मानिसलाई दुई अलग अलग जाहेरी लिई एकै मिसिलमा राखी जाहेरी दरखास्तहरूलाई सँगै अनुसन्धान गरेको।
- चोरी भएको सन्दर्भमा पीडितको के कति धनमाल लगे भन्ने विगो उल्लेख हुन नसकेको

- मौखिक जाहेरी १ हप्ताभित्र, किटानी जाहेरी ५ महिनापछि र किटानी जाहेरी परेपछि मात्र अनुसन्धान शुरु भएको देखिएको।
- ढिला जाहेरी गर्ने प्रवृत्ति।
- अभियुक्त को हुन भन्ने कुनै नाम, थर, वतन शुरु जाहेरीमा किटान नभई हुलिया रहेको जाहेरी पर्ने तरपछि किटानी गर्ने गरेको।
- जाहेरीमा कसूरको प्रकृति खुलाउने तर्फ ध्यान नपुगेको।
- प्राप्त भएका प्रमाणको सबै कागजात संलग्न गर्ने नगरिएको।
- जाहेरी दरखास्तवाट डाँका गर्ने र पीडितबीच पुर्व रिसइवी (ऋण लिएको) रहेको देखिने।
- बैकमा जम्मा गर्ने चेक के कसरी को कस मार्फत चोरी भएर जम्मा भएको भन्ने तथ्य उल्लेख गर्न सकिनेमा पनि जाहेरीमा उल्लेख नभएको।
- जाहेरी दरखास्तमा अपराध गर्ने व्यक्तिको नाम, थर उल्लेख नगरी जाहेरी परिसकेपछि धेरैपछि प्रष्ट देखिने गरी थपिएको।
- अभियुक्तको प्रष्ट पहिचान नभएको, अभियुक्तले के कस्तो हतियार लिएको भन्ने तथ्य नभएको।
- प्रतिवेदनमा के कुन अवस्थामा कुन व्यक्तिवाट कति परिमाणमा लागू औषध वरामद भएको हो भन्ने वारेमा प्रष्ट उल्लेख नभएको।
- अतिशयोक्ति विगो दावी।
- अन्य व्यक्तिवाट सुनेको भरमा जाहेरी।
- पटक पटक जाहेरी दिनु, जाहेरीमा घटनाको तथ्यगत व्यहोरा र व्यक्ति फरक पार्नु।
- अभियुक्तलाई पक्राउ र वयान घटनास्थलमा उसै दिन भएको तर जाहेरी दरखास्त कसूर भएको भोलिपल्ट दर्ता भएको।

- पीडितको कागज व्यहोरा र जाहेरीमा फरक र वढि व्यहोरा लेखिएको ।
- घटनाका वारेमा अन्य व्यक्तिवाट सुनी थाहा पाएको आधार उल्लेख भएको ।
- हुड्डाले खुट्टामा लाग्यो भन्ने जाहेरी, ट्रायाक्टरको टायरले किचेको भन्ने पीडितको भनाई रहि एकापसमा बाभिएको ।
- जाहेरी अर्थात प्रहरी प्रतिवेदनमा प्रत्येक अभियुक्तको कसुरमा के कुन हदसम्मको संलग्नता हो भन्ने तथ्य उल्लेख नभएको ।

५.२ अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रतिवेदन :

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ६ र ७ बमोजिम अपराधको अनुसन्धान तहकिकातका लागि कम्तिमा प्र.स.नि. दर्जाका कर्मचारीलाई अनुसन्धान अधिकृत नियुक्त गर्ने व्यवस्था रहेको छ । अन्य सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा पनि सम्बन्धित ऐन बमोजिम अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको नतोकिएको, कहिले तोकिएको, सो सम्बन्धी कार्यविधि पूरा भएको छ वा छैन, समयावधि, दर्जा, मुचुल्काहरु तत्काल भए वा भएनन्, अनुसन्धान अधिकृतले समयमै प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्नु गरेन, सरकारी वकीलले निर्देशन दिएको छ वा छैन, निर्देशनको अनुसन्धान अधिकृतले पालना गर्नु वा गरेन लगायतका कुराहरु मुद्दामा महत्वपूर्ण रहन्छन् । कुनै कार्यविधिगत त्रुटि भएमा मुद्दा असफल हुने गरेको सन्दर्भमा निम्न प्रश्नावलीमा निम्न अवस्था रहेको पाइएको छ ।

५.२.१ जाहेरी दरखास्त परेको कति समयभित्र अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको छ ?

अपराध घटित भएको जतिसक्दो छिटो अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको त्यति नै प्रमाण सुरक्षित हुन्छन् र अनुसन्धान पनि प्रभावकारी हुन्छ । ढिलो अनुसन्धान अधिकृत तोकिनु भनेको प्रमाणहरु लोप नाश भै मुद्दामा प्रभावकारी अनुसन्धान नहुने र मुद्दा असफल हुने स्थिति रहन्छ । अध्ययन

गरिएका मुद्दामध्ये ५६ वटा अर्थात ४७% मुद्दामा उसै दिन, ३७ वटा अर्थात ३२% मुद्दामा २ देखि ३ दिनभित्र, १० वटा अर्थात ८% मुद्दामा ४ देखि ७ दिनभित्र र १६ वटा अर्थात १३% मुद्दामा १ हप्ता पछाडि अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको पाइयो । ३ महिना पछाडि अनुसन्धान अधिकृत तोकिएका मुद्दा २, ४ महिनापछि १, ५ महिनापछि १ वटा मुद्दामा अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको देखिएको छ ।

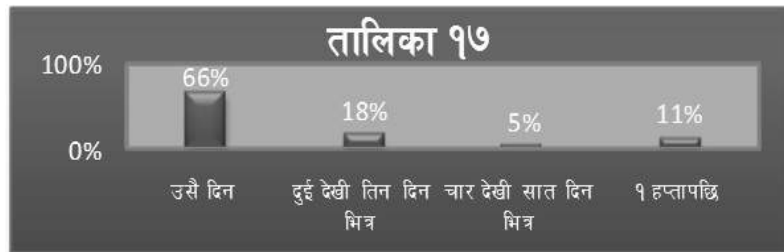
५.२.२ अनुसन्धान अधिकृत कुन दर्जाको तोकिएको छ ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन बमोजिम अनुसूची १ भित्रका मुद्दामा लाश जाँच लगायतको कार्य गर्न अर्थात ज्यान मुद्दामा कम्तिमा प्रहरी नायब निरिक्षक र अन्य मुद्दामा प्रहरी सहायक निरिक्षकसम्मको दर्जाको व्यक्ति अनुसन्धान अधिकृत हुने व्यवस्था छ भने अन्य केही मुद्दामा प्रहरी निरिक्षक, अन्य निकायको हकमा कम्तिमा रा.प.अनं.द्वितीय श्रेणीसम्मको व्यक्ति अनुसन्धान अधिकृत हुने व्यवस्था रहिआएको छ । तल्लो दर्जाको व्यक्ति अनुसन्धान अधिकृत खटाउदा प्रभावकारी अनुसन्धान हुन नसक्ने र सरकारी वकीलसँग तहगत समन्वयको अवस्था पनि कमजोर हुने देखिएको प्ररिप्रेक्ष्यमा मुद्दा असफल हुने कारणहरुमा तल्लो दर्जाका व्यक्ति अनुसन्धान अधिकृत खटाउने गरेको कारण पनि औल्याइएको पाइन्छ । अध्ययन गरिएका मुद्दा मध्ये ७ वटा अर्थात ६% मुद्दामा प्रहरी सहायक निरिक्षक, ३२ वटा अर्थात २७% मुद्दामा प्रहरी नायब निरिक्षक र ७७ वटा अर्थात ५८% मुद्दामा प्रहरी निरिक्षक वा सो सरहका व्यक्ति, १० वटा अर्थात ९% मुद्दामा प्रहरी निरिक्षकभन्दा माथिको अनुसन्धान अधिकृत तोकेको देखिएको छ ।

५.२.३ जाहेरी दरखास्त परेको कति समयभित्र घटनास्थल मुचुल्का भएको छ ?

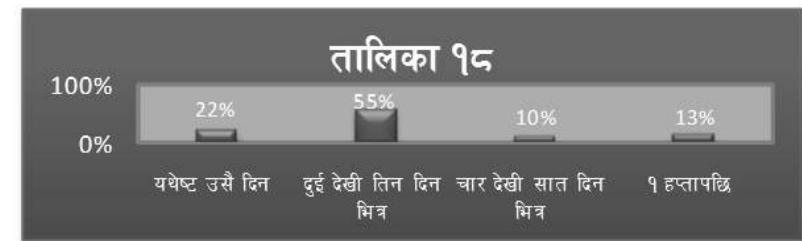
अपराधको सूचना वा जाहेरी दरखास्त परेको तत्कालै घटनास्थलको सुरक्षा, मुचुल्का, दशी वरामद जस्ता कार्य भएमा Scene of Crime यथार्थ रूपमा पाइने र अपराध प्रमाणित गर्ने बलियो प्रमाण प्राप्त हुन्छ अन्यथा मूलभूत प्रमाण नै नपाइने भै मुद्दा असफल हुने गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत प्रश्नका सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा ६५.७१ % मुद्दामा उसै दिन, १८.०९% मुद्दामा २ देखि ३ दिनभित्र, ४.७६ % मुद्दामा ४ देखि ७ दिनभित्र र ११.४२% मुद्दामा १ हप्तापछि घटनास्थल मुचुल्का गरेको पाइएको छ।

५.२.४ सरकारी वकील कार्यालयमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन कति समयमा प्राप्त हुन्छ ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ६ मा तहकिकात गर्ने अनुसन्धान अधिकृतले भए गरेको अनुसन्धानको वारेमा आवश्यक कागजात संलग्न गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था छ। सो अध्ययन गरी अनुसन्धानलाई सहयोग र सहि दिशामा लैजान सरकारी वकीलले निर्देशन

दिन सक्ने व्यवस्था छ। तर व्यवहारमा ढिलो गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने गरेका कारण सरकारी वकीलले समयमै अनुसन्धानलाई सहि दिशामा लैजान निर्देशन दिन नसक्ने र यसको कारण मुद्दा सफलतामा पनि असर पर्ने गरेको देखिएको छ। अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २३ वटा अर्थात २२% मुद्दामा उसै दिन, ५७ वटा अर्थात ५५% मुद्दामा २ देखि ३ दिनभित्र, १० वटा अर्थात १०% मुद्दामा ४ देखि ७ दिनभित्र र १४ वटा अर्थात १३% मुद्दामा १ हप्तापछि मात्र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएको देखिन्छ। उल्लिखित मध्ये ३ वटा मुद्दामा १ महिनापछि प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएको देखिएको छ।

५.२.५ प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा के कस्तो विवरण खुलाउने गरेको छ ?

अनुसन्धान अधिकृतले प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउँदा भए गरेको अनुसन्धानको विवरण सहित संकलित प्रमाणहरूको प्रतिलिपि पनि पठाउनु पर्दछ। तर अधिकांशत केवल प्रारम्भिक प्रतिवेदन र केहीमा जाहेरी दरखास्तको प्रतिलिपि मात्र राखेर सरकारी वकीलकहाँ पठाउनाले कानूनको उद्देश्य पूरा नभएको र प्रभावकारी भूमिका निर्वाह नसकि मुद्दा असफल हुने गरेको पाइएको छ। अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएका १०९ मुद्दामा १०२ वटा अर्थात ९४% मुद्दामा केवल जाहेरी दरखास्तको प्रतिलिपि मात्र संलग्न गरेको देखिएको भने ७ वटा अर्थात ६% मुद्दामा मात्र अनुसन्धान भइसकेको र गर्न लागेको अनुसन्धान वारे प्रगति विवरण पठाउने गरेको पाइयो।

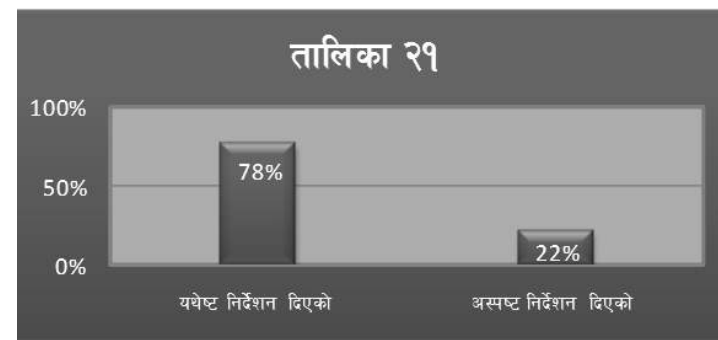
५.२.६ प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले निर्देशन दिएको छ कि छैन ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ६(२) मा तहकिकात गर्ने अनुसन्धान अधिकृतले भए गरेको अनुसन्धानको बारेमा आवश्यक कागजात संलग्न गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन दिएपछि सो अध्ययन गरी अनुसन्धानलाई सहयोग र सहि दिशामा लैजान सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था छ। अनुसन्धान तहकिकात भए गरेको अवस्थामा पनि सो बारेमा पूरा गर्नुपर्ने कार्यमा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने र त्यसलाई अनुसन्धान अधिकृतले पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकीलले निर्देशन दिने कार्यमा निष्क्रिय रहेकोले अनुसन्धान पक्षले हचुवा अनुसन्धान गर्ने र मुद्दा असफल हुने आरोप लाग्ने गरेको छ। अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दा मध्ये प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएका १०९ मुद्दामध्ये १०२ वटा अर्थात ९४% मा निर्देशन नदिएको र ७ वटा अर्थात ६% मुद्दामा निर्देशन दिएको पाइएको छ।

५.२.७ निर्देशन दिएकोमा अपराधको प्रकृति अनुसार यथेष्ट रूपमा दिएको छ वा छैन ?

सरकारी वकीलले अधिकांश मुद्दामा निर्देशन नदिने गरेको, जसले गर्दा अनुसन्धानात्मक कार्यमा सरकारी वकील निष्कृत रहनाले अनुसन्धान पक्ष ज्यादै हावि हुन गई मुद्दा असफल हुने गरेको टिका टिप्पणी हुने गरेको देखिन्छ। तर दिएको निर्देशनको हकमा हेर्दा अनुसन्धान गरिएका कुल १२६ मुद्दामध्ये १०२ वटा मुद्दामा निर्देशन नदिएको र निर्देशन दिएकामध्ये ७८% मुद्दामा यथेष्ट रूपमा निर्देशन दिएको, २२% मुद्दामा अस्पष्ट निर्देशन दिएको देखिएको छ।

५.२.८ अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरू वा यससँग सम्बन्धित अन्य प्रासंगिक कुराहरू भए के के छन् ?

अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रेषित गर्दा अनुसन्धानको प्रगति विवरण नखुलाई जाहेरीको प्रतिलिपि मात्र पठाई औपचारिकता मात्र पूरा गर्ने गरेको।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन, अनुसन्धानको प्रगति विवरण सरकारी वकील कार्यालयमा नपठाएको।
- अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति गर्दा ढिला गरी तोकिएको।

- प्रारम्भिक प्रतिवेदन साथ केही पनि उल्लेख नभएको ।
- केही मुद्दामा अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको मिसिल सामेल भएको देखिँदैन ।
- जाहेरी समयमा दर्ता नगरी घटनाको अनुसन्धान नै नगरेको ।
- जिल्ला प्रशासनमा जाहेरी दर्ता नगरेको विषयमा उजुरी परेपछि मात्र जाहेरी दर्ता गरेको पाइएको ।
- अनुसन्धान अधिकृत निकै ढिला गरी तोकिएको ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन समयमा नपठाइएको ।
- केही मुद्दामा प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउदै नपठाएको ।
- जाहेरी दरखास्तको मिति धेरै अगाडि देखिन्छ तर धेरै पछि जाहेरी दरखास्त दर्ता भएको
- लिखित जाहेरी नपरेसम्म अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति नै ढिला गरी तोकिएको हुनाले घटनास्थलको प्रकृति लगायतका कागजसँग मेल नखाएको ।
- अनुसन्धान अधिकृत अभियुक्त पक्राउ भएपछि मात्र तोकिएको ।
- पटक पटक अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको कारण अनुसन्धान सही तरीकाले हुन नसकेको ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदनको सन्दर्भमा अनुसन्धान कुन चरणमा पुगेको हो र अनुसन्धानमा के गरिँदै थियो भन्ने प्रष्ट उल्लेख नभएको ।
- प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु अगाडि धेरै काम प्रहरीवाट भएको तर सो को कुनै जानकारी नखुलाएको ।
- प्रमाण संकलन, दशी संरक्षण तर्फ अनुसन्धान अधिकारीले तत्काल महत्व नदिएको ।

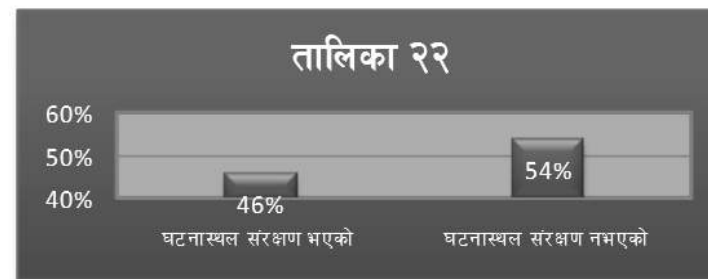
५.३ घटनास्थल मुचुल्का/प्रमाण संकलन/खान तलासी/लाशजाच

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा भौतिक प्रमाणको अत्यन्तै ठूलो महत्व रहेको छ । भौतिक प्रमाण (Physical evidence) उपलब्ध भएसम्म मौखिक (Testimonial) प्रमाणको कुनै महत्व हुँदैन । भौतिक प्रमाण प्राप्तिको लागि स्रोतमा सुरक्षा, प्रकृया पुऱ्याएर संकलन र त्यसको परिक्षण विश्वसनीय हुनुपर्दछ । धेरै मुद्दाहरुमा यी ३ वटा कार्य सहि ढङ्गबाट नभै समग्र मुद्दा नै

असफल हुन गएको पाइन्छ । त्यसैले उल्लिखित विषयमा अध्ययन गर्दा निम्न स्थिति पाइएको छ ।

५.३.१ मुचुल्का तयार गर्नुअघि घटनास्थल संरक्षण भएको छ, छैन ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३ र ४ ले अपराधको सूचना पाउने बित्तिकै घटनास्थलको सुरक्षा गर्नुपर्ने, प्रमाण लोप हुन नदिने र प्रमाण संकलन गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । घटनास्थल सुरक्षा नगर्दा प्रमाण लोप वा नष्ट हुन गई समग्र मुद्दा नै असफल हुन जान्छ । अनुसन्धान गरिएका मुद्दामध्ये घटनास्थल सम्बन्धित १११ मुद्दा अध्ययन गरी हेर्दा ५१ वटा अर्थात् ४६% मुद्दामा घटनास्थल संरक्षण भएको देखिएको छ भने ६० वटा मुद्दामा अर्थात् ५४% मुद्दामा घटनास्थल संरक्षण गरिएको देखिँदैन ।

५.३.२ घटनास्थल मुचुल्का गराउँदा SOCO Officer खटाइयो वा खटाइएन ?

घटनास्थल मुचुल्का उठाउनका लागि सो विषयमा तालिम लिएका Scene Of Crime Officer (SOCO) को प्रयोग गर्दा सहि ढङ्गबाट प्रमाण प्राप्त भई अपराध अनुसन्धानमा दक्षता र प्रभावकारिता आउँछ । यस प्रयोजनका लागि प्रहरी कार्यालयहरुमा SOCO को दरबन्दी रही खटाइएका छन् । तर अपराध घटित भएपछि SOCO को प्रयोग अत्यन्तै कम भईदिँदा चुस्त दुरुस्त रुपमा भौतिक प्रमाण उठाउने कार्य हुन नसकेको र जसले गर्दा मुद्दा असफल हुने गरेको पाइन्छ । अनुसन्धान गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये घटनास्थल सम्बन्धित SOCO को प्रयोग हुने १०० मुद्दा अध्ययन

गरी हेर्दा १ वटा मुद्दामा अर्थात १ % मुद्दामा SOCO को प्रयोग भएको र बाँकी ९९ मुद्दा अर्थात ९९% मुद्दामा SOCO लाई खटाइएको देखिँदैन ।

५.३.३ घटनास्थल मुचुल्का कति समयभित्र भएको छ ?

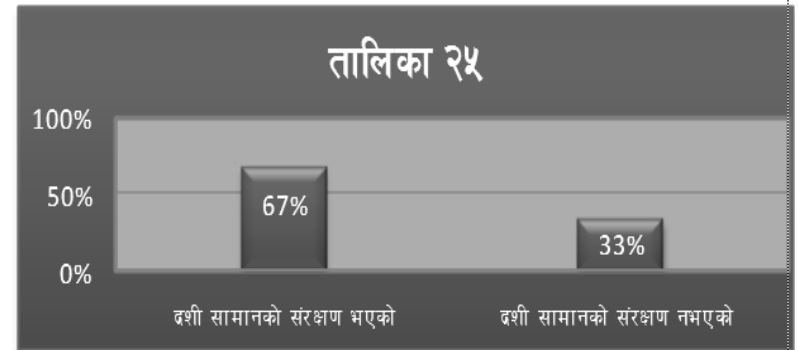
सही र यथार्थपरक प्रमाण प्राप्तिका लागि घटनास्थलको समयमै सुरक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा प्रमाण लोप वा नाश भई मुचुल्का गर्नुको कुनै अर्थ रहँदैन । यथार्थ अनुसन्धानको लागि घटनास्थल सुरक्षाको अत्यधिक महत्व रहेकाले समय यस प्रयोजनका लागि महत्वपूर्ण कुरा हो । अनुसन्धान गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये घटनास्थल मुचुल्का सम्बन्धित १०१ मुद्दामध्ये ५९ वटा अर्थात ५८% मुद्दामा घटना भएको दिनमा, २५ वटा मुद्दा अर्थात २५% मुद्दामा २ देखि ३ दिनभित्र, ६ वटा अर्थात ६% मुद्दामा ४ देखि ७ दिनभित्र र ११ वटा अर्थात ११% मुद्दामा एक हप्तापछि घटनास्थल मुचुल्का भएको देखिएको छ ।

५.३.४ अपराधसाग सम्बन्धित दशी सामानको संरक्षण भएको छ वा छैन ?

भौतिक प्रमाणकै सन्दर्भमा अपराध र अपराधी पहिचान गर्ने सिलसिलामा अपराधसँग सम्बन्धित दशी सामानको संरक्षण आवश्यक

देखिन्छ । तर मुद्दामा दशी सही ढङ्गबाट संरक्षण नगरिएका कारण मुद्दा असफल हुने गरेको आरोप लाग्ने गरेको छ । अनुसन्धान गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये दशी सामानको संरक्षण सम्बन्धी अध्ययन गरिएका ११२ वटा मुद्दामा ७६ वटा अर्थात ६७ % मुद्दामा दशी सामानको संरक्षण भएको देखिएको छ भने ३८ वटा अर्थात ३३% मुद्दामा दशी सामान संरक्षण नभएको देखिएको छ ।

५.३.५ खानतलासी गर्नुपर्ने अवस्थामा समयमै खानतलासी गरेको छ वा छैन ?

कुनै व्यक्ति वा कुनै स्थानमा महत्वपूर्ण प्रमाण रहेको छ भन्ने विश्वास गर्नुपर्ने आधार भएमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १० बमोजिम खानतलासी लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । समयमै खानतलासी नलिएमा प्रमाण लोप हुने, गायब हुने र प्रकृया नपुर्‍याई खानतलासी लिएमा त्यस्तो प्रमाणले मान्यता नपाउने र समग्र मुद्दा नै असफल हुन जान्छ । त्यसैले खानतलासीको समयक्रम महत्वपूर्ण हुने सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका ९३ वटा मुद्दामध्ये ३९ वटा अर्थात ४२% मुद्दामा समयमै खानतलासी भएको देखिएको छ भने ५४ वटा अर्थात ५८% मुद्दामा समयमा खानतलासी नगरेको देखिएको छ ।

५.३.६ मुचुल्काहरु तयार गर्दा आवश्यक रित पुगेको छ वा छैन ?

मुचुल्काहरु गर्दा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, नियमावली, मुलुकी ऐन अ.बं. को महल लगायत विशेष ऐनमा कुनै विशेष प्रकृया तोकिएको भए सो समेतका प्रकृया पूरा गरेको हुनुपर्छ। अन्यथा त्यस्तो मुचुल्काको वैधता प्राप्त नहुने स्पष्ट छ र यस विषयमा सर्वोच्च अदालतबाट कैयन मुद्दाहरुमा व्याख्या पनि भैसकेको छ। मुचुल्कामा रित नपुगेको कारणबाट मान्यता नपाएका कारण मुद्दाहरु असफल हुने गरेको पाइन्छ। अध्ययन गरेका १०५ वटा मुद्दाहरु मध्ये ८८ वटा अर्थात ८४% मुद्दामा मुचुल्का रितपूर्वक भएको देखिएको र १७ वटा अर्थात १६% मुद्दामा मुचुल्का रितपूर्वक नभएको देखिन आएको छ।

५.३.७ मुचुल्काहरु तयार गर्दा आवश्यक रित पुगेको छैन भने के कस्तो रित पुगेको छैन ?

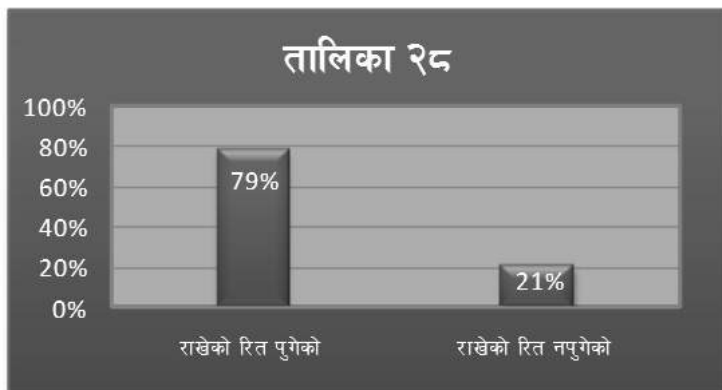
मुचुल्काहरुमा देहाय बमोजिमको रित नपुग्ने तथा त्रुटि भएको पाइएको छ।

- यथार्थ व्यहोरा र वस्तुस्थिति चित्रण नभएको।
- अभियुक्तलाई रोहवरमा राखी वरामद गर्नुपर्नेमा नभएको।

- रोहवरमा राख्नुपर्ने स्थानीय निकायका व्यक्ति वा सरकारी कर्मचारीलाई नराखी कागज गराइएको।
- मुचुल्का मिति खाली गरि भरिएको, सम्बन्धित स्थलमै नपुगी कार्यालयमा नै तयार पारेको।
- सनाखत मुचुल्का रितपूर्वक नभएको।
- व्यहोरा ठाउँ ठाउँमा काटिएको र सही प्रष्ट नभएको।
- केरमेट, थपघट भएको ठाउँमा कागजजांचको महल बमोजिमको सहिछापको प्रकृया पूरा नगरेको।
- मुचुल्कामा जाहेरवाला र अभियुक्तलाई रोहवरमा नराखेको।
- घटनास्थल प्रकृति / वस्तुस्थिति हेर्दा मुचुल्का तयार नै नभएको प्रष्ट खुलेको।
- रोहवरमा राख्नुपर्ने स्थानिय व्यक्तिलाई नराखी कागज बुझेको।

५.३.८ स्थानीय व्यक्ति तथा कानून बमोजिम रोहवरमा राख्नुपर्ने सम्बन्धी कार्यविधि सहि तरिकाले अवलम्बन भएको छ वा छैन ?

कानूनी व्यवस्था अनुसार मुचुल्का गर्दा स्थानीय व्यक्ति र रोहवरमा जनप्रतिनिधि वा कुनै कर्मचारी राख्नुपर्ने हुन्छ। यदि यस्तो कार्यविधि पूरा नभएमा पनि त्यस्तो मुचुल्काले वैधता प्राप्त गर्न सक्दैन र मुद्दा असफल भएको उदाहरण पाइन्छन्। सर्वोच्च अदालतले २ जना साक्षी रोहवरमा राख्नुपर्ने उल्लेख भएकोमा १ जना मात्र राखेको मुचुल्काले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने भन्ने व्याख्या पनि गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये ९७ वटामा मुचुल्का रहेको, जसमध्ये ७७ वटा अर्थात ७९% मुद्दामा रोहवरमा राखेको रित पुगेको देखिन्छ, भने २० वटा अर्थात २१% मुद्दामा रित पुगेको देखिँदैन।

५.३.९ स्थानीय व्यक्ति तथा कानून बमोजिम रोहवरमा राख्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य सही तरिकाले अवलम्बन भएको छैन भने के कस्तो त्रुटिहरू रहेको छ ?

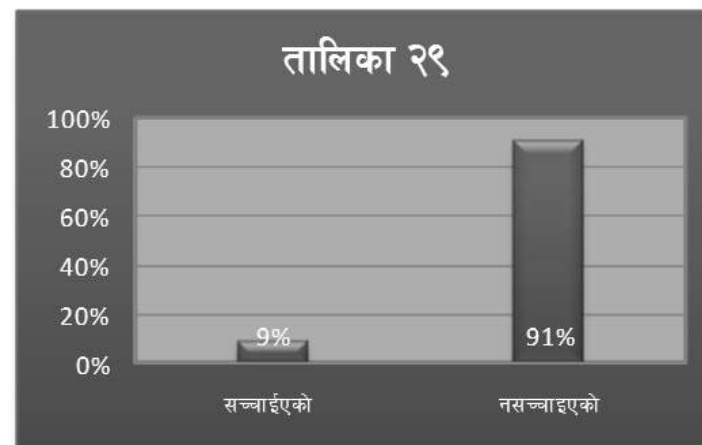
स्थानीय व्यक्ति तथा कानून बमोजिम रोहवरमा राख्नुपर्ने सम्पूर्ण कार्य सही तरिकाले अवलम्बन नगर्ने जस्ता समस्याहरू मुद्दाको फाइल अध्ययन गर्दा पाइएको छ। त्यस्ता त्रुटिहरू बुँदागत रूपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

- स्थानीय मानिस तथा प्रत्यक्षदर्शीलाई रोहवरमा नराखिएको।
- घटनास्थल वरपरका मानिस रोहवरमा नराखिएको।
- औपचारिकतामा आधारित/वास्तविक नभएको।
- खानतलासी मुचुल्काहरू केरमेट तथा थपघट भएको।
- रोहवरमा बस्ने मानिसको नाम, थर, वतन उमेर प्रष्ट उल्लेख नभएको।
- अभियुक्त रोहवरमा नराखिएको।
- स्थानीय निकायका कर्मचारी तथा प्रतिनिधिलाई रोहवरमा नराखिएको।
- रोहवरमा बस्ने मानिसको नाम, थर, वतन उमेर प्रष्ट उल्लेख नभएको।
- प्रत्यक्षदर्शीलाई रोहवरमा नराखिएको।

- रोहवरमा बस्ने मानिसको नाम, थर, वतन उमेर कुनै व्यवहार प्रष्ट उल्लेख नभएको।

५.३.१० मुचुल्का सच्याएको, केरमेट गरेको छ वा छैन ?

कुनै मिसिलमा संलग्न हुने मुचुल्काहरू सच्याएको वा केरमेट भएमा त्यस्तो मुचुल्कामा मुलुकी ऐन कागज जाँचको महल बमोजिमको प्रकृया पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ। अन्यथा त्यस्तो मुचुल्काले कानूनी मान्यता नपाई मुद्दा असफल हुन जान्छ। अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये ११७ वटा मुद्दामा मुचुल्का भएकोमा १० वटा अर्थात ९% मुद्दामा सच्याइएको देखियो भने १०७ वटा अर्थात ९१% मुद्दामा भने सच्याइएको वा केरमेट गरेको देखिएन।

५.३.११. मुचुल्काहरू सच्याइएको, केरमेट गरेको छ भने के कस्तो रूपमा भएको छ ?

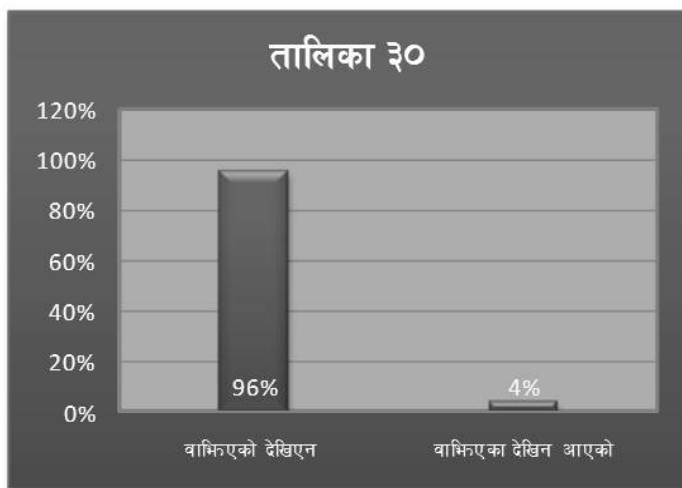
मुद्दाहरूको अध्ययन गर्दा मुचुल्काहरू सच्याइएको वा केरमेट भएकोमा देहाय बमोजिमको अवस्थाहरू पाइएको छ।

- व्यहोरा केरमेट तथा, ठाउँठाउँमा कागजैपिच्छे मिति सच्याइएको, व्यहोरापछि थपिएको र सहीछाप नभएको।
- मिति खाली गरेको, पछि मात्र भरेको।
- लेखेको माथि काटेर पुनः थपिएको।

- ठाउँ ठाउँमा सच्याइएको र केरमेट भएको ।
- नयाँ कुरा थपिएको देखिने ।
- वयानमा ठाउँ ठाउँमा व्यहोरामापछि “न” थपिएको ।
- मिति, अभियुक्तको नाम, कागज गर्नेको नाम थर वतन ठाउँ ठाउँमा सच्याइएको ।
- नाम, थर, वतन, व्यहोरा केरमेट भएको ।

५.३.१२. लाशजाँच मुचुल्का र शव परिक्षण प्रतिवेदन आपसमा वाभिएको छ वा छैन ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ११ मा लाश जाँच मुचुल्का गर्नुपर्ने र शव परिक्षण विशेषज्ञबाट गराउने कानूनी व्यवस्था रहेको छ । लाश जाँच वाह्य रूपमा (Superficial) गरिने र विशेषज्ञ चिकित्सकबाट शव परिक्षण गर्दा बहुपक्षीय परिक्षण गरिने हुँदा कतिपय अवस्थामा लाश जाँच मुचुल्का र शव परिक्षण प्रतिवेदन एकापसमा बेमेल हुन गई शंकाको सुबिधा अभियुक्तले पाउने अवस्था रहेको छ । अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये ज्यान मुद्दा २५ वटा रहेकोमा २४ वटा अर्थात ९६% मुद्दामा वाभिएको देखिएन भने १ वटा अर्थात ४% मुद्दामा यी दुई कुरामा वाभिएको देखिन आएको छ ।

५.३.१३. घटनास्थल, प्रमाण संकलन र लाश जाँच मुचुल्काहरु सम्बन्धमा अन्य कमजोरी वा त्रुटिहरु के के रहेका छन् ?

घटनास्थल, प्रमाण संकलन र लाश जाँच मुचुल्काहरु मुद्दाको सफलतामा महत्वपूर्ण हुन्छन् । तर यस सम्बन्धमा कतिपय अन्य कमजोरीहरु पनि पाइएका छन् । त्यस्ता कमजोरी र त्रुटिहरु देहाय बमोजिम रहेका छन्:

- शव परिक्षण हुन नसक्ने अवस्था प्रष्ट उल्लेख नभएको, सडिगलिसकेको भन्ने मात्र उल्लेख भएको
- शव परिक्षण हुन नसक्ने मुचुल्काहरु रीतपूर्वक नभएको ।
- घटनास्थल प्रकृति विवरण उल्लेख गर्दा जाहेरीका तथ्यसँग नमिल्ने, के हो भन्ने विस्तृत उल्लेख हुन नसकेको ।
- घटनास्थलको स्केच नलिएको ।
- दुर्घटना स्थलमा के कस्तो स्थिति थियो भन्ने प्रष्ट नखुलेको ।
- उछिट्टिएको ढुङ्गाले लागेको हो वा चालकको वदनियत हो भन्ने सन्दर्भमा यकिन प्रमाणको संकलन तथा अनुसन्धान नभएको ।
- ७/८ महिनाको शिशुको शरीरको सम्पूर्ण अंगहरु विकसित भएको भन्न सकिने अवस्था देखिँदा देखिँदै चिकित्सकबाट शिशुको शव परिक्षण नै नगराइएको ।
- घटनास्थलको प्रकृति उल्लेख नभएको ।
- खानतलासी र बरामदी मुचुल्कामा रीत नपुगेको ।
- जाहेरी अनुसारको घटना घटेको भनिएको मुचुल्का व्यहोरामा लेखि घटना के के देखियो कुनै व्यहोरा उल्लेख नभएको ।
- घटनास्थल प्रकृति विवरण नै उल्लेख गर्दा जाहेरीका तथ्यसँग नमिलेको ।
- घटनास्थलसँग सम्बन्धित भौतिक प्रमाण संकलनमा लापरवाही भएको ।

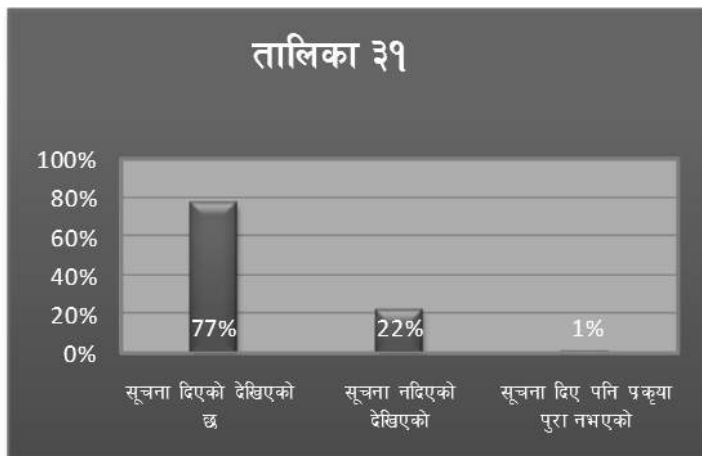
- यथार्थ वस्तुस्थिति मुचुल्का नभएको ।
- भौतिक प्रमाण संकलनमा ध्यान नपुगेको । मौखिक कथनका आधारमा अनुसन्धान सीमित ।
- दशैका सामान वरामद गर्ने तर्फ ध्यान नदिएको ।
- घटनास्थलको प्रकृति मुचुल्काले अपराधको प्रकृति उजागर नगरेको ।
- घटनास्थल मुचुल्का धेरै ढिला अर्थात ५ महिना पछि भएकाले प्रमाण प्राप्तिको कुनै औचित्य नभएको, प्रमाण संकलन हुन नसकेको ।
- भौतिक प्रमाण संकलनमा ढिला, भौतिक प्रमाणको संकलन तथा परिक्षणमा अनुसन्धान विवरणमा केही उपलब्ध नभएको ।
- तत्काल खानतलासी मुचुल्का तयार पारी प्रमाण संकलन गर्ने तर्फ ध्यान नदिएको ।
- SOCO अफिसर नखटाएको ।
- अभियुक्तलाई रोहवरमा राखी लागू औषध नष्ट नगरेको ।
- गोठ ढली गाईलाई किची गाई मरेको हो वा कर्तव्य गरी मारिएको भन्नेतर्फ प्रष्ट प्रमाण संकलन हुन नसकेको ।
- प्रमाण संकलन गरेको जानकारी धेरै ढिला गरी पेश गर्नाले शंका उत्पन्न भएको ।
- घाइतेको शारीरिक परिक्षण केश फर्ममा उल्लेख नगरेको ।
- प्रमाण संकलन गर्दा अभियुक्तहरु को कसको हातमा के हतियार थियो, को कसले कसरी प्रहरीमाथि आक्रमण गर्‍यो भन्ने प्रमाण उल्लेख नभएको ।
- बुझिएका व्यक्तिहरु समेतको कागज गराउँदा विरोधाभाषपूर्ण व्यहोरा उल्लेख गरेको ।
- पीडितको कपडा, शारीरिक परिक्षण तत्काल नभएको ।
- प्रतिवादीको शारीरिक परिक्षण तत्काल नभई ढिला भएको ।
- दशैका अन्य (विर्य लाग्न सक्ने चिज) समयमा वरामद नभएको ।
- पीडितलाई अभियुक्तले जबरजस्ती लैजान खोज्दा पीडितलाई कुनै घाउ चोट भएको भए प्रमाण संकलन गर्नुपर्नेमा केही नभएको ।

५.४. अभियुक्तको पक्राउ र बयान

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ९ वमोजिम कुनै अपराध घटित भएपछि भौतिक प्रमाण समेतको आधारमा अपराध गर्ने शक्ति व्यक्तिको पहिचान भएमा अभियुक्तलाई पक्राउ गरी निजको बयान सरकारी वकील समक्ष लिनुपर्ने हुन्छ । अभियुक्तलाई पक्राउ गरेपछि २४ घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्न कारण र आधार सहित म्याद थप गर्न मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गर्नुपर्ने, पक्राउ गर्दा पक्राउ गर्नुपर्ने कारण र आधार सहितको सूचना, थुनामा राख्दा थुनुवा पुर्जी, हिरासतमा मानव अधिकारको सम्मान, अभियुक्तको स्वतन्त्रपूर्वक बयान, चुप लाग्न पाउने, कानून व्यवसायी राख्न पाउने लगायतका अधिकारको सम्मान र विधि पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ । मानवीय जीवनको महत्वपूर्ण पक्ष स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्ने विषय भएको हुँदा यस विषयमा अदालतहरु ज्यादै संवेदनशील पनि देखिन्छन् । त्यसैले पक्राउ र बयान गराउँदा कार्यविधि सम्मत हुनुपर्ने हुन्छ र नभएका कारणले सरकारवादी मुद्दा असफल हुने गरेका छन् । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १४ र १५ मा पक्राउ तथा म्याद थप वारेमा उल्लेख गरिएको छ । अभियुक्तको पक्राउ र बयान सन्दर्भमा निम्न प्रश्नावलीहरु बनाई अध्ययन गरिएकोमा निम्न नतिजा प्राप्त भएको छ ।

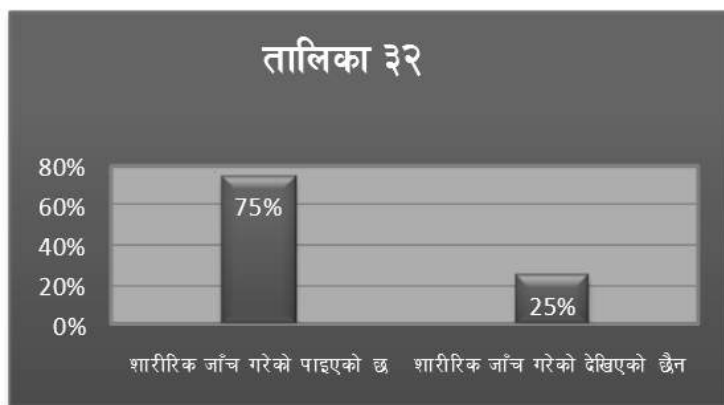
५.४.१ अभियुक्तलाई पक्राउ गर्दा पक्राउको कारण सहितको सूचना दिएको छ वा छैन ?

कसैलाई पक्राउ गर्दा पक्राउको कारण सहितको सूचना पाउने हक मौलिक हकको रूपमा अन्तरिम संविधानको धारा २४ मा व्यवस्थित न्याय सम्बन्धी हकमा समावेश रहेको छ । कसैलाई यस्तो सूचना नदिई पक्राउ पर्नु गैरसंवैधानिक, गैरकानूनी हुन्छ, र यसको असर समग्र मुद्दा असफल हुन जाने हुन्छ । अध्ययन गरिएका १२६ वटा मध्ये अभियुक्त मौकामा पक्राउ परेका ८९ वटा अर्थात ७०% मुद्दामा सूचना दिएको देखिएको छ भने २६ वटा अर्थात २२% मुद्दामा सूचना नदिएको देखिएको र १ वटा अर्थात १% मुद्दामा सूचना दिए पनि प्रकृया पूरा नभएको देखिन्छ ।

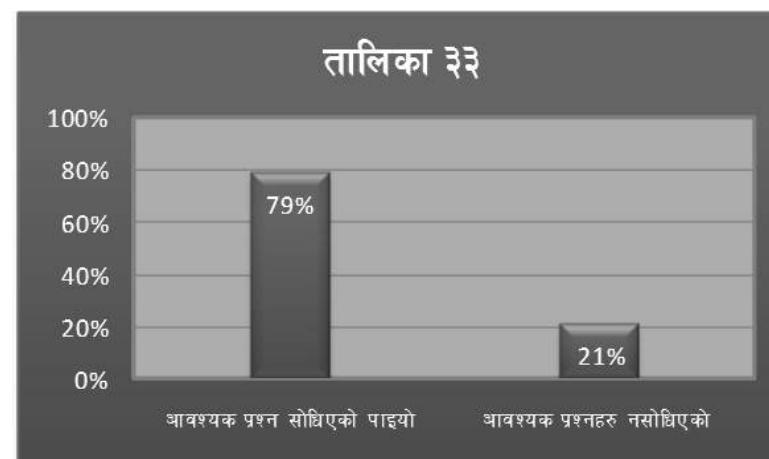
५.४.२ अभियुक्तलाई पक्राउ गरेपछि हिरासतमा राख्नुपूर्व शारीरिक जाँच गर्ने गरेको छ वा छैन ?

अभियुक्तलाई पक्राउ गरेपछि स्वास्थ्य जाँच गराउनु पर्ने अनिवार्य कर्तव्य हो। हिरासतमा राख्दाको अवस्थामा कुनै पनि यातना दिन नसकियोस र उसको मानव अधिकारको सम्मान गर्न पनि अनिवार्य रूपमा शारीरिक जाँच गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। अध्ययन गरिएका १०५ मुद्दाहरू मध्ये ७८ वटा अर्थात् ७५% मुद्दामा शारीरिक जाँच गरेको पाइएको छ भने २६ वटा अर्थात् २५% मुद्दामा शारीरिक जाँच गरेको देखिएको छैन। उल्लिखित मध्येमा १ वटामा १० दिनपछि जाँच गरेको पाइएको छ।

५.४.३ अभियुक्तको बयानमा आवश्यक पर्ने सबै प्रश्नहरू सोधिएको छ वा छैन ?

बयान मुद्दाका सन्दर्भमा अभियुक्तको भनाई अभिलेख गर्ने महत्वपूर्ण लिखत हो। अपराध वारेमा अभियुक्तसँग लिईने बयान निजका विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्ने र बयानमा उल्लेख गरेको तथ्यका आधारमा अन्य अनुसन्धान गर्नुपर्ने दृष्टिले पनि निकै महत्वपूर्ण हुन्छ। तर बयान गर्दा महत्वपूर्ण कुरा उल्लेख नगरी उनाउ र असान्दर्भिक कुरा सोधिएमा अनुसन्धान अपूर्ण, त्रुटिपूर्ण हुन गई असफल हुने गरेको पाइन्छ। त्यसैले मुद्दा सफलताका आधारमा सोधिएका प्रश्नहरू महत्वपूर्ण हुन्छन्। अध्ययन गरिएका मुद्दामा ८८ वटा अर्थात् ७९% मुद्दामा बयानमा आवश्यक प्रश्न सोधिएको पाइयो भने २४ वटा अर्थात् २१% मुद्दामा भने आवश्यक प्रश्नहरू नसोधिएको देखिएको छ।

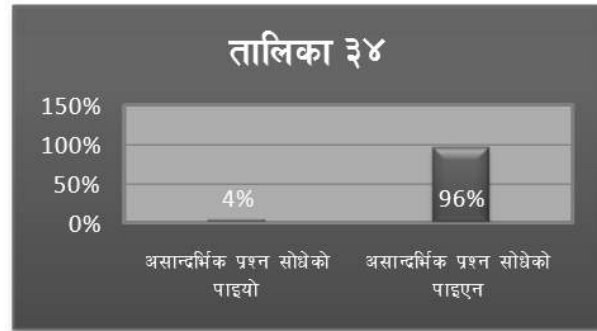

५.४.४ बयानमा असान्दर्भिक प्रश्न सोधे गरेको छ कि छैन ?

बयानमा असान्दर्भिक प्रश्न सोधेमा अनुसन्धान पनि अप्रभावकारी हुने र तत्पश्चातको अनुसन्धानलाई पनि असर पर्न जान्छ। सान्दर्भिक प्रश्नले मात्रै अनुसन्धान र अभियोजनमा सम्बद्ध प्रमाण प्राप्त गर्न मद्दत पुगी अपराध प्रमाणित गर्न सहज हुन्छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा

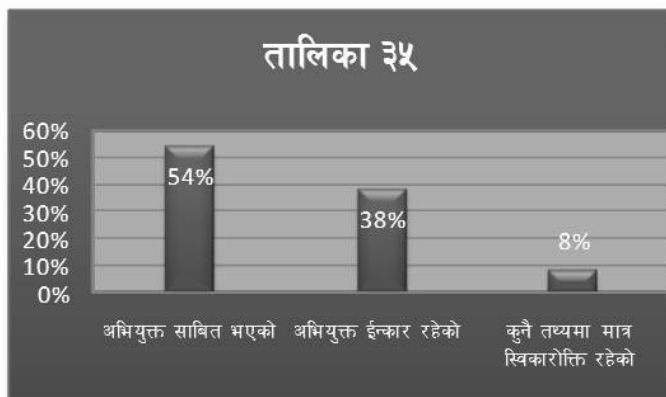

मुद्दामध्ये मौकामा बयान भएका ११३ वटा मुद्दामा ४% मुद्दामा असान्दर्भिक प्रश्न सोधेको पाइयो भने ९६% मुद्दामा असान्दर्भिक प्रश्न सोधेको पाइएन ।

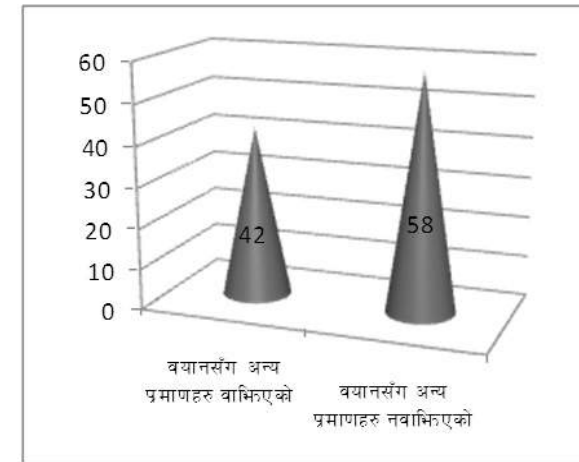
५.४.५ अभियुक्त कसूरमा साबित वा इन्कार के छ ?

मुद्दामा अभियुक्तले स्वेच्छाले साबित भएमा निजको विरुद्ध प्रमाणमा लाग्छ । अभियुक्त इन्कार रहेमा इन्कारीलाई खण्डन तथा गलत साबित गर्दै अन्य प्रमाण संकलन गरी प्रमाणित गराउनुपर्ने हुन्छ । अनुसन्धानमा अभियुक्तको बयानले कसूर प्रमाणित गर्न तथा अन्य प्रमाण संकलन गर्न समेत महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा अध्ययन गरिएकामध्ये ६० वटा अर्थात ५४% मुद्दामा अभियुक्त साबित भएको, ४२ वटा अर्थात ३८% मुद्दामा अभियुक्त इन्कार रहेको र ९ वटा अर्थात ८% मुद्दामा कुनै तथ्यमा मात्र स्वीकारोक्ति रहेको पाइयो ।

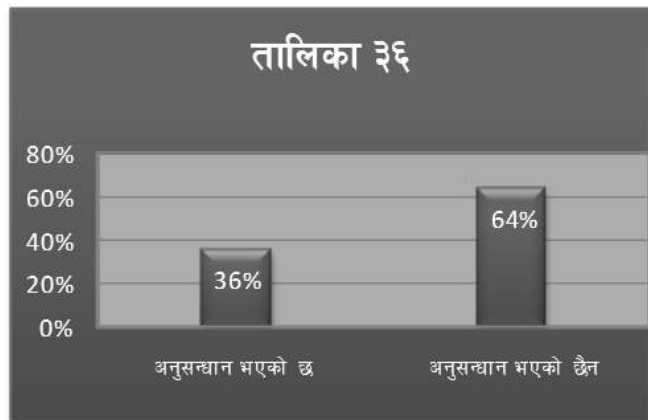
५.४.६ बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरु अन्य प्रमाणहरूसँग मिलेका छन् वा बाभिएका छन् ?

बयान सर्वथा पूर्ण प्रमाण हुन सक्दैन । अभियुक्तको बयान अन्य प्रमाणसँग सिलसिलेवार रूपमा (Coroborative) मालाकार हुनुपर्छ । बयान व्यहोरा एकातर्फ अन्य प्रमाण अर्कोतर्फ भएमा एकापसमा तथ्यहरुमा द्विविधा हुन सक्छ, र मुद्दा सफल बनाउन गाह्रो पर्दछ । अध्ययन गरिएका मध्ये ६६ वटा अर्थात ५८% मुद्दामा बयानसँग अन्य प्रमाणहरु बाभिएको देखिएको छैन भने ४८ वटा अर्थात ४२% मुद्दामा बाभिएको देखिएको छ ।

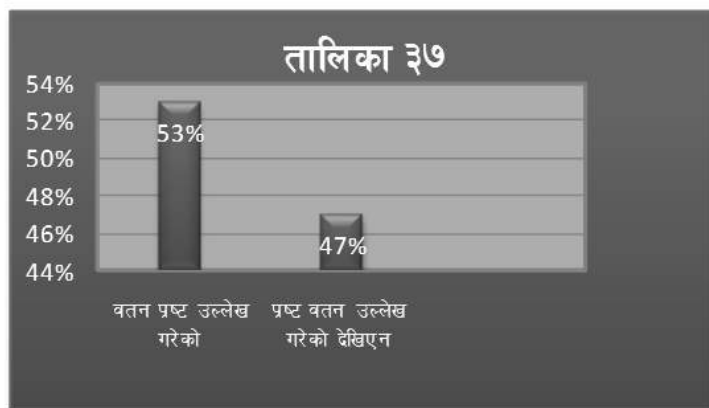
५.४.७ बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरुका आधारमा अनुसन्धान भएको छ वा छैन ?

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ९ ले अभियुक्तको बयान गराउने व्यवस्था गरेको छ । अभियुक्तको बयान अभियुक्तको विरुद्ध प्रमाणमा लाग्ने अवस्था छँदैछ, बयानमा खुलेका तथ्यका आधारमा अनुसन्धानको गहिराइमा पुगेर प्रमाण प्राप्त गर्न सहज हुन्छ । अध्ययन गरिएका मध्ये ४५ वटा अर्थात ३६% मुद्दामा बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरुका आधारमा अनुसन्धान भएको छ भने ८१ वटा अर्थात ६४% मुद्दामा बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरुका आधारमा अनुसन्धान भएको देखिँदैन ।

५.४.८ बयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट उल्लेख गर्ने गरिएको छ वा छैन

वयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट भएमा पछि म्याद जारी हुने र अन्य खुल्न आएका अभियुक्तको बारेमा जानकारी लिई प्रतिवादी कायम गर्न सकिने हुन्छ। अन्यथा म्याद वेपत्ता भई अदालतले पछि तामेलीमा (जिल्ला अदालत नियमावलीको नियम १९ क बमोजिम) राख्ने गर्दछ। यसको कारण वास्तविक अपराधीको पहिचान पत्ता नलागी निज छुट्न जाने सम्भावना हुन्छ। अध्ययन गरिएका मध्ये ५९ वटा अर्थात् ५३% मुद्दामा प्रतिवादीको वयानमा वतन प्रष्ट उल्लेख गरेको र ५३ वटा अर्थात् ४७% मुद्दामा प्रष्ट वतन उल्लेख गरेको देखिएन।

५.४.९ बयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट उल्लेख गर्ने गरिएको छैन भने के कस्तो छुट भएको छ ?

बयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट उल्लेख नभएकोमा देहाय बमोजिमका कमजोरी वा त्रुटिहरु रहेको पाइएको छ।

- काठमाण्डौं जोरपाटी जस्तो घना बस्तीको वडा नं. उल्लेख गरी घर नं., टोल/गल्ली/सडक कुनै कुरा नखुलाएको तथा उल्लेख नगरेको।
- गा.वि.स को वडा नं. मात्र उल्लेख गरिएको गाँउ, टोलको नाम उल्लेख नभएको।
- महानगरपालिकाको का.म.न.पा ३५ मात्र उल्लेख गरी, घर नं., सडक केही उल्लेख नभएको।
- उप म.न.पा.भित्र घर नं., टोल/गल्ली/सडक भन्ने कुनै कुरा नखुलाएको।
- म्याद तामेल गर्न सकिने गरि स्थायी वतनको वडा नं., गाउँ, नगर, टोल, वस्ती, सडक नं. उल्लेख नभएको, अस्थायी वतन प्रष्ट नखुलाई छाडेको।
- नगरपालिकाको वतन उल्लेख गर्दा घर र गल्ली नं., सडक उल्लेख नगरिएको।
- गा.वि.स.को वडा नं. मात्र उल्लेख भएको।
- नागरिकता नखुलाएको।
- स्थानीय घर, वतन प्रष्ट उल्लेख नगरी जिल्ला र ठाउँ मात्र उल्लेख गरिएको।
- वडा नं. वाहेक अन्य विवरण नखुलेको।

५.४.१० बयानको सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरु र अन्य सान्दर्भिक कुराहरु केही भए के के छन् ?

अभियुक्तको वयान गराउदा देहाय बमोजिमका त्रुटिहरु रहेको पाइन्छ

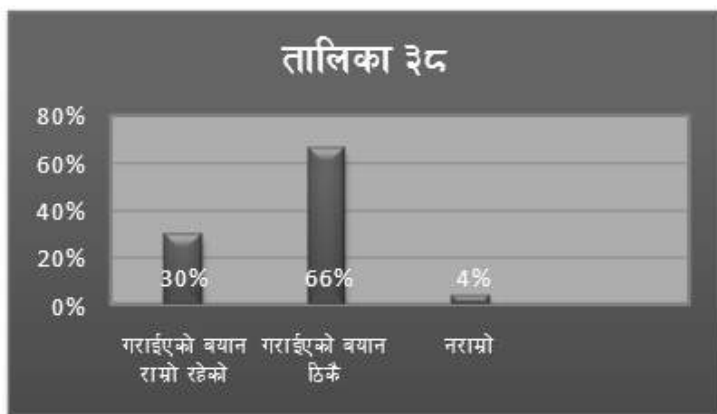
- जाहेरीको व्यहोरा/घटनास्थलको प्रकृति विवरणवाट देखिएका तथ्य र सवालमा उल्लेख भएका तथ्य बाभिएको तर्फ प्रष्ट सवाल जवाफ नभएको ।
- पीडितका कागज र जाहेरवालाको व्यहोरा अनुसार चालकले कसूर गरेको हो वा होइन भन्ने सो तथ्यका वारे सवाल जवाफ नभएको ।
- अपहरणमा फिरौती प्राप्त गर्ने सवाल जवाफ प्रष्ट नगरिएको ।
- अन्य संलग्न हुन सक्ने साक्षी सहअभियुक्तको बारेमा सवाल जवाफ नभएको ।
- जाहेरवालाले उल्लेख गरेको तथ्यहरूको आधारमा सवाल जवाफ नभएको ।
- प्रतिवादीका जिकीरउपर आवश्यक कुनै सवाल जवाफ नभएको ।
- पीडितका शरिरमा घाउ चोट छन् भने कसले पारेको भन्ने सवाल जवाफ छैन ।
- जाहेरीको तथ्यगत प्रश्न/घाउ जाँच केश फाराम र मिसिल संलग्न प्रमाणवाट घटना घटेको देखिँदा देखिँदै पनि वयान औपचारिकतामा सीमित ।
- अभियुक्तको बारेमा सही प्रष्ट जवाफ नलिइएको ।
- वतन नै उल्लेख नगरिएको ।
- पीडितमाथि आक्रमण गर्ने व्यक्तिको संलग्नता र कसुरको प्रकृति प्रतिव्यक्ति खुल्ने गरी सवाल जवाफ नभएको ।
- भण्डै २ लाख मूल्यभन्दा बढी पर्ने मो. सा. ५० हजार मोलमा के कुन आधारमा खरिद गरेको भन्ने सवाल जवाफ नभएको ।
- बरामद हुन नसकेको धनमाल के कसरी मासेको भन्ने सवाल जवाफ नभएको ।
- वस्तुगत प्रमाणको आधारमा मौखिक सावित गराउनेमा नै अनुसन्धान केन्द्रित भएको ।

- नाम, थर वतन,पेशाको सन्दर्भमा कुनै सवाल जवाफ नभएको ।
- कसूरमा को कुन अभियुक्तको के कुन हदसम्मको संलग्नता थियो भन्ने विषयमा व्यक्तिपिच्छे, प्रष्ट जवाफ उल्लेख नभएको ।
- जाहेरवालाका चोरी भएका धनमाल बरामद भएका वाहेक अन्य के कहाँ गयो सवाल जवाफ नभएको ।
- वुभिएका प्रत्यक्षदर्शीको भनाइका तथ्यगत सवाल जवाफ गरी वयान नगराइएको ।
- स्वास्थ्य परिक्षण आदि प्रमाण संकलन सम्बन्धमा सवाल जवाफ नभएको ।
- लागू औषध कारोवार गर्ने नगर्ने, गर्ने को हुन आदि सवालको जवाफको प्रष्ट उल्लेख नभएको ।
- लागू औषध खरिद विक्रीको सम्बन्धमा सवाल जवाफ केही नभएको ।
- अभियुक्तले लागू औषध विक्री गर्दा को कसलाई विक्री गर्ने गर्थे भन्ने विषयमा सवाल जवाफ नभएको ।
- जाहेरवालाले आगजनी गरेको भनी आरोप लगाएकोमा प्रतिवादीले चुरोटको ठुटा सुकेको घाँसमा फाल्दा सोही आगो सल्किएर लागेको र निभाउने प्रयास गरेको भन्ने देखिएकोमा जाहेरवालाका सन्दर्भमा प्रष्ट सवाल जवाफ नभएको ।
- गोठ ढली/भत्की के कसरी गाईलाई लाग्न गएको भन्ने तथ्यगत प्रश्नको केही सवाल जवाफ नभएको ।
- अन्य अभियुक्तको बारेमा सही प्रष्ट जवाफ नलिइएको ।
- अभियुक्तहरूमध्ये को जुवा खेल्दै थिए, को हेर्न बसेका थिए भनी प्रष्ट सवाल जवाफ नभएको ।
- प्रतिवादीले पोल गरेको अभियुक्तहरूलाई पक्राउ गरी वयान गराउन आवश्यक नाम, थर वतन प्रष्ट उल्लेख नभएको ।

- पीडित भाग्न सफल नभएको भए जबर्जस्ती करणी गर्ने निजको उद्देश्य थियो भन्ने सम्बन्धमा सवाल जवाफ नभएको ।
- फरार अभियुक्त वारेमा सबै कुरा थाहा हुँदा हुँदै सोधपुछ नगरेको
- कसूर गर्नेमध्ये को कसले के कति रुख काटे भन्ने प्रष्ट बयान नलिएको ।

५.४.११ उल्लिखित अवलोकनबाट बयानको स्तर कस्तो पाइयो ?

सरकारी वकील समक्ष अनुसन्धान अधिकृतले गराएको शंकीतको बयानको स्तर मुद्दा सफल असफलको महत्वपूर्ण कडी रहने परिप्रेक्ष्यमा सोको ५ वटा स्तर कायम गरी अध्ययन गरिएका मुद्दा मध्ये अत्युत्तम कुनै पनि नरहेको, ३४ वटा अर्थात ३०% मुद्दामा गराइएको बयान राम्रो रहेको, ७४ वटा अर्थात ६६% मुद्दामा गराइएको बयान ठिकै (Satisfactory) रहेको, ५ वटा अर्थात ४% नराम्रो र ज्यादै नराम्रो भने नरहेको पाइएको छ ।

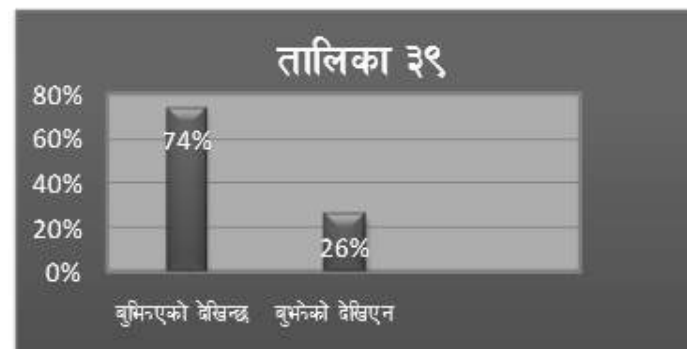
५.५. बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज :

कुनै पनि अपराधका प्रत्यक्षदर्शी वा सो घटनाबारे थाहा पाउने वा अनुभव गर्ने व्यक्तिले सो घटनाको बारेमा लेखाइदिने कागज महत्वपूर्ण मौखिक प्रमाणको रूपमा लिइन्छ । यस्तो कागज गरिदिने व्यक्तिको भनाई अपराधसँग सम्बन्धित, सिलसिलेवार, प्रमाण योग्य, कार्यविधिगत प्रकृया पुऱ्याएर कागज

गराइएको हुनुपर्छ । अन्यथा त्यस्तो प्रमाण महत्वपूर्ण नै किन नहोस विधिसम्मत नभई विवादास्पद, अविश्वसनीय र प्रमाण अयोग्य हुन जान्छ । बुझिएका व्यक्तिहरुको मौखिक कागज प्रमाण (Testimonial evidence) वारेमा गरिएको अनुसन्धान सम्बन्धमा प्राप्त नतिजा यस्तो रहेको छ ।

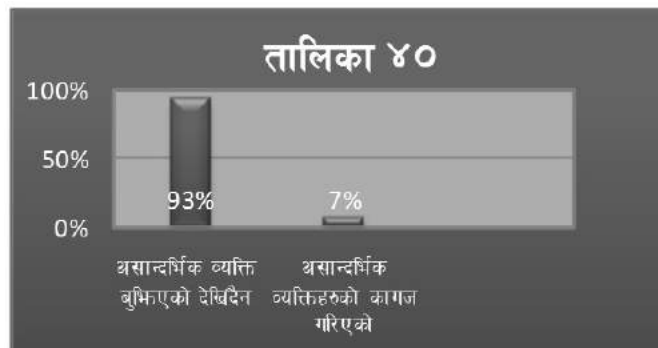
५.५.१ बुझ्नु पर्ने व्यक्ति नबुझेको अवस्था छ छैन ?

मुद्दा अनुसन्धानमा बुझ्नु पर्ने व्यक्ति नबुझिएमा मुद्दा अधुरो र अपुरो हुन गई अनुसन्धान त्रुटिपूर्ण हुन जाने र अन्ततोगत्वा असफल हुन्छ । अध्ययन गरिएका मध्ये ८६ वटा अर्थात ७४% मुद्दामा बुझ्नु पर्ने व्यक्ति बुझिएको देखिन्छ भने ३१ वटा अर्थात २६% मुद्दामा बुझ्नु पर्ने व्यक्ति बुझेको देखिएन ।

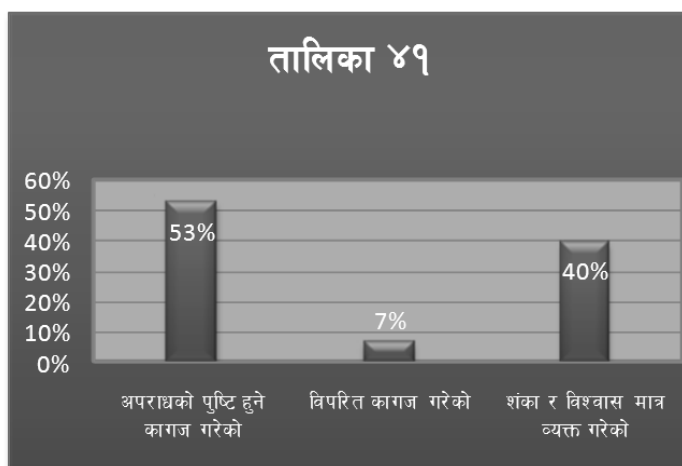
५.५.२ नबुझ्नु पर्ने र असान्दर्भिक व्यक्ति बुझेको छ वा छैन ?

मुद्दामा असान्दर्भिक प्रमाण वा नबुझ्नु पर्ने व्यक्ति बुझिएमा अनावश्यक समय र लगानी खेर जाने मात्र हैन मुद्दाको सान्दर्भिकतालाई पनि असर पार्दछ । कतिपय अवस्थामा सान्दर्भिक र असान्दर्भिक व्यक्ति छुट्याउन नसक्दा सान्दर्भिक व्यक्ति छुट्ने र असान्दर्भिक प्रमाणका कारण मुद्दा असफल हुन गएको पाइन्छ । अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामा ११७ वटा अर्थात ९३% मुद्दामा असान्दर्भिक व्यक्ति बुझिएको देखिँददेखिँदैन भने ९ वटा अर्थात ७% मुद्दामा असान्दर्भिक व्यक्तिहरुको कागज गरिएको पाइयो ।

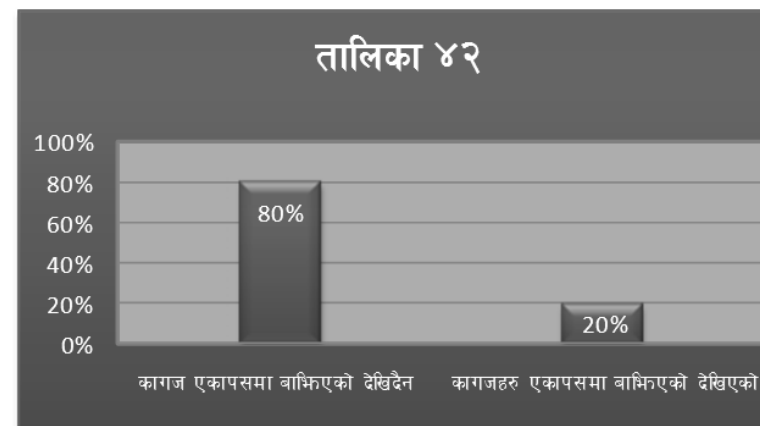
५.५.३ बुझिएका व्यक्तिले अपराधको पुष्टि हुने कागज गरेको वा विपरित कागज गरेका छन् ?

मुद्दामा बुझनुपर्ने कुरा अनुसन्धान क्रममा देखिन आई कागज गराइएकोमा सबैले अपराध प्रमाणित गर्ने गरी कागज गरिदिन्छन् भन्ने हुँदैन । यसरी मुद्दामा महत्वपूर्ण प्रमाण हुने देखिन आई बुझिएका व्यक्तिले विपरित कागज गर्दा पनि मुद्दा असफल हुने गरेको छ । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ६१ वटा अर्थात् ५३% मुद्दामा बुझिएका व्यक्तिहरुले अपराधको पुष्टि हुने कागज गरेको, ८ वटा अर्थात् ७% मुद्दामा बुझिएका व्यक्तिहरुले विपरित कागज गरेको, ४६ वटा अर्थात् ४०% मुद्दाका बुझिएका व्यक्तिहरुले शंका र विश्वास मात्र व्यक्त गरेको देखिएको छ ।

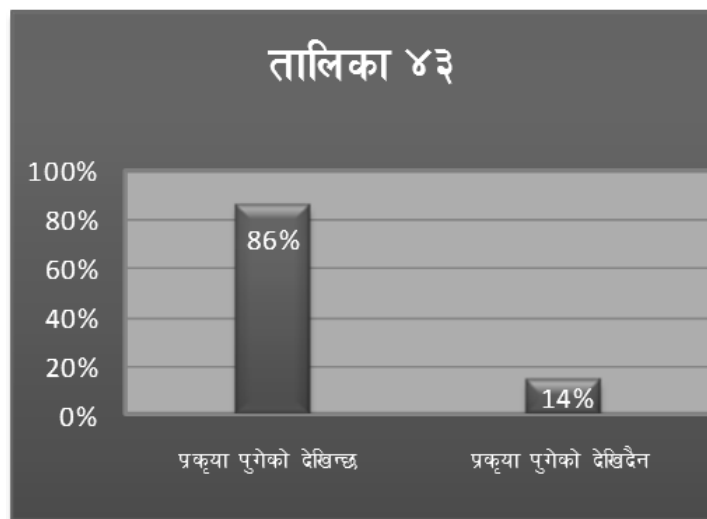
५.५.४ बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज र जाहेरवाला तथा पीडितको कागज बाझिएको छ या छैन ?

मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्न बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज जाहेरवालाको कागज तथा पीडितको बनाईमा एकापसमा तादाम्यता हुनुपर्छ । एकापसमा तादाम्यता नभै बाझिएमा मुद्दाको अनुसन्धान फितलो भई त्यस्ता प्रमाण अविश्वसनीय हुन जान्छन् । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ८२ वटा अर्थात् ८०% मुद्दामा गराइएको कागज एकापसमा बाझिएको देखिँदैन भने २० वटा अर्थात् २०% मुद्दामा भने कागजहरु एकापसमा बाझिएको देखिएको छ ।

५.५.५ अनुसन्धानको क्रममा कागज गराउँदा कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया पुगेको छ वा छैन?

अनुसन्धानको क्रममा कागज गराउँदा कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्राथमिक प्रमाण भएपनि कानून सम्मत प्रकृया अवलम्बन नगरी प्राप्त गरेको प्रमाणले वैधानिकता पाउँदैन र यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले कैयन मुद्दामा व्याख्या गरेर सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दैआएको छ भने अन्य अदालतहरुले पनि यसलाई पालना गरी व्याख्या गर्दैआएका छन् । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १०२ वटा अर्थात् ८६% मुद्दामा कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया पुगेको देखिन्छ भने १६ वटा अर्थात् १४% मुद्दामा प्रकृया पुगेको देखिँदैन ।

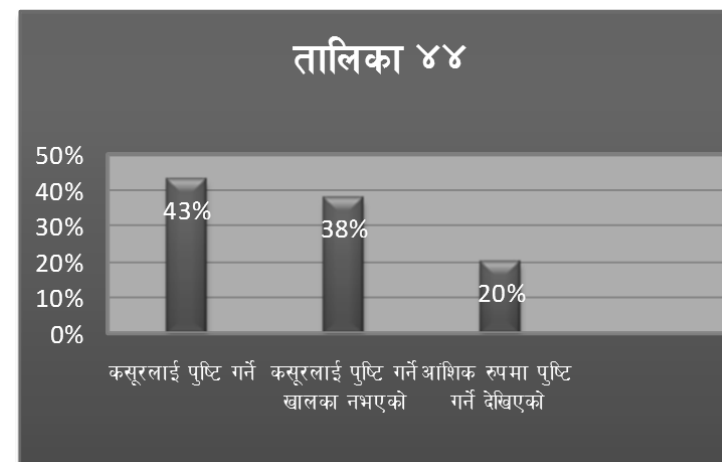
४.५.६ अनुसन्धानका क्रममा कागज गराउँदा कानूनले निर्दिष्ट गरेको प्रकृया पुगेको छैन भने के कस्तो प्रकृया पुगेको छैन ?

मुद्दाको अध्ययनबाट अनुसन्धानका क्रममा कागज गराउँदा कानूनले निर्दिष्ट गरेको देहाय बमोजिमका प्रकृया नपुगेको पाइएको छ ।

- रोहवरमा कसैलाई राखिएको देखिदैन ।
- जाहेरवाला/अभियुक्त/स्थानीय मानिसलाई रोहवरमा राखी कागज नगराइएको ।
- घटनाको प्रकृतिबारेमा सोधपुछ नभएको । जाहेरवाला लगायत कसैलाई नराखेको ।
- रोहवरमा राख्नुपर्ने अभियुक्तलाई नराखिएको ।
- को को अभियुक्तले के कार्य गरी कसरी कसूरमा संलग्न भए भन्ने सम्बन्धमा कागजमा कुनै सिलसिला देखिदैन ।
- कागज गराउनुपर्ने व्यक्तिको कागज नभएको ।
- कतिपयको कागज नै तयार पारेको देखिदैन ।

४.५.७ संकलित प्रमाणहरु कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका छन् वा छैनन् ?

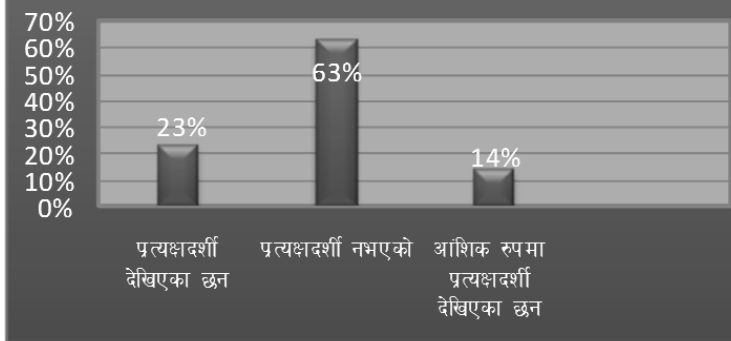
मुद्दामा संकलित प्रमाणहरु कसूरसँग सम्बन्धित रही कसूर पुष्टि गर्ने खालका भए सफलता प्राप्त हुन्छ । अन्यथा मुद्दा असफल हुन्छ र व्यवहारमा असफल हुने गरेको छ । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ५२ वटा अर्थात् ४३% कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका रहेका, ४६ वटा अर्थात् ३८% मुद्दामा कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका नभएको, २४ वटा अर्थात् २०% मुद्दामा भने आंशिक रूपमा पुष्टि गर्ने खालका भएको देखिएको छ । प्रतिवादीको पक्षमा भने देखिएको छैन ।

५.५.८ घटनाका बारेमा कागज गर्ने व्यक्तिहरु प्रत्यक्षदर्शी हुन् वा होइनन् ?

अपराधलाई पुष्टि गर्ने कागजको प्रामाणिक हैसियत त्यस्तो कागज गर्ने व्यक्ति प्रत्यक्षदर्शी हो वा होइन भन्ने कुराबाट मापन गर्न सकिने र समग्र मुद्दा सफल हुनमा यसको महत्व रहन्छ । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २६ वटा अर्थात् २३% मुद्दामा उपस्थित गराइएकाहरु प्रत्यक्षदर्शी देखिएका छन्, ७१ वटा अर्थात् ६३% मुद्दामा उपस्थित गराइएकाहरु प्रत्यक्षदर्शी नभएको र १६ वटा अर्थात् १४% मुद्दामा आंशिक रूपमा प्रत्यक्षदर्शी देखिएका छन् ।

तालिका ४५

५.५.९ बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज गराउने सम्वन्धमा अन्य त्रुटि वा सान्दर्भिक कुराहरू भए के के छ ?

मुद्दाको अनुसन्धानबाट बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज गराउने सम्वन्धमा देहाय बमोजिमका त्रुटिहरू भेटिएका छन् ।

- जाहेरी व्यहोरा/घटनास्थलको प्रकृति/अभियुक्तको व्यहोरा समेतका तथ्यहरूका सवालमा सवै व्यहोरा नसोधी औपचारिक सवाल सोधी जवाफ लिएको ।
- प्रतिवादीले के कस्तो लापरवाहीबाट घटना घटेको भन्ने सम्वन्धमा कुनै प्रष्ट अनुसन्धान नभएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले के कुन अवस्थामा के कसरी घटना देखेका हुन् प्रष्ट उल्लेख भएन ।
- घाइतेहरू र वसका यात्रुहरूको कागज नगराइएको, कागज गराएको २ जनाको हकमा पनि वारदात घटना के कसरी घटेको हो भन्ने विवरण प्रष्ट नभएको ।
- बुझिएका व्यक्तिहरूले अपहरण गरेको विश्वास व्यक्त गरेको, घटनाका तथ्य र आधारहरू नखुलेको ।

- सुनी थाहा पाएको भन्नेसम्म उल्लेख देखिँदा कागज गराउँदा नै पीडित नजिकका व्यक्तिबाट मुद्दाका तथ्यहरू, अभियुक्तको कसूर सम्वन्धी तथ्यहरू/कसूर गरे नगरेको यकिन हुने खालको जवाफ नभएको ।
- अभियुक्तबाट रकम वरामद भएको भन्ने सम्वन्धमा प्रष्ट सवाल जवाफ नभएको ।
- तमसुकका साक्षीहरूलाई बुझ्ने काम नभएको ।
- तमसुक सद्दे कित्ते सन्दर्भमा अनुसन्धान नभएको ।
- करकापबाट तमसुक बनाएको भन्ने सम्वन्धमा हो होइन भनी कुनै अनुसन्धान नभएको ।
- बुझ्नु पर्ने व्यक्ति कागजका साक्षीहरूलाई नबुझेको ।
- बुझिएका व्यक्तिहरूबाट मुद्दाका तथ्यहरू, अभियुक्तको कसूर सम्वन्धी तथ्यहरू/कसूर गरे नगरेको यकिन हुने खालको जवाफ नभएको ।
- मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिहरूले बहुविवाहको शंका उल्लेख गरी कागज गरेकोमा सो शंका उत्पन्न हुनुका आधारहरू र कारण नै उल्लेख नगरी कागज गराइएका र जाहेरी व्यहोरा नै ठीक हो वा होइन? आदि सवाल नै प्रष्टसँग नराखिएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले के कुन अवस्थामा के कसरी घटना देखेका हुन् प्रष्ट उल्लेख नभएको, बुझिएका व्यक्तिहरू असान्दर्भिक देखिएको ।
- बुझ्नु पर्ने व्यक्ति नबुझेको र मुद्दाका अन्तरवस्तुका वारेमा सवाल जवाफ नभएको ।
- अभियुक्तहरू को कसले के कुन प्रकारको संलग्नता हो भन्ने वारेमा जवाफ प्रष्ट नबुझिएको ।
- औपचारिक व्यहोरा तयार पारी कागज भएको पुष्टि ।
- के कसरी डाँका गरेका हुन् भन्ने सवालको जवाफ प्रष्ट नलिएको ।
- बुझिएका व्यक्तिहरूको कागजमा प्रतिवादीहरूले लागू औषध ओसार पसार, खरिद विक्री गरेको तथ्य र आधार उल्लेख नभएको ।

- खरिद विक्री गर्छन् भन्ने व्यहोरा मात्र उल्लेख भएको तर कहिले कसलाई कति मात्रामा विक्री गरेका हुन् भन्ने जवाफ केही नलिएको ।
- अभियुक्तले खरिद विक्रीको कसूर गर्ने नगर्ने सवाल जवाफ नभएको ।
- अभियुक्तको वयान/पीडित र जाहेरवालाको कागज, परिक्षण प्रतिवेदन र बुझिएका मानिसहरुको भनाई, मिसिलमा संलग्न कागजात प्रमाण समेतमा उल्लेख गरी कागज गरेको नपाइएको ।
- प्रश्न सवैलाई एकै प्रकृतिको सोध्ने गरेको ।
- वजारमा यी प्रतिवादी जस्ता अन्य व्यापारी र यी प्रतिवादीले गरेको कालोबजारीका अन्य कसूर र पहिले पहिलेका कसूरका बारेमा राम्रोसँग जवाफ नलिएको ।
- घटना वारदातलाई प्रत्यक्ष देख्ने व्यक्तिको कागज हुन नसकेको ।
- अभियुक्तले कसूर गरेको तथ्य प्रष्ट उल्लेख हुन नसकेको ।
- प्रमाणपत्र जारी गर्ने निकायका पदाधिकारी कर्मचारीहरुलाई कागज गराउनुपर्नेमा नभएको, घटनाका बारेमा राम्रो जानकारी नभएका व्यक्तिहरुलाई कागज गराइएको ।
- अभियुक्तहरु के कुन आधार, कारण र बुझाईबाट कसुरदार हुन् भन्ने सवाल नराखी जवाफ लिएको ।
- अभियुक्तहरु सबैको हकमा कसूरमा संलग्नताको प्रकृति प्रष्ट नखुलेको ।

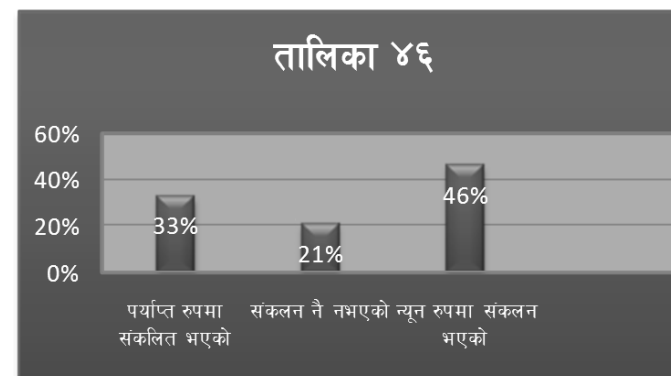
५.६ भौतिक प्रमाणहरु (Physical evidence) :

भौतिक प्रमाण मुद्दाको ऐना हो र जीवित प्रमाण पनि हो । मुद्दामा भरसक भौतिक प्रमाण नै पेश गर्नुपर्दछ, नभएमा मात्र Testimonial प्रमाण पेश गर्नुपर्दछ । भौतिक प्रमाणमा तथ्य आफै बोल्ने भएकाले त्यो तथ्यलाई विशेषज्ञद्वारा परिक्षण गरिदा मात्रै अकाट्य प्रमाणयोग्य हुन जान्छ । तर

भौतिक प्रमाणको सुरक्षा, दुषितपना (Contamination) हुन नहुने, प्राप्तिको स्रोत, सुरक्षा र परिक्षण भने प्रकृत्यासम्मत हुनुपर्छ । प्रत्येक मुद्दामा पेश गरीने भौतिक प्रमाणहरु पृथक पृथक परिवेशमा पृथक महत्वका रहेका हुने हुँदा यस सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार रहेको छ ।

५.६.१ भौतिक प्रमाणहरु संकलन भएका छन् वा छैनन् ?

कुनै पनि अपराधको प्रकृतिमा भौतिक प्रमाणको उपलब्धता (Availability) निर्भर रहने हुन्छ । भौतिक प्रमाण प्राप्त हुन सक्ने मुद्दामा संकलन भए नभएको तर्फ अध्ययन गर्दा ३९ वटा अर्थात ३३% मुद्दामा पर्याप्त रुपमा संकलित भएको देखिएको, २४ वटा अर्थात २१% मुद्दामा संकलन नै नभएको र ५४ वटा अर्थात ४६% मुद्दामा न्यून रुपमा संकलन भएको पाइयो ।

५.६.२ भौतिक प्रमाण संकलन भएको भए के कस्तो भौतिक प्रमाणहरु संकलन भएका छन् र ती मुद्दासँग कति सान्दर्भिक छन् ?

अध्ययन गरिएका मुद्दामा देहाय बमोजिमका भौतिक प्रमाणहरु संकलन भएका छन् :

- क्षतिग्रस्त सवारी साधनहरु ।
- घटनास्थल प्रकृतिवाट देखिएका सबुदहरु ।
- मोटरसाइकल ।

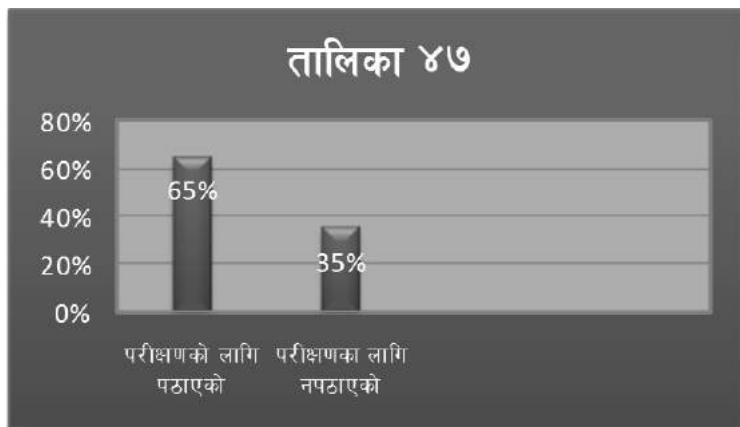

- घटनास्थलमा भेटिएका भग्नावशेष, रगत ।
- दुर्घटनाको जिप ।
- लाश प्रकृति/शव ।
- सवारी साधन ट्रयाक्टर ।
- अभियुक्तले सहिछाप नै नगरेको वरामदी मुचुल्काहरुमा उल्लिखित नोटहरु ।
- टेलिफोन वार्ताको विवरण लिएको ।
- बैदेशिक रोजगारमा पठाइदिन्छु भनी अभियुक्तले गरेको लिखित कागज, तमसुक ।
- मोवाइल, नगद रुपैया, चाँदी, केही भौतिक धनमाल ।
- जाहेरवालाको पसलका साउण्ड बक्स/विद्युतीय सामान र कम्प्युटर पार्टसहरु ।
- वारदातको लागि प्रयोग भएका सामान ।
- अवैध कटानी गरेको काठ वरामद ।
- कित्ते नागरिकताको प्रमाणपत्र (भुट्टा विवरण उल्लेख गरी प्राप्त भएको नागरिकता), राहदानी फाराम ।
- चेक, वैङ्क जम्मा भएको अभिलेख ।
- वरामद लागू औषध ।
- आगजनी भएका भवनका अवशेषहरु ।
- गैँडाको शव, गाईका आन्द्रा भुडी/सुकुटी वनाउन राखेको मासु ।
- पेस्तोल, चक्कु ।
- पीडितको तस्वीर ।
- नगद रुपैया/ कम्बल/ गुन्डी /तास/ चकटी ।
- रगत लागेको ढुङ्गा /रगत सहितको कपडा ।

- खुकुरीको बिड/दाउरा, खुकुरी, चुरा /टर्च लाइट, कपडाहरु ।
- कम तौलको ग्यास सिलिण्डर ।
- पीडित प्रहरीका हतियार तथा विस्फोटक पदार्थ ।
- पेस्तोल, गोलीका खोका ।
- लुगाका टुक्राहरु, पीडितको पेन्टी र अभियुक्तको कट्टु, पीडितको शारीरिक परिक्षण, च्यातिएको कपडा ।
- वारदातको लागि प्रयोग भएका सामान पीडित र पिडकले लगाएको कपडा तथा भित्री कपडाको संकलन तथा परिक्षण ।
- कित्ते गरिएका प्रमाणपत्रहरु ।
- S.L.C/ HSEB का प्रमाणपत्र, नागरिकता समेतका नक्कली प्रमाणपत्रका प्रतिलिपि, सरकारी संस्थाका छाप, सही हस्ताक्षर समेत ।
- सवारी चालक अनुमतिपत्रको फोटोकपि ।
- काठ, वञ्चरो, आरा, साइकल ।

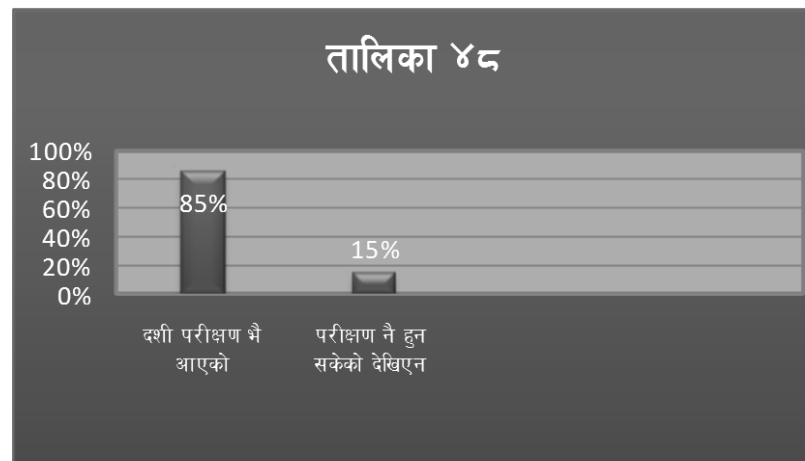
५.६.३ वरामद दशी प्रमाणहरु परिक्षणको लागि पठाइएको छ वा छैनन् ?

मुद्दामा संकलन गरिएका वा उठाइएका भौतिक सबुद, वरामद भएका दशी प्रमाणहरु विशेषज्ञबाट सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १२ र १३ बमोजिम विशेषज्ञबाट परिक्षण गराएपछि प्रमाणयोग्य मानिन्छ । अभियुक्त आफैले अदालतमा स्वीकार गरेको अवस्था बाहेक परिक्षण नगराइएको प्रमाणले वैधता प्राप्त गर्दैन । जसले गर्दा मुद्दा असफल हुन जान्छ । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ४७ वटा अर्थात् ६५% मुद्दामा परिक्षणको लागि पठाएको, २५ वटा अर्थात् ३५% मुद्दामा परिक्षणका लागि नपठाएको देखिन्छ । बाँकी मुद्दाको हकमा कुनै प्रमाण नभएको र सनाखत पनि नभएको देखिन्छ ।

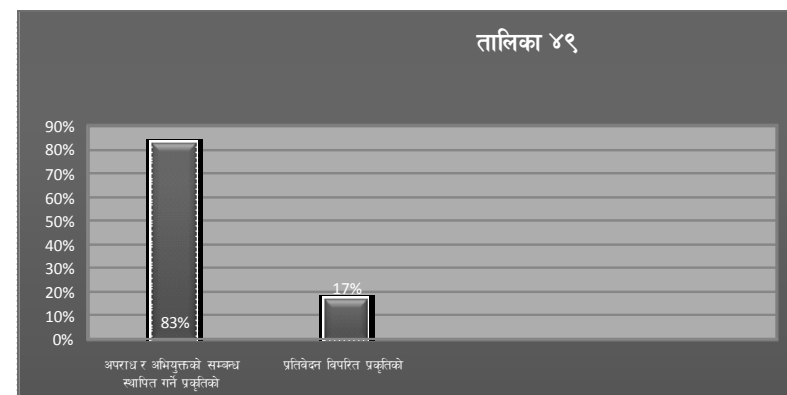
५.६.४ दशी परिक्षणको लागि पठाइएकोमा परिक्षण हुन सकेको छ वा छैन ?

भौतिक प्रमाण वा मुद्दामा उठाइएको दशी प्रमाण परिक्षण गर्न पठाइएकोमा कतिपय दशी परिक्षण नै हुन नसक्ने (जस्तो सडे गलेर वा प्रविधि नभएर) र कतिपयमा समयमा प्राप्त नहुँदा मुद्दा सफलतामा असर परेको देखिएको छ। अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये ४६ वटामा दशी परिक्षणको लागि पठाइएकोमा ३९ वटा अर्थात् ८५% मुद्दामा दशी परिक्षण भै आएको र ७ वटा अर्थात् १५% मुद्दामा परिक्षण नै हुन सकेको देखिएन।

५.६.५ परिक्षण प्रतिवेदन अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रकृतिको छ वा विपरित प्रकृतिको छ ?

परिक्षण भै प्राप्त भएका प्रमाणको अपराध र अभियुक्तबीच सम्बन्ध स्थापित गर्ने भए मुद्दा बलियो भई सफल हुने र विरोधाभाषपूर्ण वा विपरित नतिजा आएमा मुद्दा असफल हुन जान्छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये परिक्षण गर्न पठाई प्रतिवेदन प्राप्त भएका ५३ वटा मुद्दामा ४४ वटा अर्थात् ८३% मुद्दामा प्राप्त परिक्षण प्रतिवेदन अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रकृतिको देखिएको र ९ वटा अर्थात् १७% मुद्दामा प्राप्त प्रतिवेदन विपरित प्रकृतिको पाइयो।

५.६.६ भौतिक प्रमाण सम्बन्धमा कुनै त्रुटिहरु र सान्दर्भिक कुराहरु भए के के हुन् ?

भौतिक प्रमाणको सन्दर्भमा मुद्दा अध्ययनबाट देखिएका त्रुटिहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- भौतिक सबुद प्रमाण संकलनमा ध्यान नै नदिइएको।
- फिरौती लिएको भन्ने देखिएकोमा सो सम्बन्धमा प्रतिवादीसँग खानतलासी गरेको देखिँदैन।

- घटनास्थलमा भौतिक प्रमाण संकलनतर्फ जाहेरवाला र प्रहरी एवं अनुसन्धानलाई निर्देशन दिने सरकारी वकील कसैवाट जिम्मेवारी पूरा नभएको ।
- अभियुक्तको घर खानतलासी नभएको ।
- परिक्षण प्रतिवेदन मिसिलमा सामेल नभएको कारण स्पष्ट उल्लेख गर्न नसकेको ।
- लागु औषध मुद्दामा सेवनतर्फ अनुसन्धान भएको छ तर मिसिल हेर्दा स्वास्थ्य परिक्षण रिपोर्ट देखिँदैन ।
- कण्डम परिक्षणको लागि पठाइएको पाइएन ।
- घटनास्थलमा भेटिएका दशीका सामान जस्तै रगत परिक्षणको लागि नपठाएको ।
- चक्कु र रगतको परिक्षण नभएको, प्रतिवादीको रगत समूह छुट्याउनु पर्नेमा परिक्षण गर्न नपठाएको ।
- SOCO अफिसर खटाई घटनास्थलवाट आवश्यक प्रमाण संकलनतर्फ ध्यान नदिएको ।
- घटनास्थलमा दशीका सामान वरामद नभएको ।
- मृतकको शव परिक्षण नभएको ।
- पीडितको शारीरिक परिक्षण प्रतिवेदन मिसिलमा सामेल नभएको कारण स्पष्ट उल्लेख गर्न नसकेको ।
- पर्याप्त मात्रामा नमुनाहरु संकलन नभएको ।
- कित्ते गर्ने व्यक्तिसँग नमुना लिन नसकिएको ।
- कित्ते भएको भनिएको लिखत परिक्षण नगरिएको ।

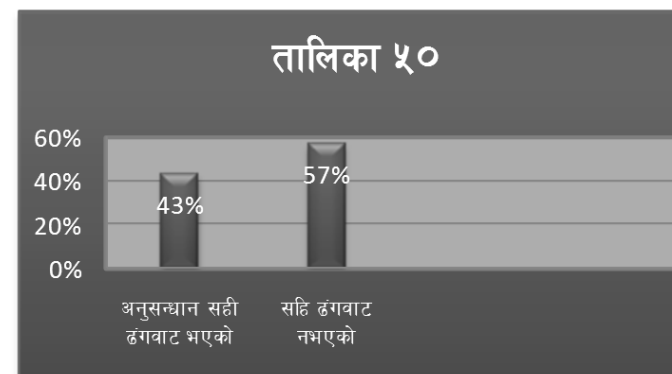
५.७ अनुसन्धानको समग्र स्थिति :

सरकारवादी भै चलाइने फौजदारी मुद्दामा प्रमाण सुरक्षादेखि परिक्षणसम्मका सम्पूर्ण भौतिक प्रमाण वा साक्षी प्रमाण (Testimonial)

कागजातको समग्र कार्यविधि, प्रकृया र प्रस्तुतिमा नै समग्र अनुसन्धानको सफलता निर्भर रहेको छ । समग्र अनुसन्धानको प्रभावकारितातर्फ हेर्दा निम्न स्थिति देखिएको छ ।

५.७.१ अनुसन्धान सही बाटोमा अगाडि बढेको छ वा छैन ?

मुद्दाको प्रकृति अनुसार अनुसन्धानको प्रकृया अगाडि बढेको हुन्छ । अनुसन्धान कुन ढंगबाट गरिएको हुन्छ, त्यसैमा सफलता निर्भर हुने देखिँदा अनुसन्धान सहि बाटोमा भएको वा नभएकोतर्फ अध्ययन गरिएका मुद्दाहरु मध्ये ५३ वटा अर्थात ४३% मुद्दामा अनुसन्धान सहि बाटोमा सहि ढंगबाट भएको देखियो भने ७० वटा अर्थात ५७% मुद्दामा सहि बाटोबाट वा सहि ढंगबाट नभएको, त्रुटि भए गरेको पाइयो ।

५.७.२ अनुसन्धान सहि बाटोमा अगाडि नबढेको भए के कस्तो त्रुटि देखिएको छ ?

अनुसन्धानमा देहाय बमोजिमका त्रुटिहरु रहेको देखिन्छ :

- जाहेरवालाको जाहेरीउपर विस्तृत र वैज्ञानिक अनुसन्धान नभएको ।
- प्राप्त प्रमाणको प्रकृति विश्लेषण र कुनै अनुसन्धान नभएको ।
- प्रतिवादीको कसूर स्थापित हुने खालको प्रमाण संकलन नभएको ।
- बसका यात्रुहरु नवुभिएको, घटनाको कारण र प्रतिवादीको कसूर प्रष्ट नभएको ।

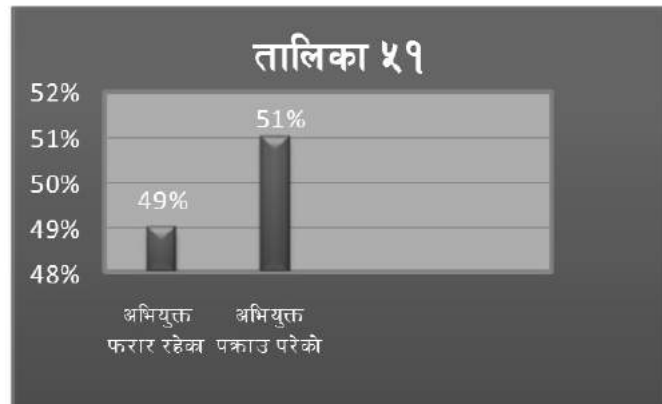
- शिशुको शव परिक्षण गर्न नपठाएको ।
- पीडितलाई अपहरण गरेको भन्ने तथ्यका विषयमा पीडितका आफन्त, साथी र श्रीमती नबुझिएको ।
- घटनाका बारेमा यथार्थ व्यहोरा यकिन नै नगरिएको ।
- जाहेरी व्यहोरा बमोजिम अभियुक्तहरूको खोजी नै नगरी वतन समेत नखुलाई मुद्दा रायसाथ पठाइएको ।
- अभियुक्तको साथवाट वरामद भएको नगद भनी एकोमा सो मुचुल्कामा अभियुक्तको सहि छाप नै नभएको ।
- तमसुक करकापवाट भएको हो वा होइन भनी कुनै अनुसन्धान नभएको ।
- ठगी गर्ने व्यक्तिले गरिदिएको कागजका साक्षी नबुझिएको ।
- अभियुक्त पक्राउ गर्ने प्रयत्न नभएको ।
- दोस्रो विवाह भए नभएको यकिन नै नगरी प्रस्तावित राय पठाएको ।
- जाहेरी व्यहोराकै आधारमा अभियोग राय पेश गरेको ।
- भौतिक प्रमाण संकलनमा ध्यान नदिएको ।
- बेसरोकारका भौतिक वस्तु वरामद गरि पेश गरिएको ।
- अभियुक्त किटान नै नगरी प्रतिवादी बनाएको ।
- दशी परिक्षणमा त्रुटि भएको ।
- घटनास्थल प्रकृति वारे तत्काल अनुसन्धान नहुनु, प्रष्ट नहुनु, अभियुक्तको पहिचान हुन नसक्नु ।
- तत्काल अभियुक्तको खोजी, पक्राउ र वयान लिने काम नभएको, समयमै खानतलासी नलिएको ।
- दशी वरामद गर्ने तर्फ लापरवाही भएको ।
- कागज गराउँदा कानूनले तोकेको रित नपुन्याई कागज गराएको ।
- प्रमाण संकलन नै नगरी अन्य मुद्दाका प्रतिवादीलाई पुनः अर्को मुद्दामा समेत प्रतिवादी बनाएको ।

- खानतलासी नै नभएको ।
- प्राप्त प्रमाणको प्रकृति विश्लेषण र कुनै अनुसन्धान नभएको ।
- लागू औषध खरिद विक्री को कसूर स्थापित गर्ने प्रमाण संकलन नभएको ।
- अभियुक्तले खरिद विक्री गरेका हुन् वा होइनन् भन्ने सम्बन्धमा कुनै प्रमाण संकलन नभएको ।
- अभियुक्तले लागू औषध सेवन गरेको हो वा होइनन् भन्ने विषयमा कुनै शारीरिक परिक्षण नभएको ।
- अभियुक्तको कसूर प्रमाणित हुनसक्ने तथ्यगत दशीको संरक्षणमा ध्यान नदिएको ।
- वरामद हतियारको परिक्षण नभएको ।
- अनुसन्धान अधिकृतको ढीला नियुक्ति ।
- विभिन्न कम्पनीका संचालकलाई विपक्षी बनाएको तर ती कम्पनीका उत्पादन र वितरण भएको ग्यास सिलिण्डरलाई परिक्षण नगरिएको ।
- जबर्जस्ती करणीको कसूर गरियो भन्ने निष्कर्षमा पुग्ने प्रमाण विना नै मिसिल पेश गरेको ।
- घटनास्थलको संरक्षणतर्फ ध्यान नदिइएको । पीडितका कपडाहरू परिक्षण गर्न नपठाएको ।
- मुल दशी वरामद नभएको र खोजीतर्फ ध्यान नपुगेको ।

५.७.३ अभियुक्त फरार रहेका छन् वा छैनन् ?

अधिकांश सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूमा ज्यादै थोरै अभियुक्त मौकामा पक्राउ पर्ने, धेरैको वतन सही नहुने र सही वतन भनी दायर गरिएका फरार अभियुक्तको पनि म्याद वेपत्ते भै तामेल हुन नसकी तामेलीमा रहने गरेको पाइन्छ । मौकामा पक्राउ नपरेका अभियुक्तहरूको मौकामा वयान नहुनाले अनुसन्धानको गहिराइसम्म पुग्न पनि गाह्रो भै मुद्दाहरू असफल हुने गरेका छन् । अध्ययन गरिएका मध्ये ६९ वटा अर्थात

४९% मुद्दामा अभियुक्त फरार रहेका र ६३ वटा अर्थात ५१% मुद्दामा अभियुक्त पक्राउ परेको देखिएको छ ।

५.७.४ अभियुक्त फरार रहेको प्रतिशत

अध्ययन गरिएका मुद्दामा अभियुक्तको फरार स्थिति अध्ययन गर्दा ६३ प्रतिशत अभियुक्तहरु फरार रहेको र ३७ प्रतिशत अभियुक्त मात्र अभियोगपत्र साथ पेश भएको देखिन्छ ।

५.७.५ अनुसन्धानमा देखिएका राम्रा पक्षहरु केके हुन् ?

मुद्दाको अध्ययनबाट कतिपय मुद्दामा अनुसन्धानमा देखिएका राम्रा पक्षहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- सवारी साधन परिक्षण ।
- घटनास्थलको संरक्षण ।
- अधिकांशमा मृतक र घाइतेको परिक्षण ।
- चालकलाई तत्कालै पक्राउ गर्ने काम ।
- अधिकांशमा पीडित घाइतेको कागज व्यहोरा ।
- जाहेरवालाले प्रमाण संकलनमा सहयोग पुऱ्याएको ।
- पीडितको सक्रियतामा जाहेरी परेको र प्रमाण पेश भएको ।

- लागु औषध परिक्षण, परिक्षण प्रतिवेदनबाट पुष्टि ।
- फोटो प्रमाण संकलन भएको ।
- अभियुक्तको Call details भएको ।
- विशेष अनुसन्धान टोली गठन गरिएको, वरिष्ठ प्रहरी उपरिक्षकलाई अनुसन्धान टोलीमा खटाइएको ।
- पीडितको शारीरिक परिक्षण कागज व्यहोरा ।
- पीडित र पिडकको शारीरिक परिक्षण गराएको ।

५.७.६ अनुसन्धानमा देखिएका नराम्रा पक्षहरु केके हुन् ?

मुद्दाको अध्ययनबाट कतिपय मुद्दामा अनुसन्धानमा देखिएका नराम्रा पक्षहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- जाहेरीको भरमा मात्र मुद्दा दायर गर्न राय पेश गर्ने काम भएको ।
- बरामदी मुचुल्कामा अभियुक्तलाई रोहवरमा नराखी मुचुल्का तयार भएको ।
- मुख्य अभियुक्त फरार रहेको ।
- अपराधमा संलग्न अन्य फरार प्रतिवादी पक्राउ गर्न नसकेको ।
- कागजका साक्षीहरु नबुझिएको ।
- अनुसन्धान अधिकृतबाट प्रमाण संकलन, परिक्षण र मानिस बुझ्ने कुनै काम नगरीसोभै राय पेश भएको ।
- चोरी भएको पुष्टि हुने भौतिक प्रमाण संकलन तथा परिक्षणमा ध्यान नदिइएको ।
- फरार अभियुक्तको घर, कोठा, डेरा समयमै खानतलासी नलिनु ।
- विगो मूल्याङ्कनमा कमजोरी र जाहेरी अनुसारको विगो बरामद नहुनु ।
- ढिला गरी अनुसन्धान गर्दा प्रमाण संकलनमा शुन्यता ।

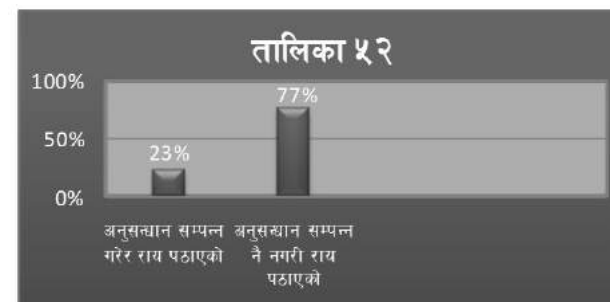
- औपचारिकतामा आधारित अनुसन्धान ।
- अनुसन्धानमा विशेषज्ञको प्रयोग नगरिएको ।
- बुझिएका मानिस र जाहेरवालाको जाहेरी एक आपसमा बाझिएकोमा सो पुष्टि गर्ने काम नभएको ।
- संकलित प्रमाण र अभियुक्तको हकमा अभियोग कसूर स्थापित गर्ने प्रमाण संकलन नभएको ।
- विदेशी अपराधी संलग्न रहेको स्थितिमा निरन्तर अनुसन्धान नहुनु ।
- वारदात भएको हो भन्ने घटनास्थलबाट नभल्किएको ।
- ४ महिनापछि घटनास्थल प्रकृति हुनु, दशीको संरक्षण गर्न नसक्नु ।
- दशी बरामद नभएको ।
- प्रति व्यक्ति प्रमाण नजुटाइएको ।
- दशी परिक्षणमा तथा संरक्षणमा ध्यान नदिएको ।
- क्षति भएको विगोको हकमा यकिन प्रमाण संकलन नभएको ।
- प्रमाणको अभावमै अभियोग राय तयार पारी पेश भएको ।
- मूल्याङ्कन प्रतिवेदन/व्यहोरा विश्वसनीय बनाउन प्रमाण संकलन नभएको ।
- समयमै घटनास्थल संरक्षण गर्न र प्रमाण संकलन गर्न नसक्नु ।
- पीडितलाई के कति रकममा कहाँ लगी विक्री गरिएको भन्ने मुलभूत कुरा नै नखुलाई, वारदात नै पुष्टि नै नगरी मानव वेचबिखन अपराधको राय पेश गरेको ।
- अनुसन्धान अधिकृत तोकदा कानूनले निर्धारण गरेको व्यवस्था अनुरूप नभएको ।
- प्रत्येक अभियुक्तको कसूरमा संलग्नताको प्रकृति प्रष्ट नभएको ।
- शव परिक्षण नभएको, शिशुको शव जिउँदै जन्मेको वा मृत जन्मेको सम्बन्धमा अनुसन्धान नभएको ।
- फरार प्रतिवादीको खोजतलासमा उचित सक्रियताको अभाव

५.८ प्रस्तावित राय :

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १७(१) मा अनुसन्धान अधिकृत प्रहरीले अनुसन्धान समाप्त भएपछि अनुसन्धान मिसिल र अभियुक्त पक्राउ परेको भए अभियुक्त सहित मुद्दा चल्ने नचल्ने आफ्नो प्रस्तावित राय सरकारी वकील कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान गरेर प्राप्त गरेको संक्षिप्त तथ्य र उसले समग्रतामा मुद्दा चलाउन उपयुक्त छ वा छैन, प्रमाण पर्याप्त छ वा छैन, सबै प्रमाण बुझियो वा बुझ्न सकिएन लगायतका पक्षमा जानकारी रहने भएकाले निजको राय मुद्दा अभियोजनको निर्णयमा पुग्न सहयोग पुग्छ । प्रहरीको राय मिसिलसाथ अदालतमा पेश गरिँदैन, तर अभियोजनकर्तालाई अभियोजन गर्ने वा नगर्ने निर्णयमा पुग्न महत्वपूर्ण हुन्छ । अनुसन्धानको अभिन्न अंगको रूपमा अभियोजनकर्तालाई Key note को रूपमा प्रस्तावित राय प्रस्तुत हुने हुँदा प्रस्तावित राय सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका मुद्दामा यस्तो नतिजा प्राप्त भएको छ ।

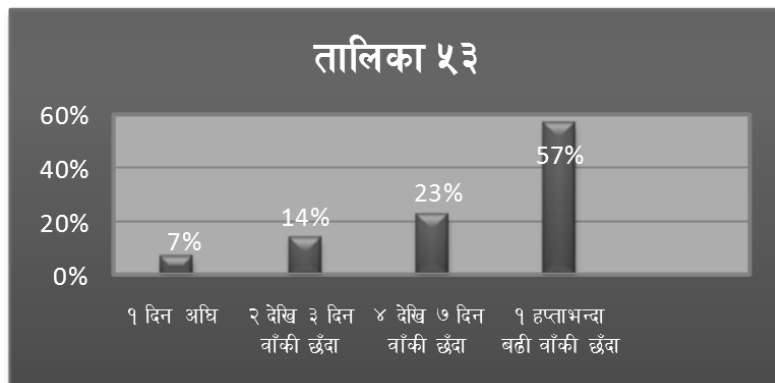
५.८.१ प्रहरीले प्रस्तावित राय पठाउँदा अनुसन्धान पूर्ण रूपले सम्पन्न भएको देखिन्छ वा देखिँदैन ?

प्रस्तावित राय अनुसन्धान पूर्ण भएपछि मिसिलसाथ पठाउने व्यवस्था हो । अनुसन्धान नै पूर्ण नगरी राय प्रस्ताव सहित मिसिल पठाइएको छ वा अनुसन्धान पूर्ण गरेर पठाएको छ भन्ने सन्दर्भमा मिसिल अध्ययन गर्दा अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २८ वटा अर्थात २३% मुद्दामा अनुसन्धान सम्पन्न गरेर राय पठाएको पाइयो भने ९३ वटा अर्थात ७७% मा अनुसन्धान पूर्ण रूपमा सम्पन्न नै नगरी राय साथ मिसिल पठाएको पाइयो ।

५.८.२ अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्न कति समय बाँकी हुँदा सरकारी वकील कार्यालयमा प्रस्तावित राय पठाउने गरेको छ ?

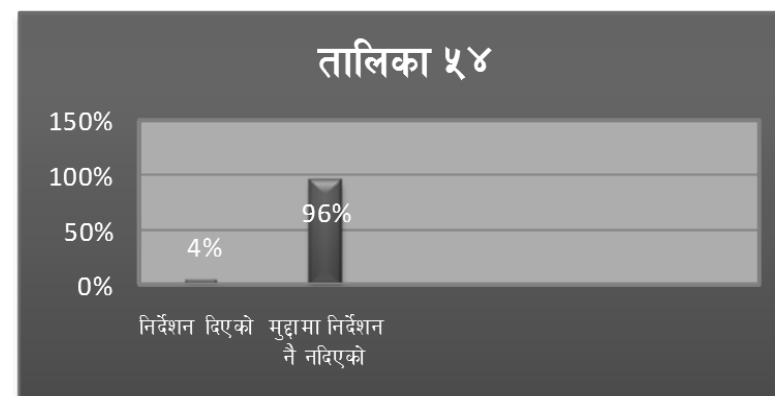
सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा १७ (१) ले अनुसन्धान अधिकृतले अनुसन्धान पूरा गरी मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गरी अभियोग पत्र पेश गर्न लाग्ने समय समेतलाई ध्यानमा राखी राय सहितको मिसिल पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। मुद्दामा अन्तिम दिन पारेर अनुसन्धान पक्षले मिसिल पेश गर्दा धेरै मुद्दामा निर्णय पनि सहि नहुने र अभियोगपत्र स्तरीय नहुने गरेको आलोचना हुने गरेको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १ दिनअघि ७ वटा अर्थात् ७%, २ देखि ३ दिन बाँकी छँदा १४ वटा अर्थात् १४%, ४ देखि ७ दिन बाँकी छँदा २३ वटा अर्थात् २३% र १ हप्ताभन्दा बढी बाँकी छँदा पठाएको मुद्दा संख्या ५८ वटा अर्थात् ५७% रहेको पाइयो।

५.८.३ प्रस्तावित राय प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले थप अनुसन्धानको लागि निर्देशन दिएको छ वा छैन ?

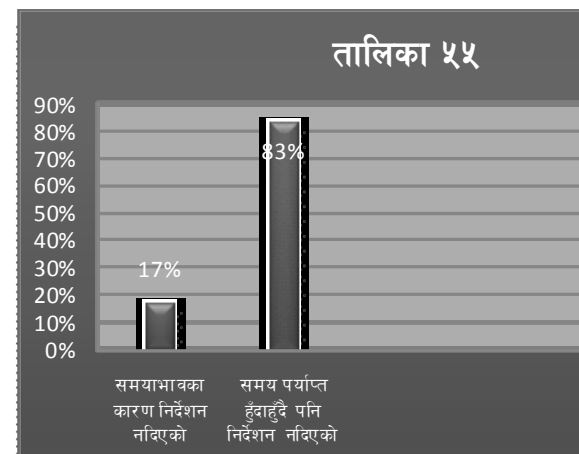
अनुसन्धान अधिकृतले मिसिल पेश गरेपछि अनुसन्धान पूर्ण नभएको देखिएमा वा थप बुझ्नुपर्ने देखिएमा सरकारी वकीलले निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था छ। निर्देशनको व्यवस्था अनुसन्धानमाथि सरकारी वकीलको नियन्त्रण राख्ने एउटा माध्यम हो र अनुसन्धानलाई सही वाटोमा हिंडाउने एउटा उपाय हो। सरकारी वकीलले अनुसन्धानमाथि कतिको सकृयता देखाएको छ भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा अध्ययन गरिएका मध्ये ५ वटा

अर्थात् ४% मुद्दामा निर्देशन दिएको देखिन्छ भने ठूलो संख्या मुद्दा ११८ वटा अर्थात् ९६% मुद्दामा निर्देशन नै नदिएको पाइयो।

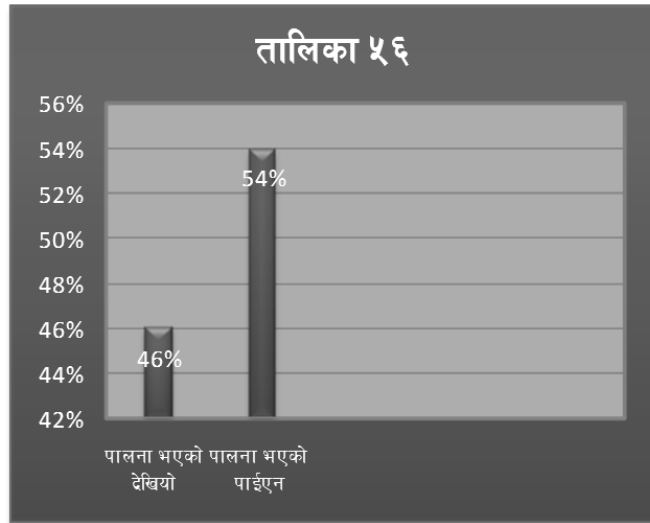
५.८.४ समयमा प्रस्तावित राय प्राप्त नभएको कारण थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिन नसकिएको अवस्था छ कि छैन ?

सरकारी वकीलले निर्देशन नदिनुको कारण समय अभावको कारण हो वा आफ्नै निष्कृयता तथा अक्षमताका कारण हो भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा अध्ययन गरिएकामध्ये २१ वटा अर्थात् १७% मुद्दामा समयभावका कारण निर्देशन नदिएको र १०० वटा अर्थात् ८३% मुद्दामा समय पर्याप्त हुँदाहुँदै पनि निर्देशन नदिएको देखियो।

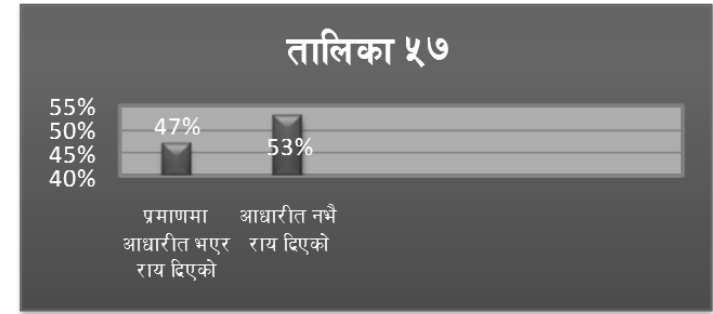
५.८.५ सरकारी वकीलले दिएको निर्देशन पालना भएका छन् वा छैनन् ?

सरकारी वकीलले अनुसन्धानको जुनसुकै समयमा निर्देशन दिन सक्ने र त्यस्तो निर्देशन पालना गर्नुपर्ने अनुसन्धान अधिकृतको कानूनी कर्तव्य रहन्छ। मुद्दालाई सही अनुसन्धान गरी सफल बनाउन यो महत्वपूर्ण पनि रहन्छ। अनुसन्धान गरिएका मुद्दामा निर्देशन दिएकामध्ये ४६% पालना देखियो भने ५४% मुद्दामा पालना भएको पाइएन।

५.८.६ प्रस्तावित रायमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने राय तथ्य र प्रमाणमा आधारित छ वा छैन ?

प्रस्तावित राय अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाणमा आधारित रहनुपर्दछ। राय तथ्य प्रमाणमा आधारित रहेर दिएको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा ५६ वटा अर्थात् ४७% मुद्दामा तथ्य र प्रमाणमा आधारित भएर राय दिएको देखिन्छ भने ६२ वटा अर्थात् ५३% मुद्दामा तथ्य र प्रमाणमा आधारित नभै राय दिएको पाइयो।

५.८.७ प्रस्तावित रायमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने राय तथ्य र प्रमाणमा आधारित छैनन् भने के कस्ता त्रुटिहरु रहेका छन्?

प्रस्तावित रायमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने राय सम्बन्धमा देहायका त्रुटिहरु पाइएका छन् :

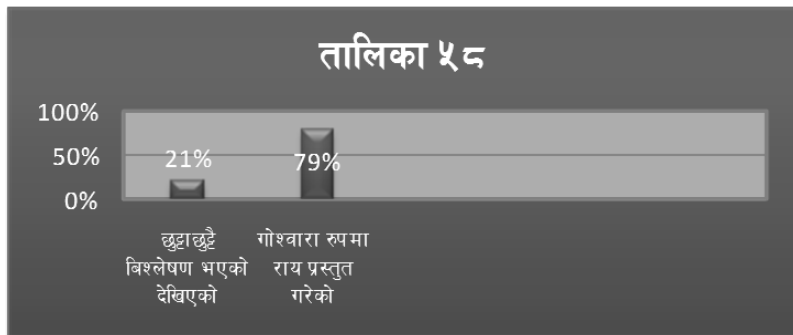
- प्रतिवादीको लापरवाही पुष्टि हुने प्रमाण संकलन नगरी राय दावी भएको।
- कसूर भएको हो भन्ने यकिन गर्ने आधार केही पनि नभएको।
- जाहेरीको भरमा मात्र मुद्दामा राय पेश भएको।
- चोरीको भन्ने जानी जानी खरिद गरेको भन्ने स्थापित गर्ने प्रमाणको अभावमै राय।
- चोरीमा बरामद हुन नसकेको सामानको, जाहेरवालाको व्यहोरा पुष्टि हुने प्रमाणको अभावमा रायदावी लिएको।
- भौतिक प्रमाणको अभावमा, जाहेरीकै आधारमा अभियोग राय।
- प्रहरी प्रतिवेदनको आधारमा मात्रै अभियोग राय।
- १ जनालाई डाँकाको कसूरमा प्रतिवादी बनाएको राय।
- खरिद विक्री भएको भन्ने कसूर स्थापित गर्ने प्रमाणको संकलन नगरी राय।
- खरिद विक्रीको प्रमाणको अभावमा माग दावी लिइएको।

- प्रतिवादीको कसूर पुष्टि हुने भौतिक प्रमाणको अभावमा सावितिको भरमा मात्र अभियोग राय ।
- प्रतिवादीको कसूर पुष्टि हुने प्रमाण संकलन नगरी दावी भएको ।
- पीडितको शारीरिक परिक्षण प्रतिवेदन मिसिलमा नराखी राय पेश ।

५.८.८ प्रस्तावित रायमा प्रत्येक अभियुक्तका वारेमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको छ वा छैन ?

मुद्दामा मागदावी लिँदा प्रत्येक अभियुक्तले के के कार्य गरी कुन कसूर गऱ्यो र कुन सजायको मागदावी लिने भन्ने स्पष्ट हुनुपर्छ । गोश्वारा रुपमा भएमा प्रस्तावित अभियोग पुष्टि गर्न गाह्रो भई मुद्दा असफल हुने हुँदा राय अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १८ वटा अर्थात २१% मुद्दामा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको देखिएको छ भने ६७ वटा अर्थात ७९% मुद्दामा गोश्वारा रुपमा राय प्रस्तुत गरेको पाइयो ।

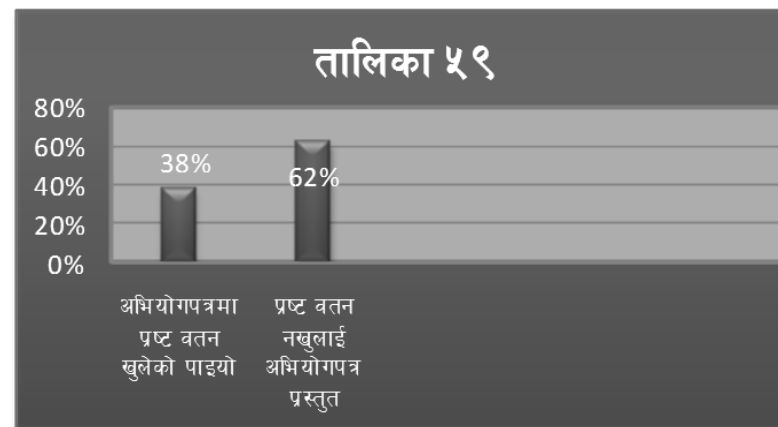
५.९ अभियोगपत्र (Charge sheet)

अभियोगपत्रमा प्रतिवादीको वतन खुले नखुलेको, कसूरको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिए नगरिएको, सिलसिलेवार भए नभएको, तथ्य र प्रमाणको विश्लेषण, मागदावीमा स्पष्टता, कानूनी व्यवस्थाको उल्लेखन, मागदावी कसूर अनुसार घटी बढी भए नभएको, प्रमाणको पर्याप्तता, आशिक मुद्दा चलाइएकोमा सोको आधार र पुष्ट्याई, मुद्दा चलाउनेलाई नचलाइएको वा नचलाउनु पर्नेलाई चलाइएको छ वा छैन, अभियोगपत्रको स्तरीयता जस्ता

कुराका आधारमा मुद्दा सफलतामा असर परिरहेको पाइन्छ । उल्लिखित पक्षमा अनुसन्धान गर्दा मिसिल अध्ययन क्रममा यस्तो नतिजा पाइएको छ ।

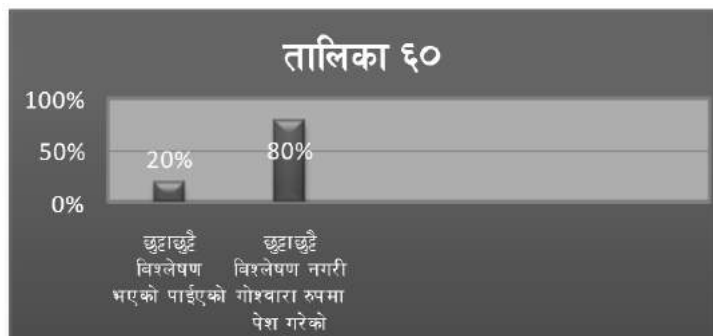
५.९.१ अभियोगपत्रमा वतनहरू प्रष्ट उल्लेख भएको छ वा छैन ?

अभियोगपत्रमा अभियुक्त/प्रतिवादीको वतन नखुलेमा मुद्दा जति नै मजबुत प्रमाणद्वारा पुष्टि भए पनि अभियुक्तलाई सजाय हुन सक्तैन र मुद्दा असफल हुन जान्छ । अध्ययन गरिएका १२४ वटा मुद्दामध्ये ४७ वटा अर्थात ३८% मुद्दामा अभियोगपत्रमा प्रष्ट वतन खुलेको पाइयो भने ७७ वटा अर्थात ६२% मुद्दामा प्रष्ट वतन नखुलाई अभियोगपत्र प्रस्तुत गरिएको पाइयो ।

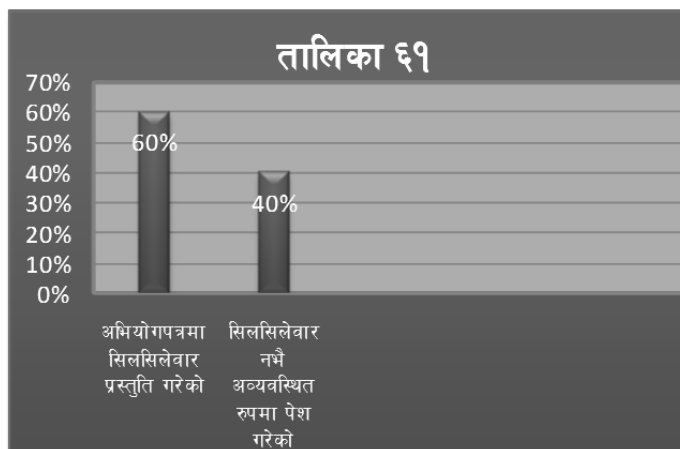
५.९.२ प्रत्येक अभियुक्तको सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ वा छैन ?

गोश्वारा रुपमा पेश गरिएको अभियोगपत्रबाट प्रत्येक अभियुक्तको कसूर वारेमा पुष्ट्याई हुँदैन र जसको फलस्वरुप मुद्दा असफल हुने गरेको पाइन्छ । अध्ययन गरिएका ८८ वटा मुद्दामा १८ वटा अर्थात २०% मुद्दामा प्रत्येक अभियुक्तको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको पाइएको छ भने ७० वटा अर्थात ८०% मुद्दामा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण नगरी गोश्वारा रुपमा पेश गरेको पाइयो ।

५.९.३ अभियोग सिलसिलेवार (Sequential) छ वा छैन ?

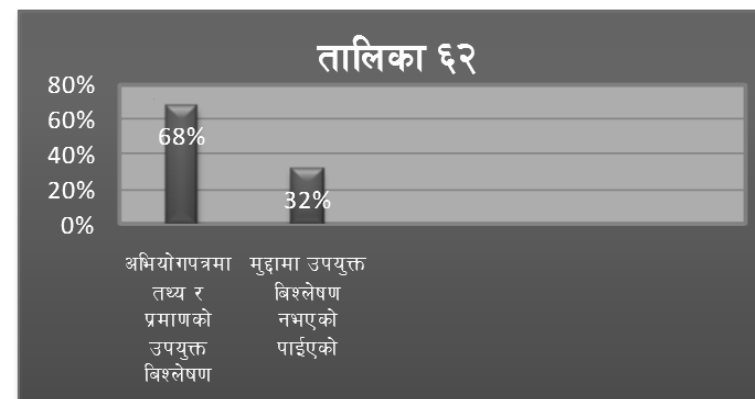
अभियोगपत्र लेखाइमा स्तरीयताको लागि सिलसिलेवार प्रस्तुति अत्यावश्यक मानिन्छ। अध्ययन गरिएका १२२ मुद्दामध्ये ७३ वटा अर्थात ६०% मुद्दामा अभियोगपत्रमा सिलसिलेवार प्रस्तुति गरेको पाइएको छ भने ४९ वटा अर्थात ४०% अभियोगपत्र सिलसिलेवार नभै अव्यवस्थित रुपमा पेश गरेको पाइयो।

५.९.४ अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको विश्लेषण गर्ने गरिएको छ वा छैन ?

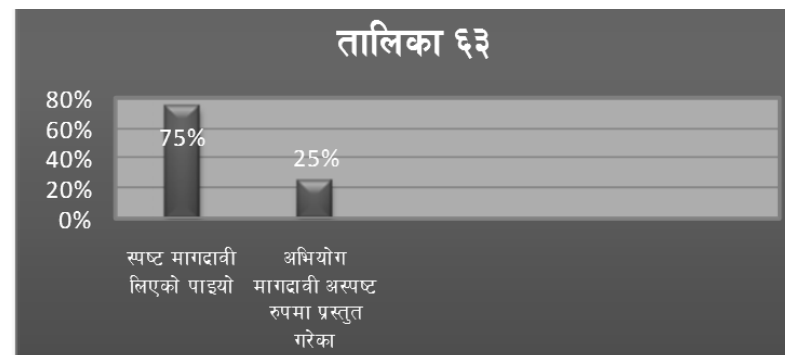
अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको उपयुक्त स्थानमा उपयुक्त ढङ्गले विश्लेषण र संयोजन भयो भने कसूर र मागदावी पुष्टि गर्न सहज हुन्छ।

अध्ययन गरिएका ११७ वटा मुद्दा मध्ये ७९ वटा अर्थात ६८% मुद्दामा अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको उपयुक्त विश्लेषण भएको पाइयो भने ३८ वटा अर्थात ३२% मुद्दामा उपयुक्त विश्लेषण नभएको पाइएको छ।

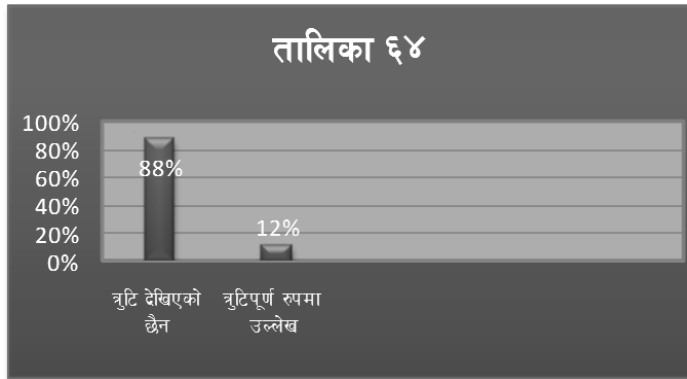
५.९.५ अभियोगपत्रमा मागदावी स्पष्ट रुपमा लिएको छ वा छैन ?

अभियोग पत्रको मुख्य कुरा भनेको कसूर र मागदावी हो। मागदावी अस्पष्ट वा अमूर्त वा गलत भएमा मुद्दा असफल हुन जान्छ। अदालतले स्पष्ट मागदावीमा टेकेर विश्लेषण गर्ने र ठहर गर्ने हुँदा अस्पष्ट मागदावी भएका मुद्दा असफल हुने गरेको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका १२२ वटा मुद्दामध्ये ९२ वटा अर्थात ७५% मुद्दामा स्पष्ट मागदावी लिएको पाइयो भने ३० वटा अर्थात २५% मुद्दामा अभियोग मागदावी अस्पष्ट रुपमा प्रस्तुत गरेको पाइएको छ।

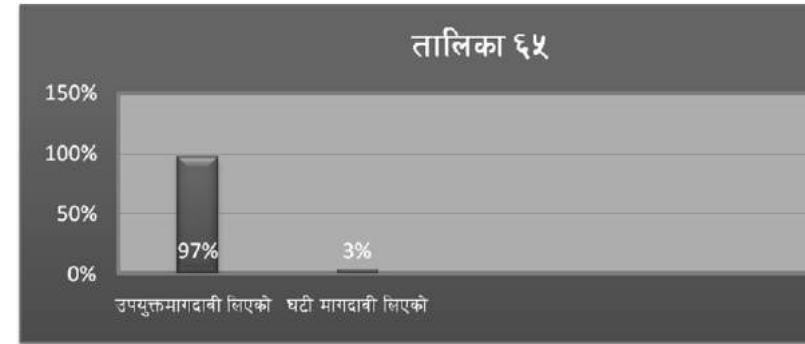
५.९.६ अभियोगपत्रमा कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्दा त्रुटि छ वा छैन ?

अभियोगपत्रमा मागदावी पेश गर्दा कुन कानूनको कुन दफा बमोजिमको कसूर गरेको र कुन सजाय हुनुपर्ने हो कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्नुपर्दछ। अन्यथा अदालतले आफैले यस्तो होला भनी अनुमान गरेर कसूर कायम गर्न नमिल्ने हुँदा मुद्दामा राम्रो अनुसन्धान भएर मजबुत प्रमाण प्राप्त भए पनि मुद्दा असफल हुन जान्छ। अध्ययन गरिएका १२३ वटा मुद्दामध्ये १०८ वटा अर्थात् ८८% मुद्दामा कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्दा त्रुटि देखिएको छैन भने १५ वटा अर्थात् १२% मुद्दामा कानूनी व्यवस्था त्रुटिपूर्ण रूपमा उल्लेख गरी अभियोगपत्र पेश गरेको पाइयो।

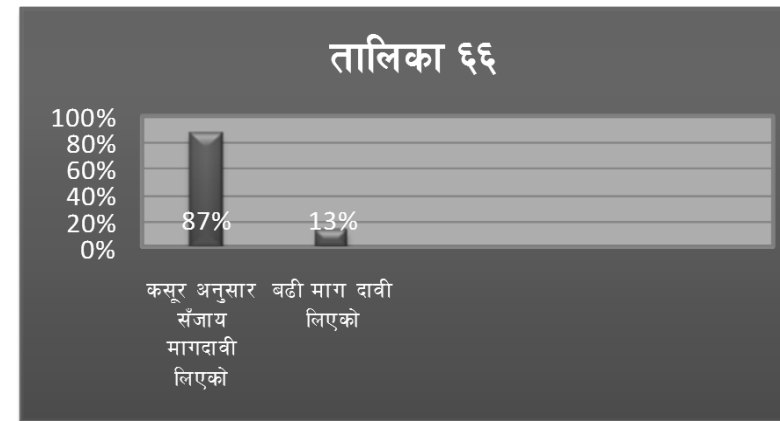
५.९.७ अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिएको मागदावी कसूर अनुसार घटी दावी लिएको छ वा छैन ?

मागदावी लिँदा कसूर अनुसारको सजाय मागदावी लिनुपर्नेमा सो भन्दा घटी लिने गरेको पाइन्छ। सो कुरा कानूनी दृष्टिले त्रुटिपूर्ण हो। अध्ययन गरिएका ११९ वटा मुद्दामध्ये ११६ वटा अर्थात् ९७% मुद्दामा उपयुक्त मागदावी लिएको पाइयो भने ३% मुद्दामा घटी मागदावी लिएको पाइयो।

५.९.८ अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिइएको मागदावी कसूर अनुसार बढी लिएको छ वा छैन ?

अभियोगपत्रमा कतिपय सरकारी वकीलले बढि मागदावी लिँदा बाह्य अफवाहबाट सुरक्षित हुन सकिन्छ, र अनावश्यक आरोप बेहोर्नु पर्दैन भनी सबैभन्दा माथिल्लो सजाय रोज्ने गरेको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका ११९ वटामध्ये १०३ वटा अर्थात् ८७% मुद्दामा कसूर अनुसारकै सजाय मागदावी लिएको पाइयो भने १६ वटा अर्थात् १३% मुद्दामा बढी माग दावी लिएको देखियो। डाँका तथा चोरी मुद्दामा वरामद तथा अन्य प्रमाणले पुष्टि नभइकन विगो दावी लिएको र विगो दावी प्रमाणले पुष्टि गरेकोभन्दा बढी नहुने गरेको पाइन्छ।

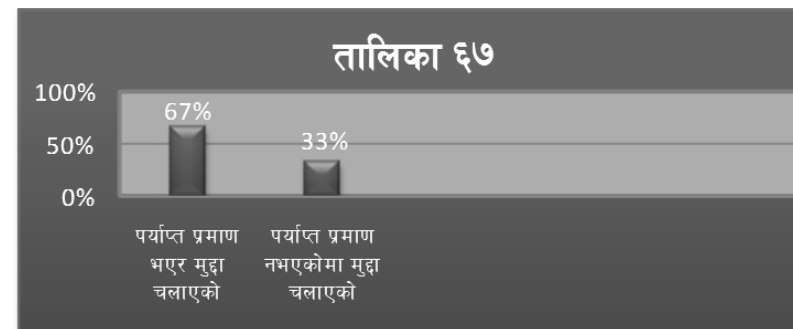
५.९.९ अभियोगपत्रमा लिइएको मागदावी कसूर अनुसार बढी दावी लिएको छ भने कस्तो दावी लिनुपर्ने के दावी लिएको छ ?

बढी माग दावी लिइएकोमा देहाय बमोजिम बढी दावी लिएको देखिन्छ :

- सवारी चालक र सवारी धनी वाहेकका अन्य २ जना व्यक्तिहरुउपर क्षतिपूर्ति दावी लिइएको ।
- वोक्सीको आरोप/पीडितलाई अभियुक्तहरुले मलमुत्र खुवाएको सम्बन्धमा मात्र दावी सीमित हुनुपर्नेमा बढी दावी रहेको ।
- खेल्ने ठाँउमा बसिरहेको भन्ने तथ्यवाट देखिँदा देखिँदै जुवा खेलेको अभियोग दावी लिइएको ।
- योनी खेलाएकोमा जवरजस्ती करणी दावी गरेको ।
- प्रमाणकै अभावमा, जाहेरी भरमा प्रतिवादी कायम ।
- वरामद हुन नसकेको जाहेरवालाको चोरीको सामान यकिन नै नगरि चोरी गरेको भन्ने दावी लिएको ।
- वरामद नभएका अभियुक्तका हकमा पनि लागू औषध वरामद भएको कसूरदार सरह एउटै दावी ।
- न्युन मात्रामा गाँजा वरामदीमा कारोवार तर्फ दावी लिएको ।
- परिमाण कम भएकोमा पनि ठूलो दावी लिएको ।
- ज्यान सम्बन्धीको १४ नं को दावी लिएपछि १६ नं पनि दावी लिएको ।
- ज्यान सम्बन्धीको १३ नं को दावी लिएपछि कुनैका हकमा १४ नं पनि दावी लिएको ।
- प्रमाणवाट पुष्टि नभएको विगो कायम गरिएको ।

५.९.१० मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाइएको छ वा छैन ?

मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाणको विद्यमानतामा कसूर पुष्टि हुने अवस्था हुनुपर्दछ । तर धेरै मुद्दामा हल्का र सामान्य प्रमाणको भरमा अभियोगपत्र पेश गर्दा मुद्दा असफल हुने गरेको पाइन्छ । अध्ययन गरिएका १२२ मुद्दामध्ये ८२ वटा अर्थात् ६७% मुद्दामा पर्याप्त प्रमाण भएर मुद्दा चलाएको देखिएको छ भने ४० वटा अर्थात् ३३% मुद्दामा पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाएको पाइयो ।

५.९.११ मुद्दा चलाउन पर्याप्त मात्रामा प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाइएको छ भने के कस्तो आधारमा चलाइएको छ ?

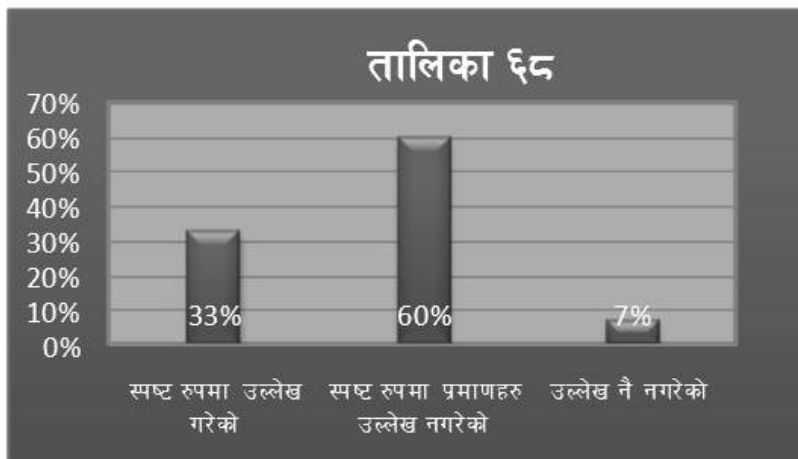
प्रमाणको पर्याप्तता नभए पनि देहाय बमोजिम मुद्दा चलाएको देखिन्छ :

- यकिन नगरिएको प्रमाणका आधारमा मुद्दा चलाइएको ।
- तमसुक नै सही हो वा होइन भनी यकिन नगरिएको आधारमा मुद्दा चलाइएको ।
- शंका व्यक्त गरेको जाहेरी सूचनाका आधारमा र शंकाजन्य व्यहोराका आधारमा ।
- जाहेरीको आधारमा ।

- खरिद विक्रीको कसूर स्थापित गर्ने प्रमाणको अभावमा मुद्दा चलाएको ।
- गाई कर्तव्यबाट मरेको वा गोठ ढली मरेको भन्ने प्रष्ट जवाफ प्रमाणबाट नदेखिएकोमा यकिन नगरिएको ।
- बुझिएका व्यक्तिका भनाई तथा जाहेरीका आधारमा यकिन नगरिएको आधारमा मुद्दा चलाइएको ।

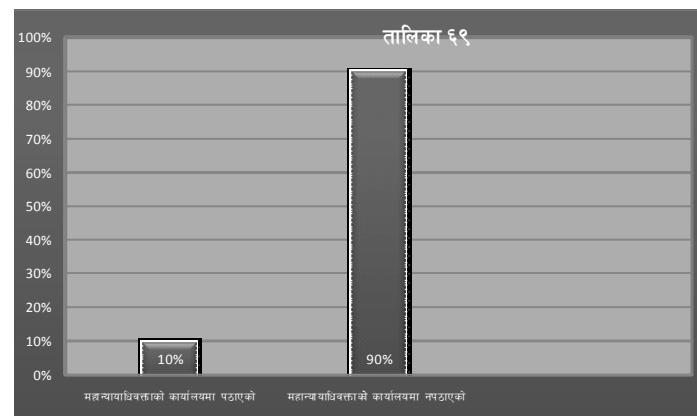
५.९.१२ अभियोगपत्रका साक्षी प्रमाण महलमा स्पष्ट रूपमा प्रमाणहरु उल्लेख छन् वा छैनन् ?

अभियोगपत्रमा दावी लिँदा अभियोगपत्रको साक्षी प्रमाण महलमा को को साक्षी प्रमाण हुन् र कस कसलाई बुझ्नु पर्ने हो स्पष्ट लेखेपछि अदालतले सोही महल हेरेर बुझ्ने गर्छ र यसबाट महत्वपूर्ण साक्षी प्रमाण छुट्न नगर्ने मुद्दा बलियो हुन जान्छ भने यस्तो नभएमा गोलमटोल भई महत्वपूर्ण साक्षी प्रमाण बुझ्न छुट्नाले मुद्दा असफल हुन्छ । अध्ययन गरिएका १२१ मुद्दामध्ये ४० वटा अर्थात ३३% मुद्दामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको, ७३ वटा अर्थात ६०% मुद्दामा स्पष्ट रूपमा प्रमाणहरु उल्लेख नगरेको र ८ वटा अर्थात ७% मुद्दामा उल्लेख नै नगरेको पाइयो ।

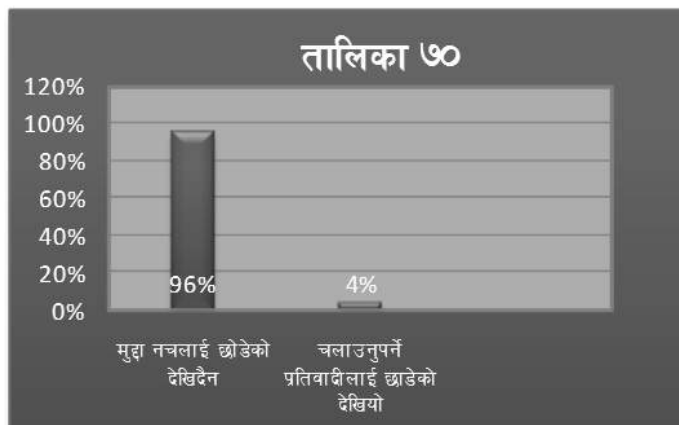
५.९.१३ आंशिक मुद्दा चलाएकोमा त्यस्तो जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने गरेको छ वा छैन ?

सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीको नियम ३३(२) बमोजिम आंशिक रूपमा मुद्दा चलाउने निर्णय गरेकोमा त्यसको जानकारी तुरुन्त पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउनु पर्छ । अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये १० वटा मुद्दामा आंशिक निर्णय भएको । यसमध्ये १ वटा अर्थात १०% मुद्दामा मात्रै सोको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाएको र ९ वटा अर्थात ९०% मुद्दामा नपठाएको देखियो ।

५.१०.१४ मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रतिवादीलाई नचलाई छाडेको छ वा छैन ?

अनुसन्धानबाट संकलित सबुद प्रमाणबाट मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिएका अभियुक्तलाई मुद्दा नचलाई छाड्नु हुँदैन । अध्ययन गरिएका सम्बद्ध ५१ वटा मुद्दामध्ये ४९ वटा अर्थात ९६% मुद्दामा मुद्दा चलाउनु पर्ने देखिएका अभियुक्तलाई मुद्दा नचलाई छोडेको देखिँदैन भने २ वटा अर्थात ४% मुद्दामा मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रतिवादीलाई छोडेको देखियो ।

५.९.१५ मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रतिवादीलाई नचलाई छाडेको छ भने चलाउनु पर्ने के कस्तो आधार रहेकोमा के आधारमा छाडेको छ ?

क्यासिनो संचालकको नाम, वतन, थर यकिन गर्न सकिनेमा यकिन नै नगरी मुद्दा नचलाइएको ।

५.९.१६ अभियोगपत्र सम्बन्धमा अन्य कुनै त्रुटिहरु वा सान्दर्भिक कुराहरु के के छन् ?

अभियोगपत्र सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका त्रुटिहरु रहेको पाइन्छ :

- पीडित र मृतकका परिवारले के कति रकम क्षतिपूर्ति वापत प्राप्त गर्ने हो र प्राप्त गर्ने कानूनी आधार प्रष्ट नभएको ।
- प्रमाणको अभावमा अभियोग दायर ।
- जाहेरीलाई मात्र आधार बनाई अभियोग दायर ।
- भौतिक प्रमाणको औचित्य/सत्यता, अभियुक्तको यकिन कुनै कुराको अध्ययन विश्लेषण नगरी सोभै प्रहरीको रायलाई अभियोग दावी लिइ पेश भएको ।
- व्यक्तिपिच्छे कसूरको प्रकृतिको वस्तुपरक विश्लेषण नभएको ।
- अभियोगपत्र दायर गर्ने सरकारी वकीलको नाम नरहेको ।

- बरामद सामानको मुद्दा र प्रतिवादीबीच रहेको सम्बन्ध उल्लेख नभएको
- अभियुक्त पक्राउ गर्न, खानतलासी लिन आवश्यक निर्देशन नै नगरी सोभै अभियोग दावी लिई पेश भएको ।
- अनुसन्धान पूर्ण नगरी खरिद विक्रीको कसूर स्थापित गर्ने प्रमाणको अभावमा अभियोग दायर गर्ने निर्णय भएको ।
- प्रतिवादीको प्रष्ट वतन नखुलाएको ।
- कानूनको व्याख्या र विश्लेषण नभएको ।
- अभियुक्तहरुले मृतकलाई मार्नु पर्ने समेतको कारण, रिसईवी केही आधार नभएकोमा त्यसतर्फ विश्लेषण नै नगरी मुद्दा दायर ।
- प्रतिवादीलाई मार्न नपाई छाड्नुपर्ने कारण नखुलाइकन ज्यान मार्ने उद्योगको कसूरमा विना प्रमाण अभियोग दावी ।
- ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दाको आवश्यक तत्व र सबुद प्रमाणको विश्लेषण नभएको ।
- भौतिक प्रमाण संकलन गर्न निर्देशन नगरी प्राप्त रायका आधारमा मुद्दा दायर ।
- प्रत्येक व्यक्तिको कसूर तथा प्रमाणको प्रष्ट उल्लेख नभएको ।
- अनुसन्धान पूर्ण नगरी कसूर स्थापित गर्ने प्रमाणको अभावमा अभियोग दायर गर्ने निर्णय भएको ।
- अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको विश्लेषण पर्याप्त रुपमा नभएको ।
- कसूर र सजाय मागदावी वस्तुनिष्ठ वा यथोचित रुपमा नभएको ।
- प्रमाणको संकलन भए नभएको नहेरी कुनै विश्लेषण नगरी सोभै अभियोग दायर ।

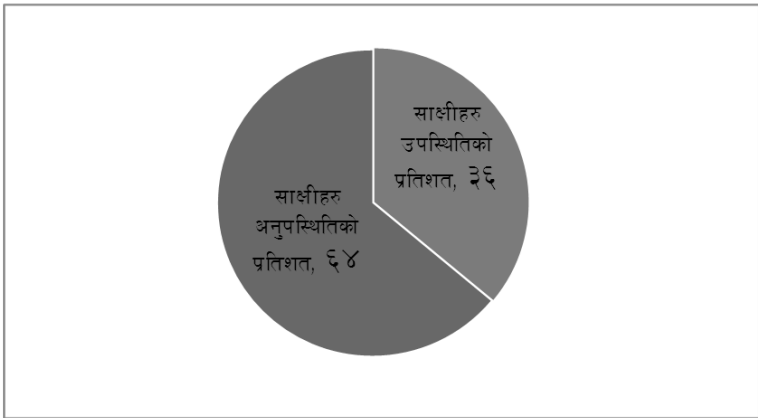
५.१० सुनुवाई प्रकृया

यस अन्तर्गत अभियोगपत्र प्रस्तुति पश्चात जिल्ला अदालतको फैसलासम्मको प्रकृया पर्दछ । यस अन्तर्गत साक्षीको वकपत्र, सोधपुछ,

जिरह, पीडितको विपरित बकपत्र, भनाईहरुको एकापसी सम्बन्ध, परिक्षण प्रतिवेदन लगायतका कुराहरुलाई समेटिएको छ ।

५.१०.१ साक्षीहरु अदालतमा कति प्रतिशत उपस्थित भएका छन् ?

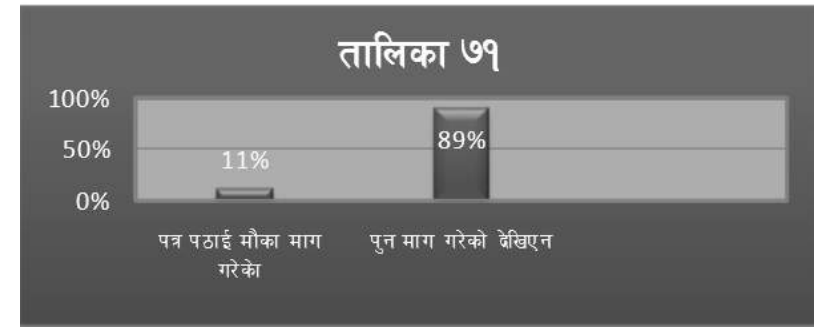
अदालतमा साक्षीहरु उपस्थित भई अनुसन्धानका क्रममा भएको कागज व्यहोराको पुष्टि हुने गरी बकपत्र गरेमा मात्र त्यसले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ बमोजिम प्रमाण ग्राह्य हुने हुँदा साक्षीको अदालतमा उपस्थितिको ज्यादै महत्व हुन्छ । यस सन्दर्भमा साक्षीको उपस्थितिको अवस्था कस्तो छ भनी अध्ययन गरिएकोमा अध्ययन गरिएका मुद्दाहरु १२१ मध्ये जम्मा ३६ प्रतिशत साक्षीहरु मात्र उपस्थित भएको र ६४ प्रतिशत साक्षीहरु उपस्थित नहुने गरेको पाइएको छ ।

५.१०.२ साक्षीहरु बकपत्रका लागि उपस्थित हुन नसकेकोमा पुनः मौका माग गर्ने गरिएको छ छैन ?

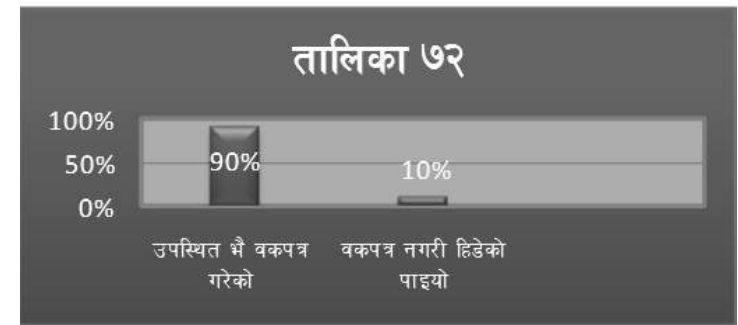
प्रमाण ऐनको दफा १८ र २५ बमोजिम वादीले प्रमाणको भार वहन गर्ने र अदालत वाहिर व्यक्त गरेको (अनुसन्धानमा) कुरा सो व्यक्त गर्ने व्यक्तिले अदालतमा गई बकेमा मात्र प्रमाणमा लिइन्छ । सरकारवादी हुने मुद्दामा एकपटक साक्षीलाई बकपत्र गर्न भिकाएकोमा नआएको अवस्थामा साक्षी आउन नसकेको कारण देखाई पुनः बुझिपाउन मौका माग गर्ने गर्नुपर्दछ र मौकाको भनाईलाई बकपत्र गराई पुष्टि गराउन प्रयत्नशील

रहनुपर्छ । अध्ययन गरिएका १३३ मुद्दामध्ये १४ वटामा अर्थात ११% मुद्दामा पत्र पठाई मौका माग गरेको र ११९ वटा अर्थात ८९% मुद्दामा पुन माग गरेको देखिएन ।

५.१०.३ साक्षीहरु अदालतमा उपस्थित भै बकपत्र नगरी हिडेको छ वा छैन ?

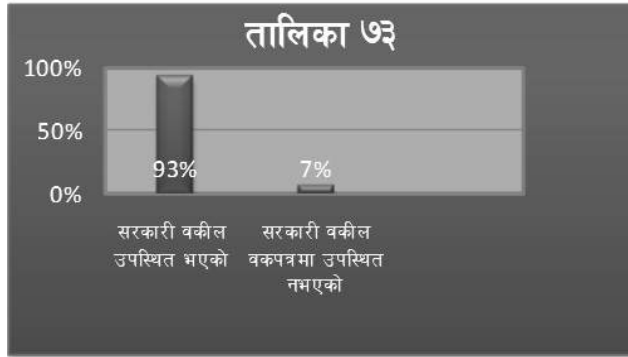
साक्षीले अदालतमा उपस्थित भै बकपत्र गरेमा मात्र प्रमाण ग्राह्य हुन्छ । अदालतमा उपस्थित भएको तर बकपत्र नगरेमा प्रमाण ग्राह्य हुँदैन । अध्ययन गरिएका ११७ वटा मुद्दा मध्ये १०५ वटा अर्थात ९०% मुद्दामा उपस्थित भै बकपत्र गरेको तर १२ वटा अर्थात १०% मुद्दामा बकपत्र नगरी हिडेको पाइयो ।

५.१०.४ बकपत्र गराउँदा सरकारी वकील उपस्थित भएको छ वा छैन ?

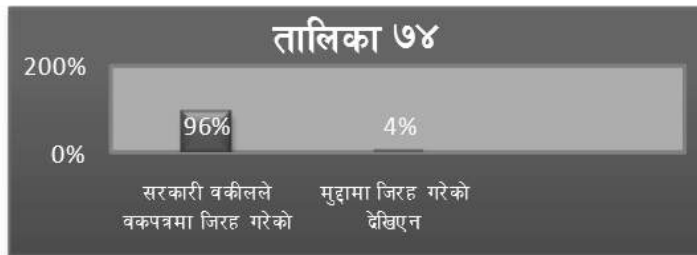
बयान बकपत्र गराउने काम सरकारी वकील आफैले गराउनुपर्ने कानूनी व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३० मा रहेको छ । तर

कतिपय अवस्थामा सरकारी वकील नगई सहायक स्तरका कर्मचारी पठाउने गरेको गुनासो सुनिन्छ। अध्ययन गरिएका ९७ वटा मुद्दामध्ये ९२ वटा अर्थात ९३% मुद्दामा सरकारी वकील उपस्थित भएको पाइएको छ भने ७ वटा अर्थात ७% मुद्दामा सरकारी वकील वकपत्रमा उपस्थित नभएको पाइयो।

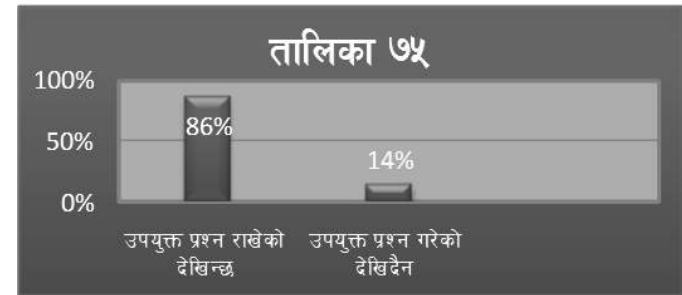
५.१०.५ सरकारी वकीलले प्रतिवादीको वकपत्रमा जिरह गरेको छ वा छैन ?

प्रमाण ऐनको दफा ५० मा साक्षीको सोधपुछ र जिरह गर्ने व्यवस्था र प्रमाण पेश गर्ने काम सरकारी वकीलले गर्नुपर्ने कुरा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३० मा तोकिएको छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये ९६ वटामा साक्षी उपस्थित भएको, त्यसमध्ये ९२ वटा अर्थात ९६% मुद्दामा सरकारी वकीलले वकपत्रमा जिरह गरेको देखिन्छ भने ४ वटा अर्थात ४% मुद्दामा जिरह गरेको देखिएन।

५.१०.६ सरकारी वकीलले सोधपुछ र जिरह गर्दा उपयुक्त प्रश्न राखेको छ वा छैन ?

सोधपुछ र जिरह उपयुक्त सीप र कौशलद्वारा गराइन्छ। सरकारी वकीलले सोधपुछ र जिरह गर्दा उपयुक्त प्रश्न राखेर गर्नुपर्छ र महत्वपूर्ण तथ्यहरु स्थापित भै मुद्दा सफल हुन्छ। अध्ययन गरिएका ९५ वटा मुद्दामध्ये ८२ वटा अर्थात ८६% मुद्दामा उपयुक्त प्रश्न राखेको देखिन्छ भने १३ वटा अर्थात १४% मुद्दामा उपयुक्त प्रश्न गरेको देखिँदैन।

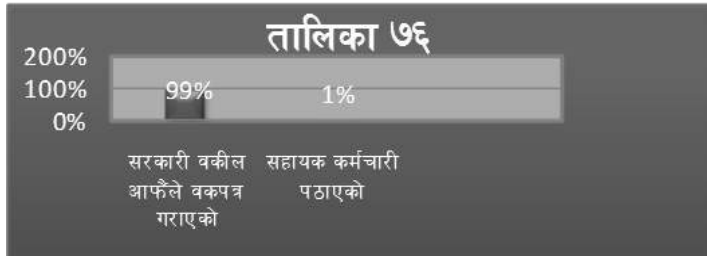
५.१०.७ सरकारी वकीलले सोधपुछ र जिरह गर्दा उपयुक्त प्रश्न राखेको छैन भने के कस्तो स्थिति देखिन्छ ?

- घटनाका कारण र आधारको सन्दर्भमा सवाल जवाफ नगरिएको।
- जाहेरवालाले उल्लेख गरेका तथ्य प्रष्टसँग नराखेको।

५.१०.८ बकपत्र गराउँदा सरकारी वकील आफै नगई सहायक कर्मचारीलाई पठाएको छ वा छैन ?

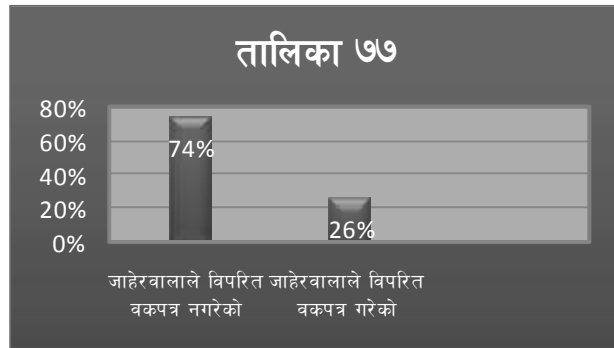
बकपत्र गराउने काम सरकारी वकीलको हो सहायक कर्मचारीको होइन। यदि सहायक कर्मचारीलाई बकपत्र गराउन लगाएको रहेछ भने कानूनसम्मत मानिँदैन। अध्ययन गरिएका ९८ वटामध्ये ९७ वटा अर्थात ९९% मुद्दामा सरकारी वकील आफैले बकपत्र गराएको बकपत्रको कागजवाट देखिन्छ तर १ वटामा अर्थात १% मुद्दामा सहायक कर्मचारी पठाएको पाइयो।

५.१०.९ जाहेरवालाले विपरित कागज गरेको छ वा छैन ?

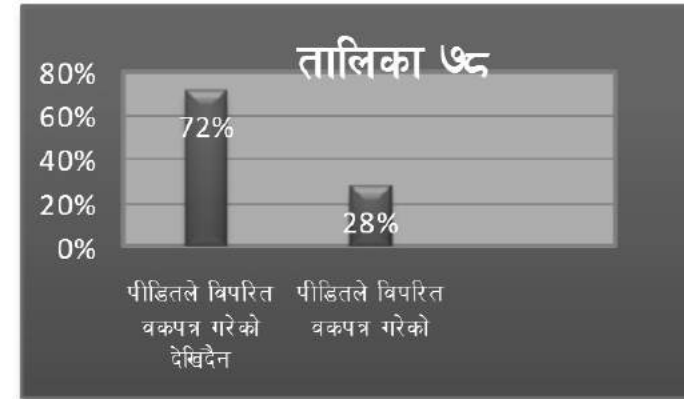
जाहेरवालाले वकपत्र गरी जाहेरी व्यहोरा पुष्टि गरेमा मुद्दा सफल हुन सक्छ भने विपरित वकपत्र गरेमा मुद्दा असफल पनि हुन्छ र जाहेरवालालाई सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा २८ बमोजिम भुट्टा पोल उजुर गरे वापत सजाय हुन सक्छ। अध्ययन गरिएका ८८ वटा वकपत्र भएका मुद्दामध्ये ६५ वटा अर्थात ७४% मुद्दामा जाहेरवालाले विपरित वकपत्र नगरेको तर २३ वटा अर्थात २६% मुद्दामा जाहेरवालाले विपरित वकपत्र गरेको पाइयो।

५.१०.१० पीडितले विपरित वकपत्र गरेको छ वा छैन ?

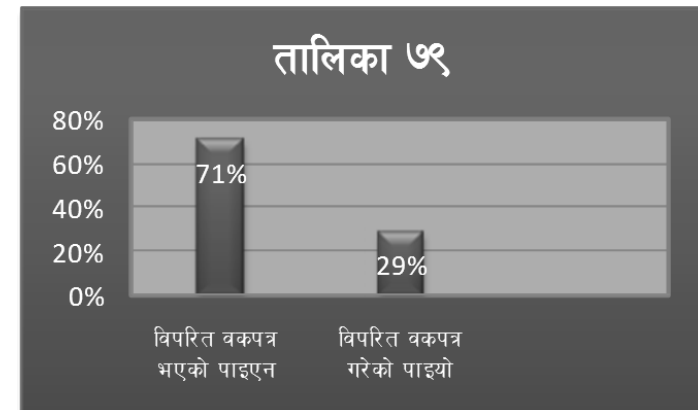
जाहेरवाला जस्तै पीडितले पनि उपस्थित भै सहि व्यहोरा लेखाएमा कसूर ठहर हुन सक्छ। तर उपस्थित भएर विपरित वकपत्र गरेमा मुद्दामा पनि असर पर्छ र निजलाई पनि सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा २८ बमोजिम भुट्टा पोल उजुरी गरी अदालतलाई ढाँटेकोमा सजाय हुनसक्छ।

अध्ययन गरिएका १२६ मध्ये पीडितको वकपत्र भएका ५४ वटा मुद्दामध्ये ३९ वटा अर्थात ७२% मुद्दामा पीडितले विपरित वकपत्र गरेको देखिँदैन भने १५ वटा अर्थात २८% मुद्दामा पीडितले विपरित वकपत्र गरेको पाइयो।

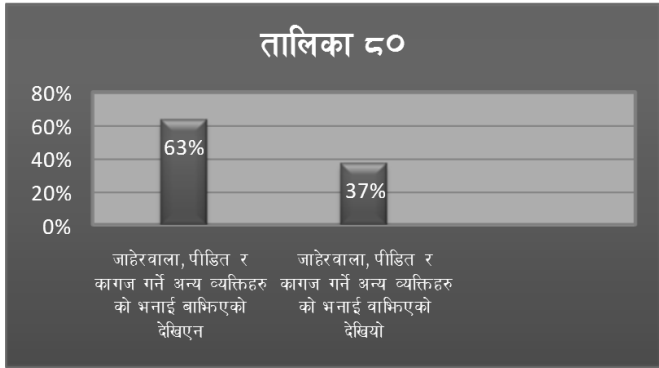
५.१०.११ मौकामा बुझिएको व्यक्ति, प्रतिवेदक, परिक्षणकर्ताले विपरित वकपत्र गरेको छ वा छैन ?

मौकामा बुझिएका व्यक्ति, प्रतिवेदक, परिक्षणकर्ता विशेषज्ञले विपरित वकपत्र गरेमा मुद्दा असफल हुन जान्छ। अध्ययन गरिएका उल्लिखित व्यक्तिको वकपत्र भएका ७३ वटा मुद्दामध्ये ५२ वटा अर्थात ७१% मुद्दामा विपरित वकपत्र भएको पाइएन भने २१ वटा अर्थात २९% मुद्दामा विपरित वकपत्र गरेको पाइयो।

५.१०.१२ जाहेरवाला, पीडित, र कागज गर्नेको मौकाको भनाई र वकपत्र बाभिएको छ वा छैन ?

उल्लिखित भनाई बाभिएमा संकलित प्रमाणहरु अविश्वसनीय भै प्रमाणमा ग्रहण योग्य नहुने र मुद्दा असफल हुन जान्छ। जाहेरवाला, पीडित र कागज गर्ने अन्य व्यक्तिहरु समेत भएको ८२ वटा मुद्दामध्ये ५२ वटा अर्थात ६३% मुद्दामा निजहरुको भनाई बाभिएको देखिएन भने ३० वटा अर्थात ३७% मुद्दामा निजहरुको भनाई बाभिएको देखियो।

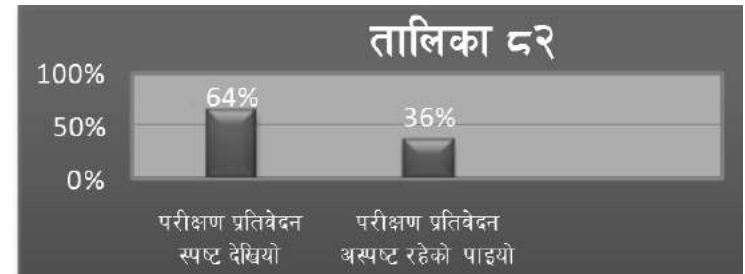
५.१०.१३ जाहेरवाला, पीडित र मौकामा कागज गर्नेको वकपत्र एकापसमा बाभिएको छ वा छैन ?

जाहेरवाला, पीडित र मौकामा कागज गर्नेको वकपत्र भएकोमा एकापसमा बाभिएकोमा पनि त्यस्तो वकपत्र अविश्वसनीय हुन सक्छ। अध्ययन गरिएका मध्ये वकपत्र भएका ७७ वटा मुद्दामा ४५ वटा अर्थात ५८% मुद्दामा एकापसी वकपत्र बाभिएको देखिएन भने ३२ वटा अर्थात ४२% मुद्दामा भने वकपत्र बाभिएको देखियो।

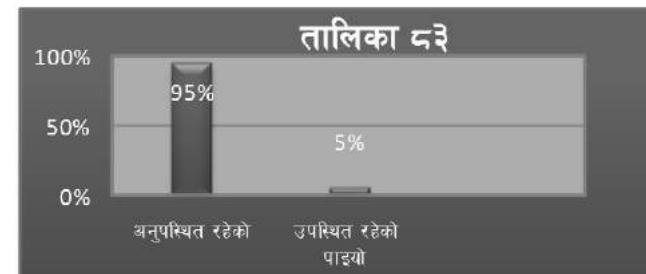
५.१०.१४ परिक्षण प्रतिवेदन स्पष्ट छ की छैन ?

भौतिक प्रमाण सर्वोत्कृष्ट प्रमाण हो। यसलाई प्रमाणित गर्न विशेषज्ञको परिक्षण प्रतिवेदन हुनुपर्दछ। परिक्षण प्रतिवेदन स्पष्ट र द्विविधारहित भएमा अकाट्य प्रमाण हुन्छ तर प्रतिवेदन अस्पष्ट र द्विविधायुक्त भएमा प्रमाण ग्राह्य हुँदैन। अदालतले अत्यन्तै सावधानीपूर्वक त्यसलाई प्रमाणमा ग्रहण गर्छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये ३६ वटामा विशेषज्ञको परिक्षण प्रतिवेदन रहेको, त्यसमा २३ वटा अर्थात ६४% स्पष्ट देखियो, १३ वटा अर्थात ३६% भने अस्पष्ट रहेको पाइयो।

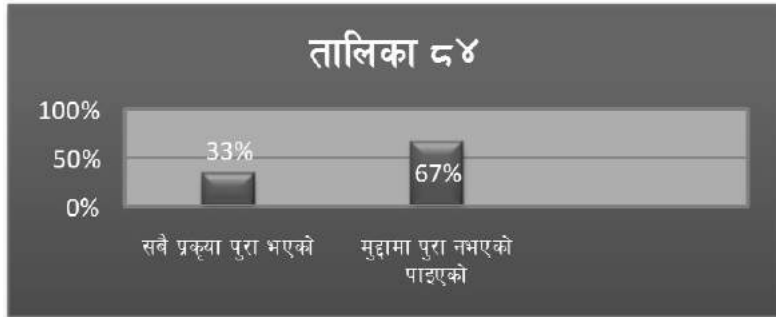
५.१०.१५ अ.वं. ११५ नं. बमोजिम साक्षी भिकाउदा साक्षीहरु उपस्थित भएको वा नभएको ?

अदालतले पहिलोपटक साक्षी भिकाउदा आउन नसकेको अवस्थामा सरकारी वकीलले पुन भिकाई बुझिपाउन निवेदन माग गर्न सक्ने, त्यसपछि पनि नआएमा सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा नबुझी नहुने साक्षीका हकमा अदालतले अ.वं. ११५ नं. अनुसार आफै भिकाउन सक्छ। अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये अ.वं. ११५ नं को प्रकृया बमोजिम भिकाउदा ८० मुद्दामध्ये ४ वटा अर्थात ५% मुद्दामा साक्षी उपस्थित भएको तर ७६ वटा अर्थात ९५% मुद्दामा अनुपस्थित रहेको पाइयो।

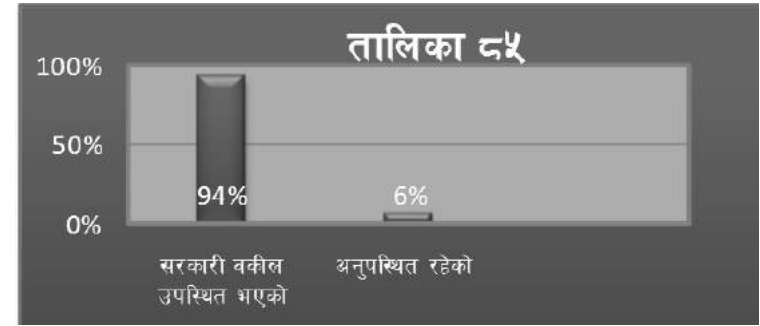
५.१०.१६ अ.वं.११५ नं. बमोजिम भिकाउँदा सो नं. का सबै प्रकृया पूरा भएको छ वा छैन ?

अ.वं. ११५ नं. बमोजिम अदालतले भिकाउदा पनि नआउने साक्षीलाई रु.५०- जरिवाना गरी बुझ्नुपर्ने, नआएमा पुन ७ दिनको म्याद पठाउने, नआएमा पक्रन पठाई ल्याउने, फेला नपरेमा पुन ७ दिनको म्याद पठाउने, नआएमा पुन पक्रन पठाई ल्याई १५ दिन देखि ४५ दिनसम्म कैद गर्नुपर्ने सम्मको प्रकृया रहेको छ। अ.वं. ११५ नं. प्रयोग गरिएको धेरै मुद्दामा यी सबै प्रकृया पूरा गरेको देखिँदैन भन्ने आलोचना गरिएको पाइन्छ। अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ३३% मुद्दामा सबै प्रकृया पूरा भएको तर ६७% मुद्दामा पूरा नभएको पाइएको छ।

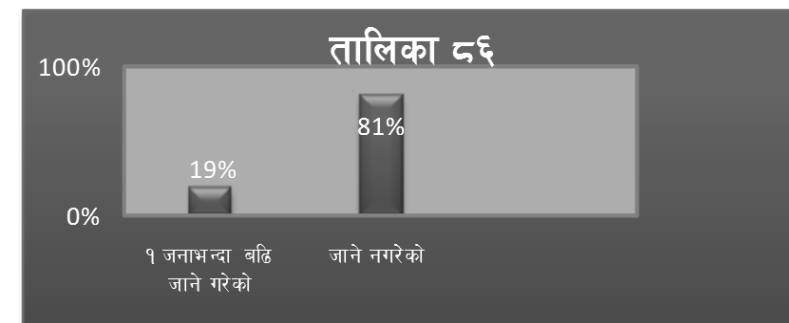
५.१०.१७ सरकारी वकीलले बहश गरेको छ वा छैन ?

सरकारी वकीलले अदालतमा उपस्थित भै मुद्दामा बहश पैरवी गर्नुपर्ने कुरा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनको दफा ३३ मा उल्लेख छ। अध्ययन गरिएका ११९ मुद्दामध्ये ११२ वटा अर्थात् ९४% मुद्दामा बहश पैरवीमा सरकारी वकील उपस्थित भएको तर ७ वटा अर्थात् ६% मुद्दामा भने अनुपस्थित रहेको पाइयो।

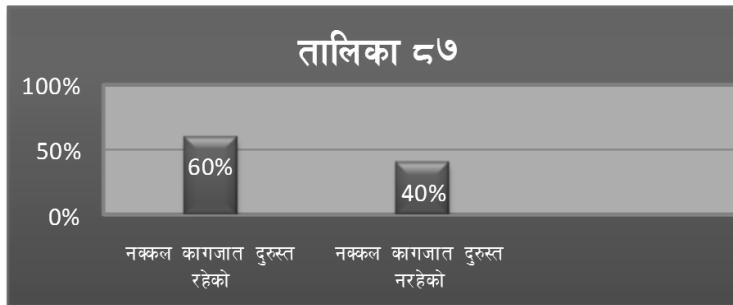
५.१०.१८ मुद्दाको गम्भीरता हेर्दा १ भन्दा बढी सरकारी वकील रहेको स्थानमा १ भन्दा बढी सरकारी वकील बहशमा जाने गरेको छ वा छैन ?

बहस पैरवीको कार्य अत्यन्तै व्यावसायिक कार्य हो। मुद्दामा रहेको विवादको विषयको गम्भीरता अनुसार त्यो क्षेत्रमा विज्ञता हासिल गरेका सरकारी वकीलको समूहले बहस गरेमा सफलता प्राप्त हुन्छ। गम्भीर मुद्दामा विपक्ष तर्फबाट समूह (Panel) बनाएर कम्तिमा ५ जना कानून व्यवसायी जाने गरेको पाइन्छ (कुनै मुद्दामा कयौं गुणा बढी पनि देखिएको छ) भने सरकारका तर्फबाट १ जनाले मात्र प्रतिनिधित्व गर्दा सरकार निरीह र कसूरदार शक्तिशाली जस्तो देखिन्छ। १ भन्दा बढी सरकारी वकील रहेको स्थानमा १ भन्दा बढी सरकारी वकील मुद्दामा बहसमा जाने गरेको छ वा छैन भनी अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १९% मुद्दामा १ जनाभन्दा बढि जाने गरेको तर ८१% मुद्दामा जाने नगरेको देखिएको छ। यो सरकारी वकीलको प्रभावकारितामाथिको ठूलो चुनौति हो।

५.१०.१९ नक्कल कागजातहरु दुरुस्त छन् वा छैनन् ?

सरकारी वकीलले प्रभावकारी बहस गर्न मिसिल कागजात चुस्त दुरुस्त रहेको हुनुपर्छ। अध्ययन गरिएका १२१ मुद्दामध्ये ७२ वटा अर्थात ६०% मुद्दामा नक्कल कागजात दुरुस्त रहेको तर ४९ वटा अर्थात ४०% मुद्दामा नक्कल कागजात दुरुस्त नरहेको पाइयो। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय समक्ष अन्तिम निकासाको लागि प्राप्त भएको यो नतिजा हेर्दा जिल्ला तह तथा पुनरावेदन तहमा ज्यादै बढी हुनसक्ने देखिन्छ। यो गम्भीर समस्याको रूपमा देखिन्छ।

५.११ जिल्ला अदालतको फैसला

मुद्दाको प्रारम्भिक निर्णय दिने निकाय जिल्ला अदालत हो (वा अन्य अवस्थामा शुरु मुद्दा हेर्ने अधिकारी)। यसले अधिकांश रूपमा तथ्यको विश्लेषणबाट निर्णय दिने गर्दछ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको आ.ब. ०६७।०६८ को वार्षिक प्रतिवेदनमा जिल्ला अदालत तहमा ६९% मुद्दा सफल भएको देखिन्छ। प्रतिवादी नखुलेका मुद्दामा सरकारी वकीलले मुद्दा नचलाउने गरी अन्तिम निर्णय गरेका र आंशिक रूपमा कसूर ठहर भएका मुद्दा समेत यसमा समावेश भएकाले वास्तविक ठहर संख्या हेर्ने हो भने ३० देखि ४०% भन्दा ननाघ्ने देखिन्छ। जिल्ला तहमा मुद्दा असफल हुने कारण सन्दर्भमा सफाइका आधारहरु, प्रमाण मूल्याङ्कन, कानूनको प्रयोग, प्रत्येक अभियुक्तको विश्लेषण जस्ता कुराहरुमा अध्ययन गर्दा निम्न नतिजा प्राप्त भएको छ :

५.११.१ प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु के के छन् ?

जिल्ला अदालतको फैसला

अभियोगपत्र दायर गरेपछि प्रमाण परिक्षण समेत गरी अदालतबाट आरोपित कसूर ठहर गर्ने वा नगर्ने फैसला गरिन्छ। यसैले अदालतबाट के कुन आधारमा प्रतिवादीलाई सफाइ दिइयो भन्ने कुराको चित्रण फैसलाबाट पाउन सकिन्छ। यसै कारणले अनुसन्धानका क्रममा विभिन्न तहका फैसलाहरुमा अभियोग दावी बमोजिम सजाय नभएका विभिन्न १२६ वटा मुद्दाहरुको फैसलाका आधारहरु अध्ययन र पुनरावलोकन गरिएको थियो। मुद्दामा अभियोग ठहर गर्ने वा नगर्ने कुरा प्रत्येक मुद्दामा रहेको प्रमाणका आधारमा तय हुने विषय भएपनि समग्र मुद्दाहरु अध्ययन गर्दा फैसलामा मूलत अधिकांशमा निम्न आधारहरुमा सफाइ दिने गरेको पाइयो।

- जाहेरवाला समेतका व्यक्तिहरु अदालतमा बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको।
- प्रतिवादी इन्कार रही बयान गरेको।
- जाहेरवाला, पीडित तथा साक्षीहरुले विपरित बकपत्र गरेका।
- अभियुक्तको साथवाट अपराधसँग सम्बन्धित दशी केही वरामद नभएको।
- वरामदी मुचुल्का लगायतका मुचुल्कामा कानूनको रित नपुगेको।
- वरामदी सामानहरु कानून बमोजिम सनाखत र परिक्षण नगराएको।
- अनुमान, आशंका र सम्भावनाका आधारमा कसूर ठहर गर्न नमिल्ने।
- वरामदी मुचुल्का र कागज गर्ने व्यक्तिले विपरित कागज गरेका।
- प्रमाण संकलनमा प्रहरी निष्क्रिय देखिएको।
- भौतिक र दशी प्रमाण संकलन नभएको।
- चश्मदिद गवाह नभएको।

- अभियोगमा यकिन विगो नभएकोमा अदालत आफैले यति विगो भनी कायम गर्न नमिले ।
- बुझिएका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसुरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको ।
- पीडित बकपत्र गर्न अदालतमा उपस्थित नभएको ।
- प्रमाण ऐनको दफा १८ र २५ को भूमिका वादी पक्षले निर्वाह गर्न नसकेको ।
- वैज्ञानिक परिक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा विपरित मौखिक भनाईका आधारमा दोषी ठहर गर्न नमिले ।
- शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउने ।
- वारदातको मिति, समयमा अन्यत्र रहेको पुष्टि भएको ।
- भौतिक तथा जाँच प्रतिवेदनबाट समेत पुष्टि नभएको ।
- घटनाको प्रकृति अनुसारको सजायको अभियोग दावी लिनुपर्नेमा बढी दावी लिएको ।
- पहिले भएका अपराधमा पछि बनेका कानूनका आधारमा अभियोजन गरिएको ।

समग्रमा उल्लिखित आधारहरू देखिए पनि मुद्दाको प्रकृति अनुसार अध्ययन गरिएको छ । फैसलाका आधारहरूको पुनरावलोकनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई मुद्दाको प्रकृति अनुसार देहाय बमोजिम प्रस्तुत र विश्लेषण गरिएको छ ।

(१) मुद्दा: सवारी ज्यान तथा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी मुद्दामा कसूर ठहर नभएको मुद्दामा लिइएका आधारहरू

सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐनको दफा १६१(२) बमोजिम दावी लिइए पनि अदालतबाट प्राय मुद्दाहरूमा ऐ दफा १६१(३) बमोजिमको

कसूर मात्र ठहर भएको पाइन्छ । यस किसिमको दावीभन्दा कम ठहर गर्दा घटनाको प्रकृतिबाट १६१ (२) को कसूर गरेको पुष्टि नभएकाले १६१ (३) को कसूर ठहर हुने तथा मृतकको असावधानीका कारण सवारी दुर्घटना भएको, प्रतिवादीले बदनियतपूर्वक सवारी चलाएको नदेखिएको तथा प्रतिवादीले कसूर अपराध गरेको प्रमाणबाट पुष्टि हुन नआएको भन्ने आधार लिएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त सवारी जिम्मा दिएको स्थितिमा जिम्मा लिनेको हकमा कसूर स्थापित हुन नसक्ने भनी फैसलामा आधार लिइएको पाइन्छ । यस तथ्यको आधारमा हेर्दा सो ऐनको १६१(२) र (३) को कसूरको दावी लिँदा कुन प्रकृतिको हो भन्ने घटनाको प्रकृति, तथ्य एवं प्रमाणको मूल्यांकन नहुने गरेको देखिन्छ । जिल्ला अदालतबाट लिइएका फैसला आधारहरूमा देहायका बुँदाहरू देखिन्छन् :

- घटनाको प्रकृतिबाट १६१ (२) को कसूर नभै ऐ १६१ (३) को कसूर भएको देखिने ।
- मोटरसाइकल वर्कसपमा जिम्मा दिएको स्थितिमा जिम्मा लिनेको हकमा कसूर स्थापित हुन नसक्ने ।
- प्रतिवादीको सवारी चलाइ बदनियतपूर्वक नदेखिएको ।
- प्रतिवादीले कसूर अभियोगदावी बमोजिम गरेको प्रमाणबाट नदेखिएको ।
- असावधानीपूर्वक सवारी चलाएको कारण दुर्घटना भएको र मृतकको मृत्यु भएको ।
- Principle of Res Judicata को आधारमा अभियोग दावी खारेज हुने ठहर भएको ।

२) **अपहरण तथा शरिर बन्धक मुद्दामा फैसला गर्दा लिइएका आधारहरू**
यस किसिमको मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा पहिलेको रिसर्वाईको कारण जाहेरी दिएको, जाहेरवाला समेतका कोही व्यक्ति अदालतमा बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको, प्रतिवादी कसूरमा इन्कार

रही बयान गरेको, जाहेरवालाले विपरित बकपत्र गरेको, पीडितले बकपत्र गर्दा प्रतिवादीले कुनै कसूर नगरेको र अपहरण नै नभएको भनी बकपत्र गरेको, प्रतिवादी र जाहेरवालाबीच एकै कार्यालयमा कार्यरत रहेकाले पुर्व विवादका कारण जाहेरी दिएको देखिएको, अभियुक्तको साथवाट दशी सम्बन्धी कुनै पनि सामग्री वरामद नभएको, वरामदी मुचुल्का र कागज गर्ने व्यक्तिले अपहरण भएको र दशी वरामद भएको होइन भनी कागज गरेका भन्ने समेतका आधारहरु लिइएको पाइन्छ। प्रस्तुत फैसला आधारहरुबाट रिस इवीका कारण जाहेरी दिने गरेको र सोही आधारमा मुद्दा चलाइने गरेका, जाहेरवाला, वरामदी मुचुल्का तथा बुझिएका मानिसहरु अदालतमा विपरित बकपत्र गर्ने गरेको कारण मुद्दा असफल हुने गरेको पाइयो। अपराधसँग सम्बन्धित दशी र भौतिक प्रमाण नहुने र मौखिक प्रमाण समेत विपरित बकपत्र गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा अभियोग ठहर नभएको अवस्था पाइयो। जिल्ला अदालतको फैसलामा लिइएको आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- प्रतिवादीको मोटरसाइकल जाहेरवालाले प्रयोग गरी विगारी दिएको विषयमा रु २०,०००/- प्रतिवादीले माग गरेको।
- जाहेरवाला समेतका कोही व्यक्ति अदालतमा बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको।
- प्रतिवादी इन्कार, जाहेरवालाले विपरित बकपत्र गरेको।
- पीडितले बकपत्र गर्दा प्रतिवादीले कुनै कसूर नगरेको र अपहरण नै नभएको भनी बकपत्र गरेको।
- प्रतिवादी र जाहेरवालाबीच एकै कार्यालयमा कार्यरत रहेकाले पुर्व विवादका कारण जाहेरी दिएको देखियो।
- अभियुक्तको साथवाट केही वरामद नभएको भन्ने वरामदी मुचुल्कावाट पुष्टि।
- वरामदी मुचुल्का र कागज गर्ने व्यक्तिले अपहरण र वरामद भएको होइन भनी कागज गरेका।

३) मुद्दा : वैदेशिक रोजगार ठगी

यस किसिमको मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा एक पटक मुद्दा चलिस्केकोमा सोही विषयमा पुनः सोही कलमको अर्को तमसुकका आधारमा अभियोग दायर गरिएकोमा एकै वारदात भएकाले Principle of Res Judicate को आधारमा मुद्दा खारेज गरिएको, एकै लगाउको अर्को मुद्दावाट २,४०,०००/- तमसुक बमोजिम रकम र ५०% हर्जाना समेत पाउने फैसला भएका कारण सफाइ दिएको, पहिले भएको वारदातमा वारदातभन्दा पछि बनेको कानूनका आधारमा अभियोग दावी भएकोमा सजाय नगरिएको, पहिलेको वारदातमा ऐन बमोजिम जरिवाना गरिएको तर पछि बनेको ऐनका आधारमा सजाय गर्न नमिल्ने ठहर भएको पाइन्छ। यी तथ्यहरुबाट एकपटक सजाय भइसकेको विषयमा वा कसूरमा पुनः मुद्दा चलाउने तथा वारदातका अवस्था कायम रहेको ऐनको कसूरमा सजाय माग नगरी पछि बनेको ऐन अनुसार सजाय माग गर्ने जस्ता अभियोगदावी सम्बन्धी त्रुटीका कारण पनि मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको देखिन्छ। यस्ता मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- सोही विषयमा पुनः सोही कलमको अर्को तमसुक पनि छ भनी पेश गरेको यो अभियोग एकै वारदात भएकाले Principle of Res Judicate को आधारमा प्रस्तुत मुद्दा खारेज हुने ठहर भएको।
- यसै लगाउको अर्को मुद्दावाट २,४०,०००/- तमसुक बमोजिम रकम र ५०% हर्जाना समेत पाउने फैसला भएको।
- वारदात २०६० सालको भएकोमा अभियोग दावी २०६४ को ऐन प्रयोग गरी दावी लिएको।
- वैदेशिक रोजगार ऐन २०४२ बमोजिम जरिवाना भएको तर २०६४ को ऐन बमोजिम कैद जरिवाना गर्न नमिल्ने फैसला भएको।

(४) बहुविवाह

यस किसिमका मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा जाहेरवाली र प्रतिवादीबीच सम्बन्धविच्छेद र मिलापत्र कागज पेश भएको, जाहेरवाली अदालतमा उपस्थित नभएको, बहुविवाह मुद्दाले समाजलाई असर गर्ने नभई व्यक्तिलाई असर गर्ने, हाल जेठी श्रीमतिसँग सम्बन्ध विच्छेद भएकाले कान्छी श्रीमति मात्र घरमा रहेको, जाहेरवालाले जाहेरी व्यहोराको विपरित प्रतिवादीलाई सफाइ दिई बकपत्र गरेको, स्वतन्त्र प्रमाणको अभाव रहेको, जाहेरवालीलाई अभियुक्तले विवाह नगरेको भएपनि आवेशमा आई जाहेरी दिएको, अभियुक्त कसुरमा इन्कार रहेको भन्ने आधारमा सफाइ दिने गरेको देखिन्छ। यी आधारहरुबाट बहुविवाह मुद्दामा अदालतले जाहेरवालाको भनाइलाई बढी प्राथमिकता दिने गरेको र मुद्दा नै जाहेरवालाको हितसँग सरोकार राख्ने भएकाले निजको कथनलाई नै आधार लिने गरेको देखिन्छ। यसका साथै वारदातका अवस्थामा घरमा जेठी श्रीमति भएपनि फैसला हुँदाका अवस्थामा सम्बन्ध विच्छेद भइसकेको भए बहुविवाहको कसूरबाट उन्मुक्ति दिने प्रवृत्तिको विकास भएको देखिन्छ। फलत यस्तो अवस्थामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाइरहने र अदालतबाट सफाइ पाइरहने अवस्था देखिन्छ। बहुविवाह मुद्दामा सफाइ दिँदा लिने गरेका आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- जाहेरवाली र प्रतिवादीबीच सम्बन्ध विच्छेद र मिलापत्र भएको कागज पेश भएको ।
- जाहेरवाली अदालतमा उपस्थित नभएको ।
- बहुविवाह मुद्दाले समाजलाई असर गर्ने नभई व्यक्तिलाई असर गर्ने ।
- हाल एउटी मात्र कान्छी श्रीमती घरमा भएकाले बहुविवाहको कसूर नठहर्ने ।

- जाहेरवालाले जाहेरी व्यहोराको विपरित प्रतिवादीलाई सफाइ दिने गरी बकपत्र गरेको ।
- स्वतन्त्र प्रमाणको अभाव रहेको ।
- जाहेरवालीलाई अभियुक्तले विवाह नगरेको कारण आवेशमा आई जाहेरी दिएको ।
- अभियुक्त कसुरमा इन्कार रहेको ।

(५) चोरी मुद्दामा सफाइ दिँदा लिने गरेका आधारहरु

चोरी मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा अभियुक्त इन्कारी रही निजको साक्षीवाट समर्थन भएको, रुपैया चोरीको बिगोको अंक धेरै दावी भएपनि बरामद विगो मात्र ठहर हुने, जाहेरवालाले अदालतमा चोरी भएको होइन भनी निवेदन दिई निवेदन सनाखत गरेको, मिसिल संलग्न तथ्यवाट प्रतिवादीले चोरीको उद्योगसम्म गरेको देखिएको, चोरी गरेको भन्ने आरोप पुष्टि, कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव रहेको, प्रमाण संकलन र परिक्षणमा अदालत र प्रहरी निष्क्रिय देखिएको, इन्कार भई वयान दिएको, शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नै व्यहोरा लेखाएको, बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसुरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको, पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको, कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको प्रमाणवाट नदेखेको, प्रतिवादीले चोरी गरेको भए कहाँ राखेको तथ्य पनि खुल्न नसकेको भन्ने आधारमा सफाइ दिएको देखिन्छ। चोरी मुद्दामा कसूर ठहर गर्ने सम्बन्धमा बरामद सामग्रीलाई अदालतले आधार मान्ने गरेको देखिएको छ। तर बरामद र अन्य प्रमाण नभए पनि जाहेरवालाको जाहेरी दरखास्तमा उल्लेख भएको अंकलाई आधार मानी अभियोग लगाउने गरेको कारण अभियोग दावीभन्दा कम विगो ठहर हुने गरेको पाइएको छ। अदालतबाट चोरी मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- अभियुक्त इन्कारी रही साक्षीवाट सर्मथन भएको ।
- रु २०८००१- को विगो दावी भएकोमा रुपैया बरामद भएको विगो मात्र ठहर, नपुग विगोका हकमा प्रमाणवाट चोरी भएको पुष्टि नभएको ।
- जाहेरवालाले अदालतमा चोरी भएको होइन भनी निवेदन दिई निवेदन सनाखत गरेको ।
- मिसिल संलग्न तथ्यवाट प्रतिवादीले चोरीको उद्योगसम्म गरेको ।
- चोरी गरेको भन्ने आरोप पुष्टि, कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव रहेको ।
- प्रमाण संकलनमा प्रहरी निष्क्रिय देखिएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसुरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको ।
- पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएका ।
- प्रमाणवाट कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको नदेखेको ।
- प्रतिवादीले चोरी गरेको भए चोरीको सामान कहाँ राखेको तथ्य पनि खुल्न नसकेको ।

(६) डाँका मुद्दा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु

डाँका मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा कसूरसँग सम्बन्धित कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव रहेको, डाँकाको दशी वरामद नभएको, डाँकाको वारदात ठहर भएको तर वरामद भएको मूल्य वरावर विगो कायम गरि बाँकी विगो दावी नपुग्ने ठहर भएको, १ जना प्रतिवादी कायम गरी डाँका मुद्दा दायर गरेकोमा डाँकाको कसूर ठहर नगरिएको, प्रमाण ऐनको दफा १८ र २५ को भूमिका वादी पक्षले पूरा गर्न नसकेको, प्रमाण संकलन र परिक्षणमा अदालत

र प्रहरी निष्क्रिय देखिएको, प्रतिवादी कसूरमा इन्कार भई वयान दिएको र साक्षीद्वारा निर्दोषिता पुष्टि भएको, बकपत्र गरेका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको, बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको र पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको जस्ता आधारहरु लिइएको देखिन्छ ।

अदालतवाट लिइएकाउपरोक्त आधारहरु हेर्दा डाँकाको कसूर ठहर हुनका लागि अदालतले डाँका भएको धनमाल वरामद भए नभएको कुरालाई बढी आधार लिएको देखिन्छ । यसका साथै डाँकाको विगो अभियोग दावीमा जतिसुकै लिएपनि अदालतमा पनि कसूरदार आफैँ पूरै धनमाल डाँका गरेमा सावित भएको अवस्थामा बाहेक वरामद भएको विगो मात्र कायम गर्ने प्रचलन रहेको देखिएको छ । यसका साथै डाँका मुद्दामा जाहेरवाला र वादी पक्षका साक्षीहरु अदालतमा बकपत्रका लागि उपस्थित नभएकोले प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८ बमोजिम प्रमाण ग्राह्य नभै अभियोग ठहर नभएको वा कम ठहर भएको देखिन्छ । वादी पक्षका साक्षीहरुले शंका र विश्वास व्यक्त गर्ने गरेको तर अदालतवाट यस्तो प्रमाणलाई प्रमाणमा लिन इन्कार गर्ने गरेको फैसलाहरुको अध्ययनवाट देखिन आएको छ । अदालतवाट डाँका मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् :

- कसूरसँग सम्बन्धित, कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव ।
- दशी वरामद नभएको, डाँकाको वारदात ठहर भएको तर विगो कम ठहर गर्दा कुनै आधार उल्लेख नगरी केवल वरामद भएको मुचुल्काको मूल्य वरावर कायम गरिएको ।
- डाँका भएको भन्ने धनमाल वरामद नभएको ।
- १ जना प्रतिवादी कायम गरी डाँका मुद्दा दायर ।
- प्रमाण ऐन को दफा १८ र २५ को भूमिका वादी पक्षले पूरा गर्न नसकेको ।

- प्रमाण संकलनमा प्रहरी निष्क्रिय देखिएको ।
- प्रतिवादी कसूरमा इन्कार भई वयान दिएको ।
- साक्षीद्वारा निर्दोषिता पुष्टि भैरहेको ।
- बकपत्र गरेका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको ।
- वुभिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको ।
- पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको ।

(७) गोवध मुद्दामा सफाई दिँदा लिइएका आधारहरू

प्रतिवादीलाई सफाई दिँदा प्रतिवादी कसूरमा इन्कार रहेको, मरेको गाई काटेको भनी उल्लेख गरेको, मौकामा गाई काटेको भन्ने कागज गर्नेहरूले नै गाई मरेको भनी बकपत्र गरेको, कसूर गर्दा देख्ने प्रत्यक्षदर्शी कोही नभएको र गाई कर्तव्यवाट मारिएको भन्ने प्रमाणको अभाव रहेको भन्ने आधारहरू लिइएको देखिन्छ । वस्तुतः प्रत्यक्षदर्शी प्रमाणको अभाव रहेको तथा अनुसन्धानमा कागज गर्नेले नै मरेको गाई काटेको भनी कागज गरेको अवस्थामा नै मुद्दा चलाइएको र प्रमाणको अभावमा सफाई दिएको देखिन्छ । सफाई दिँदा देहाय बमोजिमका आधारहरू लिएको पाइन्छ ।

- प्रतिवादी कसूरमा इन्कार रहेको, मरेको गाई काटेको भनी उल्लेख गरेको ।
- मौकामा गाई काटेको भन्ने कागज गर्नेहरूले नै गाई मरेको भनी बकपत्र गरेको ।
- कसूर गर्दा देख्ने प्रत्यक्षदर्शी कोही नभएको ।
- गाई कर्तव्यवाट मारिएको भन्ने प्रमाणको अभाव रहेको ।

(८) मानव वेचबिखन तथा ओसारपसार मुद्दामा सफाई दिँदाका आधारहरू

प्रतिवादीलाई सफाई दिँदा प्रतिवादी कसूरमा इन्कार रहेको, अदालतमा आई वयान गर्दा कसूरमा इन्कार रहेको, जाहेरवालीले

अदालतमा आई निज प्रतिवादीको संलग्नता छैन भन्ने व्यहोरा कागज गरिदिएको, प्रमाणले कसूर पुष्टि हुन नसकेको, वादीका साक्षीले विपरित बकपत्र गरेको, ठोस प्रमाणको अभाव रहेको जस्ता आधारहरू लिएको पाइन्छ । यस किसिमको मुद्दामा जाहेरवाला तथा अन्य साक्षीहरूले अदालतमा विपरित बकपत्र गरेको र कसूर पुष्टि हुने अन्य वस्तुनिष्ट प्रमाणको अभाव रहेका कारण सफाई दिएको देखिन्छ । साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानून र साक्षी संरक्षण नीतिको अभावको कारण जाहेरवाला, पीडित र साक्षीलाई दवाव र प्रभावमा पारी विपरित बकपत्र गर्न बाध्य पार्ने अवस्थाहरू देखिएका छन् । अध्ययन गरिएका केही मुद्दामा प्रमाणको सही विश्लेषण नभएको पनि पाइएको छ । यस्ता मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाई दिँदा लिएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ ।

- प्रतिवादी इन्कार रहेको ।
- जाहेरवालीले अदालतमा आई निजको संलग्नता छैन भन्ने व्यहोरा कागज गरिदिएको ।
- प्रमाणले पुष्टि गर्न नसकेको ।
- पीडित समेतका साक्षीले विपरित बकपत्र गरेको ।
- घटना समष्टिमा प्रमाणित नभएको ।
- ठोस प्रमाणको अभाव रहेको ।
- जाहेरवाला/पीडित र अन्य साक्षी उपस्थित नभएका ।
- स्वदेशभित्र एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा लगेको पुष्टि भएकोमा सो प्रमाणलाई नलिएको ।

(९) ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दामा सफाई दिँदा लिइएका आधारहरू

प्रतिवादीलाई सफाई दिँदा कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव, प्रमाण संकलनमा अनुसन्धान अधिकारी निष्क्रिय देखिएको, प्रतिवादी कसूरमा इन्कार भई वयान दिएको, पीडित स्वयंले आफुले आफुलाई चक्कुले चोट परेको भनी बकपत्र गरेको, घातक हतियारको प्रयोग

नभएको देखिएको, अपराधको पूर्णता हुने तैस्रो पक्षको हस्तक्षेप नदेखिएको, बकपत्र गरेका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको, वुभिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको, पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको, कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको प्रमाणवाट नदेखेको, कर्तव्य भएको भनी परिस्थितिजन्य प्रमाणवाट पनि पुष्टि नभएका जस्ता आधारहरु लिने गरेको पाइन्छ। ज्यान मार्ने उद्योगको कसूरमा प्रतिवादीले पीडितलाई मार्नुपर्ने सम्मको रिसइवी नदेखिएको, प्रहार भएको हतियार, त्यसबाट निस्केको परिणाम, वारदात सम्पन्न गर्न अवरोध पुगेको कारण वा तैस्रो पक्षको हस्तक्षेप जस्ता कुराहरुका आधारमा कसूर ठहर गर्ने वा नगर्ने भन्ने निर्णय भएको देखिन्छ। सामान्य कुटपीटका घटनाहरुलाई पनि ज्यान मार्ने उद्योगका लागि आवश्यक तत्वको अभावमा पनि सो मुद्दा चलाउने र प्रमाणहरुबाट पुष्टि गराउन नसकेको कारण अभियुक्तले सफाइ पाउने गरेको र कुटपीटमा मर्का पर्नेले सकार गरे परिणत गरिदिने गरी फैसलाहरु भएको पाइन्छ। ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा देहाय बमोजिमका आधारहरु ग्रहण गरेको पाइन्छ।

- कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव।
- प्रमाण संकलन र परिक्षणमा अदालत र प्रहरी निष्क्रिय देखिएको।
- प्रतिवादी कसूरमा इन्कार भई वयान दिएको।
- घातक हतियारको प्रयोग नभएको देखिएको।
- अपराधको पूर्णता हुने तैस्रो पक्षको हस्तक्षेप नदेखिएको।
- बकपत्र गरेका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको।
- वुभिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको।

- पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको।
- प्रमाणवाट कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको नदेखिएको।
- कर्तव्य भएको भनी परिस्थितिजन्य प्रमाणवाट पनि पुष्टि नभएको।
- प्रतिवादीले पीडितलाई मार्नुपर्ने सम्मको रिसइवी नदेखिएको।

(१०) कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु

कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा वारदातको मिति, समयमा अन्यत्र रहेको पुष्टि भएको, कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव रहेको, प्रतिवादीले कसूरमा इन्कारी वयान दिएको, बकपत्र गरेका व्यक्तिले निश्चयात्मक रुपमा व्यक्त नगरी शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको, चश्मदिद गवाह नभएको, वुभिएका व्यक्तिले किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको, कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको प्रमाणवाट नदेखिएको, कर्तव्य भएको भनी परिस्थितिजन्य प्रमाणवाट पनि पुष्टि नभएको, कसले अपराध गरेको भन्ने पुष्टी नभएको, शंकाको आधारमा पक्राउ गरेको, वादी पक्षका साक्षी बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको, वादीका साक्षी अदालतमा उपस्थित भएर पनि बकपत्र नगरेका जस्ता आधारमा सफाइ दिने गरेको देखियो। ज्यान मुद्दाका सम्बन्धमा अदालतका फैसलाहरु साक्षीहरुबाट पुष्टि भए नभएको र त्यसलाई लाश प्रकृति तथा पोस्टमार्टमसँग मेल खाए वा नखाएको भन्ने आधार पनि ग्रहण गर्ने गरेको पाइएको छ।

- वारदातको मिति, समयमा अन्यत्र रहेको पुष्टि भएको।
- कसूर ठहर हुने भरपर्दो प्रमाणको अभाव रहेको।
- प्रतिवादीले इन्कारी वयान दिएको।
- चश्मदिद गवाह नभएको।
- बकपत्र गरेका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको।
- वुभिएका व्यक्तिले किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको।
- कर्तव्य भएको भनी परिस्थितिजन्य प्रमाणवाट पनि पुष्टि नभएको।

- कसले गोली हानेको भन्ने पुष्टी नभएको ।
- अदालतमा उपस्थित भै बकपत्र नगरेको ।
- वादी पक्षका साक्षी बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको ।
- अपराधसँग सम्बन्धित भौतिक र दशी सामान वरामद हुन नसकेको ।

(११) जवर्जस्ती करणी मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरू

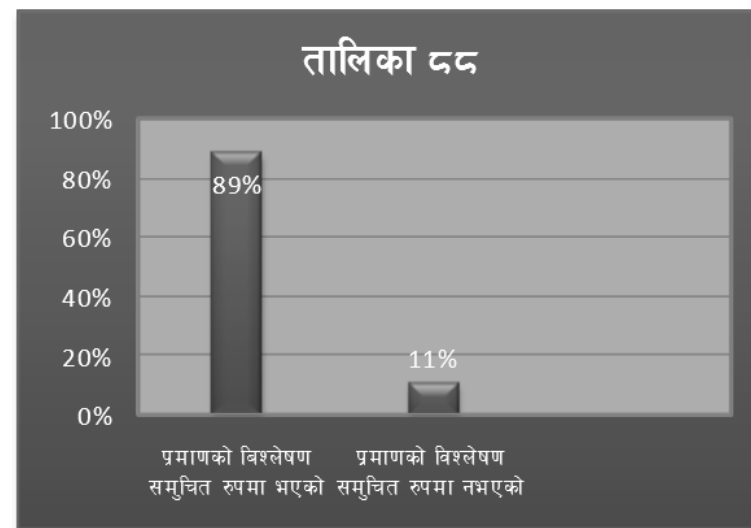
प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा जाहेरवाली लगायत मौकामा बुझिएका मानिसले अदालतमा बकपत्र गर्दा प्रतिवादीले जवर्जस्ती करणी नगरेको भनी लेखी दिएको, भौतिक प्रमाण तथा पीडितको अंग जाँच प्रतिवेदनबाट समेत पुष्टि नभएको, जाहेरवाली पीडितको किटानी जाहेरी खण्डित रहेको, ४ महिनादेखि सहवास हुँदैआएको, अभियुक्त इन्कारि रही निजका साक्षीबाट समर्थन भएको, प्रमाण संकलनमा अनुसन्धान अधिकारी निष्क्रिय देखिएको, बुझिएका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको देखिएको भन्ने जस्ता आधारमा सफाइ दिएको पाइन्छ । यसरी नै बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको, पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको, कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको प्रमाणबाट नदेखेको जस्ता सफाइका आधारहरू पनि ग्रहण गरेको देखिन्छ । पीडितको प्रतिकुल बकपत्र, पीडितको शारीरिक जाँच जस्ता प्रमाणहरूका आधारमा सफाइ दिने गरेको र बालिकाको हकमा अदालत कठोर रूपमा प्रस्तुत भएको र उमेर पुगेकाका हकमा निजको मन्जुरी नभएको प्रमाणलाई अदालतले मध्यनजर गरी फैसला गर्ने गरेको पाइयो । जवर्जस्ती करणी मुद्दामा अदालतबाट भएका फैसलाहरूमा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरू देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :

- जाहेरवाली लगायत मौकामा बुझिएका मानिसले अदालतमा बकपत्र गर्दा प्रतिवादीले जवर्जस्ती करणी नगरेको भनी लेखिदिएको ।
- भौतिक प्रमाण तथा जाँच प्रतिवेदनबाट समेत पुष्टि नभएको ।
- जाहेरवाली पीडितको किटानी जाहेरी खण्डित रहेको ।

- ४ महिनादेखि सहवास हुँदैआएको ।
- अभियुक्त इन्कार रही साक्षीबाट समर्थन भएको ।
- प्रमाण संकलनमा प्रहरी निष्क्रिय देखिएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएको ।
- बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसूरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेको ।
- पीडित बकपत्र गर्न उपस्थित नभएको ।
- कसूर अभियोग प्रतिवादीले गरेको प्रमाणबाट नदेखेको ।

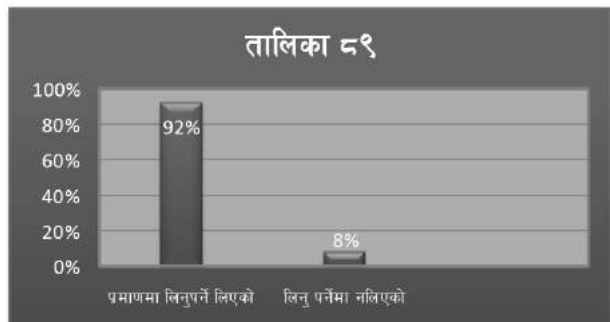
५.११.२ प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?

फैसलामा प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएमा न्यायोचित, सर्वमान्य हुन्छ र यसले आधार र कारण स्थापित गरेको हुन्छ । यस्तो विश्लेषण नभएमा आत्मपरक हुन जान्छ र यसले फैसला त्रुटिपूर्ण पनि हुन सक्छ । अध्ययन गरिएका १२६ मुद्दामध्ये जिल्ला अदालतले हेरेका १०८ वटा मुद्दामा ९६ वटा अर्थात् ८९% मुद्दामा प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको पाइयो भने १२ वटा अर्थात् ११% मुद्दामा नभएको पाइयो ।

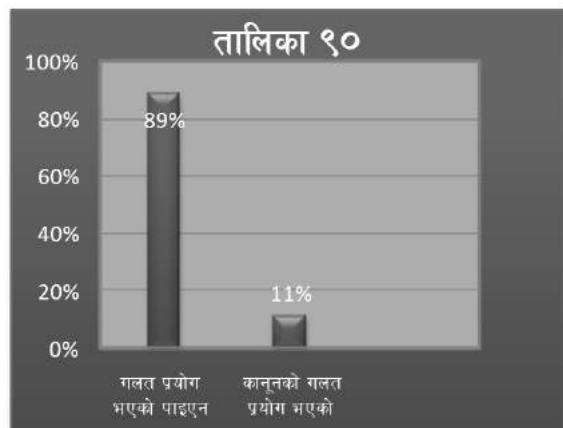
५.११.३ प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनुपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन ?

मुद्दामा प्रस्तुत भएका तथ्यगत प्रमाणहरू मध्ये प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनुपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा ११७ वटा मुद्दामध्ये १०८ अर्थात् ९२% मुद्दामा प्रमाणमा लिनुपर्ने लिएको, लिनुपर्ने प्रमाण नलिएको देखिएको छ भने ९ वटा अर्थात् ८% मा लिनुपर्नेमा नलिएको, लिनुपर्नेमा लिइएको देखिएको छ।

५.११.५ कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?

फैसलामा कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा ९८ वटा मुद्दामा अध्ययन गरिएकोमा ८७ वटा अर्थात् ८९% मुद्दामा गलत प्रयोग भएको पाइएन भने ११ वटा अर्थात् ११% मुद्दामा कानूनको गलत प्रयोगको अवस्था रहेको पाइएको छ।

५.११.६ प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?

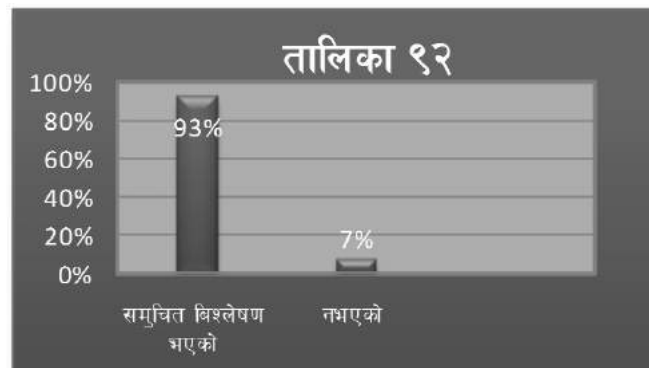
फैसला गर्दा प्रत्येक अभियुक्तका हकमा कसूर ठहर गर्दा वा सफाइ दिँदा आधार र कारण सहितको विश्लेषण छुट्टाछुट्टै हुनुपर्दछ। प्रत्येक प्रतिवादीको हकमा विश्लेषण नभएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुन जान्छ। अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये १ भन्दा बढी प्रतिवादी भएका ९२ वटा फैसलामध्ये ६० वटा अर्थात् ६५% मुद्दामा प्रत्येक अभियुक्तका हकमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको तर ३२ वटा अर्थात् ३५% मुद्दामा विश्लेषण नगरी फैसला गरेको पाइयो। प्रत्येकको आरोपका सम्बन्धमा निष्पक्ष, स्वच्छ, पूर्ण तथा उचित निर्णय पाउने ICCPR लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूबाट अनुमोदित मानव अधिकार तथा स्वच्छ, पूर्ण (Fair Trial) को सिद्धान्तका लागि यो संख्या चुनौतिपूर्ण मान्न सकिन्छ।

५.१२ पुनरावेदन अदालतको फैसला

तहगत आधारमा पुनरावेदन अदालतले केही मुद्दामा बाहेक सबै मुद्दामा पुनरावेदन सुन्ने गर्दछ। पुनरावेदन अदालतले जिल्ला अदालतले गरेको इन्साफ जाँच गर्ने हुँदा सफाइ दिँदाका आधार, प्रमाणको विश्लेषण, कानूनको प्रयोग, फैसलामा विश्लेषण, जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतबीच एउटै प्रमाण मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा भएका भिन्नता तथा सान्दर्भिक पक्षहरू वारेमा अध्ययन गर्दा निम्न अवस्था पाइएको छ।

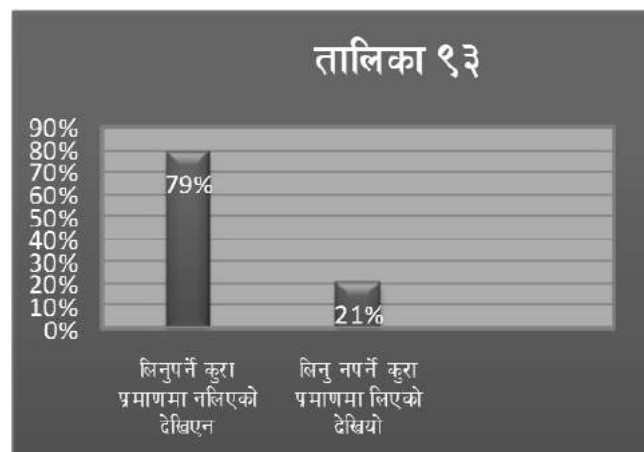
५.१२.१ प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?

पुनरावेदन अदालतको फैसलामा प्रस्तुत भएका प्रमाणहरूको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको वा नभएको तर्फ अध्ययन गरिएका ६८ वटा मुद्दा मध्ये ६३ वटा अर्थात् ९३% मुद्दामा समुचित विश्लेषण भएको पाइयो भने ५ वटा अर्थात् ७% मुद्दामा नभएको देखियो।

५.१२.२ प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन ?

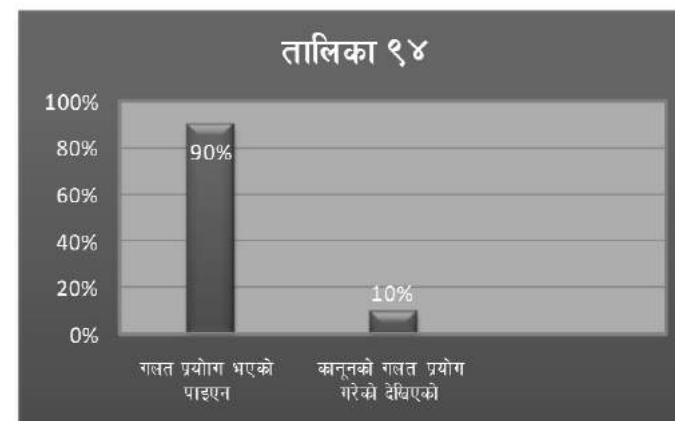
सो सन्दर्भमा हेर्दा अध्ययन गरिएका ७५ वटा मुद्दामा ५९ वटा अर्थात् ७९% मुद्दामा प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा नलिनु पर्ने कुरा लिएको देखिएन भने १६ वटा अर्थात् २१% मुद्दामा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा प्रमाणमा लिएको देखिएको छ ।

५.१२.३ कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?

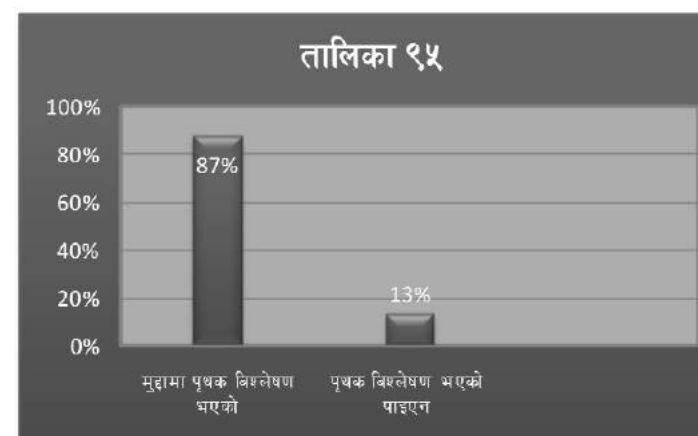
पुनरावेदन अदालतहरूले मुद्दामा पुनरावेदन सुन्दा विद्यमान कानूनको गलत प्रयोग गरेको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा ७३ वटा मुद्दामा ६६ वटा

अर्थात् ९०% मुद्दामा गलत प्रयोग भएको पाइएन भने ७ वटा अर्थात् १०% मुद्दामा कानूनको गलत प्रयोग गरेको देखिएको छ ।

५.१२.४ प्रत्येक अभियुक्तको सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?

मुद्दा पेश भएका प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा सफाई वा ठहर गर्दा छुट्टाछुट्टै आधार र कारण सहितको विश्लेषण भएको छ वा छैन भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका १२६ वटा मुद्दामध्ये १ जनाभन्दा बढी प्रतिवादी भएका ४६ वटा मुद्दामा ४० वटा अर्थात् ८७% मुद्दामा पृथक विश्लेषण भएको, ६ वटा अर्थात् १३% मुद्दामा भने पृथक विश्लेषण भएको पाइएन ।

५.१३ सर्वोच्च अदालतको फैसला

मुलुकको सबैभन्दा माथिल्लो र अभिलेख अदालतको रूपमा रहेको सर्वोच्च अदालतको फैसला संविधानतः कानून सरह मानिन्छ। संविधान र कानूनको अन्तिम व्याख्याताको रूपमा सर्वोच्च अदालतको फैसला अन्तिम हुने र सर्वोच्च अदालतले प्रतिपादन गरेको सिद्धान्त नजिर हुने तथा कानून सरह सबै अदालत तथा सरकारले पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य तोकिएको हुँदा मुद्दा सर्वोच्च अदालतसम्म पुग्दा सफाइका आधारहरू, प्रमाणको विश्लेषण, प्रमाणमा लिनुपर्ने नलिएको वा लिनुपर्नेमा लिएको विषय, कानूनको प्रयोग, पुनरावेदन र सर्वोच्च अदालतको निर्णय फरक परेकोमा सोको आधार समेतको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट भएका ५० वटा फैसला अध्ययन गरिएकोमा निम्न स्थिति रहेको पाइयो।

५.१३.१ प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिएका आधारहरू के के हुन् ?

प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिएका आधारहरू मुद्दा अनुसार देहाय बमोजिम रहेका छन्।

कर्तव्य ज्यान

- जाहेरी ढिला गरी दायर भएको
- घटनास्थल संरक्षण हुन नसकेको
- प्रत्यक्षदर्शी साक्षीको अभाव रहेको।
- जाहेरी दरखास्त अन्य प्रमाणहरूले समर्थन (Corroborate) नगरेको।
- लाश प्रकृति र Autopsy Report जस्ता प्रमाण र अभियुक्तबीचको सम्बन्ध जोडिने भौतिक सबूद बरामद नभएको।
- प्रमाणको अभाव भएको भन्ने निष्कर्षमा बहुमत न्यायाधीशहरूको राय मिलेको भए पनि प्रमाणको व्याख्यामा एकरूपता नदेखिएको।
- बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज र बकपत्र बाझिएको।
- भौतिक प्रमाण संकलन नभएको।

- बुझिएका व्यक्तिहरूले अदालतमा विपरित बकपत्र गरेको।
- जाहेरी व्यहोरा र बुझिएका मानिसहरूको भनाई न्यून रूपमा संकलित भौतिक प्रमाणसँग बाझिनु।
- विशेषज्ञको राय विवादास्पद देखिनु।
- प्रतिवादीको वारदातमा संलग्नता थियो भनी वादीले कहिँ कतै खुलाउन सकेको पाइदैन।
- वादीले स्पष्ट वतन नखुलाएको, जाहेरवालाको किटानी जाहेरी नपरेको र अन्य स्वतन्त्र तथा वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट प्रतिवादीको वारदातमा संलग्नता थियो भन्ने कुराको पुष्टि नभएको।
- अनुमानको आधारमा निजलाई कसूरदार ठहर गर्नु न्यायपूर्ण र कानूनसम्मत नदेखिने।
- जाहेरी अनिश्चयात्मक हुनु, जाहेरवालाले शंकाको भरमा जाहेरी दिएको।
- अभियुक्तको नाम थर वतन हुलिया समेत प्रष्ट हुन नसक्नु।
- अपराध को बाट भएको भन्ने कुरा नै अनुसन्धानबाट यकिन नहुनु।
- शंका र अनुमानमा आधारित बुझिएका व्यक्तिको कथनका आधारमा अभियुक्त नै एकिन नगरी प्रतिवादीका विरुद्ध अभियोग दायर हुनु।
- जाहेरी व्यहोरा र बुझिएका मानिसहरूको भनाई न्यून रूपमा संकलित भौतिक प्रमाणसँग बाझिनु।
- मौकामा कागज गर्ने र अदालतमा बकपत्र गर्ने व्यक्तिहरूले अनुमानमा लेखाएको।
- ३ वर्षको बच्चाको भनाई विस्वसनीय नदेखिएको।
- वादी पक्षले दावी प्रमाणित गर्ने ठोस प्रमाण प्रस्तुत गर्न नसकेको।
- मुद्दामा मृतकको माईती पक्षबाट जाहेरी परेको कारण जाहेरी शंकास्पद देखिएको।

- अनुसन्धानबाट अभियुक्त र मृतकबीचको पूर्व सम्बन्ध के कस्तो थियो भन्ने सम्बन्धमा अनुसन्धान हुन सकेको देखिँदैन ।
- कर्तव्यबाट मृतकको मृत्यु भएको तथ्य नै अनुसन्धानबाट स्थापित नभएको ।
- मुद्दामा प्रमाण संकलनमा लापरवाही देखिएको ।
- प्रत्यक्षदर्शीले अपराध गर्ने ब्यक्तिका बारेमा कागज गर्दा मनसाय सहितको कसूर हो होईन भन्ने प्रष्ट जवाफ नलेखी अभियोग पुष्टी हुने गरी कागज गर्न नसकेको ।
- बुझिएका ब्यक्तिहरुको कागज ब्यहोरा एक आपसमा बाभिएको ।
- अनुसन्धानबाट संकलित प्राप्त प्रमाणको आधारमा अभियोग दावी हुन नसकेको ।
- अभियोग दावी पुष्टी हुने प्रमाण संकलनतर्फ अनुसन्धान अधिकृतले सोच नपुऱ्याएको ।
- बढी दावी भएको ।
- समयमै अभियुक्त पक्राउ गर्न नसकिएको ।
- मृतकको पारिवारिक परिस्थितिलाई आधार लिई जाहेरी परेको ।
- अभियुक्तका विरुद्ध प्रमाण लाग्ने भौतिक सबूद एउटै बरामद हुन नसकेको ।
- भौतिक सबूद संकलन तथा परिक्षण नभएको ।
- मृतक र प्रतिवादी बीच ज्यान लिने सम्मको रिसइवी स्थापित हुने एउटै प्रमाण संकलन नभएको ।
- जाहेरी पर्दैमा अभियुक्तलाई प्रतिवादी बनाई अदालतमा मुद्दा दायर हुने गरेको यथार्थ प्रष्ट भएको ।
- शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउने फौजदारी न्यायको सिद्धान्त अवलम्बन भएको

- जाहेरवालाले मौकामा अपराधको सूचना दिँदा अभियुक्तको बारेमा कुनै शंका पनि व्यक्त नगरी धेरै लामो समय पश्चात यस मुद्दाका प्रतिवादीहरुउपर रिस ईवी साध्ने उद्देश्यले जाहेरी दिएको देखिएको ।
- कर्तव्य पुष्टी हुने प्रमाण संकलन नगरी अनुसन्धान पूरा नहुदै मुद्दा दायर भएको ।
- अपराधको सूचना र किटानी जाहेरी धेरै ढिला गरी दर्ता हुनु ।
- मूल अभियुक्तको बयानमा सह अभियुक्तको संलग्नताका सम्बन्धमा सोध्नुपर्ने सवाल जवाफ पूरा नसोधिएको ।

मुद्दा:- जवरजस्ती करणी

- घटनाका तथ्य र जाहेरीका आधार बाभिनु
- पीडित भनी एकी ब्यक्तिको जाहेरी स्वतस्फूर्त दिएको नदेखिनु
- जाहेरी ब्यहोरा र बुझिएका ब्यक्तिको ब्यहोरा फरक फरक भई बाभिनु
- अभियुक्त कसूरमा इन्कार रहनु
- भौतिक प्रमाणबाट जाहेरी ब्यहोरा खण्डित हुनु
- जाहेरी र भौतिक सबूद बाभिनु
- घटना वारदातको प्रत्यक्षदर्शी नहुनु
- प्रमाणकै अभावमा अभियोग दायर हुनु
- साक्षी परिक्षणबाट अभियोग दावी पुष्टी हुन नसक्नु
- घटनास्थल संरक्षण हुन नसक्नु
- भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण हुन नसक्नु
- जाहेरीमा उल्लेख भएको ब्यहोरा र पीडितको शरीर परिक्षण प्रतिवेदन बाभिनु
- पीडित समेतका ब्यक्तिको ब्यहोरामा एकरूपता नहुनु
- वारदातको जुन प्रकृति उल्लेख छ वस्तुस्थिति प्रमाणको विपरित हुनु

- शंका र अनुमानमा आधारित कथनको आधारमा मात्र अभियोग दायर हुनु

मुद्दा:- डाँका

- घटनास्थल तत्काल संरक्षण हुन नसक्नु
- जाहेरी सूचना निश्चयात्मक नहुनु
- जाहेरी ब्यहोरा र घटनास्थल प्रकृति विवरण एक आपसमा मेल नखानु
- प्रतिवादीहरु कसूरमा इन्कार रहनु
- प्रतिवादी कायम गर्दा अन्य प्रमाणसँग मेल खाए नखाएको विश्लेषण नहुनु
- अनुसन्धान अधिकृतले प्रमाणकै अभावमा पनि मुद्दालाई ठूलो कसूरको अपराध बनाउनु र अभियोग दावी लिनु
- भौतिक प्रमाण र दशी बरामद नभएका ब्यक्तिलाई अन्य प्रमाणका अभावमा पनि प्रतिवादी बनाईनु, मुद्दा चलाउनु नपर्नेलाई मुद्दा चलाईनु

मुद्दा:- चोरी

- आकर्षित हुनै नसक्ने कानूनको प्रयोग भएको कारण मुद्दा असफल भएको
- दुवै मुद्दा अलग अलग वारदात देखिने घटनास्थल प्रकृतिबाट नदेखिएको
- अलग अलग समयमा भएको पुष्टी हुने गरी कसूर गरेको कुरा कागज र बकपत्र हुन नसकेको
- प्रमाण संकलन, मुद्दाको अनुसन्धान, वारदातको प्रकृति र अभियोजनबीच तालमेल नभएको
- एउटै मुद्दाको एउटै वारदातको विषयमा अलग अलग विगो कायम गरी सजाय हुन माग दावी लिएको कानून बमोजिमको दावी नभएको

- अभियोजनमा बढी मागदावी भएको देखिन आएको
- जाहेरीमा उल्लेख भएको कथन र अन्य तथ्यगत ब्यहोरा एक आपसमा बाभिएको
- जाहेरी धेरै लामो समयपछि दिइएको र त्यसको कारण आधार जाहेरीमा उल्लेख नभएको
- अभियुक्त मौकामै पक्राउ हुन नसकेको
- जाहेरी निश्चयात्मक नभएको शंका र अनुमानका भरमा जाहेरी परेको
- घटनास्थल संरक्षण नभएको
- घटनास्थल एवं अनुसन्धानबाट भौतिक सबूद नभेटिएको
- अभियुक्तको घर डेरामा समयमै तलासि लिन नसकिएको
- दशी बरामद नभएको
- प्रमाणको ब्याख्यात्मक त्रुटिका कारण मुद्दा असफल भएको ।

मुद्दा:- ज्यान मार्ने उद्योग

- प्रतिवादीहरुले अदालतमा बयान गर्दा कसूरमा इन्कार रही बयान गरेको
- एक्सरे मेशिन राख्ने विषयमा पीडित र प्रतिवादीबीच सामान्य मनमुटाव भएको मिसिलबाट देखिए पनि यही कारणबाट भारतीय व्यक्ति र फरार प्रतिवादीलाई पैसा दिई बोलाई मार्न लगाए होलान् भनी अनुमान गर्न प्रमाणको अभावमा मिल्ने नदेखिने
- वस्तुनिष्ठ प्रमाणको अभावमा ज्यान मार्ने उद्योग जस्तो गम्भीर फौजदारी अभियोगमा सजाय गर्न फौजदारी न्यायको सिद्धान्तले पनि मिल्ने नदेखिने
- षडयन्त्र गर्ने कार्य पर्दा पछाडि लुकेर गर्ने कार्य भए तापनि यो यस्तो प्रकारले पुनरावेदक प्रतिवादीहरुले उक्त कसूर गर्नका लागि षडयन्त्र गरेको हुन् भनी वादी पक्षले प्रमाण पुर्‍याउनु पर्ने,

- पीडितले कागज गर्दा यी प्रतिवादी समेतको संलग्नता छ भने पनि अदालतमा बकपत्र गर्दा शुरू कागजमा उल्लेख भएका यी प्रतिवादीको संलग्नता छैन भनी उल्लेख गरेको,
- को को भै षडयन्त्र गरी अपराध गरेका हुन् भन्ने सम्बन्धमा यी पीडितको बनाई पटक-पटक फरक-फरक पाइएको अवस्थामा अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट यिनीहरूको संलग्नता पुष्टि नभएको अवस्थामा यी प्रतिवादीहरूलाई कसूरदार मान्न मिल्ने नदेखिने,
- यस अपराधमा लागू औषधसम्बन्धी अपराधमा भैँ प्रमाणको भार प्रतिवादीमा जिम्मा लगाएको देखिँदैन ।
- तथ्ययुक्त सबूद प्रमाणहरूबाट यी प्रतिवादीहरूले षडयन्त्र गरेको भन्ने अभियोग दावी पुष्टि हुन आएको छैन ।
- निश्चयात्मक युक्तियुक्त प्रमाणहरूको अभावमा कसैलाई दोषी करार गर्दा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको विपरित हुने भएकोले सफाइ पाउने ।
- ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दामा पीडितलाई पर्न गएको चोट र त्यसको असरलाई मात्र ज्यान मार्ने उद्योग गरेको हो होइन भनी ठहर गर्न निर्णायक प्रमाण मानिँदैन
- प्रतिवादीले ज्यान मार्नेसम्मको कार्य गरिसकेको हो होइन भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुने
- प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीले आफ्नो श्रमानलाई ज्यान मुद्दामा कैद हाल्ने प्रहरी यही हो भनी पहिलेदेखि सोधखोज गरी वारदातको दिन पीडितउपर प्रतिवादीले मासू पसलबाट ओढ्ने च्यादरभित्र खुडा लुकाई ल्याई प्रहार गरेको अवस्था पीडितलाई टाउकोमा चोट परेको अर्को चोट प्रहार गर्नबाट घाईतेको छेउमा उभिई कुराकानी गरेको ब्यक्तिले च्याप्प हात समाती रोकेको तथ्यमा अदालतले विश्लेषण नगरेको
- मृतक मर्ने सम्भावना भनी लेखिएको चिकित्सकको रायलाई मनोगत ढंगले व्याख्या गरेको

मुद्दा : लागू औषध

- घटनास्थलबाटै वा मौकामा अभियुक्त पक्राउ हुन नसक्नु
- प्रतिवादीको संलग्नता पुष्टी हुने गरी कागज र बकपत्र हुन नसक्नु
- प्रस्तुत मुद्दामा सवारी धनी र सवारी जिम्मा लिने बीचको सम्बन्ध र शर्त के कस्तो थियो भन्ने सम्बन्धमा कुनै अनुसन्धान नै नहुनु
- लागू औषधको पार्सल जापान पठाउन सह अभियुक्तलाई दिएको भन्ने लागू औषध बरामद हुने प्रतिवादीको पोलबाट प्रतिवादी कायम भएको स्थितिमा यी प्रतिवादीले नै दिएको प्रमाण संकलन नै नगरी सह अभियुक्तको पोलकै आधारमा अभियुक्त कायम भएको
- प्रतिवादीले जापान पठाउने पार्सलमा नाम ठेगाना लेखेको हो होईन भनी हस्ताक्षर समेत परिक्षणसम्म गराउने वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धति तर्फ कुनै ध्यान नदिएको
- प्रतिवादीको साथबाट लागू औषध बरामद हुन नसकेको
- भौतिक सबूद र दशी बरामद नभएको
- समयमै प्रतिवादीको घर कोठा खानतलासी नभएको
- पोल गर्ने प्रतिवादी स्वयं कसूरमा इन्कार रही अदालतमा बयान गर्दा यी प्रतिवादी समेत कसूरमा संलग्न नभएको भनी बयान गरेको ।
- अदालतको बयानमा अन्य प्रतिवादीहरूले समेत यी प्रतिवादीका हकमा सफाइ दिई बयान दिएका ।
- यी प्रतिवादीको घरमा लागू औषध संकलन वा सञ्चय हुने कुनै सबूद प्रमाण प्रस्तुत हुन नसकेको
- अनुसन्धान पूरा नगरी मुद्दा दायर भएको
- प्रहरी प्रतिवेदन आधारहिन जाहेरी देखिएको
- बुझिएका ब्यक्तिहरूले विपरित बकपत्र गरेको
- अभियुक्तको घरमा सञ्चय गरेको भन्ने तथ्य नै पुष्टी हुन नसकेको

- केवल केही बुझिएका व्यक्तिहरुको अनुमानको कुरालाई आधार बनाई प्रमाणको अभावमै मुद्दा दायर भएको
- लागू औषध मुद्दामा सवारी धनीले आफ्नो सवारी साधन लागू औषध ओसारपसार गर्न लैजादै छु भन्ने कुरा जानी जानी प्रयोग गर्न दिएको हुनुपर्ने भन्ने व्याख्या भएको ।
- लागू औषध विदेश निकासी गर्ने कार्यमा लागू औषध पाउने र पठाउने व्यक्ति अलग अलग देखिएको र अभियुक्तको संलग्नता प्रष्ट देखिने प्रमाणको अभाव रहेको ।

मुद्दा : ठगी

- दुई पक्षहरुबीच भएको सम्झौता वस्तु विक्री सम्बन्धी विशेष करार अन्तर्गत पर्ने देखिएको कसूरलाई ठगीमा गलत कानूनको सहारा लिई जाहेरी परेको
- ठगीको कसूरभित्र नपर्ने कुरालाई ठगीको कसूरभित्र पार्ने गरी अनिश्चयात्मक आधार लिइएको
- व्यापारिक कारोवारमा पर्न गएको नोक्सानीको विषयलाई ठगीको कसूर भनी बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज भएको
- दुवै पक्ष मिली राजीखुशीले गरेको करारको सम्बन्धमा अनुसन्धान अधिकारी र अभियोजन गर्ने अधिकारीले गलत कानूनको आधार लिई अभियोग दायर भएको
- कपटपूर्ण (Fraudulently) करार भएको वा कुनै कानूनको उल्लंघन हुने गरी करार गरेको वा एकले अर्को पक्षलाई भुक्त्याई वा जालसाजीपूर्वक करार गरेको भन्ने मिसिल संलग्न तथ्य र प्रमाणबाट पुष्टी नभएको कुरामा दावी भएको
- मुद्दाको शुरुवात गलत कानूनको प्रयोग गरी भएको
- बुझिएका व्यक्तिहरुबाट सही तथ्य उजागर नभएको
- विशुद्ध ठगीको कसूर स्थापित हुने गरी प्रमाण संकलन नभई लेनदेन र करारीय दायित्वको प्रमाण राखी मुद्दा दायर भएको

- जाहेरीमा अभियुक्तले के के विषयमा अपराध गरेको हो भन्ने यकिन नहुनु
- बेमेल र अस्वाभाविक कसूरका विषयलाई एकै जाहेरीमा उल्लेख हुनु
- वारदात कहिले कुन विषयमा भएको भन्ने प्रष्ट अनुसन्धानबाट नदेखिनु
- जाहेरी ब्यहोरा आफैमा बिरोधाभाषपूर्ण देखिनु
- बुझिएका व्यक्तिले ठगी मुद्दाका विषयमा अपहरणका कथन उल्लेख गरी कसूर नै के हो भन्ने पुष्टी हुन नसक्नु
- भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण हुन नसक्नु
- दशीको सामान एउटै बरामद नहुनु
- मुद्दाका तथ्यगत प्रश्न नै के हो भन्नेमा जाहेरवाला र बुझिएका व्यक्तिको कागज र बकपत्र परस्पर विपरित हुनु
- कसूर गर्दाकै बखत अभियुक्त पक्राउ हुन नसक्नु
- अभियोगपत्रमा प्रमाण र कानूनको गलत व्याख्या विश्लेषण र प्रयोग हुनु
- विवादित भौतिक प्रमाण यथेष्ट मात्रामा संकलन नभएको
- भौतिक प्रमाण परिक्षणका लागि नपठाइएको
- अनुसन्धानका क्रममा पर्याप्त प्रमाण संकलन हुन नसकेको
- कसूर गर्दा थाहा हुन सक्ने व्यक्ति नबुझिएको
- बुझिएका व्यक्तिहरुले अनुमानका भरमा कागज गरेको

मुद्दा:- सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते

- मुख्य कसूरदारको बयान लिँदा सहअभियुक्तले नागरिकता बनाउने कार्यमा सहयोग गरे नगरेको विषयमा सोधपुछ नभएको
- अनुसन्धान अधिकारीले सहअभियुक्तको संलग्नता पुष्टी हुने भौतिक सबूद संकलन नभएको

- प्राप्त भौतिक प्रमाणको परिक्षण गर्दा सहअभियुक्तको संलग्नता देखिने प्रमाण परिक्षण नभएको
- नागरिकता प्राप्त गर्दा सहअभियुक्तको सिफारिस भए नभएको तर्फ प्रमाण संकलन नभएको
- बुझ्नु पर्ने व्यक्ति नबुझि मुद्दा दायर भएको
- नागरिकता सिफारिस गर्ने व्यक्तिका हकमा भुद्धा विवरण दिने कसूरको दावी लिनु पर्नेमा गलत कानूनको प्रयोग भएको ।
- भौतिक प्रमाण संकलनमा अनुसन्धान अधिकारीले ध्यान नदिएको
- भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षणबाट अभियोग पुष्टी गर्ने तर्फ ध्यान नदिईएको
- कित्ते गरेको भन्ने प्रमाणका आधारमा ठगीमा समेत प्रमाण विनै दावी जिक्ती लिइएको
- जाहेरवालाको के कति विगो बराबरको रकम ठगी भएको हो भन्ने अनुसन्धानबाट यकिन नभएको
- बुझिएका व्यक्तिले अपराधको पुष्टी हुने गरी कागज र बकपत्र गर्न नसकेको
- बुझ्नुपर्ने व्यक्ति नबुझेको
- कित्ते के कुन उद्देश्यले गरेको भन्ने बारेमा अनुसन्धान नै पूरा नगरी अभियोग दायर भएको

मुद्दा:- जीउ मास्ने बेच्ने

- जाहेरी ब्यहोरा नै घटनालाई यथार्थभन्दा भिन्न तवरले जाहेरवालाले प्रस्तुत गरेको देखिएको
- जाहेरी अनुसारको प्रमाण संकलन नभएको
- जाहेरवाला र बुझिएका मानिसको भनाई बाझिएको
- कसूर गर्ने प्रतिवादीको उद्देश्य थियो भन्ने कुरा नै स्थापित नभएको

- अभियुक्तको कार्य जीउ मास्ने बेच्ने प्रकृतिको नै थियो भन्ने कुरा जाहेरवाला एवं वादी पक्षका साक्षीले उल्लेख गर्न नसकेको
- कसूर गरे भएको देखिने अन्य भौतिक प्रमाण समेत केही नभएको
- जाहेरवालाले शंकाको भरमा जाहेरी दिई सोही अनुरूपको बयानका भरमा मुद्दा चलेको देखिन आएको
- अनुसन्धान अधिकृत र अभियोजन गर्ने अधिकारीले प्रमाणकै अभावमा पनि गम्भीर प्रकृतिको मुद्दा भएको आधारमा दायर गरेको
- जाहेरीमा अपराधको सूचना निश्चयात्मक प्रकृतिको नदेखिएको
- वारदात भएको मितिबाट जाहेरी धेरै समय पश्चात दायर भएको
- जाहेरी ब्यहोरा र अदालतमा भएको बकपत्र विपरित प्रकृतिको देखिएको
- पीडित भनी एको व्यक्तिको मूल संरक्षकले नै जाहेरवालीको मौकाको जाहेरी विपरित बकपत्र गरेको
- बेचबिखन गर्न लगेको नभई सर्कसमा पठाएको भनी अदालतमा बकपत्र भएको
- प्रतिवादी मौकामा पक्राउ पर्न नसकेको
- वस्तुगत एवं भौतिक प्रमाण संकलन गरी मौखिक कथन खण्डन हुन नसक्नु
- जाहेरवालीले पटक पटक कागज गर्दा, बयान गर्दा र बकपत्र गर्दा फरक फरक ब्यहोरा लेखाएको
- जाहेरवालीको भनाईले विश्वसनीयता गुमाएको
- जाहेरवालीले उल्लेख गरेको तथ्य र घटनास्थल प्रकृति विवरण नमिलेको
- जाहेरवालीको कथन ब्यहोरा र वस्तुस्थिति बाझिएको
- अपराधको सूचना निश्चयात्मक प्रकृतिको नदेखिनु

- जीउ मास्ने बेच्ने जस्तो कसूर गर्ने अभियुक्तलाई पीडित स्वयंले राम्रोसँगपछि सम्म पहिचान गर्न नसक्नु
- अभियुक्तलाई पहिचान गर्न सक्ने साक्षीलाई अदालतमा बकपत्र गराउन नसक्नु
- पीडित स्वयंले कसूरका प्रकृति र घटनाका ब्यहोरा आफैँ जाहेर गर्न नसक्नु
- तेस्रो पक्षले तथ्य उल्लेख गरेका कुरा अदालतले विश्वसनीय मान्न नसक्नु

मुद्दा:- भ्रष्टाचार

- उजुरकर्ताले समयमै उजुर गर्न नसकेको
- वारदात भएको लामो समय पश्चात उजुर दर्ता भएको
- प्रमाण परिक्षणमा अनुसन्धान अधिकारीले लामो समय विताएको
- कानून कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार निकायका अधिकारीहरूले कुन मुद्दामा कहिले सम्म अनुसन्धान गर्ने, कहाँ कुन निकाय समक्ष कहिले सम्म मुद्दा दायर गर्ने, कुन कानूनको कसूरमा कती सजाय हुने हो भन्ने जस्ता सवालमा उचित ध्यान नदिएको
- मुद्दामा सर्वप्रथम हेरिनु पर्ने कुरा नै यकिन नगरी मुद्दा दायर गरेको
- प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दामा आकर्षित हुने सम्बन्धित कानूनको बारेमा अनुसन्धान अधिकारीले ध्यान दिन नसकेको
- मुद्दाको तथ्यबाटै अभियुक्तले कसूर गर्न नसक्ने भनी भएको ब्याख्यामा त्रुटि देखिएको
- प्रक्रियागत कार्यमा भएको संलग्नता भ्रष्टाचारको विषय हुन सक्ने देखिँदैन भन्ने सन्दर्भमा कार्य स्वाभाविक हो वा होईन भन्ने तर्फ कसूरको प्रकृतिको ब्याख्या नभएको
- आफ्नो पदीय जिम्मेवारी बहन गर्ने सिलसिलामा कार्यमा संलग्न हुँदा स्वभाविक रूपले संलग्न हुनै पर्ने हो वा बदनियतका साथ संलग्न भएको हो फैसलामा आधार कारण नदिई फैसला भएको ।

- प्रमाणको समुचित रूपमा ब्याख्या विश्लेषण नभएको
- मुद्दाको प्रकृति अनुसार भौतिक प्रमाण जुट्न सक्ने हो होईन नहेरिएको

मुद्दा:- बहुविवाह

- जाहेरवालीले जाहेरी साथ पेश गरेको अभियुक्त विरुद्धको प्रमाण सत्य देखिन नआएको
- शंका र अनुमानमा जाहेरी दिएको
- प्रतिवादीहरू दुवैले एक अर्कासँग लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध छैन भनी कसूरमा इन्कार रहेको
- अनुसन्धान गर्दा जाहेरवालीले पेश गरेका प्रमाण परिक्षण नै नगरेको
- भौतिक प्रमाणको संकलन हुन नसकेको
- प्रमाणकै अभावमा अभियोग दायर भएको

मुद्दा:- भ्रूठा विवरण पेश गरी नागरिकता बनाएको

- प्रतिवादीले मौकामा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष बयान गर्दा नागरिकता सम्बन्धी अनुसूची फाराममा भएको सहिछाप आफ्नै हो भनी स्वीकार गरेको भए तापनि अदालत समक्ष जाहेरी प्रतिवेदनमा अभियुक्तहरूले के कुन उद्देश्य वा फाइदा लिई भ्रूठा विवरण भरी नागरिकता लिन सफल भएको हो भन्ने सहि सूचना नभएको
- मौकामा जाहेरी दर्ता हुन नसकी वारदात भएको धेरै समयपछि प्रहरी प्रतिवेदन परेको
- बुझिएका व्यक्तिहरूले अभियुक्तको कसूर पुष्टी हुने गरी कागज र बकपत्र हुन नसकेको
- सरकारी साक्षी अदालतमा उपस्थित भई कसूर पुष्टी हुने गरी बकपत्र गर्न उपस्थित नभएका
- अनुसन्धानका अवस्था के कुन उद्देश्यबाट यी अभियुक्तहरू कसूरमा संलग्न भएका हुन् भन्ने आधार कारणको खोजी नभएको

- अदालतबाट संलग्न अभियुक्तहरूको सही तथा हस्ताक्षर प्रमाणित भएपनि कसूर ठहर नहुने भनी प्रमाण मूल्याङ्कनमा त्रुटि देखिएको

५.१३.२ प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?

यस प्रश्नमा हेर्दा सर्वोच्च अदालतको फैसलामा समग्र मुद्दामा पुनरावेदन अदालतले लिएका आधार प्रमाण वारेमा ७५% मुद्दामा विश्लेषण भएको पाइयो भने २५% मुद्दामा विश्लेषण भएको देखिएन ।

५.१३.३ कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?

यस प्रश्नमा अध्ययन गरिएका फैसलामध्ये सबै अर्थात् १००% मुद्दामा कानूनको गलत प्रयोग भएको छैन ।

५.१३.४ प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?

संकलन गरी अध्ययन गरिएका फैसलामध्ये सबै अर्थात् १००% मुद्दामा प्रत्येक अभियुक्तको पृथक विश्लेषण भएको पाइयो ।

परिच्छेद-६

लिखित प्रश्नावली पठाई लिइएको जानकारी (अन्तर्वार्ता) बाट प्राप्त विवरणहरूको विश्लेषण

अदालतमा दायर भएका सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा असफलताका कारणहरूका वारेमा सम्बद्ध क्षेत्रका विज्ञहरूको अनुभवका आधारमा अध्ययन गर्ने क्रममा सरकारी वकीलहरू, प्रहरी, प्रतिरक्षी कानून व्यवसायी र न्यायाधीश समेतका ७० जनासँग लिखित प्रश्नावली पठाई जवाफ लिइएकोमा ४२ जनाले उत्तर दिनुभएको छ। विज्ञहरूसँग अनुसन्धानदेखि फैसलासम्मका विभिन्न चरणमा रहेका कमजोरीहरूका वारेमा विभिन्न विषयमा लिखित रूपमा जानकारी लिइएको थियो। सो जानकारीका आधारमा प्राप्त तथ्यांकलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

६.१. जाहेरी दरखास्त सम्बन्धी कारणहरू

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा जाहेरी दरखास्त वा कसूरको सूचनाको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। कसूरको अनुसन्धान गर्ने निकायलाई अनुसन्धानका लागि कसूरका वारेमा जानकारी आवश्यक पर्दछ। कसूरको जानकारीका अभावमा अनुसन्धान गर्ने निकायले अनुसन्धान प्रारम्भ गर्न सक्दैन। जाहेरी दरखास्तको मुख्य अभिप्राय भनेको सूचनादाताको दृष्टिकोणबाट फौजदारी कसूर भएको अवस्थामा फौजदारी कानूनलाई क्रियाशील बनाउनु हो भने अनुसन्धान गर्ने अधिकारीको दृष्टिकोणबाट आरोपित फौजदारी कार्य गर्ने दोषी व्यक्ति पहिचान गरी कानूनको दायरामा ल्याउन प्रमाण संकलन कार्य सहज बनाउनु रहेको हुन्छ। जाहेरी दरखास्तको उद्देश्य भनेको आरोपित फौजदारी गतिविधि सम्बन्धमा भएका सूचनाहरू प्राप्त गर्ने नै हो। जाहेरी दरखास्तको अनुसन्धान प्रकृतिलाई गतिमा ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। यसै कारण जाहेरी दरखास्त अपराध अनुसन्धानको आधार स्तम्भ हो। जाहेरी दरखास्तमा अपराधका वारेमा रहेका सूचना र यसको विश्वसनीयतामा नै अनुसन्धानको सफलता

र यसैको आधारमा मुद्दाको सफलता पनि निर्भर हुन्छ। अनुसन्धानका क्रममा विज्ञहरूसँग लिइएको लिखित अन्तर्वार्ताबाट जाहेरी दरखास्तका सम्बन्धमा थुप्रै समस्याहरु रहेको तथ्य प्राप्त हुन आएको छ।

अन्तर्वार्ता दिनेहरु धेरैजसोले ढिलो जाहेरी दरखास्त वा अपराधको सूचना प्राप्त गरेको कारणले गर्दा अपराधको अनुसन्धानलाई असर परेको कुरा औल्याएका छन्। अन्तर्वार्ता दिनेहरुमध्ये २४ जनाले सरकारी मुद्दाको असफलताको एउटा कारणमा ढिलो जाहेरी पर्ने गरेको कुरा उल्लेख गरेका छन्। अन्तर्वार्ताबाट जाहेरी दरखास्तमा अपराधका घटना वा विवरणहरु स्पष्ट उल्लेख नहुने गरेको कुरा पनि खुल्न आएको छ। स्पष्ट र वस्तुनिष्ठ सूचनाको अभावमा अनुसन्धान सहि दिशामा निर्देशित नहुने स्वभाविक हुन्छ। अन्तर्वार्तामा सहभागीमध्ये १६ जनाले यस किसिमको जानकारी दिएका छन्। कतिपय अवस्थामा दवावमा आएर जाहेरी दर्ता गर्ने गरेको कुरा पनि खुल्न आएको छ। जाहेरी अतिरिजित रुपमा प्रस्तुत हुने गरेको पनि अनुसन्धानबाट देखिन आएको छ। जाहेरी दरखास्तमा बढाई चढाई व्यहोराहरु उल्लेख हुने गरेको स्थितिले पनि मुद्दाको सफलतामा प्रभाव पर्ने स्थिति हुन्छ। अन्तर्वार्तामा सहभागीहरुमध्ये १४ जनाले यस किसिमको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन्। सम्बन्धित व्यक्तिले जाहेरी नदिई तेस्रो व्यक्तिबाट जाहेरी पर्ने गरेको जसबाट पीडित बाहेक अरुले दिएको जाहेरी पीडितले दिएको जस्तो यथेष्ट सूचना नहुने अवस्था रहन्छ। पीडितलाई सुरक्षा नभएको कारणबाट पनि जाहेरी नपर्ने गरेको कुरा पनि अनुसन्धानबाट खुल्न आएको छ। अन्तर्वार्तामा सहभागीमध्ये ६ जनाले यस किसिमको जानकारी दिएका छन्। जाहेरीमा अपराध गर्ने बाहेकका अरु व्यक्तिलाई पनि गोश्वारामा प्रस्तुत गर्ने गरेको पनि पाइएको छ। उत्तरदाताहरुमध्ये ५ जनाले यो कुरालाई स्पष्टताका साथ अभिव्यक्त गरेका छन्। यसरी नै जाहेरी दरखास्त किटानी वा निश्चयताका साथ नपर्ने गरेको पनि खुल्न आएको छ। किटानी रुपमा जाहेरी नपर्ने गरेको कुरालाई सहभागीमध्ये ५ जनाले बताएका छन्। जाहेरी दरखास्तका सम्बन्धमा अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी देहायको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

जाहेरी दरखास्त सम्बन्धी समस्याहरुबारे प्राप्त जानकारी	उत्तरदाताहरुको प्रतिशत
ढिला जाहेरी पर्ने गरेको	५७%
जाहेरीमा घटना विवरण नहुनु (स्पष्ट नहुनु)	३८%
दवावमा आएर जाहेरी दर्ता गर्ने गरेको	७%
जाहेरी अतिरिजित रुपमा पर्ने गरेको	३३%
तेस्रो व्यक्तिबाट जाहेरी पर्ने गरेको	१७%
पीडितलाई सुरक्षा नहुनु	१४%
अपराधमा संलग्न र अरु व्यक्तिलाई पनि गोश्वारामा प्रस्तुत गर्नु	१२%
प्रमाणको महत्व पक्षहरुले नबुझ्नु	१४%
अनुसन्धानमा केन्द्रित भई छुट्टै प्रहरी इकाई वा समूहको अभाव	७%
अनुसन्धान अधिकृतले समयमै सरकारी वकीलसँग सम्पर्क गरी यथार्थ जानकारी गराउने र निर्देशन लिने नगरेको	१२%
नागरिक समाजको सहयोग नहुनु	७%
अनुसन्धान अधिकृत(अ.अ.) न्यायिक नभई प्रशासकीय भावनाबाट प्रभावित भएको	५%
किटानी जाहेरी नभएको	१२%
प्रतिवादीको सहि वा स्पष्ट नाम, वतन र थर नखुलेको	१७%
जाहेरी नै दर्ता नगर्ने	१२%
जाहेरी शंका वा हचुवाको भरमा गर्ने	१४%
प्रतिशोधमा जाहेरी गर्ने	१९%

बनावटी साक्षी प्रस्तुत गर्ने	२%
जाहेरी गर्ने व्यक्ति नयाँ अपराध र कानूनको बारेमा अनभिज्ञता	२%
जाहेरी रितपूर्वकको नहुनु	७%
पहिचान हुन नसकेका अभियुक्तको हुलिया नखुलाउनु	५%
दशी प्रमाण उल्लेख गरी जाहेरी नगर्नु	५%
अपराध देखे थाहा पाउने व्यक्ति जाहेरीमा उल्लेख नहुनु	५%
प्रहरीबाट सहयोग नगर्नु र आफ्नो अनुकूलको जाहेरी र वयान गराई प्रहरी प्रतिवेदन तयार गर्नु	५%
साक्षीको सुरक्षाको व्यवस्था नहुनु	७%
जाहेरी दरखास्त र घटनाको अवस्था फरक फरक हुनु	५%
प्रमाणको सुरक्षाको लागि आधुनिक विद्युतीय सामग्रीको अभाव	२%
अनुसन्धान कमजोर भएको/जाहेरीमा उल्लेख भए अनुसार नभएको	२%
होस्टायल हुनु	१२%

६.२. अनुसन्धान अधिकृत नियुक्तिसँग सम्बन्धित समस्याहरू

राम्रो अनुसन्धानका लागि कुशल अनुसन्धान अधिकृत हुनुपर्छ। निजको अनुसन्धान सम्बन्धी ज्ञान र सीपको संयोजनबाट मात्रै अनुसन्धान प्रभावकारी हुन सक्छ। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ७ ले कम्तीमा प्रहरी सहायक निरीक्षक दर्जाको प्रहरी कर्मचारीले अनुसन्धान गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने सो व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ४ को उपनियम (१) मा पनि रहेको छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानमा उपलब्ध भएसम्म माथिल्लो

दर्जाको कर्मचारी अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा खटिँदा अपराध अनुसन्धानमा अझ प्रभावकारिता आउन सक्ने देखिँदा माथिल्लो दर्जाकै कर्मचारी खटाउने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम २२ बमोजिम गठित समन्वय समितिबाट मिति २०५७/१२/२४ मा निर्णय भएको थियो। मुद्दाको सफलताका लागि अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्तिले पनि प्रभाव पार्ने भएकाले यस सन्दर्भमा रहेका समस्याहरूबारे पनि विज्ञ अन्तर्वातादाताहरूसँग जानकारी लिइएको थियो। अनुसन्धान अधिकृतहरू दक्ष नहुने गरेको र अनुसन्धान अधिकृतको अत्यधिक कार्यबोझ रहने गरेको भन्ने सरकारवादी मुद्दाका सम्बन्धमा विगतदेखि नै समस्याको रूपमा औल्याउँदै आएकोमा अनुसन्धानबाट पनि यो तथ्य खुलेको छ।

अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धान अधिकृत अपराधको प्रकृति अनुसार दक्ष हुनु अति आवश्यक हुनेमा त्यस्तो दक्षता नभएको प्रहरी कर्मचारी अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा नियुक्ति हुने गरेको कुरा उत्तरदाताहरूमध्ये ३५.७१ प्रतिशतले औल्याएका छन् भने ४०.४७ प्रतिशत उत्तरदाताले अनुसन्धान अधिकृतमा दक्षता र पर्याप्त तालिमको अभाव रहने गरेको औल्याएका छन्। यस हिसावबाट हेर्दा ७५ प्रतिशतभन्दा बढी उत्तरदाताले अनुसन्धान अधिकृतको विज्ञता र दक्षता नभएको कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ। अनुसन्धान अधिकृतलाई अनुसन्धानको दायित्व बाहेक अन्य जिम्मेवारी पनि रहेकोले कार्यबोझ बढी रहने गरेको पनि २६.१७ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका छन्। यसरी अनुसन्धान अधिकृतको कार्य बोझको ध्यान नदिई अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति हुने गरेको कारण पनि मुद्दाको सफलतामा प्रभाव परेको देखिन्छ। त्यसरी अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति भएकाहरू अन्य काममा लाग्ने र आफ्नो दायित्वमा कम केन्द्रित हुने गरेको पनि देखिएको छ। धेरै जना अर्थात् ४२.८५ प्रतिशत उत्तरदाताले अनुसन्धान अधिकृत आफै अनुसन्धानमा संलग्न नभै तल्लो तहको कर्मचारीमा निर्भर रहने गरेको कुरा औल्याएका छन्।

यसरी नै अनुसन्धान कार्यमा खटिएकोभन्दा फरक तथा असम्बन्धित व्यक्तिबाट व्यवहारमा अनुसन्धान गर्ने गरेको र वारम्बार अनुसन्धान

अधिकृत परिवर्तन हुने गरेको कुरा पनि अनुसन्धानबाट खुल्न आएको छ । यसका अतिरिक्त अनुसन्धान अधिकृतलाई मुद्दाको बारेमा स्पष्ट जानकारी नहुने गरेको, अपराध अनुसन्धानलाई विशिष्टकृत नगरिएको, अनुसन्धान अधिकृतलाई जिम्मेवार बनाई जवाफदेही बनाउन नसकिएको, अनुसन्धान अधिकृत परिवर्तन हुँदा मुद्दाको जानकारी सम्प्रेषण र वस्तुस्थितिको वरबुभारथ गर्ने नगरिएको, अनुसन्धानको लागि खटिएका सहयोगीहरूको जिम्मेवारी किटान हुने नगरेको, अनुसन्धान अधिकृतको योग्यता, ज्ञान सीप र दक्षता कानूनमा स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्ने व्यवस्था नरहेको जस्ता अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्तिसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक, कानूनी र व्यावहारिक समस्याहरूबारे जानकारी प्राप्त भएका छन् । प्राप्त विवरणलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति सम्बन्धमा	उत्तरदाताको प्रतिशत
अनुसन्धान अधिकृत अपराधको प्रकृति अनुसार दक्ष नहुनु	३६%
अनुसन्धान अधिकृतलाई कार्यबोझ हुनु	२६%
अनुसन्धान कार्यमा खटिएकोभन्दा फरक तथा असम्बन्धित व्यक्तिबाट अनुसन्धान गर्नु	१७%
अनुसन्धानमा लागेका अधिकृत अन्य काममा लाग्ने र आफ्नो दायित्वमा कम केन्द्रित हुनु	१२%
आवश्यकता अर्थात अपराधको प्रकृति अनुसार अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति नहुनु	१४%
अनुसन्धान कार्यमा तल्लो दर्जाको कर्मचारीलाई खटाउने चलन	४३%
तालिमको अभाव	१९%
विशेषज्ञताको अभाव	२१%

एउटै मुद्दामा विभिन्न समयमा फरक फरक व्यक्ति अनुसन्धान अधिकृत तोकियो	२४%
अनुसन्धान अधिकृतलाई मुद्दाको बारेमा स्पष्ट जानकारी नहुनु	७%
अनुसन्धानको लागि आवश्यक वैज्ञानिक उपकरणको अभाव	२%
अनुसन्धान अधिकृत विशिष्टकृत नगरियो	१०%
अनुसन्धान अधिकृतलाई जिम्मेवार बनाई जवाफदेही बनाउन नसक्नु	७%
अनुसन्धान अधिकृत परिवर्तन हुँदा वरबुभारथ नगर्ने	५%
जसले अनुसन्धान गर्छ सोही प्रहरीलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा नियुक्ति गर्नुपर्ने	२%
अनुसन्धानको लागि खटिएका सहयोगीहरूको जिम्मेवारी किटान हुनुपर्ने	७%
अनुसन्धान अधिकृतको योग्यता, ज्ञान, सीप र दक्षता कानूनमा स्पष्ट उल्लेख हुनुपर्ने	७%
सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकृतको भरोसायुक्त सहकार्य हुनुपर्ने	१७%
साक्षी उपस्थितिको सवालमा अनुसन्धान अधिकृतको भूमिका हुनुपर्ने	५%
अभियुक्त पक्राउ नभए अनुसन्धान नै सुरु नहुने परिपाटी हटाउनु पर्ने	७%
वयानपछि प्रहरीमै जानुपर्ने भएकोले सत्यतथ्य नखुल्ने	५%
वयानमुखी अनुसन्धान	५%

६.३. प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धी समस्याहरू

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६ मा अनुसन्धान गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकील समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। सरकारी वकील र अनुसन्धान अधिकारीको समन्वय र सहकार्य तथा सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई सहि दिशामा निर्देशित गर्न सकोस भन्ने मान्यताका आधारमा गरिएको यो कानूनी व्यवस्था व्यवहारमा राम्रो कार्यान्वयन हुन नसकेको भन्ने वारम्बार प्रश्न उठ्ने गरेको पाइन्छ।

सर्वोच्च अदालतबाट सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(१) बमोजिम कुनै अपराधको तहकिकात शुरु गर्नुभन्दा पहिले तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले तहकिकात गर्ने कुराहरू खुलाई सम्बन्धित सरकारी वकील कार्यालयमा अपराधसम्बन्धी प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने र उपदफा (२) बमोजिम त्यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले तहकिकातको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्था भएबाट सरकारी वकीललाई अनुसन्धानको दायराबाट निरपेक्ष राखेको छैन। वारदातको प्रकृति अनुसार के कसरी अनुसन्धान गर्ने भन्ने तर्फ मार्गदर्शन गर्नु सरकारी वकीलको कर्तव्य हुन आउँछ। कानूनी व्यवस्थामा बाध्यात्मक रुपमा कर्तव्य नतोकेको अवस्था भए पनि जिम्मेवार पदाधिकारीले उक्त कानूनी प्रावधानलाई निष्क्रियताको रुपमा लिन मिल्ने हुँदैन। सरकारी वकीलले अनुसन्धानलाई बलियो, भरपर्दो र विश्वासिलो बनाउन सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने अधिकार कानूनले दिएको कुरालाई विर्सन नहुने भनी व्याख्या पनि भएको छ।^{६४} यसरी नै सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(२) अनुसार अनुसन्धान तहकिकातको काम कारवाही नियमानुसार अगाडि बढाउन प्रहरी कर्मचारी समेतलाई सरकारी वकील कार्यालयले आवश्यक निर्देशन दिनुपर्ने कानूनी कर्तव्य भएकोमा सरकारी वकीलको कार्यालयबाट त्यस्तो कानूनी कर्तव्य

पूरा हुन नसकेको अवस्थामा उक्त कानूनमा व्यवस्था भएको कर्तव्य पालन गराउन सरकारी वकीलको कार्यालयलाई परमादेशको आदेश जारी हुन सक्ने। सरकारी वकील कार्यालय समक्ष प्रारम्भिक प्रतिवेदन समेत पेश भइसकेको अवस्था हुँदा प्रस्तुत वारदातसँग सम्बन्धित थप अनुसन्धानको कारवाही अगाडि बढाउनु, घटनासँग सम्बद्ध अनुसन्धान एवं अन्य काम कारवाही पूरा गर्न सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६(२) को व्यवस्था बमोजिम प्रहरी कर्मचारीलाई आवश्यक निर्देशन समेत दिनु भनी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने^{६५} गरी आदेश भइसकेको भएपनि प्रारम्भिक प्रतिवेदनका सम्बन्धमा के कस्तो अवस्था रहेको भन्ने जानकारी लिन प्रयास गरिएको छ।

वर्तमान कानूनी व्यवस्था अनुसार अनुसन्धान शुरु नहुँदै अर्थात कसूरको सूचना दर्ता हुँदासाथ प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था रहेकोले कसूरका वारेमा सरकारी वकीललाई सो प्रतिवेदनबाट आधारभूत कुराहरू जानकारी हुन नसक्ने भएका कारण सरकारी वकीलले अनुसन्धानमा निर्देशन दिनसक्ने अवस्था सृजना नभएको जस्ता समस्याहरू सम्बोधन गर्न प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि मात्र सरकारी वकीललाई प्रतिवेदन दिने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने भनी प्रचलित कानूनी व्यवस्थाको कमजोरी रहेको केही उत्तरदाताहरूले औल्याएका छन्। यसका साथै अनुसन्धान सम्पन्न भएको विवरण र अनुसन्धान गर्न लागेको विवरण खुलेको प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रस्तुत नगरि जाहेरीको नक्कल मात्र पठाउने र सोको आधारमा निर्देशन भई गरेको अनुसन्धान कमजोर हुने गरेको एकतिहाइ उत्तरदाताले बताएका छन्। यस्तो प्रारम्भिक प्रतिवेदन स्वरूप प्राप्त जाहेरीको प्रति पनि ढिलो प्राप्त हुने गरेको कुरा पनि एकतिहाइ उत्तरदाताको अनुभव रहेको छ।

घटनाको वारेमा स्पष्ट उल्लेख नभैकन प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने गरेको, निर्देशनलाई बोझ ठान्ने मनोवृत्ति, प्रारम्भिक प्रतिवेदन औपचारिकतामा मात्र सीमित, अनुसन्धानको वारेमा अनुसन्धान अधिकृत र

^{६४}ने. का. प. २०६८, अंक ८ निर्णय नं. ८६६८, पृ. १३७६

^{६५}ने. का. प. २०६३ अंक ७ नि. नं. ७७३१, पृ. ८७९

सरकारी वकीलबीच समन्वय नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन र बरामदी गरिएको व्यहोरा मेल नखाएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा अनुसन्धान योजना प्रस्तुत नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकृत आफैले तयार नगरेको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने कुरा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको जस्ता तथ्यहरु पनि खुल्न आएका छन्। यसका अतिरिक्त सरकारी वकीलले प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि निर्देशन दिने नगरेको पनि २९ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका छन्। यी प्राप्त तथ्यांकहरुबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदनको प्रयोग व्यवहारमा राम्रोसँग हुन नसकेको देखिन्छ। अन्तर्वाताबाट प्राप्त तथ्यांकहरुलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रारम्भिक प्रतिवेदन र निर्देशन सम्बन्धी समस्याहरु	उत्तरदाताहरुको प्रतिशत
प्रारम्भिक अनुसन्धान सम्पन्न गरे पश्चात प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था हुनुपर्ने	७%
प्रारम्भिक अनुसन्धानका कागज संलग्न नगरी जाहेरीको नक्कल मात्र पठाउने र सोको आधारमा निर्देशन भई गरेको अनुसन्धान कमजोर हुने	३३%
प्रारम्भिक प्रतिवेदन समयमै नआउने	३३%
घटनाको बारेमा स्पष्ट नहुने	२६%
निर्देशनलाई बोझ ठान्ने मनोवृत्ति	७%
प्रारम्भिक प्रतिवेदन औपचारिकतामा मात्र सीमित	४३%
निर्देशन दिने कार्य नभएको	२९%
अनुसन्धानको बारेमा अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलबीच समन्वय नभएको	१०%
प्रारम्भिक प्रतिवेदन र बरामदी गरिएको व्यहोरा मेल नखाने	५%

प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा अनुसन्धानको योजना प्रस्तुत नभएको	५%
प्रारम्भिक प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकृत आफैले तयार नगर्नु	२%
प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने कुरा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था हुनुपर्ने	२%
प्रमाणको वैधताको बारेमा अनुसन्धान अधिकृत अनविज्ञ	५%
प्रारम्भिक प्रतिवेदन नै नपठाएको	७%

६.४. घटनास्थल प्रकृति खानतलासी/लाशजाँच र सनाखती मुचुल्का सम्बन्धमा

कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणमा भौतिक प्रमाणको ज्यादै महत्व रहन्छ। यसले कसूरदार र कसूरको सम्बन्धलाई स्थापित गर्दछ। यस्तो भौतिक र दशी प्रमाण घटनास्थलमा फेला पर्ने सम्भावना हुन्छ। घटनास्थलबाट कसूर र कसूरदारको सम्बन्ध स्थापित गर्न पर्याप्त आधारहरु प्राप्त हुने र घटनास्थल मुचुल्काले वारदातस्थलको सम्पूर्ण विवरण सविस्तार बताउने प्रकृतिको भएमा कसूरको वास्तविकता पहिचानमा मद्दत पुग्छ। घटनास्थलमा पाइएका हत्केला र औलाका वा पाइलाका चिन्ह, निशाना र दशी प्रमाण लगायत प्रमाण हुन सक्ने अन्य वस्तुको फोटो लिन सकिने, कसूरसँग सम्बन्धित कागजात, दशी प्रमाण, सामान र वस्तु फेला परेमा कब्जामा लिन सकिएमा कसूरदारले सफाई पाउने सम्भावना रहदैन। यसका अतिरिक्त खानतलासी आदिको माध्यमबाट पनि यस किसिमका प्रमाण संकलन गरिएको हुन्छ भने संकलित प्रमाणहरुको पहिचानका लागि सनाखत गराउनु पनि आवश्यक हुन्छ। यसकिसिमका कार्यहरु अनुसन्धानका क्रममा त्रुटिरहित किसिमले सम्पन्न गर्न सकिएमा मात्र मुद्दामा कसूरदारले सजाय पाउन सक्ने हुन्छ।

यसै सन्दर्भमा विद्यमान अवस्थाको पहिचानका लागि उत्तरदाताहरूसँग जानकारी लिइएको छ ।

अन्तर्वाताबाट विज्ञहरुले दिएको जानकारी अनुसार घटनास्थल मुचुल्का, सनाखत र खानतलासी आदि विषयमा विभिन्न समस्याहरु रहेको देखिन्छ । अदालतबाट प्रमाण ग्राह्य हुनका लागि तयार भएका मुचुल्काहरु प्रचलित कानूनले तोकेका कार्यविधिको अवलम्बन गरी त्रुटिरहित हुन आवश्यक हुन्छ । तर घटनास्थल लाशजाँच मुचुल्काको विवरण अस्पष्ट, त्रुटिपूर्ण र रितपूर्वकको नहुने गरेको तथ्य ५० प्रतिशत उत्तरदाताले जवाफ दिएका छन् । घटनास्थलको पर्याप्त सुरक्षा नगरिएमा प्रमाणहरु लोप नाश हुने अवस्था सृजना हुनेमा घटनास्थलको सुरक्षा तथा प्रमाणको संरक्षणमा गम्भीरता नहुने गरेको कुरा ४३ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका छन् ।

यसका अतिरिक्त अनुसन्धानमा बैज्ञानिक साधनको प्रयोग नहुने गरेको, अनुसन्धानको शीघ्रतामा नै प्रमाण लोप, नाश हुन नपाउनेमा समयमै यस्ता मुचुल्काहरु नहुने गरेको, मुचुल्काहरुमा कानून बमोजिमका साक्षीको अभाव रहने गरेको, मुचुल्का गर्ने दक्षता तथा क्षमताको अभाव रहेको, गलत, अपर्याप्त तथा अनुमानको भरमा प्रतिवेदन तयार गर्ने परिपाटी रहेको, प्रमाणको नमुना संकलनमा दक्षता नभएको, घटनास्थलबाट भौतिक प्रमाण नउठाएको, रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्ति नराखेको, मुचुल्काहरु औपचारिकतामा सीमित रहेको, कसूरसँग सम्बन्धित नै नरहेको अनावश्यक सामग्रीको बरामद गर्ने गरिएको, घटनास्थलभन्दा अन्य ठाउँबाट प्रतिवेदन तयार गर्ने गरिएको, घटनास्थलको मुचुल्कामा SOCO Officer संलग्न नहुने गरेको, सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचना नदिई खानतलासी बरामदी गरिएको, बरामदी सामान र प्रस्तुत गरिएको दशीका बीच फरक रहेको, व्यक्ति सनाखतमा कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याइएको, भौगोलिक विकटता, खानतलासी र बरामदी मुचुल्का असान्दर्भिक व्यक्ति र काल्पनिक वतन राख्ने गरेका कारण वतन एकिन नहुने गरेको, अनुसन्धान अधिकृत मुचुल्काको कार्यमा संलग्न नहुने गरेको, घाउ चोटको बारेमा फरक फरक अवस्था प्रतिवेदनमा उल्लिखित हुने, लाश जाँचको फर्मेट उपयुक्त नभएको, लाशलाई सुरक्षित तरिकाबाट विशेषज्ञकोमा नपठाउनु, घटनास्थलमा

सरकारी वकील उपस्थित हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेको, परिक्षणका लागि पठाइएका सबुद प्रमाणहरुको परिक्षण प्रतिवेदन समयमा प्राप्त हुन नसकी परिक्षण प्रतिवेदनविना नै अभियोजन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको तथा क्षेत्रीय स्तरमा विधिविज्ञान प्रयोगशालाहरु विस्तार हुन नसकेको जस्ता समस्याहरु उत्तरदाताहरुले औँल्याएका छन् । प्राप्त उत्तरहरु देहाय बमोजिम रहेको छ ।

घटनास्थल प्रकृति खानतलासी/लाशजाँच र सनाखती मुचुल्का सम्बन्धी समस्याहरु	उत्तरदाताको प्रतिशत
घटनास्थलको सुरक्षा तथा प्रमाणको संरक्षणमा गम्भीरता नहुनु	४३%
घटनास्थल लाशजाँच मुचुल्काको विवरण अस्पष्ट र त्रुटिपूर्ण	५०%
रितपूर्वकको नहुने	१९%
बैज्ञानिक स्रोतको प्रयोग नहुने	७%
समयमै नहुने	३६%
साक्षीको अभाव	७%
दक्ष तथा क्षमताको अभाव	३३%
गलत, अपर्याप्त तथा अनुमानको भरमा प्रतिवेदन तयार गर्ने परिपाटी	१०%
प्रमाणको नमुना संकलनमा दक्षता नभएको	२%
घटनास्थलबाट भौतिक प्रमाण नउठाएको	१०%
रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्ति नराखेको	२६%
औपचारिकतामा सीमित	२४%
आधुनिकता नहुनु	५%
अनावश्यक सामग्रीहरु बरामद गरिनु	१०%
घटनास्थलभन्दा अन्य ठाउँबाट प्रतिवेदन तयार गर्नु	१०%
SOCO Officer संलग्न नहुनु	२१%

सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचना नदिई खानतलासी वरामदी गरिनु	७%
वरामदी सामान र प्रस्तुत गरिएको दशीका बीच फरक	५%
व्यक्ति सनाखतमा कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याइएको	७%
जबरजस्ती सनाखत गराइएको	२%
भौगोलिक विकटता	५%
कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरेको	२६%
खानतलासी र वरामदी मुचुल्कामा असान्दर्भिक व्यक्ति राख्ने र काल्पनिक वतन राख्ने चलन रहेको	१२%
अनुसन्धान अधिकृत अनुसन्धान कार्यमा संलग्न नहुने	१२%
घाउ चोटको बारेमा फरक फरक अवस्था प्रतिवेदनमा उल्लिखित हुने	७%
लाश जाँचको फर्मेट उपयुक्त नभएको	२%
लाशलाई सुरक्षित तरिकाबाट विशेषज्ञकहाँ नपठाउनु	५%
घटनास्थलमा सरकारी वकील उपस्थित हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको अभाव	५%
परिक्षणका लागि पठाइएका सबुद प्रमाणहरूको परिक्षण प्रतिवेदन समयमा प्राप्त हुन नसकी परिक्षण प्रतिवेदनविना नै अभियोजन गर्नुपर्ने बाध्यता	५%
क्षेत्रीय स्तरमा विधिविज्ञान प्रयोगशालाहरू विस्तार गर्नुपर्ने	७%

६.५ भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धी समस्याहरू

फौजदारी मुद्दामा अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्नका लागि भौतिक प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। अहिलेको समय विज्ञान र प्रविधिको विकासको युग भएकाले परम्परागत साक्षी सरजमीनबाट मात्र अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्नु न त सम्भव नै छ, न त उपयुक्त नै। सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९

को दफा १२ मा रगत विर्य इत्यादि जाँच गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ। तर यस्तो भौतिक वस्तुहरूको संकलन सही तरिकाले गर्न नसकिए त्यसको परिक्षण राम्रो हुन सक्दैन। यसैले भौतिक प्रमाणको सन्दर्भमा प्रमाण संकलन सही तरिकाले हुनुपर्ने हुन्छ।

कसूर र कसूर गर्ने व्यक्तिको सम्बन्ध स्थापित गर्न भौतिक प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएपनि नेपालमा फौजदारी कसूरको अनुसन्धानमा विधिविज्ञान वा भौतिक प्रमाणभन्दा मौखिक प्रमाणको अभ्यास बढी भइरहेको र यसले मुद्दामा नकारात्मक प्रभाव परेको भन्ने आम गुनासो रहेको छ। सर्वोच्च अदालतबाट पनि अपराध अनुसन्धान विधिविज्ञानद्वारा समर्थित सबुद संकलित हुनुपर्ने भनी विधिविज्ञानलाई आजको अनुसन्धान र अभियोजन र न्याय निरूपणको महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा लिँदै सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको छ। अपराध अनुसन्धान एक ज्यादै जटिल, विधिविज्ञान अर्थात् Forensic Science द्वारा समर्थित सबूद प्रमाण संकलित हुनुपर्ने कार्य हो। शकितले दिएको बयानको भर मात्र नपरी सबूद प्रमाणको आधारमा अभियोग प्रमाणित गर्ने कानूनी कर्तव्य प्रहरीको हो। यसका लागि प्रत्येक प्रमाण Forensic Evidence बाट समर्थित हुनुपर्छ। आजको अभियोजन किटानी जाहेरी दरखास्त, प्रहरीसँगको साविति बयान र सर्जमिनको अधिकांशभन्दा बढी व्यक्तिले व्यक्तिगत धारणामा अपराधी हो भनी बकेको बकाइको अभियोजन होइन। अन्य प्रत्यक्ष प्रमाण लगायत Forensic Evidence ले समर्थित प्रमाणको आधारमा गरिने अभियोजन हो भनि सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या समेत भएको^{६६} हुनाले यस्तो भौतिक प्रमाणको संकलन र परिक्षणमा अनुसन्धान गर्ने अधिकारी चनाखो रहनुपर्ने हुन्छ। यस विषयमा रहेका समस्याहरूबारे विज्ञहरूसँग जानकारी लिइएकोमा प्रमाणको संकलन र परिक्षण सम्बन्धमा थुप्रै समस्याहरू रहेको पाइएको छ। यी समस्याहरूले मुद्दाको सफलतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेको पाइन्छ।

^{६६}ज्योति लम्साल पौडेल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, ने.का.प. २०६७ अंक ११ नि.नं. ८५०७, पृष्ठ १९०३:

उत्तरदाताहरु मध्ये ५० प्रतिशतले समयमा परिक्षण नहुने गरेको र परिक्षण प्रतिवेदन पनि समयमै प्राप्त नहुने गरेको उल्लेख गरेको पाइन्छ। केही उत्तरदाताले ल्याव परिक्षणको सुविधा सरल, सहज र पर्याप्त नभएको र प्रमाणको परिक्षण नै हुन नसकेको पनि उल्लेख गरेको पाइन्छ। सबुद प्रमाण जतीसक्यो छिटो संकलन गरिएमा प्रमाण नाश, लोप नहुने हुन्छ र साबुत हालतमा पाउन सकिन्छ, तर समयमै प्रमाण संकलन गर्न नसकिएको र परिक्षणको लागि नपठाएको पनि पाइएको छ। प्रमाण संकलनका लागि दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्नेमा यस्तो जनशक्ति कमी रहेको कुरा पनि ३८ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका छन्। यसरी नै सरकारी वकीलमा पनि यस्ता प्रमाणको विश्लेषण क्षमता नभएको भन्ने पनि उत्तरदाताले खुलाएका छन्।

संकलित प्रमाण सही तरिकाले संकलन गरेर मात्र पुग्दैन, त्यसलाई परिक्षण नभएसम्म सुरक्षित रूपमा राख्न सक्नुपर्छ र परिक्षण हुन सम्भव हुने गरी संरक्षण गर्नुपर्नेमा संकलन गरिएका प्रमाण संरक्षण गरिराख्न कठिनाई भएको र घटनास्थलमा प्रमाण संरक्षण नहुने गरेको पनि खुल्न आएको छ। अनुसन्धानका क्रममा असम्बन्धित भौतिक वस्तु संकलन गर्ने गरेको पनि पाइएको छ। औंठाछाप र पदचिन्हको संकलन र परिक्षणमा ध्यान नदिनु, भौतिक प्रमाणको परिक्षण विज्ञहरुको समूहबाट हुनुपर्ने, अभियोगसँग परिक्षण प्रतिवेदन पेश नगर्नु, अभियोग दावी र परिक्षण प्रतिवेदन विरोधाभाष हुनु, प्रमाण संकलनका लागि पर्याप्त उपकरणको कमी, प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको प्रतिवेदन अधुरो हुने, भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षणमा भ्रंश मान्ने, प्रमाण संकलन कानूनले अनिवार्य नगरेको एउटै प्रकृतिको परिक्षणमा फरक फरक परिणाम आउने गरेको पनि उत्तरदाताले बताएका छन्। यसरी अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाहरु अनुसार भौतिक प्रमाणको संरक्षण, संकलन परिक्षण र विश्लेषणमा साधन, स्रोत, क्षमताको अभाव तथा भौतिक प्रमाण खोज गर्न ध्यान केन्द्रित नगर्ने अभ्यास समेत देखिएको छ। उत्तरदाताहरुले दिएको उत्तरको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ।

भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धी समस्या	उत्तरदाताहरुको प्रतिशत
दक्ष जनशक्तिको कमी	३८%
समयमा परिक्षण र परिक्षण प्रतिवेदन प्राप्त नहुने	५०%
संकलन गरिएका प्रमाण संरक्षण गरी राख्न कठिनाई	२६%
असम्बन्धित भौतिक वस्तु संकलन	१४%
ल्याव परिक्षणको सुविधा सरल, सहज र पर्याप्त नहुनु	२९%
समयमै प्रमाण संकलन गर्न नसक्नु र परिक्षणको लागि नपठाउनु	३३%
Sample Contamination हुने वा नमिल्ने	१०%
विश्लेषणमा र संकलनमा सरकारी वकीलको संलग्नता र ज्ञानको कमी	१०%
घटनास्थलमा प्रमाण संरक्षण नहुनु	१२%
भौतिक प्रमाणको संकलन तथा परिक्षण तर्फ अनुसन्धान नै नभएको	१४%
SOCO Officer लाई उपयोग नगरिएको	५%
प्रमाण संकलन गर्न सम्बन्धित विज्ञ र निकाय सँग समन्वय नहुनु	१७%
औंठाछाप र पदचिन्हको संकलन र परिक्षणमा ध्यान नदिनु	५%
भौतिक प्रमाणको परिक्षण विज्ञहरुको समूहबाट हुनुपर्ने	५%
अभियोग सँग परिक्षण प्रतिवेदन पेश नगर्नु	१२%
अभियोग दावी र परिक्षण प्रतिवेदन खण्डित हुनु	७%
प्रमाण संकलनका लागि पर्याप्त उपकरणको कमी	१४%

प्रहरी वैज्ञानिक प्रयोगशालाको प्रतिवेदन अधुरो हुने	५%
भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षणमा भन्कट मान्ने	१७%
प्रमाणको प्रतिवेदन स्पष्ट नहुने	५%
प्रमाण संकलन कानूनले अनिवार्य नगरेको	१२%
एउटै प्रकृतिको परिक्षणमा फरक फरक परिणाम आउने	२%
आवश्यक उपकरणको अभाव	७%
अनुसन्धान प्रतिवादीको वयानमा भर पर्ने प्रवृत्ति	१०%

६.६ अभियुक्तको पक्राउ तथा बयानसंग सम्बन्धित समस्याहरू

कुनै अपराध भएकोमा सो अपराधको अनुसन्धानलाई सहज र सफल बनाउन, अभियुक्तको अदालतमा उपस्थितिको सुनिश्चितता कायम गर्न, प्रमाणको संरक्षण गर्न र अभियुक्त स्वयंको शारीरिक जाँच गर्नुपर्ने जस्ता कार्य सम्पन्न गर्नका लागि कसूर गर्ने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी अनुसन्धानको लागि आरोपित वा शंकास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने राज्यको एक स्थापित अधिकारको रूपमा लिइन्छ। तर यसरी अपराध अनुसन्धानका लागि पक्राउ गर्दा व्यक्तिका कमभन्दा कम स्वतन्त्रता हनन होस र कानूनको प्रकृया पूरा गर्नु आवश्यक हुन्छ। यदी कानूनका प्रकृया पूरा गरिएन भने अभियुक्त बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशका माध्यमबाट छुट्टे तथा प्रमाणको ग्राह्यतामा पनि प्रश्न उठ्न सक्छ। पक्राउका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले निर्दिष्ट गरेका मान्यता र संविधान तथा कानून प्रतिकुल भएमा स्वच्छ सुनुवाइ सिद्धान्त विपरित भई मुद्दामा नै प्रभाव पछि।

फौजदारी न्यायका सम्बन्धमा बयानको महत्व हुने भए पनि नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १४ को उपधारा (३) मा आफ्नो विरुद्ध प्रमाण दिन वा अपराध स्वीकार गर्न बाध्य नपारिने व्यवस्था रहेको छ। हाम्रो संविधानमा पनि यो व्यवस्था

आत्मसात गरिएको छ। यसरी नै यातनाको नतिजास्वरूप तयार गरिएको भन्ने स्थापित भएको वयानलाई यातना दिने व्यक्तिको विरुद्ध बाहेक कुनै कारबाई प्रक्रियामा प्रमाणस्वरूप व्यवहार गर्न नपाइने कुरा हरेक राज्यले सुनिश्चित गर्नुपर्ने यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १५ मा व्यवस्था रहेको छ।

नेपालमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ९ ले फौजदारी मुद्दामा कुनै अभियुक्तले निजउपर लगाइएको अभियोगको सन्दर्भमा अदालत बाहेक अन्यत्र व्यक्त गरेको कुरा स्वेच्छाको भएमा मात्र प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था रहेकोले जबर्जस्ती सावित गराएमा ती प्रमाणमा नलागी अभियुक्तले सफाई पाउने हुन्छ। साविति बयान आफैमा महत्वपूर्ण प्रमाण भए पनि साविति मात्र अभियोग पुष्टि गर्ने आधार बन्न सक्दैन। सावितिलाई अभियोग पुष्टि गर्ने एक मात्र आधार बनाइयो भने त्यसले फौजदारी न्याय प्रणालीमा थुप्रै जटिलताहरूलाई जन्म दिन्छ। त्यसले अनुसन्धान एवं अभियोजन पक्षबाट दावी प्रमाणित गर्नका लागि अन्य प्रमाणको संकलन र विश्लेषणमा भन्दा अभियुक्तलाई साविति बयान दिन बाध्य पारिने सम्भावनालाई बल प्रदान गर्ने हुँदा वास्तविक अपराधी उम्कने र अनुसन्धानका क्रममा अभियुक्तका रूपमा प्रस्तुत गरिएका व्यक्ति दण्डित हुनुपर्ने विडम्बनापूर्ण अवस्था पनि आउन सक्ने भएकाले त्यस्ता सम्भावनालाई बल पुग्ने गरी न्यायिक व्याख्या गरिन नहुने भनी^{६७} सर्वोच्च अदालतबाट स्वेच्छा विपरित भएका बयानलाई प्रमाणमा लिन नमिल्ने भनी कैयौं मुद्दामा सिद्धान्त कायम समेत भएको छ।

अनुसन्धानका क्रममा पक्राउ र बयानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र प्रचलित कानून विपरित भएमा त्यसको प्रमाणिक महत्व नहुने हुन्छ, तर नेपालको अनुसन्धान सावितिमुखी भनी आलोच्य हुँदै आएको सन्दर्भमा अन्तर्वाताका क्रममा यस सम्बन्धमा जवाफ लिइएकोमा अनुसन्धान सावितिमुखि रहेको र जबर्जस्ती साविती गराउने कार्य यद्यपि भैरहेको भन्ने कुरा करिब आधाजसो उत्तरदाताले बताएका छन्। यसरी

^{६७}पृथ्वी वहादुर खड्का विरुद्ध नेपाल सरकार, ने.का.प. २०६७, अंक ८, ति.नं ८४३३ पृ १३२१

जर्वजस्ती साविति गराउने अभ्यासका कारण अभियुक्त अदालतमा इन्कार रहने तर सावितिलाई समर्थित गर्ने अन्य स्वतन्त्र र वस्तुनिष्ठ प्रमाण नभएका कारण प्रमाण ग्राह्य नभई अभियुक्तले सफाइ पाउने कारण बनेको देखिन्छ। करिब ३६ प्रतिशत उत्तरदाताहरूका अनुभवमा बयान गराउने कार्यदक्षताको कमी रहेको कारण परम्परागत शैलीमा नै बयान गराउने देखिन्छ भने १७ प्रतिशत उत्तरदाताले अनावश्यक प्रश्न सोध्ने गरेको उल्लेख गरेका छन्। यसले गर्दा एउटै प्रश्न सोधी सबै व्यहोरा खोज्दा अपेक्षित जानकारी हासिल नहुने, बयान क्लिष्ट हुने गरेको पाइन्छ। यसरी नै बयान गराउने सीप र कलाको अभावले गर्दा बयानमा सोध्नुपर्ने अति जरूरी प्रश्न सोध्न र सूचना संकलन गर्न नसकिएको अवस्था देखिन्छ भने बयान र अन्य तथ्यहरू पनि विरोधाभाष हुने गरेको तथा अपराधसँग असान्दर्भिक पनि हुने गरेको पाइन्छ। पर्याप्त दक्षताकै कारण बयान लिँदा फरार अभियुक्तको पहिचान, तथ्य र प्रमाणका सामञ्जस्यता, मिति, समय र वारदातको तौर तरिका, कसुरमा संलग्न व्यक्ति र उनीहरूको भूमिका सम्बन्धी आधार आदि बारे कुरा फोरी स्पष्ट रूपमा बयान लिन नसकिएको कारण अनुसन्धान अपूर्ण हुने अवस्था पनि आएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त अनुसन्धानमा संलग्न अधिकारीलाई सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तका बारेमा जानकारी नभई समस्याहरू पुनरावृत्ति भइरहने गरेको पनि पाइन्छ।

यथासीघ्र अभियुक्तको पक्राउ गर्न नसक्दा निजले प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने सम्भावना रहेको, महिला अभियुक्तको हकमा अनुसन्धान अधिकृत महिला प्रहरी हुँदा बयानमा सहयोग पुग्ने र सो नहुँदा बयान फितलो हुने गरेको पनि पाइन्छ। पक्राउ परेको लगत्तै थुनामा राख्ने अनुमति माग नगरिने गरेको, थुनामा राख्ने अनुमति माग गर्दा सरकारी वकील मार्फत जाने कानूनी व्यवस्थाका अभावमा सरकारी वकील बयान पूर्व अपराध बारे अनभिज्ञ रहने गरेको र सरकारी वकील प्रहरीमै भर पर्ने गरेको, पक्राउ लगत्तै बयान नभएको जस्ता तथ्यहरू पनि अन्तर्वार्तादाताहरूले औल्याएका छन्। कतिपय कानूनी रितहरू नपुग्ने गरेको पनि पाइएको छ। अभियुक्तलाई दिइने पक्राउ पूर्जाको मिति फरक पार्ने गरेको, पक्राउ परेको लामो समयपछि पूर्जा दिइने गरेको, कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याउने गरेको,

अदालतमा थुनामा राख्ने अनुमतिका लागि ढिलो लैजाने गरेको कारण स्वच्छ सुनुवाई प्रतिकूलका कार्यले अनुसन्धानको विश्वसनीयतामा नै प्रश्न उठ्ने गरेको पाइएको छ। प्रारम्भिक अनुसन्धान विना अभियुक्तलाई पक्राउ गरिने गरेको कारणबाट अनुसन्धान सम्पन्न गर्नेभन्दा पनि थुनामा राख्ने अवधि २५ दिनभित्र जसरी पनि मुद्दा चलाउने प्रवृत्ति रहेको पनि पाइएको छ। अभियुक्तको वास्तविक नाम, वतन ढाँटी बयान दिने गरेको कारण म्याद तामेली लगायतका विषयमा समस्याहरू पर्ने गरेको पनि उत्तरदाताहरूको कथन रहेको छ।

बयानमा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकृतको न्यून उपस्थिति रहने गरेको र सरकारी वकीलले पनि अन्य काममा पनि संलग्न रहनुपर्ने बाध्यताका कारण बयान प्रभावकारी हुन नसकेको पनि अनुसन्धानबाट खुल्न आएको छ। यसका अतिरिक्त बयान लिने विषयमा सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ताबीच समन्वय र सहयोगको अभाव रहेका कारण पनि मुद्दाको सफल अनुसन्धानमा अवरोध सृजना भएको पाइन्छ।

बयानको भिडियो रेकर्ड गर्ने प्रणालीलाई आत्मसात गर्न नसकिएको जस्ता समस्याहरू पनि पाइएका छन्। बयानका क्रममा यदाकदा राजनैतिक हस्तक्षेप पनि हुने गरेको केही उत्तरदाताको अनुभव रहेको छ। मानव अधिकार कानून र संविधानद्वारा प्रदत्त हिरासतमा रहँदा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको जानकारी तथा उपभोग गर्न पाउने वातावरणको अभाव रहेको, सही व्यक्तिको पहिचान नगरी पक्राउ गर्ने गरेको, विभिन्न भाषामा अनुवादको संस्थागत रूपमा व्यवस्था हुन नसकेको, सूचना नदिई पक्राउ गर्ने गरेको जस्ता कतिपय फौजदारी न्यायका मान्यता प्रतिकूलका कार्य पनि हुने गरेको उत्तरदाताहरूको जवाफबाट खुल्न आएको छ। अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त भएको विवरण देहाय बमोजिम रहेको छ।

अभियुक्तको पक्राउ तथा बयानसँग सम्बन्धित समस्याहरू	अन्तर्वार्तादाताको प्रतिशत
स्वेच्छा प्रतिकूल भए पनि साविति केन्द्रित बयान	४८%
यथासीघ्र अभियुक्तको पक्राउ गर्न नसक्दा प्रमाणमा हस्तक्षेप	२१%

महिला अभियुक्तको हकमा अनुसन्धान अधिकृत महिला प्रहरी हुँदा बयानमा सहयोग पुग्ने र सो नहुँदा बयान फितलो हुने	७%
पक्राउ लगत्तै बयान नभएको	१०%
बयान गराउने कार्यदक्षताको कमी	३६%
सरकारी वकीललाई अभियुक्त पक्राउ परे नपरेको बारे जानकारी नहुने र सरकारी वकील प्रहरीमै भर पर्नुपर्ने	१७%
अनुसन्धानको क्रममा हुने बयानको न्यून महत्व हुने हुँदा औपचारिकतामा सीमित	१४%
अभियुक्तलाई दिइने पक्राउ पूर्जाको मिति फरक	१०%
अभियुक्तको वास्तविक नाम, वतन ढाँटी बयान दिने	१७%
बयानमा अनुसन्धान अधिकृतको न्यून उपस्थिति	१२%
पक्राउ परेको लामो समयपछि पूर्जा दिइनु	१२%
कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याउने	१२%
अदालतमा ढिलो लैजाने	५%
अनुसन्धानको क्रममा बुझिएका साक्षीहरु अदालतमा खोजेका बखत उपस्थित गराउन नसकेको	५%
प्रारम्भिक अनुसन्धान विना अभियुक्तलाई पक्राउ गरिनु	५%
बयान रेकर्ड राख्ने System नभएको	७%
राजनैतिक हस्तक्षेप	१२%
हिरासतमा रहँदा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको जानकारी तथा उपभोग गर्न पाउने वातावरणको अभाव	१०%
सही व्यक्तिको पहिचान नगरी पक्राउ गर्नु	५%

मुद्दासँग असम्बन्धित कुराहरु बयानमा उल्लेख गर्नु	१७%
विभिन्न भाषामा अनुवादको संस्थागत रुपमा व्यवस्था हुनुपर्ने	५%
सीमा जोडिएको कारण अभियुक्त पक्राउ गर्न समस्या	५%
सावित नहुने अभियुक्तलाई संकलित प्रमाण र तथ्यका आधारमा Cross Question गरी बयान लिने परिपाटी नभएको	२%
अभियुक्तले ठेगाना ढाँट्नु	५%
सूचना नदिई पक्राउ गर्नु र मुचुल्का नगर्नु	७%
असम्बन्धित स्थानका व्यक्तिलाई बुझिनु	२%
भौगोलिक विकटताका कारण पक्राउमा समस्या परेको	७%
बयान लिने विषयमा सरकारी वकील र अनुसन्धानकर्ताबीच समन्वय र सहयोगको अभाव	५%

६.७ बुझिएका व्यक्तिहरुको कागजसम्बन्धी समस्या

अपराध अनुसन्धानमा वारदात देख्ने थाहा पाउने व्यक्तिको भनाई महत्वपूर्ण हुन्छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० ले यस्ता व्यक्तिहरुको भनाई प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था गरेको छ। तर यस्ता व्यक्तिहरुलाई बुझ्ने क्रममा सही तरिकाले बुझिएन अथवा यस्ता व्यक्तिको सही पहिचान हुन नसकेमा पनि त्यसले मुद्दामा असर गर्दछ। अन्तर्वातामा सहभागी भएका व्यक्तिहरुमध्ये ३३ प्रतिशतले वास्तविक व्यक्तिको कागज नगराई काल्पनिक र अनिच्छुक व्यक्ति खडा गरी कागज गराउने गरेको उल्लेख गरेका छन्। अनुसन्धान गर्दा घटनाको यथार्थ विवरण देखे बुझे थाहा पाएका व्यक्तिहरु तथा घटनास्थल वरपरका व्यक्तिहरुलाई केन्द्रमा राखेर निजहरुको कागज गराउनु पर्नेमा पक्ष विपक्षका आफन्तहरुको कागज गराउने तथा पीडित र पीडक पक्षको सन्तुलन मिलाई कागज गराउने

प्रचलनले गर्दा अदालतमा तथ्य अतिरन्जित हुने गरेको तथा प्रतिकूल बकपत्र हुने गरेको समेत पाइएको छ। अनुसन्धानका क्रममा कागज गर्दा तिनीहरूको प्रचलित कानूनको रित पुग्नु आवश्यक हुन्छ, तर उत्तरदाताहरूले अनुसन्धानमा कागज गराउँदा रित नपुग्ने गरेको औल्याएका छन्। यस किसिमको त्रुटि अनुसन्धान अधिकारीको ज्ञान र क्षमताको अभावका कारण पनि हुने गरेको पाइएको छ। फलतः चश्मदिद व्यक्ति र सुनीजान्ने व्यक्ति फरक महत्वका साक्षी भए पनि कागजको व्यहोरा उस्तै रूपमा गरिएका कारण चश्मदिद र सुनीजान्ने प्रमाणको सीमांकन गर्न कठिनाई भएको छ।

अनुसन्धान ढिलो हुँदा त्यसले घटनाको बारेमा थाहा पाएका व्यक्तिलाई अभियुक्त पक्षबाट प्रभावित पार्ने सम्भावना हुन्छ, तर समयमै बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज नहुने गरेको तथ्य २४ प्रतिशत उत्तरदाताहरूबाट खुलेको छ। घटनाका बारेमा थाहा हुने व्यक्तिले कागज नगरिदिने प्रवृत्ति पनि पाइएको छ। बुझिएका व्यक्तिहरूसँग घटनाको बारेमा पूरा सूचना प्राप्त हुने गरी कागज नगराउने गरेको कारण सूचनाहरू अधुरो र घटना व्यहोरा अपूर्ण भई मुद्दामा असर परेको देखिन्छ। यसको कारणमा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावलीमा रहेको कागजको ढाँचा पनि जिम्मेवार रहेको उत्तरदाताले बताएका छन्। यसरी नै कागज गराउँदा अपराधसँग असान्दर्भिक कुरा सोध्ने गरेको पनि पाइन्छ, जुन मुद्दाका सन्दर्भमा प्रासंगिक हुँदैनन्।

कागज गराउँदा साक्षीहरूको स्पष्ट वतन तथा उनीहरूको पहिचान खुल्ने विवरण उल्लेख नगरेका कारण पछि अदालतमा बकपत्रका लागि उपस्थित गराउन नसकिएको स्थिति पनि पाइएको छ। वास्तविक व्यक्तिलाई खोजी गरी कागज नगराउने गरिएको र घटनास्थलमा नगईकन प्रहरी कार्यालयमा नै बोलाई कोरम पुर्याउने वा अनुसन्धान गरेको भन्ने देखाउने मात्र हिसावले कागज गराउने गरेको पनि पाइएको छ। यसले गर्दा कागज र कागज गर्ने व्यक्तिको सत्यतामा प्रश्न उठ्ने गरेको छ।

कागज गराउँदा लेखबद्ध गर्ने कर्मचारीले कागज गर्नेले भनेको जस्ताको तस्तै लेखबद्ध नगर्ने गरेको र नभनेको काल्पनिक कुरा लेख्ने

गरेको पनि पाइएको छ। गोलमटोल र घटनाको बारेमा यकिन थाहा छैन भन्ने उल्लेख भएका र बहुअर्थि लाग्ने भाषाहरू पनि प्रयोग गर्ने गरेको र बुझिएका व्यक्तिहरूको कथन एकातर्फ एकापसमा बाझिने गरेको र अर्कोतर्फ साक्षीहरूले भनेको भाषा भनेर हुबहु एउटै लेख्ने गरेको पनि उत्तरदाताहरूले औल्याएका छन्। नेपालमा हालसम्म साक्षी संरक्षणका लागि कानून र नीति नभएको कारण साक्षीहरूले सही कुरा भन्न डराउने, अभियुक्त पक्षबाट प्रभावित पार्ने पनि गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको तथ्य अन्तर्वातादाताहरूले उल्लेख गरेका छन्। यसका अतिरिक्त कागज गराउने क्रममा राजनैतिक हस्तक्षेप रहने गरेको पनि उत्तरदाताले औल्याएका छन्। अन्तर्वाताबाट प्राप्त विवरणलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज व्यहोरासँग सम्बन्धित समस्या	उत्तरदाताहरूको प्रतिशत
घटनाको बारेमा जानकारी राख्ने व्यक्तिहरूको कागज यथासीघ्र नगरिने गरेको	२४%
कागज र वस्तुस्थिति मुचुल्का रितपूर्वक नगरिने गरेको	१४%
वास्तविक साक्षीले कागज नगरिदिने प्रवृत्ति रहेको	१९%
बुझिएका व्यक्तिबाट यकिन वतन र पहिचानका प्रमाण नखुलाउँदा बकपत्रका लागि उपस्थित गराउन समस्या रहेको	२४%
वास्तविक साक्षीभन्दा काल्पनिक र अनिच्छुक व्यक्ति खडा गरि कागज गर्ने गरेको	३३%
घटनाको व्यहोरा स्पष्ट नखुलाउने गरेको	२९%
अपराधसँग असान्दर्भिक कुरा उल्लेख गर्ने गरेको	१९%
रित पुर्‍याउने वा अनुसन्धान गरेको देखाउने वा औपचारिकता पूरा गर्ने उद्देश्यले मात्र कागज गराउने गरेको	१०%
वास्तविक व्यक्तिलाई खोजी गरि कागज गराउने नगरेको	२९%
बुझिएका व्यक्तिहरूको व्यहोरा परस्पर बाझिने गरेको	१७%

साक्षीको संरक्षण हुन नसकेको	१४%
चशमदिद व्यक्ति र सुनीजान्ने व्यक्ति फरक महत्वका साक्षी भए पनि कागजको व्यहोरा उस्तै हुँदा सीमांकन गर्न कठिन हुने गरेको	७%
पीडक र पीडित दुवैलाई सन्तुलित हुने गरि दुवै समर्थक व्यक्तिहरुको कागज गराइनु	२%
साक्षीले भनेका कुरालाई जस्ताको तस्तै नलेखिने गरेको	१०%
साक्षीले भनेको कुरा नसुनाई कागजमा सहि गराउने गरेको	७%
स्पष्ट कागज नभई गोलमटोल भाषा राखी कागज गराइने गरिएको	७%
कागज गर्दा प्रहरी घटनास्थलमा नगई प्रहरी कार्यालयमा नै मानिस डाकेर कागज गराउने गरेको	२%
अत्यधिक राजनैतिक हस्तक्षेप बढ्नु	१०%

६.८ अनुसन्धान अधिकृतको प्रस्तावित रायसँग सम्बन्धित समस्याहरू

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ मा अनुसूची-१ मा उल्लिखित कुनै अपराधको तहकिकात पूरा भएपछि तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले अपराध भएको र सबै वा केही अभियुक्तउपर मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने देखिएकोमा सोही कुरा खोली तथा अपराध नभएको देखिएको वा अपराध भएको भए पनि अभियुक्त यही हो भन्ने खुल्न नसकेको वा कुनै पनि अभियुक्तउपर मुद्दा चलाउन प्रमाण नपुग्ने देखिएकोमा सोही व्यहोरा खुलाई आफ्नो राय सहित थुनुवा नभएको मुद्दा भए सम्बन्धित कानूनको हदम्याद पुग्ने कम्तिमा पन्ध्र दिन अगावै र थुनुवा भएको मुद्दा भए मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने र अभियोगपत्र तयार गरी अदालतमा दायर गर्न लाग्ने समयलाई समेत ध्यानमा राखी मिसिल कागजको सक्कल र नक्कल प्रति, दशी प्रमाण सहित सरकारी वकील कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेकोछ। यस किसिमको राय प्राप्त भएपछि अनुसन्धान पूरा

नभएकोमा थप अनुसन्धान सम्पन्न गर्न सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने पनि व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

प्रस्तावित राय पठाउँदा संकलित तथ्य र प्रमाणको वस्तुनिष्ठ विश्लेषण गरी तयार गर्न सकिनेमा त्यसले अभियोजन गर्ने नगर्ने कुरालाई पनि मद्दत गर्छ र प्रमाणको अभावमा पनि अभियोजन गर्ने परम्परालाई पनि निरुत्साहित गर्दछ। तर प्रस्तावित राय पठाउँदा प्रमाणको विश्लेषण र मूल्यांकन नगरी हचुवा र मनोगत रूपमा पठाउने गरेको पाइएको छ। उत्तरदाताहरुमध्ये ४६ प्रतिशत उत्तरदाताले यो तथ्य औँल्याएबाट प्रस्तावित राय वस्तुपरक नहुने गरेको देखिन आउँछ। यसको साथै प्रस्तावित रायमा ऐनको दफासम्म पनि स्पष्ट नगरि हचुवाको भरमा पठाउने गरेको कुरा ३३ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका छन्। राय तयारी गर्दा पर्याप्त गृहकार्यको अभाव हुने गरेको र अनुसन्धान अधिकृतले स्वयं रायको तयारी नगरी अन्य कर्मचारीको भर पर्ने गरेको कारणबाट पनि रायमा प्रमाण र तथ्यको विश्लेषण राम्रो नहुने तथा मनोगत रूपमा प्रस्तावित राय पेश हुने गरेको पाइन्छ। यसले रायमा कसूर र सजायको प्रस्ताव असंगत वा अमिल्दो हुने गरेको पनि पाइएको छ।

प्रस्तावित रायको टिपोटमा चाहिने तथ्य भन्दा फरक वा तथ्यपरक नहुने गरि टिपोट गर्ने गरिएको, प्रतिवादीको यकिन नाम, थर वतन समेत फरक पारी राय आउने र सोही रायमा उल्लेख भएका वतनका आधारमा अभियोगमा उल्लेख हुने भएकाले समस्या पर्ने गरेको छ। अनुसन्धानको पूर्णता बेगर नै प्रस्तावित राय संप्रेषित गर्ने गरेको पनि उत्तरदाताहरुले खुलाएका छन्। मुख्य अभियुक्त सरह अभियुक्तहरुलाई समेत एउटै सजायको मागदावी लिन गोश्वारा राय पठाउने गरेको पनि उत्तरदाताहरुको अनुभव छ। थप मागदावी लिनुपर्ने मुद्दा भएमा पहिलेको कसुर र सो सम्बन्धी प्रमाणहरु संकलन नहुने गरेकोले पनि पटक कायम गर्नुपर्ने मुद्दामा समस्या परेको र असफलता व्यहोर्नु परेको देखिन्छ। प्रायः जसो जाहेरी हेरि त्यसलाई पुष्टि गर्न खोजी अभियोग लगाउने राय तयार गर्ने गरेको, कमजोर अनुसन्धान गर्ने तर कडा सजाय प्रस्तावित गरी राय माग गर्ने प्रचलन रहेको पनि उत्तरदाताहरुबाट खुल्न आएको छ। केही उत्तरदाताले

राय अभियोगपत्र साथ मुद्दा हेर्ने निकायमा नजाने हुँदा राय लेखनमा अनुसन्धान अधिकृत उत्साहित नहुने गरेको पनि उल्लेख गरेका छन् । प्रस्तावित रायका सम्बन्धमा उत्तरदाताहरूको भनाई देहाय बमोजिम रहेको छ ।

अनुसन्धान अधिकृतको प्रस्तावित रायसँग सम्बन्धित समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
प्रमाणको विश्लेषण र उचित मूल्यांकन नगरी मनोगत रूपमा प्रस्तावित राय पेश हुने गरेको	४५%
राय दिँदा ऐनको दफा स्पष्ट नगरी हचुवाको भरमा पठाउने गरेको	३३%
राय समयमा प्राप्त नभएका कारण हतारमा अभियोग लगाउनु परेको	१४%
रायमा कसुर र सजायको प्रस्ताव नमिल्ने गरी पठाउने गरेको	१४%
टिपोटमा चाहिने तथ्यभन्दा फरक वा तथ्यपरक नहुने गरी र टिपोट गर्ने गरिएको	१७%
प्रतिवादीको यकिन नाम, थर, वतन समेत नखुली फरक पारी राय आउने गरेको	१०%
राय तयारी गर्दा पर्याप्त गृहकार्यको अभाव हुने गरेको	१९%
अनुसन्धान अधिकारीलाई अभियोजन सम्बन्धी तालिमको व्यवस्था नभएको	१७%
अनुसन्धान पूरा नगरी राय प्रस्ताव गर्ने गरिएको	५%
मुख्य अभियुक्त सरह अन्य अभियुक्तहरूलाई समेत एउटै सजायको मागदावी लिन गोश्वारा राय पठाउने गरेको	१९%

थप मागदावी लिनु पर्ने मुद्दा भएमा पहिलेको कसुर र सो सम्बन्धी प्रमाणहरू संकलन नहुने गरेको	५%
अनुसन्धान अधिकृतले स्वयं रायको तयारी नगरी अन्य कर्मचारीको भर पर्ने गरेको	५%
प्राय जसो जाहेरी हेरि त्यसलाई पुष्टि गर्न खोजी अभियोग लगाउने राय तयार गर्ने गरेको	७%
कमजोर अनुसन्धान र कडा राय हुने गरेको	७%
राय अभियोग पत्र साथ मुद्दा हेर्ने निकायमा नजाने हुँदा राय लेखनमा अनुसन्धान अधिकृत उत्साहित नहुने गरेको	७%

६.९ अदालतमा दायर हुने अभियोगपत्र सम्बन्धी समस्याहरू

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्रको माध्यमबाट अदालतसमक्ष कसुरदारउपर सजायको मागदावी लिइन्छ । यसैले अभियोगपत्रलाई सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको आधारभूत दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ । फौजदारी मुद्दामा अभियोगपत्रबाट मुद्दाको अदालतमा कारवाही प्रारम्भ हुन्छ । अभियोगपत्र सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा वादी पक्ष (सरकारी वकील) द्वारा लगाइएको आरोप, अभियुक्तहरूउपर गरिएको मागदावी र सो पुष्टि गर्ने आधार प्रमाणहरू उल्लेख गरिएको प्रारम्भिक दस्तावेज भएको र अभियोगपत्र दायर गरिएपछि पुनः तिनै अभियुक्तहरू विरुद्ध सोही वारदातमा अर्को अभियोगपत्र वा संशोधन अभियोगपत्र दायर गर्न नसकिने भएकाले अभियोगपत्रमा हुने त्रुटिले मुद्दामा गम्भीर असर पार्दछ । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १८ मा अभियोगपत्र दायर सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । अभियोगपत्र दायर गर्दा परम्परागत रूपमा अभियोग दायर हुने गरेको, गोश्वारा दावी लिन गरिएको र कसुरको प्रकृति वा कसुरको अनुपातभन्दा ठूलो मागदावी लिन प्रचलन रहेको भन्ने चर्चा हुँदै आएकोमा अन्तर्वार्ताबाट पनि ती तथ्यहरू उजागर भएका छन् ।

गोश्वारा दावी लिने गरेको कुरालाई अन्तर्वार्तामा सहभागी मध्ये ६४ प्रतिशत र गोलमटोल रुपमा प्रमाणको विश्लेषण नगरी अभियोग दायर गर्ने गरेको कुरालाई ४० प्रतिशत उत्तरदाताले उल्लेख गरेको पाइएको छ। अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त परिणामहरु देहाय बमोजिम रहेको छ :

अदालतमा दायर हुने अभियोगपत्र सम्बन्धी समस्याहरु	उत्तरदाताको प्रतिशत
अभियोगपत्र परम्परागत रुपमा तयार गर्ने गरेको	१०%
तथ्य एवं प्रमाणको सम्बन्ध वारेमा गहन अध्ययन र विश्लेषण नगरी गोलमटोल रुपमा अभियोग दावी लिने प्रवृत्ति रहेको	४०%
अपूर्ण अभियोग दायर हुने नगरेको	७%
प्रमाण खण्डमा बुझिएका व्यक्तिको नाम उल्लेख नहुने गरेको	५%
अभियुक्त र साक्षीको ठेगाना स्पष्ट उल्लेख नगरिने गरेको	१४%
धेरै प्रतिवादी भए उनीहरुको हकमा कसूर अनुसार छुट्टाछुट्टै कसूर पुष्टि गर्ने आधार सजायको मागदावी लिने नगरि गोश्वारा रुपमा दावी गर्ने गरिएको	६४%
अभियोगपत्र तयार गर्न पर्याप्त समय नभएको	१४%
फरक फरक प्रकारको अपराधमा कुन ऐन लागू गर्ने भन्ने वारेमा एकरूपता नभएको	७%
अभियोजन कार्य गुणस्तरीय नभएको	२१%
प्रहरीको राय अनुसार नै अभियोग दावी लिने अभ्यास रहेको र अभियोजनकर्ता सरकारी वकील भए तापनि वास्तविक अभियोजनकर्ता प्रहरी नै हुने	७%
ठूलो कसूरको मागदावी लिने गरेको	३१%

अभियोग प्रमाणित गर्न नसक्ने प्रमाणको विद्यमानतामा अनुसन्धान गर्न फर्काउने वा पुन अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिने अभ्यासको अवलम्बन नगरिएको	५%
अभियोगपत्रमा प्राथमिक प्रमाण, सहायक प्रमाण र तथ्य एवं कानूनबीच समन्वय नहुने गरेको	५%
एक व्यक्तिले एकभन्दा बढि कानून उल्लंघन हुने प्रकृतिको अपराधमा तथ्यको जानकारी पश्चात पनि अलग अलग मितिमा अभियोग दायर गर्ने परिपाटी देखिएको	७%
कानूनको दफा स्पष्ट उल्लेख नहुने गरेको	१०%
मुद्दा नचलाउने सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरु दृढतापूर्वक निर्णय गर्न सकेको नदेखिएको र प्रमाणका अभावमा पनि मुद्दा चलाउने गरेको	१०%
अनुसन्धान सम्पन्न नभएको व्यक्तिलाई पनि प्रतिवादी बनाउने गरेको	५%
थप अभियुक्त कायम हुन सक्ने मुद्दामा पुरक अभियोगपत्र प्रस्तुत गरिनेछ भनी उल्लेख गर्ने नगरिएको	२%
दशीका सामान प्रहरीबाट गोश्वारा रुपमा प्रस्तुत हुने गरेको	१०%
सार्वजनिक हितको तर्फबाट अपराधलाई सोही बमोजिमको निर्णय गर्ने छुट सरकारी वकीललाई नहुने	१०%
आंशिक अभियोजन सच्याउने तथा अभियोगपत्र परिवर्तन वा थप गर्नसक्ने कानूनी प्रावधान नभएको	१२%
भौतिक सबुदलाई उपस्थित तथ्यको समर्थन गर्ने गरी अभियोजन नगरिनु	२%

अभियुक्तउपरको अभियोजन र सजायबीच तादात्म्यता नहुने	१२%
पीडित वा जाहेरवालालाई मुद्दा चल्ने वा नचल्ने जानकारी दिने नगरिएको	२%

६.१० अभियुक्तको अदालतमा हुने वयानसँग सम्बन्धित समस्याहरू

अभियोगपत्र दायर भएपछि अदालतमा अभियुक्तको वयान गर्ने व्यवस्था सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको एक महत्वपूर्ण कार्यविधि हो। मुद्दामा अभियुक्तले गरेको वयान अभियोग ठहर गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण हुने गर्छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई आफू विरुद्ध साक्षी हुन् वा आफ्नो विरुद्ध वयान दिन कर नलागे पनि स्वेच्छाले आफ्नो विरुद्ध वयान दिएमा प्रमाणमा लाग्ने हुन्छ। अदालतबाट फैसला हुँदा पनि अदालतमा अभियुक्त सावित रहेमा त्यस्तो अभियुक्तको कसूर ठहर गर्ने प्रचलन र प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ। अदालतमा वयान गराउदा न्यायाधीशकै इजलासमा हुनुपर्ने लगायतका कानूनी व्यवस्थाहरू छन्। व्यवहारमा अभियुक्तको अदालतमा वयानसँग सम्बन्धित थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्। अन्तर्वाताबाट प्राप्त समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

अभियुक्तको अदालतमा हुने वयानसँग सम्बन्धित समस्याहरू	उत्तरदाताहरूको प्रतिशत
वयान गराउदा न्यायाधीशको उपस्थितिको अभाव	२९%
कर्मचारीबाट यथार्थ कुरा खोलिने प्रकृतिको प्रश्न नगरिने गरेको र सोध्ने कुरा छुट्टेने गरेको	३६%
वयानको बेलामा वादी पक्ष अर्थात सरकारी वकील पनि उपस्थित हुने नगरेको	१७%
अदालतमा अभियुक्तको इन्कारी वयानलाई Cross गरी वयान लिने परिपाटी नहुँदा इन्कारी वयानको प्रवृत्ति रहेको	४८%

वयानका प्रश्न घटना अवस्थालाई सम्बोधन हुन सक्ने गरी गर्ने नगरिएको	५%
मौकामा स्वीकार गरी गरेको वयान फेर्ने प्रचलन बढ्दै गएको	७%
सावित भई वयान गरेका अवस्थामा सजाय कम गर्नसक्ने कानूनको अभाव रहेको	१७%
वयान गराउन दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको	१७%
वयानमा प्रतिवादीका कानून व्यवसायीको हस्तक्षेप हुने गरेको	१०%
अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरेको वयानको प्रमाणिक मूल्य कम हुने हुँदा अभियुक्तहरू अदालतमा आएर इन्कार वयान दिन उत्साहित हुन्छन्	२%
एउटै कोठामा २३ जनासम्मको एकै पटक वयान गर्नाले एकको वयान अर्कोले सुनी मुद्दामा असर पर्ने गरेको	१०%
वयान लिँदा अभियुक्तको हाउभाउ, शारीरिक चाल जस्ता विषय रेकर्ड गर्ने नगरिएको	७%

६.११ साक्षीको बकपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरू

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा कसूरको पुष्टिका लागि सो कुरा देख्ने वा जानकारी रहेका व्यक्तिहरूको भनाई पनि एक प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिन्छ। भौतिक प्रमाणमा जोड दिन नसकिएको वर्तमान अवस्थामा त नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा साक्षीको कथन महत्वपूर्ण रूपमा रहेको छ। साक्षीको भनाईलाई अर्को पक्षले पनि जिरह गर्न पाउनुपर्ने हुन्छ। यसैले प्रमाण ऐन, २०३१ ले अदालतमा उपस्थित भई साक्षीले बकपत्र नगरेसम्म थुनछेक आदेशको प्रयोजन बाहेक अन्य अवस्थामा प्रमाणमा

ग्रहण नगरिने व्यवस्था गरेको छ। साक्षीले प्रतिकूल वकपत्र गर्ने, साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नीति र कानूनको अभाव जस्ता साक्षीका सम्बन्धमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्। अन्तर्वार्ताबाट देहाय बमोजिमका समस्याहरूबारे जानकारी प्राप्त हुन आएको छ जुन सरकारी मुद्दाको असफलताको पनि कारणका रूपमा रहेका छन्।

साक्षीको वकपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
साक्षीहरू Hostile हुने गरेको	४५%
साक्षीको कागज गर्दा राम्रोसँग नसम्झाएका कारण अदालतमा अनभिज्ञता प्रकट गर्ने प्रवृत्ति रहेको	१७%
वकपत्रमा सरकारी वकील नगई सहायकलाई पठाउने गरेको वा प्रश्न अदालतका कर्मचारीलाई छोड्ने गरेको	३६%
साक्षीलाई कानूनी रूपमा उल्लेख भएको सुविधा प्रदान नगरिएको	३८%
साक्षीलाई अदालतबाट समयमानै वकपत्र नगराउने र अर्को दिनको तारेख तोक्ने गरेको	२६%
प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीबाट साक्षीलाई अनावश्यक प्रश्न सोधी दिक्क लगाउने गरेको	१९%
साक्षीको संरक्षणको अभाव रहेको	३६%
साक्षीलाई अदालतमा वकपत्रका लागि उपस्थित नगराइएको	३१%
प्रहरीबाट साक्षीको उपस्थितिको लागि समयमै खबर गर्ने नगरेको	१७%
फैसला लेख्दा वकपत्रमा उल्लिखित कुरालाई महत्व दिने नगरेको	१०%

साक्षीलाई Follow up गर्ने संयन्त्र नभएको	५%
साक्षीको ठेगाना स्पष्ट नहुने गरेकोले उपस्थित गराउन कठिनाई भएको	१२%
भुटा वकपत्र गर्ने साक्षीलाई संजाय गर्ने कानूनी व्यवस्थाको कम मात्रै कार्यान्वयन भएको	१०%
साक्षीको रूपमा रहेको सरकारी कर्मचारी ठाउँ ठाउँमा सरुवा भएको कारण समयमा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने गरेको	५%
सरकारी वकीलबाट सोधपुछ र जिरहमा पर्याप्त ध्यान दिने नगरेको	२%
प्रतिवादीले वादीका साक्षीलाई खर्च खेप्दै अड्डासम्म ल्याउने परिपाटी भएकाले विपक्षकै पक्षमा वकपत्र गर्ने गरेको	१०%
साक्षी वकपत्रको लागि उपयुक्त वातावरण बनाउन नसकेको	१२%
साक्षीको वकपत्र पर्याप्त समय दिएर मात्र गर्न नसकिएको	७%
मुद्दा पेश गर्नासाथ साक्षी लैजाने गरीकानून संशोधन हुन नसकेको	५%

६.१२ बहस पैरवीसँग सम्बन्धित समस्याहरू

मुद्दाको सफलतामा सरकारी वकीलको बहस पैरवीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। सरकारी वकीलले प्रस्तुत गर्ने बहसले न्यायाधीशलाई मुद्दाको तथ्य र प्रमाण विश्लेषण गरी न्याय निरूपण गर्न मद्दत गर्दछ।

सरकारी वकीलले बहसमा आफ्नो पक्षमा रहेका प्रमाणहरूलाई बुलन्द रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ। तर नेपालमा बहस पैरवीका सन्दर्भमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्। अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

बहस पैरवीसँग सम्बन्धित समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
सरकारी वकीलले बहसका लागि मुद्दाको राम्रो अध्ययन र तयारीको कमी रहेको	१९%
सरकारी वकीलले सम्बद्ध ऐन, कानून तथा नजीरको अध्ययनमा पर्याप्त समय नदिने गरेको	१९%
सरकारी वकीलको संख्या कम भै कार्यबोझ बढी रहेको	३३%
मुद्दासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कागजातहरू फाइलमा नहुने गरेको	७%
मिसिल र सम्बन्धित प्रमाण कागजात समयमा प्राप्त हुन नसकि बहस पैरवी कमजोर हुने गरेको	७%
पेशीको जानकारी समयमै नहुने गरेको	१०%
उत्प्रेरणा, दण्ड र पुरष्कारको व्यवस्था नहुने गरेको	५%
बहस कार्यका लागि आवश्यक अध्ययन सामग्रीको अभाव रहेको	१०%
समय व्यवस्थापनमा समस्या रहेको	२%
एउटै मिसिल फरक पेशीमा फरक फरक सरकारी वकील तोक्ने गरिनु	१०%
सरकारी वकीलको दक्षता अभिवृद्धिमा ध्यान नदिएकाले दक्षतामा कमी रहेको	१०%

विशेषज्ञताको आधारमा मुद्दाको जिम्मेवारी दिने पद्धति बस्न नसकेको	१२%
सरकारी वकीलको बहस औपचारिकतामा मात्र सीमित रहेको	१०%
सरकारी वकीलको सुरक्षाको प्रत्याभूति नभएको	५%
प्रशिक्षणको कमी रहेको	१०%
फाइलमा रहेको भौतिक प्रमाणहरूलाई विधिविज्ञानको आधारमा प्रस्तुत गर्न नसकिएको	५%
विपक्षीको बहसको खण्डन गर्ने बेलासम्म सरकारी वकील नबस्ने गरेको कारण खण्डन गरी आफ्नो दावी खम्बीर गराउन नसकेको	५%
पेशी अनावश्यक रूपमा सार्ने, स्थगित गर्ने गरेको	१०%

६.१३. जिल्ला अदालतको फैसला सम्बन्धी समस्याहरू

अदालतमा दायर भएका मुद्दामा अभियोग दावी बमोजिम सजाय हुने वा नहुने भन्ने कुराको फैसला अदालतबाट हुन्छ। अदालतबाट फैसला हुँदा के कस्तो प्रचलन रहेको छ, फैसलाका आधार र विश्लेषण कस्तो हुने गरेको छ भन्ने कुरा हेर्ने उद्देश्यले उत्तरदाताहरूसँग जानकारी लिइएको थियो। यस क्रममा जिल्ला अदालतका फैसलाहरू आधार कारण खोलेर फैसला गर्ने प्रवृत्तिको अभाव हुने गरेको भनी २१ प्रतिशत उत्तरदाताले उल्लेख गरेका छन्। पुनरावेदनको लागि फैसलाको जानकारी समयमै प्राप्त नहुने गरेको, साक्षीले अदालतमा गरेको बकपत्रको सत्यताको परिक्षण र विश्लेषण गर्ने नगरिएको, ठहर खण्ड र तपसिल खण्डमा उल्लिखित कुराहरू मिले नमिलेको तथा केही कुरा छुटेको छ कि छैन भनी Catagorically हेर्ने नगरिएको, मुद्दा छिटो छरितो फैसला हुने नगरेको, कार्ययोजनामा समय सीमा तोकिएका कारण फैसला गर्न हतार र बुझनुपर्ने प्रमाण नबुझिकन नै

गर्ने गरिएको, अदालतको फैसला पीडितमुखि कम र अभियुक्तमुखि बढि हुने गरेको, न्यायाधीशको क्षमता नभएको, मागदावीभन्दा घटि सजाय दिनुपर्छ भन्ने मानसिकता रहेको, फैसलामा एकरूपता नरहेको, फैसलाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने निकाय तथा जाहेरवाला समेतलाई कुनै जानकारी नभएको कारण पीडितले न्याय पाएको महशुस नहुने गरेको, फैसला कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको संलग्नता हुनुपर्नेमा त्यस्तो कानूनी व्यवस्था नरहेको, पुनरावेदनको लागि जिल्लाबाट भएको सो फैसला प्राप्त भएको मितिमा दर्ता अभिलेख राख्नेतर्फ ध्यान नदिँदा दर्ता मिति र सरकारी वकीलको नाम तोक आदेश मिति फरक पर्दा म्यादमा एकरूपता नभएको, नजिरहरुलाई समेत बेवास्ता गरेको, शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सिद्धान्तलाई गलत रूपमा अधिकतम प्रयोग गरि प्रतिवादीलाई उन्मुक्ति दिने गरेको, फैसला ढिला तयार गर्ने गरेको र गोलमटोल रूपमा फैसला हुने गरेको जस्ता जानकारी उत्तरदाताहरुले प्रस्तुत गरेका छन् । उत्तरदाताहरुबाट प्राप्त तथ्य देहाय बमोजिम रहेको छ ।

जिल्ला अदालतको फैसलासँग सम्बन्धित समस्याहरु	उत्तरदाताको प्रतिशत
आधार कारण खोलेर फैसला गर्ने प्रवृत्तिको अभाव रहेको	१९%
पुनरावेदनको लागि फैसलाको जानकारी समयमै प्राप्त नहुने गरेको	२%
साक्षीले अदालतमा गरेको वकपत्रको सत्य र भुटा कुराको विश्लेषण गर्ने नगरिएको	५%
ठहर खण्ड र तपसिल खण्डमा उल्लिखित कुराहरु मिले नमिलेको तथा केही कुरा छुटेको छ कि छैन भनी राम्रोसँग हेर्ने नगरिएको	१२%
मुद्दा छिटो छरितो फैसला नहुने गरेको	७%
समय सीमाका कारण फैसला गर्न हतार हुने गरेको	२%
बुझनुपर्ने प्रमाण नबुझिएको	५%
अदालतको फैसला पीडितमुखि कम र अभियुक्तमुखि बढि हुने गरेको	२%

न्यायाधीशको क्षमता नभएको	७%
मागदावीभन्दा घटि सजाय दिनुपर्छ भन्ने न्यायाधीशको मानसिकता रहने गरेको	७%
मुद्दाको तथ्यसँग सम्बन्धित कुराहरु नबुझी फैसला गर्ने गरेको	१७%
फैसलामा एकरूपता नरहेको	१०%
फैसलाका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्ने निकाय तथा जाहेरवाला समेतलाई कुनै जानकारी नभएको कारण पीडितले न्याय पाएको महशुस नहुने गरेको	७%
फैसला कार्यान्वयनमा सरकारी वकीलको संलग्न हुनुपर्ने	५%
पुनरावेदनको लागि जिल्लाबाट भएको फैसला प्राप्त भएको मितिमा दर्ता अभिलेख राख्ने तर्फ ध्यान नदिँदा दर्ता मिति र सरकारी वकीलको नाम तोक आदेश मिति फरक पर्दा म्यादमा एकरूपता नहुने गरेको	२%
गोलमटोल फैसला हुने गरेको	७%
नजिरहरुलाई समेत बेवास्ता गर्ने गरेको	१०%
शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सिद्धान्तलाई गलत रूपमा प्रयोग गरि प्रतिवादीलाई उन्मुक्ति दिने गरेको	२%
फैसला ढिला तयार गर्ने गरेको	१०%

६.१४ पुनरावेदनपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरु

तल्लो अदालतको फैसलामा भएका त्रुटि न्यायिक प्रकृयाद्वारा सच्याउन कानूनी अधिकारको रूपमा माथिल्लो तहको अदालतमा दायर गरिने आवेदनलाई पुनरावेदन भनी न्छ । सरकारवादी हुने मुद्दामा जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलाउपर सरकारी वकीलले पुनरावेदन गर्ने व्यवस्था सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले गरेको छ । तल्लो अदालतबाट भएका फैसलाको त्रुटि सच्याउन दिइने पुनरावेदनमा फैसलामा रहेका

त्रुटिहरू राम्रोसँग केलाउन र उल्लेख गर्न सकिएन भने पुनरावेदनबाट पनि सफलता पाउन सकिँदैन। यसै गरी पुनरावेदन गर्ने नपर्ने प्रकृतिको मुद्दामा पुनरावेदन गरिएपनि त्यसबाट सफलता प्राप्त गर्न नसक्ने हुन्छ। हाल पुनरावेदन तहमा सफलताको प्रतिशत हेर्दा विगत चार वर्षको औसत सफलता ४२ प्रतिशत प्राप्त भएको देखिन्छ। त्यसैले पुनरावेदनको सन्दर्भमा के कस्ता समस्याहरू रहेका छन् भनी विज्ञहरूसँग लिइएको अन्तर्वाताबाट विभिन्न समस्याहरू खुल्न आएका छन्।

पुनरावेदन गर्दा फैसलाले अवलम्बन गरेका आधार, मुद्दाको तथ्य एवं मौजुदा प्रमाण र स्थापित न्यायिक सिद्धान्त आदि बिषयमा कुनै त्रुटि रहे नरहेको बारेमा केलाउने र अदालतबाट भएका सम्पूर्ण कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटिको पहिचान गर्न नसकिएको अवस्था छ भने शुरु अदालतले मूल्यांकन नगरेको प्रमाणको बारेमा यथोचित विश्लेषण गर्न नसकिएको तथ्य २१ प्रतिशतले बताएका छन्।

धेरै प्रतिवादी भएकोमा प्रत्येक व्यक्तिका हकमा विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा पुनरावेदन लेख्ने गरेको र प्रमाणको अभाव रहेको र मुद्दामा सफलता प्राप्त हुने सम्भावना नभएपनि पुनरावेदन गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ। एकतह पुनरावेदन गर्ने पर्ने मानसिकता रहनु तथा पुनरावेदन नगर्ने गरी तालुक सरकारी वकील कार्यालयमा फाइल पठाइएकोमा पनि प्रमाणको अभावमा नै पुनरावेदन गर्न फाइल प्राप्त हुने गरेको पाइन्छ।

सरकारी वकीलको कार्यबोझ अत्यधिक रहेको कुरा २९ प्रतिशत उत्तरदाताले औल्याएका छन्। पुनरावेदनको काम सरकारी वकीलको प्राथमिकतामा नपरेको, पर्याप्त ध्यान दिन नसकिएको, मातहतका कर्मचारीमा निर्भर रहने गरेको र पुनरावेदनका लागि पर्याप्त समय दिन नसकिएको पनि उत्तरदाताहरूको भनाई रहेको छ। यसै कारणले गर्दा पुनरावेदन पत्रहरू स्तरीय र एकरूपको हुन नसकेको पाइएको छ। मिसिलमा नक्कल कागजातहरू अध्यावधिक नहुने गरेको कारण पनि पुनरावेदनमा तथ्य प्रमाण र फैसलालाई तुलना गर्न नसकिएको अवस्था पनि देखिएको छ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित भएका कानूनी सिद्धान्तको राम्रो अध्ययन नभएका तथा विरोधाभाषपूर्ण नजिरहरू समेतका कारण पुनरावेदनमा त्यस्ता नजिरहरू उल्लेख गर्न नसकिएको पनि अवस्था छ। उल्लेख भएकोमा पनि कतिपय अवस्थामा गलत नजिर पनि प्रस्तुत भएको पाइन्छ। वास्तवमा पुनरावेदनको कार्य औपचारिकतामा सीमित रहेको र म्याद समेत यदाकदा व्यतित हुने गरेको पाइन्छ। कार्यबोझको कारणले समयमा पुनरावेदन गर्ने कुरामा पनि समस्या आउने गरेको र कतिपय मुद्दामा लामो समयसम्म पुनरावेदन म्याद अदालतबाट प्राप्त नहुने गरेकोबाट सीधै न्यायमा अवरोध पुगेको छ।

पुनरावेदन पत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
शुरु अदालतबाट भएका सम्पूर्ण कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटिको पहिचान गर्ने, औल्याउने र अदालतले मूल्यांकन गरेको प्रमाणको विश्लेषण गरी पुनरावेदन गर्न नसकिएको	२१%
सरकारी वकीलको अत्यधिक कार्यबोझ रहेको कारण पुनरावेदनलाई पर्याप्त समय दिन नसकिएको	२९%
धेरै प्रतिवादी भएकोमा प्रत्येक व्यक्तिको विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा पुनरावेदन लेख्ने गरेको	१०%
प्रमाणको विद्यमानताको अभावमा पनि पुनरावेदन गर्ने गरिएको र एक तह पुनरावेदन गर्नेपर्ने मानसिकता हट्न नसकेको	१०%
नक्कल कागजातहरू अध्यावधिक नहुने गरेको	५%
पुनरावेदन गर्ने कार्यले प्राथमिकता पाउन नसकेको	७%
पुनरावेदनमा स्तरियता र एकरूपताको कमी	१०%
पुनरावेदन औपचारिकतामा सीमित	७%
पुनरावेदन गर्दा नजिरको प्रयोग कम मात्र हुने गरेको	७%
कतिपय मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने गरी फाइल फिर्ता भएको र अन्य कारणले पुनरावेदनको म्याद समाप्त हुने गरेको	७%

सरकारी वकीलहरूको संस्थागत विकासको पक्ष ओभेलमा परेका कारण पनि सरकारी मुद्दाको सफलतामा प्रभाव परेको छ। अभियोजन र वहस पैरवीको व्यावसायिक प्रकृतिको काम गर्नुपर्ने सरकारी वकीलहरू निजामती कर्मचारीको रूपमा रहेका छन्। तालिम, वैदेशिक अध्ययन भ्रमण आदि विभिन्न अवसरहरूबाट सरकारी वकील बन्चित रहनु परेको छ। कार्यालयका भौतिक विकासको पाटो पनि उपेक्षित रहेको छ।

अन्तर्वार्तामा संलग्नहरूमध्ये १९ प्रतिशत उत्तरदाताले सरकारी वकीलहरूलाई तालिम र अध्ययनको अवसरको अभाव रहेको कुरा औल्याएका छन्। भौतिक पूर्वाधारको अभाव रहेको औल्याउनेहरूको प्रतिशत पनि ३३ रहेको देखिन्छ। सरकारी वकीलको पेशा कसूरदारलाई मुद्दा चलाउने र उनीहरू विरुद्ध वहस पैरवी गर्ने भएकाले सदैव सरकारी वकीलको सुरक्षा संवेदनशील भइरहेको हुन्छ। १२ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले सरकारी वकीललाई न्यूनतम सेवा, सुविधा र सुरक्षा नभएको कुरा बताएका छन्। यसले गर्दा सरकारी वकीलको मनोबल र उत्प्रेरणामा असर पर्ने हुन्छ। संस्थागत सुधार र जनशक्ति विकासका लागि दिर्घकालीन योजनाको अभाव रहेको छ। यसका अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकार दिएको र महान्यायाधिवक्ताबाट पनि सो अधिकार मातहत सरकारी वकीललाई समेत प्रत्यायोजन भएको छ। प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्नुपर्नेमा प्रमाणको अभावमा जस्तो मुद्दा पनि चलाउने अहिलेको प्रचलन रहेको छ। यस तथ्यलाई ११ प्रतिशत उत्तरदाताले उल्लेख गरेका छन्। सरकारी वकीलहरूलाई वैदेशिक अध्ययन भ्रमणको अवसरको अभावका कारण निजहरूको दक्षता विकासमा पनि समस्या परेको छ। सरकारी वकील संगठनमा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको तथ्य पनि २४ प्रतिशतले उल्लेख गरेका छन्। Behaviour change सम्बन्धी तालिम र विशेषज्ञताको विकासमा कमी रहेको कुरा पनि उत्तरदाताहरूले अभिव्यक्त गरेका छन्।

अनुसूची वाहिरको मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने दक्ष जनशक्तिको भ्रमण अभाव रहेको पनि उत्तरदाताहरूको भनाई रहेको छ। सरकारी वकीलहरूको

मनोबल उच्च बनाउने र उनीहरूमा उत्प्रेरणामा जगाउने योजना र कार्यक्रमहरू बन्नसकेका छैनन्। कर्मचारीहरूबीच समान अवसरको उपलब्धता नभएको पनि जवाफहरू प्राप्त भएका छन्।

काम गर्ने सरकारी वकील र काम नगर्नेबीच विभेद गर्न नसकी एउटै बास्केटमा हाली हेर्ने गरिएको पनि विज्ञहरूको अनुभव छ। एकजना उत्तरदाताले त “विदेशी मुद्दाको बास्केट भै सबै सरकारी वकीललाई एकै भोलामा हालिएको छ” भन्ने उल्लेख गरेका छन्। फलतः आस र त्रास तथा दण्ड र पुरस्कारको पक्ष ओभेलमा परेको छ। केन्द्रबाट व्यक्तिगत मूल्यांकन पद्धतिको रेकर्ड राखिएको पाइदैन। पहुँच र प्रभावका आधारमा पुरष्कृत हुने गरेका भन्ने कटु तथ्य पनि उत्तरदाताहरूले उजागर गरेका छन्। अनुगमन प्रभावकारी रूपमा हुनसकेको छैन।

अनुसन्धानकर्ताहरूको कार्यबोझ अत्यधिक भएकाले अनुसन्धानको पूर्णता र स्तरीयतामा प्रभाव परेको, सरकारी वकीलहरूको कार्यबोझ बढी रहेको र नियमित काम बाहेक अन्य काममा पनि खटिनु परेको अवस्था छ तर सरकारी वकीलको दरवन्दी न्यून रहेको कुरा पनि उत्तरदाताहरूले उल्लेख गरेका छन्। अनुसन्धान र अभियोजनका उस्तै कामहरूमा विभिन्न कार्यालयहरूको कार्यसम्पादनमा एकरूपता नभइकन फरकपना रहेको, मुद्दा चलाउने नचलाउने र पुनरावेदन गर्ने नगर्ने वा मुद्दा दोहोर्याउने नदोहराउने विषयमा एकरूपता नरहेको पनि अन्तर्वार्तादाताहरूबाट खुल्ला आएको छ। अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायबीच समन्वयको अभाव रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका समस्याहरूमा निकास दिने Helpdesk को अभाव रहेको छ। उच्चस्तरको कार्यसम्पादनमा कार्य वातावरणको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। तर जिल्ला सरकारी वकीलका कतिपय भवनहरू जीर्ण रहेको, कतिपय अनुपयुक्त र अपर्याप्त रहेको पनि देखिएको छ। नेपाल सरकारबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई अपर्याप्त बजेट विनियोजन हुने गरेको पनि उत्तरदाताहरूको अनुभूति रहेको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा सूचना प्रविधि र विद्युतीय साधनमा कमी रहेको कुरा पनि उत्तरदाताहरूले बताएका छन्।

संस्थागत समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
तालिम र अध्ययनको अभाव रहेको	१९%
सरकारी वकीललाई न्यूनतम सेवा, सुविधा र सुरक्षा हुन नसकेको	१२%
भौतिक स्रोत साधनको अभाव रहेको	३३%
प्रमाणका अभाव भएपनि मुद्दा चलाउने प्रवृत्ति रहेको	१२%
दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको	२४%
उत्प्रेरणा जगाउने वातावरणको अभाव रहेको	७%
दण्ड र पुरस्कार प्रदान गर्ने क्रममा वस्तुनिष्ठ मूल्यांकनको अभाव हुने गरेको	१२%
सरकारी वकील कार्यालयहरूको समान काममा संस्थागत एकरूपता हुन नसकेको	७%
अनुसन्धानकर्ताको अत्यधिक कार्यबोझ रहेको	१०%
अपराध अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने निकायबीच समन्वयमा कमी रहेको	१२%
Helpdesk को अभाव रहेको	५%
सरकारी वकीलको दरबन्दी कार्यबोझ अनुरूप पर्याप्त नरहेको	१०%
अनुसूची बाहिरको मुद्दामा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको	५%
जिल्ला सरकारी वकीलको भवनको अभाव रहेको	२%
बजेटको अपर्याप्तता रहेको	१२%
कर्मचारीहरूबीच समान अवसरको उपलब्धता नरहेको	७%
Behaviour change सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने नगरिएको	५%
आवश्यकतानुसार सरकारी वकीलको विषयलाई विशेषज्ञताको रूपमा विकास गर्न नसकिएको	५%
सूचना प्रविधि र विद्युतीय साधनहरूको अभाव रहेको	५%

६.१६ कानूनी समस्याहरू

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका लागि कतिपय कानूनको अभाव रहेको छ। कतिपय कानूनको संशोधन गर्नुपर्ने अवस्था छ। कानूनको अभाव, समस्या र द्विविधाका कारण पनि मुद्दामा असर परिरहेको छ। अन्तर्वार्ताका क्रममा देहाय बमोजिमका समस्याहरू औल्याइएका छन्।

कानूनी समस्याहरू	उत्तरदाताको प्रतिशत
जवरजस्ती करणी सम्बन्धी मुद्दामा हदम्यादको कमी रहेको	१४%
गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा थुनामा राख्न सक्ने म्याद अपर्याप्त रहेको र हिरासतमा राख्ने अनुमति सरकारी वकील मार्फत लिने कानूनी व्यवस्था नरहेको	१९%
अनुसन्धानको क्रममा समेत जमानत हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था नरहेको	५%
एकै प्रकारको कसूरमा विभिन्न कानून आकर्षित हुने भएकाले कार्यसम्पादनमा असुविधा हुने गरेको, जस्तै खोटा चलन र नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, मानव अपहरण तथा शरीर बन्धक र मानव बेचबिखन, लागू औषध कारोवार तथा सेवन	२१%
साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको अभाव रहेको	१२%
पीडितका लागि क्षतिपूर्ति कोषको स्थापना हुन नसकेको तथा मृतक तथा घाइतेहरूले क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेको	१४%
सरकारी वकीलको सुरक्षा तथा सरकारी वकीलको सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन तर्जुमा हुन नसकेको	१९%

परिच्छेद-७

अनुसन्धानको निष्कर्ष र मुद्दा असफल हुनाका कारणहरू पहिचान

नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाको सफलताको प्रतिशत कम रहेको छ। कसूर ठहर भएको अहिलेको प्रतिशतलाई नै हेर्ने हो भने पनि आंशिक रूपमा कसूर ठहर भएकालाई समेत सफलताको प्रतिशतमा गणना गरिएको छ। अभियोग दावी बमोजिम पूरै प्रतिवादीउपर पूरै दावी नठहरेकोलाई कसूर ठहरको तथ्यांकबाट बाहेक गर्ने हो भने अभियोग ठहर भएको प्रतिशत निकै कम हुन्छ। प्रस्तुत अनुसन्धानको मुख्य उद्देश्य भनेको अभियोग दावी ठहर नहुनुको कारण पहिचान गर्नु रहेको छ। त्यसैले यस परिच्छेदमा यसभन्दा पहिलेका परिच्छेदहरूमा विश्लेषण गरिएका मुद्दाको फाइल अध्ययन, सर्वोच्च अदालतका फैसला अध्ययन र लिखित रूपमा अन्तर्वाताको विश्लेषणबाट निस्केका आधारहरूमा अभियोग दावी ठहर नहुनुका कारण पहिचान गरिएको छ। कुनै एक मुद्दाको असफलतामा विभिन्न कारणहरूको सम्मिश्रण स्वरूप वा कुनै एक कारणबाट पनि मुद्दा असफल भएको हुन्छ। त्यस्ता कारणहरूलाई मुद्दाको कारवाहीको विभिन्न चरणहरूका आधारमा प्रस्तुत गरिएको छ।

७.१. अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका निष्कर्षहरू

परिच्छेद ५ र ६ मा अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यांक विश्लेषण गरिसकिएको छ। अधिल्ला परिच्छेदमा गरिएको तथ्यांकलाई यहाँ प्रस्तुत गर्न सान्दर्भिक नरहेकोले र अनुसन्धानबाट सरकारवादी मुद्दाको प्रकृत्यामा रहेका कमजोरी चरणगत आधारमा यसै परिच्छेदमा विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरिएकोले अधिल्लो परिच्छेदमा गरिएको अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजा विश्लेषणबाट निस्केका आधारमा प्राप्तिको सार देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

समय अनुसार प्रचलित कानूनको परिवर्तन र परिमार्जन हुन नसकेको र प्रचलित कानूनहरूमा पुनरावलोकन गर्न आवश्यक रहेको	१४%
२४ घण्टाभित्र अभियुक्त पहिचान गर्न कठिन हुने हुँदा सो को अवधि बढाउनु पर्ने	१९%
म्याद थप नभई तत्काल हिरासतमा रहेका व्यक्तिलाई सिधाको व्यवस्था हुनुपर्ने	१४%
घरेलु हिंसाका अभियुक्तलाई २५ दिन हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने	२%
वेश्यावृत्ति सम्बन्धी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने	२%
सरकारी छाप दस्तखतको कसूरमा सजाय बढाउनु पर्ने	२%
जाहेरवालाले पुनरावेदन गर्न पाइने कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने	२%
एकिकृत फौजदारी कानून तथा कार्यविधि सहिता ल्याउनु पर्ने	१२%
अभियोग दायर भएपछि प्रमाणका आधारमा अभियोग संशोधन गर्ने व्यवस्था र दावीको सौदावाजीको व्यवस्था नरहेको	१०%
प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि मात्र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था नरहेको	२%
प्रतिकूल बकपत्र हुनबाट जोगाउन लगातार सुनुवाई र कारवाहीको व्यवस्था हुनुपर्ने र साक्षी उपस्थितिका लागि सरकारी वकील कार्यालयमा नै अदालतबाट पत्राचार हुने कानूनी व्यवस्था गर्ने	५%
आंशिक निर्णय भएकोमा महान्यायाधिवक्ताले पुन निर्णय गर्ने व्यवस्था नरहेको	१०%

- नेपालमा सरकारवादी मुद्दामा सफलताको स्थिति कमजोर रहेको छ। यस अवस्थाबाट दण्डहिन्तालाई प्रश्रय पुग्ने अवस्था देखियो।
- सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा थुप्रै कानूनी व्यवस्थाहरू जिम्मेवार रहेका छन्। कतिपय नयाँ कानूनको तर्जुमा र कतिपय प्रचलित कानूनमा संशोधन परिमार्जन र पुनरावलोकनको आवश्यकता रहेको छ।
- सरकारवादी मुद्दा असफल हुनुमा विभिन्न कारणहरू रहेको पाइयो। कतिपय नीतिगत व्यवस्थाको अभाव पनि यसको कारण रहेको देखियो।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणसँग सम्बन्धित निकायमा कार्यरत जनशक्तिको दक्षता विकासको पाटो र भौतिक स्रोत साधनको अभाव पनि सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा जिम्मेवार रहेको देखिन्छ।
- नेपालको अपराध अनुसन्धान प्रणाली परम्परागत रहेको र परम्परागत अनुसन्धान प्रणालीलाई आधुनिक र वैज्ञानिक बनाउन नसकिएको पाइयो।
- अनुसन्धान सम्पन्न गरी अनुसन्धान अधिकृतबाट प्रस्तावित राय पेश गर्दा अनुसन्धानबाट प्राप्त निष्कर्ष वा वास्तविकताका आधारमा कतिपय मुद्दामा आधारित नहुने गरेको पाइयो। यसर्थ कतिपय मुद्दामा अनुसन्धान अधिकारीले राय प्रस्तुत गर्दा प्रमाण र तथ्यका आधारमा नगर्ने प्रवृत्ति पनि देखियो।
- सरकारी वकीलबाट मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्दा प्रमाणका आधारमा मूल्यांकन गरी निर्णय गर्नुपर्नेमा त्यसको प्रयोग सो अनुरूप हुन नसकेको पाइयो। सरकारी वकीलबाट दायर गरिएका अभियोगपत्रहरू पनि मुद्दा नचलाउनु पर्नेमा पनि मुद्दा चलाउने निर्णय गरी दायर गरेको पाइयो। वस्तुतः सरकारी वकीलका अभियोजन शैली मुद्दा नचलाउने भन्दा प्रमाण वेगर पनि मुद्दा चलाउने तर्फ बढी रूपमा लक्षित रहेको देखियो।

- साक्षी परिक्षण र बहसका सम्बन्धमा पनि विभिन्न किसिमका समस्याहरू रहेको पाइयो। साक्षीहरूको सुरक्षा, संरक्षण समेतका अभावमा जाहेरवाला, पीडित तथा साक्षीले विपरित रूपमा बकपत्र गर्ने अभ्यास रहेको देखियो। यस्तो अभ्यास र अवस्थाका अर्थात बकपत्र गरेका कारण मुद्दा असफल हुने गरेको कारण एक प्रमुख कारणको रूपमा रहेको देखियो। यसका अतिरिक्त नेपाल सरकारका सबै साक्षीहरूलाई अदालतमा उपस्थित हुने नगरेको पनि अवस्था पनि देखिएको छ।
- सरकारवादी मुद्दामा अपराधको सूचना, अनुसन्धानका विभिन्न प्रकृयाहरू जस्तै प्रमाण संकलन, बयान, प्रारम्भिक प्रतिवेदन, निर्देशन, वैज्ञानिक परिक्षण, अभियोज तथा अदालती वा सुनुवाई प्रकृया र फैसलासम्मका चरणमा विभिन्न समस्या, त्रुटि र कमजोरी रहेको देखियो। कुनै एक प्रकृत्यामा मात्र सुधार गरेर असफलताको अवस्था अन्त हुने अवस्था नरहेको र समग्र प्रकृया र चरणमा सुधार आवश्यक रहेको अवस्था हुँदा यी सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा अनुसन्धानका विभिन्न प्रकृया रहेको कमजोरी, त्रुटि, अपर्याप्तता, अभियोजनका त्रुटि र फैसलामा तथा अदालती प्रकृया रहेको अधिल्ला परिच्छेदमा फाइल अध्ययनबाट देखिएका समस्या, कमजोरी र त्रुटिको सामूहिकता स्वरूप मुद्दामा असफलता हुने गरेको पाइयो।

७.२ मुद्दा असफल हुनाका कारणहरूको पहिचान

७.२.१ जाहेरी सम्बन्धी कारणहरू

- अन्तर्वार्ता तथा मुद्दाको फाइलको अध्ययनबाट कतिपय जाहेरी दरखास्त ढिलो पर्ने गरेको देखिन्छ। यसरी जाहेरी ढिलो परेका कारण प्रमाण लोप हुने तथा जाहेरीको विश्वसनीयतामाथि नै प्रश्न उठी मुद्दाको सफलतामा असर गरेको देखिन्छ।
- पीडित आफैले भोगेको पीडाको विषयमा दिएको वा प्रत्यक्षदर्शी आफैले दिएको जाहेरी दरखास्तको प्रामाणिक महत्व बढी रहने हुन्छ। तर अन्तर्वार्ता तथा फाइलको अध्ययन गर्दा केवल ३२%

प्रतिशत पीडितले मात्र जाहेरी दिएको देखिएकोबाट त्यस्ता जाहेरीको सूचनाको प्रमाणिक मूल्य कम भई मुद्दाको सफलतामा असर परेको ।

- मुद्दाहरूको अध्ययनबाट २२.२२ प्रतिशत मुद्दामा जाहेरीहरू शंकाको आधारमा दिएको तथा अपराध गर्नेको बारेमा उल्लेख नगरेको पाइएको र जाहेरीमा घटना विवरण नखुले तथा शंकाका आधारमा जाहेरी दिने गरेको तथ्य अन्तर्वार्ताबाट पनि देखिन आएकोले जाहेरी दरखास्त शंका र विश्वासका आधारमा दिइने तथा अनिश्चयात्मक विवरणहरू हुने र जाहेरी दरखास्तमा अपराधका घटना वा विवरणहरू स्पष्ट उल्लेख नहुने गरेको कारण पनि मुद्दाको असफलतामा जिम्मेवार छ ।
- अनुसन्धान ढिलाई भएमा महत्वपूर्ण प्रमाण लोप हुने नाश हुने वा फेरबदल हुन जाने सम्भावना हुन्छ । फाइलहरूको अध्ययनबाट ७३.९३ मुद्दामा मात्र जाहेरी परेकै दिन अनुसन्धान प्रारम्भ भएको देखिए पनि २६.०७ मुद्दामा जाहेरी परेको तत्कालै अनुसन्धान शुरु नभएको कारणबाट पनि मुद्दाको सफलतामा प्रभाव परेको देखिन्छ ।
- मुद्दाहरूको अध्ययनबाट केही मुद्दामा जाहेरवाला र पीडितको भनाई एक आपसमा बाझिएको वा घटीबढी भएको पाइएकोले यो पनि मुद्दा असफलतामा जिम्मेवार रहेको देखिन्छ ।
- दवावमा आएर जाहेरी दर्ता गर्नु, जाहेरी अतिरंजित, जाहेरवाला र पीडितलाई सुरक्षा नहुनु, किटानी जाहेरी नभएको, प्रतिशोधमा जाहेरी गर्ने, बनावटी साक्षी प्रस्तुत गर्ने, पहिचान हुन नसकेका अभियुक्तको हुलिया नखुलाउनु, दशी प्रमाण उल्लेख गरी जाहेरी नगर्नु, अपराध देख्ने थाहा पाउने व्यक्ति जाहेरीमा उल्लेख नहुनु, जाहेरी दरखास्त र घटनाको अवस्था फरक फरक हुनु जस्ता जाहेरीसँग सम्बन्धित समस्याहरू पनि अन्तर्वार्ताबाट खुल्न आएकोले सरकारवादी मुद्दाको असफलतामा यी विषय पनि जिम्मेवार रहेको देखिन्छ ।

७.२.२. अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन

मुद्दाहरूको अध्ययन र अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्यांकहरूबाट अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदनको अभ्यास व्यवहारमा राम्रोसँग हुन नसकेको अवस्था छ । जसलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- अध्ययन गरिएका मुद्दाहरूमा ५० प्रतिशतभन्दा कम मुद्दामा मात्र कसूरको सूचना प्राप्त भएकै दिन अनुसन्धान अधिकृत नियुक्त गरेको पाइएको र १२ प्रतिशतभन्दा बढी मुद्दामा एक हप्तापछि मात्र अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति गरेको पाइएकोले कतिपय मुद्दामा ढिलो अनुसन्धान अधिकृत नियुक्तिले प्रमाण लोप/नाश भई मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको छ ।
- अन्तर्वार्ताका क्रममा तल्लो दर्जाका प्रहरी अधिकृतमा ज्यादा भर परेको भन्ने उल्लेख भएको र मुद्दाको अध्ययनबाट पनि ३३.३३ प्रतिशत मुद्दामा प्रहरी निरीक्षकभन्दा तल्लो तहका अधिकृतलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा तोकेको पाइन्छ । कानूनले प्रहरी सहायक निरीक्षकसम्मलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा तोक्न सकिने भए पनि माथिल्ला अधिकृतको कार्य गुणात्मक हुने हुँदा एक तिहाई मुद्दामा तल्लो तहका अधिकृतलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा तोकिने र अनुसन्धान अधिकृत पनि तल्लो तहका कर्मचारीमा भर पर्ने गरेको पाइएको हुँदा यसले पनि मुद्दाको सफलतामा असर पारेको छ ।
- अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये प्रहरीबाट २३% उसै दिन, ५५% २ देखि ३ दिनभित्र, १०% ४ देखि ७ दिनभित्र र १३%१ हप्तापछि मात्र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएको देखिन्छ । यसरी धेरैजसो मुद्दामा जाहेरी परेको लगत्तै प्रारम्भिक प्रतिवेदन नपठाउने गरेको कारण पनि निर्देशन दिने कुरा समुचित रूपमा हुन नसकी मुद्दाको नतिजामा असर पर्ने गरेको देखिन्छ ।
- अन्तर्वार्ताबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदन स्वरूप जाहेरीको प्रतिलिपि मात्र प्राप्त हुने गरेको जानकारी हुन आएको र अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये

९४% मुद्दामा केवल जाहेरी दरखास्तको प्रतिलिपि मात्र संलग्न गरेको देखिएको छ भने ७ वटा अर्थात ६% मुद्दामा मात्र अनुसन्धान भइसकेको र गर्न लागेको अनुसन्धान वारे प्रगति विवरण पठाउने गरेको पाइएकोले कानूनले व्यवस्था गरे बमोजिम प्रारम्भिक प्रतिवेदन नपठाएका कारण सरकारी वकीलले निर्देशन दिन नसकिने भै मुद्दाको असफलताको कारक तत्वको रूपमा देखिन्छ ।

- घटनाको बारेमा स्पष्ट उल्लेख नभैकन प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने गरेको, निर्देशनलाई बोझ ठान्ने मनोवृत्ति, प्रारम्भिक प्रतिवेदन औपचारिकतामा मात्र सीमित, अनुसन्धानको बारेमा अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलबीच समन्वय नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन र बरामदी गरिएको व्यहोरा मेल नखाएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा अनुसन्धान योजना प्रस्तुत नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकृत आफैले तयार नगरेको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने कुरा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको जस्ता तथ्यहरू पनि अन्तर्वार्ताबाट खुल्ला आएकोले यी कुराहरू पनि मुद्दाको असफलतामा कारण बन्ने गरेका छन् ।

७.२.३ घटनास्थल मुचुल्का/प्रमाण संकलन/खान तलासी/लाशजाँच सम्बन्धी कारणहरू

नेपाल सरकारवादी हुने फौजदारी कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपणमा भौतिक प्रमाणको ज्यादै महत्व रहने र यसले कसूरदार र कसूरको सम्बन्धलाई स्थापित गर्ने गर्दछ । मौखिक प्रमाणको तुलनामा भौतिक प्रमाण उच्चस्तरको हुन्छ । यस्तो भौतिक प्रमाण प्राप्तिको लागि स्रोतमा सुरक्षा, प्रकृया पुर्‍याएर संकलन र त्यसको परिक्षण विश्वसनीय रूपमा हुनुपर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा धेरै मुद्दाहरूमा यी ३ वटा कार्य सहि ढङ्गबाट नभै समग्र मुद्दा नै असफल हुन गएको पाइन्छ । घटनास्थल लगायत मुचुल्का आदिका कारण मुद्दामा परेको असफलतालाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- घटनास्थलको पर्याप्त सुरक्षा नगरिएमा प्रमाणहरू लोप नाश हुने अवस्था सृजना हुनेमा घटनास्थलको सुरक्षा तथा प्रमाणको संरक्षणमा गम्भीरता नहुने गरेको अन्तर्वार्तादाताहरूले औल्याएकोमा अनुसन्धान गरिएका मुद्दामा ५४% मुद्दामा घटनास्थल संरक्षण गरिएको नपाइएकोले घटनास्थलको संरक्षण नभएका कारण पनि भौतिक प्रमाण लोप नाश हुने स्थिति आई मुद्दामा असर परेको देखिन्छ ।
- अन्तर्वार्ताबाट अनुसन्धानमा बैज्ञानिक साधनको प्रयोग नहुने गरेको, घटनास्थलको मुचुल्का तयार गर्दा SOCO कर्मचारी प्रयोग नहुने गरेको जानकारी प्राप्त भएको र अध्ययन गरिएका मुद्दामा १% मुद्दामा मात्रै कयअय को संलग्नता रहेको पाइएकोले पनि अनुसन्धानमा विज्ञ र दक्ष कर्मचारीबाट अनुसन्धान कार्य नभै तथा बैज्ञानिक साधनको प्रयोग नभै कमजोर अनुसन्धान हुने गरेको कारण पनि मुद्दामा असफलता प्राप्त हुने अवस्था आएको छ ।
- अनुसन्धानको शीघ्रतामा नै प्रमाण लोप नाश हुन नपाउनेमा समयमै यस्ता अनुसन्धान र आवश्यक मुचुल्काहरू तयार नहुने गरेको अन्तर्वार्ताबाट जानकारी भइरहेकोमा अनुसन्धान गरिएका मुद्दामध्ये ५८% मुद्दामा घटना भएको दिनमा, २५% मुद्दामा २ देखि ३ दिनभित्र, ६% मुद्दामा ४ दिनभित्र, ११% मुद्दामा एक हप्तापछि घटनास्थल मुचुल्का भएको देखिएकोले ४१ प्रतिशत मुद्दामा ढिलो मुचुल्काहरू भएको तथा ढिलो मुचुल्का भएका कारण ३३% मुद्दामा दशी सामान संरक्षण नभएको देखिन आई मुद्दाको सफलतामा असर पर्न गएको छ ।
- समयमै खानतलासी नलिएमा प्रमाण लोप हुने, गायब हुने र प्रकृया नपुर्याई खानतलासी लिएमा त्यस्तो प्रमाणले मान्यता नपाउने सन्दर्भमा अध्ययन गरिएका ५८% मुद्दामा समयमा खानतलासी नगरेको पाइएको हुँदा यो विषय पनि मुद्दाको असफलतामा जिम्मेवार रहेको पाइन्छ ।

- मुचुल्काहरुमा कानून बमोजिमका साक्षीको अभाव रहने गरेको, मुचुल्का गर्ने दक्षता तथा क्षमताको अभाव रहेको, गलत, अपर्याप्त तथा अनुमानको भरमा प्रतिवेदन तयार गर्ने परिपाटी रहेको, प्रमाणको नमुना संकलनमा दक्षता नभएको, घटनास्थलबाट भौतिक प्रमाण नउठाएको, रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्ति नराखेको जस्ता कुराहरु अन्तर्वार्ताबाट खुल्न आएको र अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १६% मुद्दामा मुचुल्का रितपूर्वक नभएको, २१% मुद्दामा रोहवरमा राख्ने प्रकृया पूरा नभएको र ९% मुद्दामा सच्याइएको केरमेट गरको देखिएको समेतबाट लिखतहरु रितपूर्वकको नभएको कारणले मुद्दामा असफलता प्राप्त हुने कारण बन्न गएको पाइन्छ ।
- अध्ययन गरिएका ज्यान मुद्दामध्ये ४% मुद्दामा लाश प्रकृति मुचुल्का र शव परिक्षण प्रतिवेदन वाभिएको देखिएकोले यो पनि मुद्दाको हारसँग यदाकदा कारण बन्ने गरेको छ
- अन्तर्वार्तादाताहरुले व्यक्ति सनाखतमा कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याइएको, भौगोलिक विकटता, खानतलासी र बरामदी मुचुल्का असान्दर्भिक व्यक्ति र काल्पनिक वतन राख्ने गरेका कारण वतन यकिन नहुने गरेको, अनुसन्धान अधिकृत मुचुल्काको कार्यमा संलग्न नहुने गरेका जस्ता कारण पनि उल्लेख गरेको पाइएकोले यी कारणहरु पनि मुद्दाको असफलतासँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ ।

७.२.४ अभियुक्तको पक्राउ र बयान सम्बन्धी कारणहरु

अपराधको अनुसन्धानका क्रममा व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने अवस्था आउने भए पनि यस सम्बन्धमा कानूनी प्रकृयाहरु पूरा गर्न नसकिएमा अनुसन्धानको वैधानिकतामाथि नै प्रश्न चिन्ह उठ्न सक्ने तथा समयमै पक्राउ गर्नुपर्ने अवस्थामा अनावश्यक विलम्ब भएमा पनि त्यसले असर पार्दछ । अपराध अनुसन्धान सावित्तिमुखी रहेको र जबर्जस्ती सावित्ति गराउने कार्य यद्यपि भैरहेको भन्ने नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीले आरोप खेप्दै आएकोमा यस्ता तथ्यहरु पनि अनुसन्धानबाट देखिन आएका छन् । अन्तर्वार्ता तथा मुद्दाहरुको अध्ययनको आधारमा अभियुक्तको पक्राउ

र बयान देहायका आधारमा मुद्दाको असफलतासँग जिम्मेवार रहेको पाइन्छ ।

- एकातर्फ कतिपय मुद्दामा प्रारम्भिक अनुसन्धान विना अभियुक्तलाई पक्राउ गरिने गरेको कारणबाट अनुसन्धान सम्पन्न गर्नेभन्दा पनि थुनामा राख्ने अवधि २५ दिनभित्र जसरी पनि मुद्दा चलाउने प्रवृत्ति रहेको पनि पाइएको छ भने अर्कोतर्फ अति अनावश्यक अवस्थामा यथाशीघ्र अभियुक्तको पक्राउ गर्न नसक्दा निजले प्रमाणमा हस्तक्षेप गर्न सक्ने अवस्था रहेको, अभियुक्तलाई दिइने पक्राउ पूर्जिको मिति फरक पार्ने गरेको, पक्राउ परेको लामो समयपछि पूर्जी दिइने गरेको, कानूनी प्रक्रिया नपुऱ्याउने गरेको, अदालतमा थुनामा राख्ने अनुमतिका लागि ढिलो लैजाने गरेको कारण स्वच्छ सुनुवाइ प्रतिकुलका कार्यले अनुसन्धानको विश्वसनीयतामा नै प्रश्न उठ्ने गरेको भन्ने अन्तर्वार्तादाताहरुले औल्याएको र अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २२% मुद्दामा सूचना नदिएको देखिएको र १% मुद्दामा सूचना दिए पनि प्रकृया पर्याप्त नभएको देखिएको कारण अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने र हिरासतमा राख्ने सम्बन्धमा कानूनी त्रुटिहरु हुन गई मुद्दालाई असर पर्ने गरेको देखिन्छ ।
- मुद्दाहरुको अध्ययनबाट २१% मुद्दामा सोध्नैपर्ने आवश्यक प्रश्नहरु नसोधिएको र ४% मुद्दामा असान्दर्भिक प्रश्न पनि सोधेको, ४२% मुद्दामा भएका बयान अन्य प्रमाणसँग वाभिएको, ३०% मुद्दामा गराइएको बयानको स्तर राम्रो रहेको, ६६% मुद्दामा गराइएको बयान ठिकै रहेको, ४% मुद्दाको बयान राम्रो रहेको भन्ने र करिब ३५.७१ प्रतिशत उत्तरदाताहरुका अनुभवमा बयान गराउने कार्य दक्षताको कमी रहेको कारण परम्परागत शैलीमा नै बयान गराउने गरेको देखिन्छ भनी उल्लेख गरेको तथ्यांकबाट बयान गराउने सीप, दक्षता र कौशलमा पनि कमजोरी रहेको कारण मुद्दाको सफलतामा प्रभाव पारेको पाइन्छ ।
- बयानमा अनुसन्धान अधिकृतको न्यून उपस्थिति रहने गरेको र तल्ला कर्मचारीलाई संलग्न गराउने गरेको तथा सरकारी वकीलले

पनि अन्य काममा पनि संलग्न रहनु पर्ने बाध्यताका कारण बयान प्रभावकारी हुन नसकेको अन्तर्वार्ताबाट खुल्न आएको समेतबाट बयान गुणात्मक नभई मुद्दामा असर पर्ने गरेको छ ।

- जबर्जस्ती साविति गराउने कार्य यद्यपि भैरहेको भन्ने कुरा करिव आधाजसो अन्तर्वार्ताबाट खुल्न आएकोले जबर्जस्ती साविति गराउने अभ्यासका कारण अभियुक्त अदालतमा इन्कार रहने तर सावितिलाई समर्थित गर्ने अन्य स्वतन्त्र र वस्तुनिष्ठ प्रमाण नभएका कारण प्रमाण ग्राह्य नभइ अभियुक्तले सफाई पाउने कारण बनेको देखिन्छ ।
- बयानको भिडियो रेकर्ड गर्ने प्रणालीलाई आत्मसात गर्न नसकिएको, बयानका क्रममा यदाकदा राजनैतिक हस्तक्षेप पनि हुने गरेको, मानव अधिकार कानून र संविधानद्वारा प्रदत्त हिरासतमा रहँदा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको जानकारी तथा उपभोग गर्न पाउने वातावरणको अभाव रहेको, सही व्यक्तिको पहिचान नगरी पक्राउ गर्ने गरेको, विभिन्न भाषामा अनुवादकको संस्थागत रूपमा व्यवस्था हुन नसकेको जस्ता बयानसँग सम्बन्धित समस्याले पनि नतिजामा कुनै न कुनै रूपमा असर परेको देखिएको छ ।
- मुद्दाको अध्ययनबाट ४७% मुद्दामा प्रष्ट वतनका सम्बन्धमा खुलाउनु पर्ने विवरणहरु स्पष्ट उल्लेख गरेको नपाइएको र यस्तो वतन स्पष्ट नभएका कारण अदालतबाट म्याद तामेलमा समस्या आउन गई मुद्दालाई प्रभावित गर्ने गरेको देखिन्छ ।

७.२.५ बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज सम्बन्धी कारणहरु

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली यद्यपि मौखिक प्रमाणमा बढी आधारित रहेको छ । फलतः अपराध अनुसन्धानमा घटना देखे थाहा पाउने व्यक्तिको भनाई महत्वपूर्ण हुन्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १० ले यस्ता व्यक्तिहरुको भनाई प्रमाण ग्राह्य हुने व्यवस्था गरेको छ । तर यस्ता व्यक्तिहरुलाई बुझ्ने क्रममा सही तरिकाले बुझिएन भने अथवा यस्ता व्यक्तिको सहि पहिचान हुन नसकेमा त्यसले मुद्दामा गम्भीर असर पार्दछ ।

अन्तर्वार्ता तथा मुद्दाको अध्ययनबाट देखिएका यससँग सम्बन्धित समस्या र त्यसका कारण मुद्दाको सफलतामा परेको प्रभावलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- मुद्दाको अनुसन्धानबाट २६% मुद्दामा बुझ्नुपर्ने व्यक्ति नबुझेको र ७% मुद्दामा असान्दर्भिक व्यक्तिहरुको कागज गरिएको, ७% मुद्दामा बुझिएका व्यक्तिहरुले विपरित कागज गरेको, २३% मुद्दामा मात्र बुझिएका व्यक्तिहरु प्रत्यक्षदर्शी रहेका र ४०% मुद्दाका बुझिएका व्यक्तिहरुले शंका र विश्वास मात्र व्यक्त गरेका, २०% मुद्दामा बुझिएको व्यक्तिहरुको कागजहरु एकापसमा बाझिएका, ३८% मुद्दामा बुझिएको व्यक्तिका कागजहरु कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका नभएको, २०% मुद्दामा भने आंशिक रूपमा मात्र कागजहरु पुष्टि गर्ने खालका भएको देखिएको हुँदा तथ्यांकले देखाएको नकारात्मक सूचकहरु पनि मुद्दा असफलताको कारण बनेका छन् ।
- वास्तविक व्यक्तिको कागज नगराई काल्पनिक र अनिच्छुक व्यक्ति खडा गरि कागज गराउने, घटनाको यथार्थ विवरण देखे बुझे थाहा पाएका व्यक्तिहरु तथा घटनास्थल वरपरका व्यक्तिहरुलाई केन्द्रमा राखेर निजहरुको कागज गराउनु पर्नेमा पक्ष विपक्षका आफन्तहरुको कागज गराउने तथा पीडित र पीडक पक्षको सन्तुलन मिलाई कागज गराउने प्रचलनले गर्दा अदालतमा तथ्य अतिरन्जित हुने गरेको तथा प्रतिकुल बकपत्र हुने गरेको समेतका कारण पनि मुद्दाको सफलतामा असर परेको छ ।
- चशमदिद व्यक्ति र सुनीजान्ने व्यक्ति फरक महत्वका साक्षी भए पनि कागजको व्यहोरा उस्तै रूपमा गरिएका कारण चशमदिद र सुनीजान्ने प्रमाणको सीमाङ्कन गर्न कठिनाई भएको छ ।
- कागज गराउँदा लेखबद्ध गर्ने कर्मचारीले कागज गर्नेले भनेको जस्ताको तस्तै लेखबद्ध नगर्ने गरेको र नभनेको काल्पनिक कुरा लेख्ने गरेको, गोलमटोल, घटनाको बारेमा यकिन थाहा छैन भन्ने उल्लेख भएका र बहुअर्थि लाग्ने भाषाहरु पनि प्रयोग गर्ने गरेको,

पृथक साक्षीहरूले भनेको भाषा हुबहु रूपमा एउटै लेख्ने गरेको, साक्षी संरक्षणका लागि कानून र नीति नभएको कारण साक्षीहरूले सही कुरा भन्न डराउने, अभियुक्त पक्षबाट प्रभावित पार्ने पनि गम्भीर समस्याको रूपमा रहेको तथ्य अन्तर्वार्तादाताहरूले उल्लेख गरेका छन्। यसका अतिरिक्त कागज गराउने क्रममा राजनैतिक हस्तक्षेप रहने गरेको कारण पनि मुद्दाको सफलतामा असर परेको छ।

७.२.६ भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धी कारणहरू

भौतिक प्रमाणलाई मुद्दामा ऐनाको रूपमा लिइन्छ र यस्तो प्रमाणले न्याय निरूपणको कार्यलाई जीवन्तता प्रदान गर्छ। यसैले फौजदारी मुद्दामा अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्नका लागि भौतिक प्रमाणको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। अहिलेको समय विज्ञान र प्रविधिको विकासको युग भएकाले परम्परागत साक्षी सरजमीनबाट मात्र अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्नु न त सम्भव नै छ न त उपयुक्त नै। तर भौतिक प्रमाणमा आधारित नभई परम्परागत रूपमा न्याय निरूपण हुने गरेको भन्ने नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीउपर लाग्ने गरेको आरोप हो। यस सन्दर्भमा अन्तर्वार्तादाता र मुद्दाको अनुसन्धानबाट पनि देहायका समस्या र असफलताका कारणहरू देखिन आएका छन्।

- मुद्दाको अध्ययनबाट, अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २१% मुद्दामा भौतिक प्रमाण संकलन नै नभएको र ४६% मुद्दामा न्यून रूपमा संकलन भएको नेपालको अनुसन्धानमा भौतिक प्रमाण संकलनमा पर्याप्त मात्रामा ध्यान नदिई परम्परागत अनुसन्धान प्रणाली रहेको भन्ने कुरा पुष्टि हुन आएको र यसै कारणले मुद्दाहरूमा अभियोग कसूर ठहर नभएको अवस्था देखिन्छ।
- संकलन भएका भौतिक प्रमाणहरूमध्ये पनि ३५% मुद्दामा भौतिक प्रमाण परिक्षणका लागि नपठाएको देखिन्छ भने परिक्षणका लागि पठाइएका १५% मुद्दामा परिक्षण नै हुन सकेको देखिँदैन। परिक्षण भएका ८६% मुद्दामा प्राप्त परिक्षण प्रतिवेदन अपराध र अभियुक्तको

सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रकृतिको देखिएको भए पनि १७% मुद्दामा प्राप्त परिक्षण प्रतिवेदन विपरित प्रकृतिको पाइएको छ। यसका साथै परिक्षण प्रतिवेदन पनि समयमै प्राप्त नहुने गरेको भन्ने अन्तर्वार्ताबाट पनि खुल्न आएको छ। यी तथ्यांकहरूबाट कतिपय मुद्दामा भौतिक प्रमाणको परिक्षणका लागि नपठाएको र परिक्षणका लागि पठाएकोमा पनि परिक्षण हुन नसकेको जस्ता समस्याहरू रहेको पाइएको तथा विधिविज्ञान प्रयोगशालाहरू केन्द्रमा रहेकोबाट पनि यस्तो समस्या देखिएको छ। जसका कारण मुद्दाको सफलतामा असर परेको छ।

- सबुद प्रमाण जतिसक्यो छिटो संकलन गरिएमा नाश लोप नहुने हुन्छ र साबुत हालतमा पाउन सकिन्छ तर समयमै प्रमाण संकलन गर्न नसकिएको र परिक्षणको लागि नपठाएको पनि पाइएको छ। प्रमाण संकलनका लागि दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्नेमा यस्तो जनशक्तिको कमी रहेको कुरा पनि अन्तर्वार्ताका क्रममा ३८.०९ प्रतिशत उत्तरदाताले बताएका र सरकारी वकीलमा पनि यस्ता प्रमाणको विश्लेषण क्षमता नभएको भन्ने पनि उत्तरदाताले खुलाएको समेतबाट अपराध र अभियोजनमा संलग्न अधिकारीहरूको दक्षता र क्षमता कम भएको पाइएको छ। फलतः अहिलेको एक्काइशौं शताब्दिको युगको आवश्यकता यस्तो दक्षताले धान्न नसकी मुद्दा सफलतामा असर परेको छ।
- समग्रमा अनुसन्धानको प्रवृत्ति हेर्दा भौतिक प्रमाणको संरक्षण, संकलन, परिक्षण र विश्लेषणमा साधन, स्रोत, क्षमताको अभाव तथा भौतिक प्रमाण खोज गर्न ध्यान केन्द्रित नगर्ने अभ्यास समेत देखिएकोबाट सरकारवादी मुद्दाको सफलतामा प्रभाव परेको छ।

७.२.७ अनुसन्धानसँग सम्बन्धित समग्र अवस्थाबाट देखिएका कारण

सरकारवादी मुद्दाको सफलताका लागि अनुसन्धानको सबै पक्ष राम्रो हुनुपर्छ अनुसन्धानको समग्रतामा नै त्यसको सफलता निर्भर हुन्छ। सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रमाण सुरक्षादेखि परिक्षणसम्मका सम्पूर्ण

भौतिक प्रमाण वा साक्षीप्रमाण कागजातको समग्र कार्यविधि, प्रकृया र प्रस्तुतिमा नै समग्र अनुसन्धानको सफलता निर्भर रहने भएकाले मुद्दाको अध्ययनका क्रममा यसलाई पनि हेरिएको थियो । अनुसन्धान सहि बाटोमा भएको वा नभएकोतर्फ समग्रतामा अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ४३% मुद्दामा अनुसन्धान सही बाटोमा भएको देखियो भने ५६% मुद्दामा सहि बाटोमा नभएको वा त्रुटिभए गरेको पाइएको हुँदा अनुसन्धान सहि बाटोमा निर्देशित नभएको समस्या देखिएको छ जुन असफलताको कारक तत्वको रूपमा पनि रहेको छ ।

७.२.८ प्रस्तावित राय सम्बन्धी कारणहरू

प्रस्तावित राय पठाउँदा संकलित तथ्य र प्रमाणको वस्तुनिष्ठ विश्लेषण गरी तयार गर्न सकिएमा त्यसले अभियोजन गर्ने नगर्ने कुरालाई पनि मद्दत गर्छ र प्रमाणको अभावमा पनि अभियोजन गर्ने परम्परालाई पनि निरुत्साहित गर्दछ । तर प्रस्तावित राय पठाउदा प्रमाणको विश्लेषण र मूल्यांकन नगरी हचुवा र मनोगत रूपमा पठाउने गरेको पाइएको छ । अन्तर्वार्ता तथा मुद्दाको अध्ययनबाट यस सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका समस्या रही मुद्दाको असफलताको कारण बनेको देखिन्छ ।

- मुद्दाका मिसिल अध्ययन गर्दा अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये २३% मुद्दामा पूर्ण रूपमा अनुसन्धान सम्पन्न गरेर राय पठाएको पाइयो भने ७७% मुद्दामा अनुसन्धान पूर्ण रूपमा सम्पन्न नै नगरी राय साथ मिसिल पठाएको पाइएकोबाट राय पठाउँदा पूर्ण रूपमा अनुसन्धान नगरी पठाउने वा अनुसन्धान गर्न केही विषयहरू छूट भइरहेको देखिन आएको हुँदा अनुसन्धानले पूर्णता नपाएका कारण मुद्दा असफल हुने अवस्था देखिएको छ ।
- प्रतिवादी हिरासतमा रहेको मुद्दामध्ये २१ प्रतिशत मुद्दामा हिरासतमा राख्ने म्याद बाँकी नराखीकनै प्रस्तावित राय पठाउने गरेको कारण अपूर्ण अनुसन्धान भएकोमा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन कठिनाई हुने तथा हतारमा अभियोजन गर्दा प्रमाणको विश्लेषण गर्न पनि समस्या पैदा भई मुद्दाको नतिजामा असर परेको अवस्था छ ।

- अध्ययन गरिएका मुद्दाहरूमध्ये ५३% मुद्दामा तथ्य र प्रमाणमा आधारित नभै हचुवाका आधारमा राय दिएको, ७९% मुद्दामा रायमा प्रतिव्यक्ति कसूरको विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा राय दिने गरेको र यो तथ्यलाई अन्तर्वार्तादाताहरूले पनि स्पष्ट रूपमा औल्याएकोबाट अभियोजनलाई आधार दिने रायमा त्रुटि रहेको देखिन्छ ।
- थप मागदावी लिनुपर्ने मुद्दा भएमा पहिलेको कसूर र सो सम्बन्धी प्रमाणहरू संकलन नहुने गरेकोले पनि पटक कायम गर्नुपर्ने मुद्दामा समस्या परेको र असफलता व्यहोर्नु परेको देखिन्छ । प्राय जसो जाहेरी हेरि त्यसलाई पुष्टि गर्न खोजी अभियोग लगाउने राय तयार गर्ने गरेको, कमजोर अनुसन्धान गर्ने तर कडा सजाय प्रस्तावित गरी राय माग गर्ने प्रचलन रहेको पनि अन्तर्वार्तादाताहरूबाट खुल्न आएको समेतका कारणहरू पनि मुद्दाको असफलतामा जिम्मेवार देखिन्छ ।

७.२.९ सरकारी वकीलको निर्देशन सम्बन्धी कारणहरू

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा सरकारी वकीलले प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि र प्रस्तावित राय प्राप्त भएपछि निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको र सरकारी वकीलले आवश्यकतानुसार अनुसन्धानको कुनै पनि चरणमा अनुसन्धान अधिकृतलाई निर्देशन दिन सक्छ । सरकारी वकीलले दिने निर्देशन सम्बन्धमा देहायबमोजिमका समस्याहरू रहेका छन् ।

- सरकारी वकीलले प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि निर्देशन दिने नगरेको अन्तर्वार्तादाताहरूले उल्लेख गरेकोमा मुद्दाहरूको अध्ययनबाट पनि ९४% मुद्दामा निर्देशन नदिएको र ६% मुद्दामा निर्देशन दिएको पाइएको छ । सरकारी वकीलले निर्देशन दिएको ६% मा ७८% मुद्दामा यथेष्ट रूपमा दिएको र २२% मुद्दामा अस्पष्ट निर्देशन दिएको देखिएको छ । यसरी सरकारी वकीलले अनुसन्धानमा निर्देशन दिने कुरामा ज्यादै निष्कृयता देखाएको र निर्देशन दिएका कतिपय मुद्दामा पनि अस्पष्ट निर्देशन दिएका कारण पनि मुद्दामा असर पुगेको पाइन्छ ।

- मुद्दाको अनुसन्धानलाई सहि दिशामा डोहोऱ्याउन सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण हुनेमा राय प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले ज्यादै कम मुद्दामा निर्देशन दिने गरेको पाइएको छ । अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ४% मुद्दामा मात्र सरकारी वकीलले निर्देशन दिएको देखिन्छ भने ९६% मुद्दामा निर्देशन नै नदिएको र १७% मुद्दामा समय अभावका कारण निर्देशन दिन नसकेको देखिएपनि ८३% मुद्दामा समय पर्याप्त हुँदाहुँदै पनि सरकारी वकीलले कुनै निर्देशन नदिएको पाइएको र निर्देशन दिएकोमा पनि ५३ प्रतिशत मुद्दामा दिएको निर्देशन पालन नभएकोबाट पनि मुद्दाको सफलतामा असर परेको अवस्था छ ।

७.२.१० अभियोगपत्र सम्बन्धी कारणहरू

अनुसन्धानका आधारमा वा अनुसन्धानका जगमा नै अभियोजन गरिने भएको र यसरी दायर भएको अभियोग पत्रका आधारमा अदालतले फैसला गर्ने भएकाले फौजदारी कारवाहीमा अभियोगपत्र एक आधारभूत दस्तावेज मानिन्छ । यस्तो आधारभूत दस्तावेजको रूपमा रहेको अभियोग पत्रमा कुनै त्रुटि भएमा सो अभियोग ठहर नहुने आधार बन्ने हुन्छ । अध्ययन गरिएको मुद्दाहरू तथा अन्तर्वार्ताका आधारमा अभियोगपत्र सम्बन्धी देहाय बमोजिमका समस्याहरू पहिचान गरिएको छ ।

- गोश्वारा दावी लिने गरेको कुरालाई अन्तर्वार्तामा सहभागीहरूले औल्याएको र मिसिल अध्ययन गर्दा ३२% मुद्दामा अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको उपयुक्त विश्लेषण भएको नपाइएको हुँदा यसरी विश्लेषण गर्न नसक्दापछि अदालतबाट कसूर ठहर गर्न पनि समस्या आउने देखिएको छ ।
- अभियोग पत्रमा प्रतिव्यक्ति प्रतिवादीको विश्लेषण गर्न आवश्यक हुनेमा गोलमटोल रूपमा प्रमाणको विश्लेषण नगरी अभियोग दायर गर्ने गरेको कुरालाई ४०.४७ प्रतिशत उत्तरदाताले उल्लेख गरेको र मुद्दाहरूको अध्ययनबाट पनि २०% मुद्दामा प्रत्येक अभियुक्तको छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको पाइएको छ । तर ८०% मुद्दामा छुट्टाछुट्टै

विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा अभियोगपत्र पेश गरेको पाइएको हुँदा यसले पनि मुद्दाको सफलतामा प्रभाव पार्ने देखिएको छ ।

- अभियोगपत्रमा अभियुक्त/प्रतिवादीको वतन स्पष्ट नखुलाउने गरेको विज्ञ अन्तर्वार्तादाताहरूले औल्याएकोमा मुद्दाको अध्ययनबाट अध्ययन गरिएका मुद्दा मध्ये ३८% मुद्दामा मात्र अभियोगपत्रमा प्रष्ट वतन खुलेको पाइयो भने ६२% मुद्दामा खुलाउनु पर्ने प्रष्ट वतनका विवरणहरू नखुलाई अभियोगपत्र प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । वतन स्पष्ट नहुँदा फरार प्रतिवादीहरू पक्राउ नपर्ने र निजहरूका हकमा अदालतबाट पक्राउ परेमा वा स्पष्ट वतन खुलेका बखत कारवाही गर्ने गरी तामेलीमा राखिने तर पक्राउ गर्ने वा वतन खुलाउने कुनै कार्य नगर्ने गरेको कारण कसूरबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था सृजना हुने गरेको छ ।
- अन्तर्वार्ताबाट अपूर्ण रूपमा अभियोगपत्र दायर गर्ने गरेको कुरा औल्याइएकोमा मुद्दाको अध्ययन गर्दा अध्ययन गरिएका ७५% मुद्दामा स्पष्ट मागदावी लिएको पाइयो भने २५% मुद्दामा अभियोग मागदावी अस्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरेको तथा १२% मुद्दामा कानूनी व्यवस्था त्रुटिपूर्ण रूपमा उल्लेख गरी अभियोगपत्र पेश गरेको पाइएकोले यस्तो अस्पष्ट र त्रुटिपूर्ण दावी भएका मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्न कठिनाई हुने देखिइ असफलताको कारणको रूपमा देखिएको छ ।
- कसूरभन्दा ठूलो मागदावी लिने गरेको र मुद्दा नचलाउने सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरू दृढतापूर्वक निर्णय गर्नसकेको नदेखिएको र प्रमाणका अभावमा पनि मुद्दा चलाउने गरेको भनी अन्तर्वार्तादाताहरूले औल्याएकोमा अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये १३% मुद्दामा बढि मागदावी लिएको र ३३% मुद्दामा पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाएको पाइएकोले बढि दावी लिने कुरा र प्रमाणका अभावमा पनि मुद्दा चलाउने गरेको कारण पनि त्यस्ता मुद्दामा अभियोग दावी बमोजिमको सफलता प्राप्त गर्न नसकिएको अवस्था छ ।

- अभियोगपत्र वारेमा अध्ययन गरिएका मिसिलहरूमध्ये ६०% मुद्दामा स्पष्ट रूपमा प्रमाणहरू उल्लेख नगरेको र ८ वटा अर्थात् ७% मुद्दामा उल्लेख नै नगरेको देखिन्छ। यसरी स्पष्ट रूपमा अभियोगपत्रको प्रमाण खण्डमा आफ्ना साक्षीको नाम थर वतन उल्लेख नगरेमा अदालतबाट कृन साक्षीलाई बुझ्ने भन्ने निक्कै गर्न पनि कठिन हुने र अभियोगलाई पुष्टि गराउन नसकिने भई मुद्दा असफल बन्न पुग्छ।
- कतिपय कसूरमा एकभन्दा बढी कानूनहरू आकर्षित हुने अवस्था रहेकोले कुन कानून अन्तर्गतको अभियोग दावी गर्ने भन्ने अलमलमा परी अभियोग दायर गर्ने क्रममा समस्या सृजना भएको देखिन्छ।
- थप अभियोगपत्र पेश गर्ने स्पष्ट कानून, अभियोग परिवर्तन गर्न सक्ने कानून र सजायको सौदा गर्न सक्ने कानूनहरू नभएकोले पनि अभियोगसम्बन्धमा समस्या भई कहिलेकाँही मुद्दा सफल हुन नसकेको कारणको रूपमा उपस्थित भएको देखिन्छ।
- अभियोगको स्तरीयता नभएकोले स्तरविहिन अभियोग ठहर हुन पनि समस्याहरू आउने गरेका छन्।

७.२.११ अभियुक्तको अदालतमा हुने बयान सम्बन्धी कारणहरू

अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपछि प्रतिवादीको बयान कार्य गरिन्छ। यस्तो बयानको पनि फैसला गर्दा आधार ग्रहण गरिने हुन्छ। अदालतमा हुने बयानका निम्न समस्याहरू देखिन्छन्:

- बयान गराउदा न्यायाधीशको उपस्थितिमा गराउनुपर्ने भएपनि न्यायाधीशको उपस्थिति नभै कर्मचारीबाट गराइने र कर्मचारीबाट हुने बयानमा आवश्यक प्रश्नहरू नगरिने र सोध्ने कुरा छुट्टने गरेको र दक्षताको पाटो पनि कमजोर रहेको पाइएको छ।
- बयानको बेलामा प्रतिरक्षी कानून व्यवसायीद्वारा प्रभाव पार्ने प्रयास हुने गरेको र वादी पक्ष अर्थात् सरकारी वकील उपस्थित हुने नगरेको कारणबाट त्यसरी प्रभाव पार्न सहज हुने गरेको कारण पनि मुद्दाको सफलतामा असर परेको छ।
- प्रतिवादीले अदालतमा इन्कार बयान गर्ने प्रवृत्ति रहेको।

७.२.१२ साक्षीको बकपत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरू

सरकारवादी मुद्दामा साक्षीको बकपत्र महत्वपूर्ण हुने भएपनि साक्षीको बकपत्र सम्बन्धमा थुप्रै समस्याहरू रहेका छन्। अन्तर्वाता र मुद्दाको अध्ययनबाट देखिएका यस्ता समस्याहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

- वादी पक्षका साक्षीलाई बकपत्र गर्न भिकाएकोमा नआएको अवस्थामा साक्षी आउन नसकेकोमा कारण देखाई पुनः बुझिपाउन माग गर्नुपर्नेमा अध्ययन गरिएका ११% मुद्दामा पत्र पठाई मौका माग गरेको र ८९% मुद्दामा पुन माग गरेको नदेखिएकोबाट वादी पक्षका साक्षीको उपस्थिति कम भई मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको छ।
- साक्षी संरक्षण सम्बन्धी नीति तथा कानूनको अभाव रहेकाले साक्षीहरू प्रतिकुल बकपत्र गर्ने गरेको पाइन्छ। मुद्दाको अध्ययनका क्रममा २६% मुद्दामा जाहेरवालाले विपरित बकपत्र गरेको, २८% मुद्दामा पीडितले विपरित बकपत्र गरेको र मौकामा बुझिएका २९% मुद्दामा विपरित बकपत्र गरेको पाइएकोबाट पनि मुद्दाको असफलता भएको पाइन्छ।
- साक्षीलाई बकपत्र गर्न आउँदा कानून बमोजिम दिइने सुविधा अभै दिन नसकिएको र प्रतिवादीले नै खर्च व्यहोरी ल्याएको कारण निजहरूले प्रतिवादीको पक्षमा बकपत्र गर्ने तथा अनुपस्थिति हुने अवस्था सृजना भएको तथा १०% मुद्दामा बकपत्र नगरी हिडेको मुद्दाको अनुसन्धानबाट देखिएको समेतबाट मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको अवस्था देखिएको छ।
- सरकारी वकीलबाट सोधपुछ र जिरहमा पर्याप्त ध्यान दिने नगरेको कुरा अन्तर्वाताबाट जानकारी हुन आएकोमा मुद्दाको अध्ययनबाट पनि अध्ययन गरिएका ७ % मुद्दामा सरकारी वकील बकपत्रमा उपस्थित नभएको र ४% मुद्दामा जिरह नगरेको तथा १४% मुद्दामा उपयुक्त प्रश्न नगरेको पाइएको हुँदा सरकारी मुद्दाको सफलतामा असर परेको देखिन्छ।

- जाहेरवाला, पीडित र कागज गर्ने अन्य व्यक्तिहरु समेत भएको ३७% मुद्दामा निजहरुको मौकाको भनाई र अदालतको बकपत्र वाभिएको, जाहेरवाला, पीडित र मौकामा कागज गर्नेको बकपत्रहरुमा ४२% मुद्दामा बकपत्र वाभिएको देखिएको समेतबाट साक्षीको मौकाको भनाई र अदालतको बकपत्र विरोधाभाष भएको र बुभिएका, पीडित तथा जाहेरवालाकै वयान पनि एकापसमा वाभिएको कारण प्रमाण ग्राह्य नभएकोले मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको छ ।
- विशेषज्ञको परिक्षण प्रतिवेदनहरु पनि ३६% अस्पष्ट रहेको पाइएको कारण पनि अभियोग पुष्टि गर्न कठिनाई परेको छ ।
- साक्षीहरु अनुपस्थित रहेको कारण मुलुकी ऐन अ.व. ११५ नं. प्रयोग भएकोमा पनि ९५ प्रतिशत मुद्दामा साक्षीहरु उपस्थित नहुने गरेको र अध्ययन गरिएका मुद्दामध्ये ६७% मुद्दामा उक्त नं का सवै प्रकृया पूरा गरेको नपाइएको अवस्था छ ।
- अदालतबाट पनि तोकिएको दिन तोकिएको समयमा साक्षीको बकपत्र नगराउने गरेको र अर्को दिन तारेख दिने गरेकोबाट साक्षीहरु अदालतमा उपस्थित भएर पनि बकपत्र नगरि हिड्ने गरेको देखिन्छ ।

७.२.१३. सरकारी वकीलको बहस सम्बन्धी कारण

सरकारी वकीलले बहस पैरवी गर्दा विभिन्न समस्याहरु रहेका छन् ती समस्याहरुलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सरकारी वकीलले बहसका लागि मुद्दाको राम्रो अध्ययन र तयारीको कमी रहेको, सरकारी वकीलले सम्बद्ध ऐन, कानून तथा नजीरको अध्ययनमा पर्याप्त समय नदिने गरेको, अध्ययन सामग्रीको अपर्याप्तता, कार्यबोभ अत्यधिक रहेको जस्ता समस्याहरु अन्तर्वार्तादाताहरुले औल्याएका छन् । यी समस्याहरुले सफलतामा असर पुर्याएको पाइएको छ ।
- मुद्दासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कागजातहरु फाइलमा नहुने गरेको तथ्य अन्तर्वार्ताबाट पनि खुल्न आएको र ४०% मुद्दामा नक्कल कागजात

दुरुस्त नरहेको मुद्दाको अध्ययनबाट पाइएको समेतबाट मुद्दाको बहसमा राम्रो तयारी हुन नसकी बहसमा स्तरीयता नभएको र वादी पक्षबाट राम्रोसँग कुरा राख्न नसकिएको अवस्था देखिएको छ ।

- सरकारी वकीलको सुरक्षाको कुनै व्यवस्था नरहेको तथा दण्ड एवं पुरस्कारको स्पष्ट मापदण्ड नभएको र स्थायी रुपमा बहस भत्ताको व्यवस्था नगरेको लगायतका कारणबाट सरकारी वकीलको बहसमा मनोबल र उत्प्रेरणाको अवस्था नभएको ।
- सरकारी वकील ६% मुद्दामा बहस पैरवीमा अनुपस्थित रहेको र ८१% मुद्दामा मुद्दाको गम्भीरताका आधारमा एक भन्दा बढी सरकारी वकील जाने नगरेको देखिएको छ । यसले एकातर्फ मुद्दाको सफलतामा कुनै न कुनै रुपमा असर पारेको छ भने अर्को तर्फ यो सरकारी वकीलको प्रभावकारिताका लागि पनि ठूलो चुनौतिको रुपमा रहेको छ ।

७.२.१४ जिल्ला अदालतका फैसला सम्बन्धी समस्याहरु

जिल्ला अदालतबाट भएका फैसलाहरुमा पनि कतिपय अवस्थामा प्रमाणको विश्लेषण नगर्ने जस्ता कतिपय समस्याहरु देखिन्छन् जसले मुद्दाको सफलतामा प्रभाव पारेको देखिन्छ । यस्ता समस्याहरुलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- जिल्ला अदालतबाट गरेको मुद्दाका फैसलाहरुको अवलोकन गर्दा अध्ययन गरिएका ८% मुद्दामा प्रमाणमा लिनुपर्नेमा नलिएको, नलिनु पर्नेमा लिइएको देखिएकोबाट केही हदमा फैसलाको परिणाममा असर परेको देखिन्छ ।
- फैसलाहरुमा आधार कारण खोलेर फैसला गर्ने प्रवृत्तिको अभाव हुने गरेको भन्ने अन्तर्वार्तादाताहरुले खुलाएको र अध्ययन गरिएका मुद्दाहरुमध्ये ११% मुद्दामा जिल्ला अदालतबाट फैसलामा प्रमाणको समुचित रुपमा र वस्तुनिष्ठ रुपमा विश्लेषण नभएको तथा ११%

मुद्दामा कानूनको गलत प्रयोग भएको पाइएकोबाट पनि मुद्दाको सफलतामा असर परेको पाइन्छ।

- जिल्ला अदालतबाट भएका ३५% मुद्दामा प्रत्येक व्यक्तिका हकमा पृथक रूपमा विश्लेषण नगरी फैसला गरेको पाइयो। प्रत्येकको आरोपका सम्बन्धमा निष्पक्ष, स्वच्छ, पूर्ण, तथा उचित निर्णय पाउने ICCPR लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूबाट अनुमोदित मानव अधिकार तथा स्वच्छ, पूर्ण (Fair Trial)को सिद्धान्तका लागि यो संख्या चुनौतिपूर्ण रहेको तथा यसले कुनै न कुनै रूपमा मुद्दाको परिणाममा प्रभाव पारेको पाइन्छ।
- साक्षीले अदालतमा गरेको बकपत्रको सत्यताको परिक्षण र विश्लेषण गर्ने नगरिएको, कार्ययोजना बमोजिमको समय सीमाका कारण पहिला सम्पन्न गर्ने कार्यमा ढिलाई गर्ने र अन्ततोगत्वा फैसला गर्न हतार गर्ने तथा बुझ्नुपर्ने प्रमाण नबुझिकन नै गर्ने गरिएको, अदालतको फैसला पीडितमुखी कम र अभियुक्तमुखी बढि हुने गरेको भन्ने अन्तर्वार्ताबाट खुल्न आएको तथ्यहरू पनि मुद्दाको असफलताको कारकको रूपमा रहेका छन्।
- न्यायाधीशको कार्यक्षमता, दक्षता र कतिपय विषयमा ज्ञान नभएको, मागदात्री भन्दा घटी संजाय दिनुपर्छ भन्ने मानसिकता रहेको, फैसलामा एकरूपता नरहेको जस्ता अन्तर्वार्तादाताहरूले औल्याएका कारणहरूलाई मुद्दाको असफलताको कारणको रूपमा इन्कार नसकिने अवस्था छ।

७.२.१५ पुनरावेदन सम्बन्धी कारणहरू

तल्लो अदालतबाट भएका फैसलाहरूमा रहेका त्रुटिहरू सच्याउने माध्यम पुनरावेदन हो। यसैले पुनरावेदनपत्र तयारी गर्दा वा दायर गर्दा गम्भीर हुन आवश्यक हुन्छ। पुनरावेदन सम्बन्धी समस्याहरू जो मुद्दाको असफलतामा पनि जिम्मेवार हुन्छन्, अनुसन्धानबाट खुल्न आएका त्यस्ता समस्याहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

- पुनरावेदन गर्दा फैसलाले अवलम्बन गरेका आधार, मुद्दाको तथ्य एवं मौजूदा प्रमाण र स्थापित न्यायिक सिद्धान्त आदि विषयमा कुनै त्रुटि रहे नरहेको बारेमा केलाउने र अदालतबाट भएका सम्पूर्ण कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटिको पहिचान गर्न नसकिएको अवस्था छ भने शुरु अदालतले मूल्यांकन नगरेको प्रमाणको बारेमा यथोचित विश्लेषण गर्न नसकिएको कारणले तल्लो अदालतका त्रुटिहरू माथिल्लो अदालतबाट पनि नसच्चिएको अवस्था छ।
- धेरै प्रतिवादी भएकोमा प्रत्येक व्यक्तिका हकमा विश्लेषण गरी पुनरावेदन दायर गर्नुपर्नेमा सो नगरी गोश्वारा रूपमा पुनरावेदन लेख्ने गरेको कारण सुरु तहका फैसलाहरू नै सदर भई मुद्दामा सफलता हात पार्न नसकिएको अवस्था पनि छ।
- प्रमाणको अभाव रहेको र मुद्दामा सफलता प्राप्त हुने सम्भावना नभएपनि पुनरावेदन गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ। एक तह पुनरावेदन गर्नेपर्ने सरकारी वकीलको मानसिकता रहनु तथा पुनरावेदन नगर्ने गरी तालुक सरकारी वकील कार्यालयमा फाइल पठाइएकोमा पनि प्रमाणको अभावमा नै पुनरावेदन गर्न फाइल प्राप्त हुने गरेको कारण पनि पुनरावेदन नै नगर्नुपर्ने मुद्दामा पुनरावेदन भई असफलताको संख्या मात्र बृद्धि भएको पाइएको छ।
- सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित भएका सिद्धान्तहरूलाई बेवास्ता गरी त्यस्ता विषयमा पुनरावेदन गर्ने गरेकोले पनि पुनरावेदनको असफलता बढाएको पाइन्छ।
- कार्यबोझका कारण पुनरावेदनको काममा सरकारी वकीलले पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको, मातहतका कर्मचारीमा निर्भर रहने गरेको र हेलचक्राइ गर्ने गरेको भन्ने पनि उत्तरदाताहरूको भनाई रहेको छ। यसै कारणले गर्दा पुनरावेदनपत्रहरू स्तरीय र एकरूपको हुन नसकेको तथा असफलता व्यहोर्नु परेको छ।
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित भएका कानूनी सिद्धान्तको राम्रो अध्ययन नभएका तथा विरोधाभाषपूर्ण नजिरहरू समेतका कारण

पुनरावेदनमा त्यस्ता नजिरहरु उल्लेख गर्न नसकिएको पनि अवस्था छ। उल्लेख भएकोमा पनि कतिपय अवस्थामा गलत नजिर पनि प्रस्तुत भएको कारण पनि सफलता हात पार्न कठिन भएको छ।

७.२.१६ पुनरावेदन अदालतका फैसला

जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलामा त्रुटि रहेमा सच्याउन पुनरावेदनपत्र दायर गरिन्छ, र पुनरावेदन तहबाट जिल्ला अदालतको फैसला जाँचिन्छ। अध्ययन गरिएका मुद्दाका पुनरावेदन अदालतको फैसला अध्ययन गर्दा ७% मुद्दामा प्रस्तुत भएका प्रमाणहरुको विश्लेषण समुचित रूपमा नभएको र २९% मुद्दामा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा लिएको देखिएको, १०% मुद्दामा कानूनको गलत प्रयोग गरेको देखिएको, १३% मुद्दामा प्रत्येक अभियुक्तको हकमा पृथक विश्लेषण नभएको पाइएको हुँदा यी तथ्यहरु पनि मुद्दाको सफलतासँग कुनै न कुनै रूपमा सम्बन्धित रहेको पाइन्छ। जिल्ला अदालतका फैसलाहरुमा सफाइदिदा लिइएका आधारहरु परिच्छेद ५ मा मुद्दाको प्रकृति अनुसार उल्लेख गरिएको छ। ती आधार पनि मुद्दाको असफलताका कारणको रूपमा लिनु पर्ने हुन्छ।

७.२.१७ सर्वोच्च अदालतका फैसला

सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरु नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ११६ बमोजिम सबैले मान्नुपर्ने र अन्तिम हुने भएपनि कतिपय त्रुटिहरु प्राज्ञिक रूपमा छलफल गर्न सकिन्छ। यस क्रममा हेर्दा सर्वोच्च अदालतको फैसलामा समग्र मुद्दामा पुनरावेदन अदालतले लिएका आधार प्रमाण र पुनरावेदन जिकीरका वारेमा ७५% मुद्दामा पूर्ण रूपमा विश्लेषण भएको पाइए पनि सबै मुद्दामा भने पूर्ण रूपमा विश्लेषण हुन नसकेको देखिन्छ। सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरुलाई मुद्दाको प्रकृति अनुसार परिच्छेद ५ मा उल्लेख गरिएको हुँदा सफाइका उल्लिखित आधारहरु पनि मुद्दा असफलताका कारणको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।

७.२.१८ संस्थागत कारणहरु

मुद्दाको असफलताका क्रममा अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरुपणसँग सम्बन्धित निकायहरुको विभिन्न समस्याहरु रहेको पाइन्छ। खासगरी सरकारी वकीलहरुको संस्थागत समस्याबारे अन्तर्वाताबाट प्राप्त तथ्यांकको आधारमा त्यस्ता समस्याहरु देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ।

- सरकारी वकीलहरुको संस्थागत विकासको पक्ष ओभरलमा परेकाले सफलतामा प्रभाव परेको छ। अभियोजन र वहस पैरवीको व्यावसायिक प्रकृतिको काम गर्नुपर्ने सरकारी वकीलहरु निजामती कर्मचारीको रूपमा रहेका, तालिम, बैदेशिक अध्ययन भ्रमण आदि विभिन्न अवसरहरुबाट बन्चित रहनु परेको र कार्यालयका भौतिक विकासको पाटो पनि उपेक्षित रहेको प्रभाव सरकारी मुद्दाको सफलतामा परेको छ।
- सरकारी वकीलको पेशा कसूरदारलाई मुद्दा चलाउने र उनीहरु विरुद्ध वहस पैरवी गर्ने भएकाले सदैव सरकारी वकीलको सुरक्षा संवेदनशील भइरहेको र सरकारी वकीललाई न्यूनतम सेवा, सुविधा र सुरक्षा नभएकाले गर्दा सरकारी वकीलको मनोबल र उत्प्रेरणामा असर परी मुद्दाको सफलतामा प्रभाव परेको।
- संस्थागत सुधार र जनशक्ति विकासका लागि दिर्घकालीन योजनाको अभाव रहेकोबाट पनि सरकारी वकील सेवाले व्यावसायिक हुन नसकेको।
- प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्नुपर्नेमा प्रमाणको अभावमा जस्तो मुद्दा पनि चलाउने अहिलेको प्रचलन रहेको।
- अनुसूची बाहिरको मुद्दामा अनुसन्धान गर्ने दक्ष जनशक्तिको भन् अभाव रहेको पनि उत्तरदाताहरुको भनाई रहेको छ।
- काम गर्ने सरकारी वकील र काम नगर्ने बीच विभेद गर्न नसकी एउटै बास्केटमा हाली हेर्ने गरिएकोले आस र त्रास तथा दण्ड र

पुरस्कारको पक्ष ओभेलमा परेको तथा पहुँच र प्रभावका आधारमा पुरष्कृत हुने गरेकोबाट पनि मुद्दाको कार्यसम्पादनमा असर परी नतिजामा प्रभाव परेको देखिएको छ ।

७.२.१९ कानूनसँग सम्बन्धित कारणहरू

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका लागि कतिपय कानूनको अभाव रहेको छ । कतिपय कानूनको संशोधन गर्नुपर्ने अवस्था छ । कानूनको अभाव, समस्या र द्विविधाका कारण पनि मुद्दामा असर परिरहेको छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा औल्याइएका समस्याहरूलाई परिच्छेद ६ मा उल्लेख भएकाले त्यस्तो कानूनी समस्याहरू यहाँ पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

७.२.२० अदालतबाट सफाई दिँदा लिने गरिएका आधार तथा कारणहरू

अदालतबाट मुद्दामा कसूर ठहर गर्दा वा सफाई दिँदा लिने आधारहरू मुद्दापिच्छेद फरक हुने भए पनि मुद्दाहरूको अध्ययनबाट मूलभूत रूपमा देहायका आधार कारणहरू देखिएका छन् ।

- प्रतिवादी इन्कार रही बयान गरेको तथा अभियुक्तको साथबाट अपराधसँग सम्बन्धित दशी वरामद नभएको ।
- जाहेरवाला समेतका व्यक्तिहरू अदालतमा बकपत्र गर्न उपस्थित नभएका र जाहेरवाला, पीडित, वरामदी मुचुल्कामा बसेका र कागज गर्ने व्यक्ति तथा साक्षीहरूले विपरित कागज बकपत्र गरेका ।
- वरामदी मुचुल्का लगायतका मुचुल्कामा कानूनको रित नपुगेको, वरामद सामानहरू कानून बमोजिम सनाखत र परिक्षण नगराएको ।
- चशमदिद गवाह नभएको, अनुमान, आशंका र सम्भावनाका आधारमा कसूर ठहर गर्न नमिल्ने, प्रमाण संकलनमा प्रहरी निष्क्रिय देखिएको, बुझिएका व्यक्तिले शंका र अनुमानको आधारमा आफ्नो व्यहोरा लेखाएका, बुझिएका व्यक्तिले अभियुक्त प्रतिवादी कसुरदार हो भनी किटानका साथ आरोपित गर्न नसकेका, पीडित बकपत्र गर्न अदालतमा उपस्थित नभएको र भौतिक र दशी प्रमाण संकलन नभएको ।

- अभियोगमा यकिन विगो नभएकोमा अदालत आफैले यति विगो भनी कायम गर्न नमिल्ने अवस्था उल्लेख भएको ।
- प्रमाण ऐनको दफा १८ र २५ को भूमिका वादी पक्षले निर्वाह गर्न नसकेको । वैज्ञानिक परिक्षणले स्थापित गरेको तथ्यभन्दा विपरित मौखिक भनाईका आधारमा दोषी ठहर गर्न नमिल्ने । शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउने ।
- घटनाको प्रकृति अनुसार सजायको अभियोग दावी लिनुपर्नेमा बढी दावी लिएको तथा पहिले भएका अपराधमा पछि बनेका कानूनका आधारमा अभियोजन गरिएको ।

अदालतबाट लिने गरेका आधार र मुद्दाको प्रकृतिको आधारमा सफाई दिँदा लिईएका आधारहरूलाई परिच्छेद ५ मा सविस्तार उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद-८

सुभावाहरु

सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दामा दायर भएका अभियोगपत्र मागदावी बमोजिम कसूर ठहरको अवस्था सन्तोषजनक छैन। आंशिक रूपमा कसूर ठहर भएका मुद्दा समेत यसमा समावेश भएकाले यो प्रतिशत माथि देखिए पनि यिनीहरूलाई घटाउँदा वास्तविक ठहर संख्या निकै कम हुने देखिन्छ। अभियोग दावी बमोजिम कसूर ठहर भई सजाय हुन अर्थात मुद्दामा सफलता प्राप्त गर्नका लागि विभिन्न विषयमा सुधारको आवश्यकता रहेको छ। सिंगो फौजदारी न्याय प्रणाली र यस न्याय प्रणालीसँग आवद्ध संस्थागत सुधारहरु समेत हुन जरुरी हुन्छ। मुद्दा असफलताका कारण र न्याय प्रणाली सामु रहेका समस्या वा चुनौतिको सम्बोधन बिना मुद्दामा सफलता खोज्नु सम्भव हुदैन। यसभन्दा अघिल्ला परिच्छेदमा मुद्दाको असफलताका कारणहरु सम्बन्धमा लिखित प्रश्नावलीका बूँदाहरु पठाई विज्ञहरुबाट प्राप्त भएका उत्तर, तथ्यहरुको विश्लेषण, मुद्दाका फाइल तथा फैसलाहरुको अध्ययन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी मुद्दाका असफलताका विभिन्न कारणहरु पहिचान गरिएको छ। पहिचान भएका समस्याको सम्बोधन र कारणहरुको निदान गर्नु आवश्यक छ। सरकारवादी मुद्दाको सफलता र यससँग सम्बन्धित समस्याहरुको सम्बोधनका लागि देहाय बमोजिमका सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ।

८.१. कानून तर्जुमा र परिमार्जन

सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको सफलतामा कतिपय कानूनी व्यवस्था नै अवरोध रहेका छन् भने कतिपय कानूनहरु दोहोरो रहेका र कतिपय कानूनहरुको अभाव रहेको हुँदा मुद्दाको सफलतामा त्यसले असर पारिरहेको हुँदा कानूनी समस्याहरुको सम्बोधनका लागि देहाय बमोजिम सुभावहरु प्रस्तुत गरिएको छ।

- हदम्याद कम रहेको कारण कतिपय अवस्थामा कसूरको अनुसन्धान गर्न समय अपर्याप्त रहेको छ। जस्तै जवरजस्ती करणी सम्बन्धी मुद्दामा वारम्बार यस किसिमको समस्यासँग जुध्नु परेको छ। अतः हदम्याद कम भएका सरकारवादी मुद्दामा हदम्याद बढाउने गरी कानूनको संशोधन गर्ने र सरकारवादी हुने कुनै पनि मुद्दामा १ वर्षभन्दा कम हदम्याद नहुने गरी व्यवस्था गर्ने।
- हाल सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐनमा हिरासतमा राखी अनुसन्धान गर्ने अवधि २५ दिन मात्र भएकाले अनुसन्धान र अभियोजनका लागि गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा अनुसन्धानको क्रममा हिरासतमा राख्न सक्ने अवधि अपर्याप्त रहेकोले यो अवधिलाई गम्भीर प्रकृतिका अवधिमा बढाउने गरी कानूनको संशोधन हुन आवश्यक रहेको छ।
- हाल मुद्दाको अनुसन्धानका लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष हिरासतमा राख्ने अनुमति लिँदा सरकारी वकील मार्फत लिने कानूनी व्यवस्था नरहेकोले सरकारी वकील यस विषयमा अनभिज्ञ रहने गरेको र सरकारी वकीललाई अनुसन्धानकै विषय पनि ज्ञात नहुने भएकाले पक्राउ परेको व्यक्तिलाई अनुसन्धानका लागि हिरासतमा राख्न मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष अनुमति लिँदा सरकारी वकील मार्फत लिनुपर्ने गरी कानूनको संशोधन हुन जरुरी रहेको छ।
- हाल अनुसन्धानको क्रममा अनुसन्धान अधिकारीले जमानत दिनसक्ने व्यवस्था नभएकाले आवश्यकता अनुसार अनुसन्धान अधिकारीले समेत जमानत दिन सक्ने कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको छ।
- एकै प्रकारको कसूरमा विभिन्न कानून आकर्षित हुने भएकाले कार्यसम्पादनमा असुविधा हुने गरेको, जस्तै खोटा चलन र नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, मानव अपहरण तथा शरीर बन्धक र मानव बेचबिखन, लागू औषध कारोवार तथा सेवन आदि। यसैले यी

ऐनको परिधि र क्षेत्रहरुको स्पष्टता सम्बन्धित ऐनहरुमा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- हालसम्म नेपालमा साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको अभाव रहेको छ । साक्षी संरक्षणको कानून तथा नीतिको अभावका कारण अनुसन्धानमा जनसहभागिता जुटाउन नसकिएको, साक्षीले प्रतिकुल बकपत्र गर्ने गरेको र साक्षी अदालतमा बकपत्र गर्न अनुपस्थित रहने गरेको कारण मुद्दाको सफलतामा प्रत्यक्ष रूपमा असर परेको हुनाले साक्षी संरक्षण सम्बन्धी कानूनको शीघ्र तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ ।
- पीडितका अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था तथा उनीहरुको हकको सुरक्षा गर्नु राज्यको दायित्वको विषय पनि भएको कुरालाई मध्यनजर राखी पीडितलाई राहत तथा क्षतिपूर्तिको अभावका कारण प्रतिकुल बकपत्र गर्ने अवस्था सृजना भएको कारण समेत ध्यान दिई पीडितका लागि क्षतिपूर्ति कोषको स्थापना तथा मृतक, घाइतेहरु र पीडितहरुले क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको छ ।
- बहस पैरवीमा जुट्नु पर्ने सरकारी वकील तथा न्याय सम्पादनमा कार्यरत न्यायाधीशहरुको सुरक्षाको कानूनले प्रत्याभूति गर्नु आवश्यक छ ।
- सरकारी वकीलको कार्य व्यावसायिक प्रकृतिको भएकाले यिनीहरुलाई व्यवहारत व्यावसायिक बनाउनका लागि सेवा शर्त सम्बन्धी छुट्टै ऐन तर्जुमा हुन आवश्यक छ ।
- समय अनुसार प्रचलित कानूनको परिवर्तन र परिमार्जन गर्नु आवश्यक भएकाले प्रचलनमा रहेका सरकारवादी मुद्दाको कसूर, सजाय तथा अनुसन्धान, अभियोजन र सुनुवाई प्रकृतिसँग सम्बन्धित कानूनहरु अहिलेको सन्दर्भमा कति सामयिक छन् र अहिलेको आवश्यकता अनुरूप छन् वा छैनन भनी पुनरावलोकन गर्न आवश्यक छ ।

- सरकारले मुद्दा नचलाएको अवस्थामा मर्का पर्ने व्यक्तिले चाहेमा मुद्दा चलाउन सक्ने र सरकारले पुनरावेदन नगरेको अवस्थामा जाहेरवालाले चाहेमा पुनरावेदन गर्न पाइने कानूनी व्यवस्था हुनु पर्दछ ।
- दिर्घकालीन रूपमा समग्र फौजदारी न्याय प्रणालीलाई परिवर्तन गर्न आवश्यक भई विघटित व्यवस्थापिका-संसदमा पेश भएका फौजदारीसंहिता, कार्यविधि संहिता तथा सजाय निर्धारण सम्बन्धी विधेयकहरु हाल दास्रो व्यवस्थापिका-संसद गठन भैसकेको हुँदा पारित गरिनु आवश्यक छ ।
- अभियोग दायर भएपछि प्रमाणका आधारमा अभियोग संशोधन गर्ने र दावीको सौदावाजीको व्यवस्था प्रचलित कानूनमा समावेश गर्नु आवश्यक छ ।
- प्रारम्भिक अनुसन्धानपछि मात्र प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने व्यवस्था गर्नु उपयुक्त र व्यावहारिक हुने भएकाले कानूनमा सो व्यवस्था समावेश गर्नु पर्दछ ।
- साक्षिलाई प्रतिकुल बकपत्र हुनबाट जोगाउन लगातार सुनुवाई र कारवाहीको व्यवस्था हुनुपर्नेमा हाल केही मुद्दामा यस्तो व्यवस्था जिल्ला अदालत नियमावलीमा समावेश गरेको भए पनि नेपाल सरकारवादी हुने सबै मुद्दाका सम्बन्धमा यो व्यवस्था नरहेकोले यो व्यवस्था समावेश हुनु पर्दछ ।
- साक्षी उपस्थितिका लागि सरकारी वकील कार्यालय मार्फत अदालतबाट पत्राचार भएमा साक्षीको उपस्थितिको बढी सुनिश्चितता हुने भएकाले सो बमोजिम कानूनमा संशोधन गरिनु पर्छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा आंशिक निर्णय भएकोमा महान्यायाधिवक्ताले पुन निर्णय गर्ने व्यवस्था कानूनमा व्यवस्था गरेर वा महान्यायाधिवक्ताबाट अधिकार प्रत्यायोजन संशोधन गरी सो शर्त

समावेश गरी पुनः अधिकार प्रत्यायोजन गरेर पनि गर्न सकिने हुँदा तत्कालका लागि अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने र दिर्घकालीन रूपमा कानून संशोधन गर्ने ।

- अपराध अनुसन्धानमा संलग्न अधिकारीहरूको छुट्टै समूह नभएसम्म एकै प्रहरी विभिन्न काममा खट्दा निजको कार्यबोझ बढी हुने, व्यावसायिकता र विज्ञता पनि नहुने भई मुद्दाको सफलतामा गम्भीर प्रभाव परेको हुँदा नेपाल प्रहरीमा अपराध अनुसन्धान समूह वा निकाय स्थापना गरी निजहरूलाई अपराध अनुसन्धानको काममा मात्र लगाउन सक्ने गरी कानूनमा संशोधन गर्ने ।
- सानातिना मुद्दामा पनि अभियोजन गर्ने हालको व्यवस्थालाई अन्त्य गरी यस्ता सानातिना मुद्दामा सरकारी वकीलले अनुसन्धान अधिकारीको सिफारिसमा कसूरदारलाई जरिवाना गरी मुद्दाको अन्त्य गर्नसक्ने लगायत अभियोजनका विकल्पहरू खोज्ने व्यवस्था कानूनमा समावेश हुनु आवश्यक छ ।
- अपराध अनुसन्धान गर्न सक्ने दर्जा प्रहरी सहायक निरीक्षक रहेको वर्तमान कानूनलाई संशोधन गरी न्यूनतम प्रहरी निरीक्षक दर्जाको बनाउन आवश्यक छ ।
- जिल्ला र पुनरावेदन तहमा केन्द्रमा रहेको समन्वय समिति जस्तै समन्वय समिति गठन गर्ने व्यवस्था सरकारी वकील सम्बन्धी नियमावलीमा गर्ने ।
- सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश समेतलाई मध्यनजर गरी नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दा फिर्ता लिँदा महान्यायाधिवक्ताको अनिवार्य रूपमा परामर्श लिने व्यवस्था गर्ने ।
- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची बाहिरका मुद्दामा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन सक्ने कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेको हुँदा कानूनी व्यवस्था परिमार्जन गरी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- दोषाधिकार प्रयोग सम्बन्धमा कार्यविधिगत कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

- यी सुझाव तथा सिफारिसहरू मध्ये व्यवस्थापिका-संसदमा पेश भएको फौजदारी कार्यविधि संहितामा समावेश नभएका कुरा समावेश गर्ने ।
- हिरासतमा राख्ने अवधिलाई अनुसन्धान र अभियोजन प्रयोजन भनी दिन कटान गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने ।

८.२ नीतिगत व्यवस्था

अपराध अनुसन्धान र अभियोजनका क्षेत्रमा पनि निश्चित नीतिहरू आवश्यक हुन्छ । यस्ता नीतिले कुनै पनि कार्यलाई सहि रूपमा अधि बढाउन मद्दत गर्ने भएकाले सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाको सफलताका सन्दर्भमा पनि देहाय बमोजिका नीतिगत व्यवस्था हुनु आवश्यक छ ।

- अपराध अनुसन्धानलाई बैज्ञानिकीकरण गराउँदै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बनाउने र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई अभिवृद्धि गर्ने नीति अख्तियार राज्यबाट गर्नु जरुरी देखिएको छ ।
- कसूरको अनुसन्धानमा प्रभावकारिता ल्याउनका लागि चाल्नु पर्ने कदम, व्यवहारमा अवलम्बन गर्नु पर्ने उपायहरू आदि समेत समावेश भएको अनुसन्धान नीति प्रहरी प्रधान कार्यालय लगायत अनुसन्धानसँग सम्बद्ध निकायबाट तर्जुमा गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
- हाल अभियोजन नीति नभएका कारण मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा स्पष्ट मापदण्ड र आधारहरू स्थापित गर्न सकिएको छैन । मुद्दा चलाउने नचलाउने सम्बन्धमा एकरूपता पनि हुनसकेको छैन । कतिपय चलनै नसक्ने मुद्दा पनि चलाइएको अवस्था रहेको छ । अतः महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट स्पष्ट मापदण्ड र वस्तुनिष्ठ आधारहरू भएको अभियोजन नीतिको तर्जुमा गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।
- के कस्तो मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने वा नगर्ने र के कस्तो मुद्दामा दोहऱ्याउन निवेदन गर्ने वा नगर्ने भनी उल्लेख भएको पुनरावेदन नीति नभएकाले पुनरावेदन तथा दोहऱ्याउने कार्यमा एकरूपता

नभएकोले यस सम्बन्धमा पुनरावेदन नीति र दोहराउने सम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्नु अति आवश्यक देखिएको छ ।

- जाहेरी दर्खास्त ढिलो पर्ने गरेको, जाहेरीमा पर्याप्त विवरणहरू उल्लेख नहुने गरेको र अनुसन्धानमा जनसहभागिता जुटाउन जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरमा संचालन गर्ने तथा संचारमाध्यमबाट सूचनाहरू प्रवाह गर्ने नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्छ ।

८.३ संरचनागत व्यवस्था

कानूनको कार्यान्वयनका क्रममा संरचनागत व्यवस्था हुनु आवश्यक हुन्छ । यस सन्दर्भमा देहाय बमोजिमका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने सबै निकाय र अभियोजनसँग सम्बन्धित निकायबीच बृहत्त रूपमा समन्वय अभिवृद्धि गर्नका लागि अहिले रहेको समन्वय समितिको संरचना विस्तार गरी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, सम्पति शुद्धीकरण अनुसन्धान विभाग, राजस्व अनुसन्धान विभाग समेतको प्रतिनिधित्वको विस्तार गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।
- अपराध अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई व्यवसायिक बनाउन र यस सम्बन्धमा विज्ञताको अवधारणा अख्तियार गर्न नेपाल प्रहरी अन्तर्गत अपराध अनुसन्धानका प्रयोजनका लागि अपराध अनुसन्धान निकाय (अपराध अनुसन्धान व्युरो) स्थापना गरी सो निकायमा कार्यरत जनशक्ति अन्य प्रयोजनमा काममा लगाउन वा सरुवा गर्न नसकिने व्यवस्था गर्नु आवश्यक रहेको छ ।
- प्रभावकारी समन्वयले अपराध अनुसन्धान र अभियोजनमा प्रभावकारिता बढाउने भएकाले लागि जिल्ला र पुनरावेदन स्तरमा समेत समन्वय समिति गठन गर्न आवश्यक रहेको छ ।
- महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयमा मातहत कार्यालयमा पर्ने अनुसन्धान र अभियोजनसँग सम्बन्धित

समस्याहरूलाई तत्काल सम्बोधन गर्ने समेत उद्देश्यले प्रभावकारी Help Desk बनाउनु पनि जरुरी रहेको छ ।

- प्रत्येक विकास क्षेत्रमा साधन सम्पन्न प्रयोगशालाहरूको स्थापना गरी परम्परागत अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक अनुसन्धान पद्धतिमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

८.४. क्षमता विकास

प्रभावकारी रूपमा अपराध अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्नका लागि यसमा संलग्न निकायहरूको क्षमता विकास अति आवश्यक हुन्छ । क्षमता विकासका सम्बन्धमा देहाय बमोजिमका हुनु आवश्यक देखिएको छ ।

- अपराध अनुसन्धान प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बनाउदै लाने र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग अभिवृद्धि गर्ने रूपमा स्रोत साधन र क्षमता विकास गर्नु आवश्यक छ ।
- अपराधको अनुसन्धान, सरकारी वकील कार्यालयको भौतिक साधन स्रोत बढाउने र आधुनीकरण गर्ने ।
- अपराध अनुसन्धानको परम्परागत अनुसन्धानलाई वैज्ञानिक बनाउनका लागि आवश्यक वैज्ञानिक साधन र आधुनिक उपकरण उपलब्धताका लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नु आवश्यक छ ।
- अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायपालिकाका कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय विकासका कार्यक्रमसँग मूल प्रवाहीकरण पनि गरिनु पर्दछ ।
- अनुसन्धान, अभियोजनको प्रभावकारिताका लागि अपराध अनुसन्धानमा संलग्न कर्मचारीलाई कानूनी ज्ञान तथा सीपको सम्बन्धमा अभ्यासमूलक तालिमहरू आवश्यक पर्ने हुँदा त्यस्ता तालिमहरू संचालन गरिनु पर्दछ ।
- यस किसिमका तालिम प्रदान गर्दा अधिल्ला परिच्छेदमा पहिचान गरिएका मुद्दा असफलताको अनुसन्धानसँग सम्बन्धित कमजोरी,

समस्या र कारणहरूलाई सम्बोधन हुने गरी गर्नु पर्ने र तत्कालै यस किसिमको तालिम आरम्भ गर्नु जरुरी हुन्छ ।

- अधिल्लो परिच्छेदमा अभियोजन तथा बहस पैरवी सम्बन्धमा देखिएका कमजोरी र त्रुटिहरू पहिचान गरी प्रस्तुत गरी सकिएको छ । सो अनुसार पहिचान भएका कमजोरीहरू भविष्यमा पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चिताका लागि तदनुरूप पाठ्यक्रम तयार गरी सम्बद्ध तालिम प्रदायक संस्थाबाट तालिम दिने ।
- माथि उल्लेख भएको तालिमका लागि सम्बद्ध निकायबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको अभियोजन प्रशिक्षण केन्द्र, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान र न्याय सेवा तालीम केन्द्रबाट संचालन गर्ने र सरकारी वकीलको अनुसन्धान सम्बन्धी जानकारी दिन राष्ट्रिय प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान समक्ष अनुरोध गर्ने र नेपाल सरकारबाट पनि तालिमका लागि आवश्यक बजेट प्रबन्ध गरिनु पर्ने ।
- समय समयमा तालिमहरू कसैको लागि पनि आवश्यक पर्दछ । यस सन्दर्भमा प्रमाणको विश्लेषण जस्ता पक्षमा समयानुकूल ज्ञान र सीप प्रदान गर्ने सम्बन्धमा न्यायाधीशहरूलाई पनि तालिम दिनुपर्ने र यस किसिमका तालिम अधिल्लो परिच्छेदमा पहिचान गरिएका न्यायाधीश र अदालतसँग सम्बन्धित समस्याहरूमा सम्बोधन हुने गरी राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट संचालन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।
- प्रहरी, सरकारी वकील अदालत तथा अर्धन्यायिक निकायमा कार्यरत सहायक स्तरका कर्मचारीलाई सीपमूलक तालिमको संचालन गर्नुपर्ने ।

८.५ कार्यसम्पादनमा सुधार

अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी कार्यसम्पादनमा रहेको कार्यान्वयनजन्य कमजोरी वा त्रुटिका कारण मुद्दाको सफलतामा असर परेको कुरा अधिल्लो परिच्छेदहरूमा व्यापक रूपमा विश्लेषण र पहिचान गरिएको छ । अतः यस सम्बन्धमा सरकारवादी हुने फौजदारी कारवाहीको

प्रत्येक चरणमा कार्यसम्पादनमा सुधार हुनुपर्ने सुभावाहरू देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.५.१. जाहेरी दरखास्त सम्बन्धमा

- अनुसन्धानमा ढिलाई भएमा महत्वपूर्ण प्रमाण लोप हुने नाश हुने वा फेरबदल हुन जाने सम्भावना भएकाले जाहेरी परेको तत्कालै अनुसन्धान सुरु गर्ने ।
- अधिल्लो परिच्छेदमा पहिचान गरिएका समस्याहरू हल गर्न सम्बद्ध सबैबाट पहल गर्ने ।

८.५.२. अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धमा

- कतिपय मुद्दामा ढिलो अनुसन्धान अधिकृत नियुक्तिले प्रमाण लोप नाश भई मुद्दामा असफलता व्यहोर्नु परेको हुँदा जाहेरी दरखास्त प्राप्त हुने वित्तिकै अनुसन्धान अधिकृत नियुक्त गर्ने ।
- कानूनले प्रहरी सहायक निरीक्षकसम्मलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा तोक्न सकिने भए पनि माथिल्ला अधिकृतबाट हुने कार्य गुणात्मक हुने हुँदा एक तिहाई मुद्दामा तल्लो तहका अधिकृतलाई अनुसन्धान अधिकृतको रूपमा तोकिने र अनुसन्धान अधिकृत पनि तल्लो तहका कर्मचारीमा भर पर्ने गरेको पाइएको हुँदा यसले पनि मुद्दाको सफलतामा असर पारेको हुँदा कानून संशोधन नभएसम्म भरसक प्रहरी निरीक्षक दर्जाका वा आवश्यकता अनुसार सोभन्दा माथिका प्रहरी अधिकृतलाई नै अनुसन्धान अधिकृत तोक्ने र तल्लो कर्मचारीमा मात्र भर पर्ने अहिलेको अभ्यासलाई निरुत्साहन गर्ने ।
- धेरैजसो मुद्दामा समयमै प्रारम्भिक प्रतिवेदन नपठाउने गरेको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन स्वरूप जाहेरीको प्रतिलिपि मात्र प्राप्त हुने गरेको अभ्यासलाई कानूनले व्यवस्था गरेको कुरा खुलाई प्रारम्भिक प्रतिवेदन तत्कालै पठाउने अभ्यासमा रुपान्तरण गर्ने ।

- सरकारी वकीलले प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि निर्देशन दिने कुरामा निष्कृत्यता देखाएको कारण पनि मुद्दामा असर परेको पाइएकोले मुद्दामा निर्देशन दिने कुरामा सरकारी वकील सक्रिय रहनु पर्ने । यसरी निर्देशन दिने गरे नगरेको कुरा निजको कार्यसम्पादन मूल्यांकनसँग अन्तरसम्बन्धित गर्ने ।
- घटनाको बारेमा स्पष्ट उल्लेख नभैकन प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाउने गरेको, निर्देशनलाई बोझ ठान्ने मनोवृत्ति, प्रारम्भिक प्रतिवेदन औपचारिकतामा मात्र सीमित, अनुसन्धानको बारेमा अनुसन्धान अधिकृत र सरकारी वकीलबीच समन्वय नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन र बरामदी गरिएको व्यहोरा मेल नखाएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा अनुसन्धान योजना प्रस्तुत नभएको, प्रारम्भिक प्रतिवेदन अनुसन्धान अधिकृत आफैले तयार नगरेको, प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा खुलाउनुपर्ने कुरा कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएको जस्ता व्यवहारमा रहेका समस्याहरू हटाउने ।

८.५.३ घटनास्थल मुचुल्का/प्रमाण संकलन/खानतलासी/लाशजाँच सम्बन्धी कारणहरू सम्बन्धमा

- घटनास्थलको संरक्षण नभएका कारण पनि भौतिक प्रमाण लोप नाश हुने स्थिति आई मुद्दामा असर पर्ने अवस्था आउन नदिन अनुसन्धान अधिकारी सचेष्ट रहने ।
- अनुसन्धानमा बैज्ञानिक साधनको प्रयोग र घटनास्थलको मुचुल्का तयार गर्दा SOCO कर्मचारी प्रयोग गर्ने कुरा व्यवहारमा उतार्ने ।
- अनुसन्धानको शीघ्रतामा नै प्रमाण लोप/नाश हुन नपाउने भएकाले शीघ्र अनुसन्धान र आवश्यक मुचुल्काहरू तयार गर्ने ।
- समयमै खानतलासी नलिएमा प्रमाण लोप हुने, गायब हुने र प्रकृया नपुग्याई खानतलासी लिएमा त्यस्तो प्रमाणले मान्यता नपाउने भएकाले यसतर्फ अनुसन्धान अधिकारी गम्भीर बन्ने ।

- मुचुल्काहरूमा कानून बमोजिमका साक्षीको अभाव रहने गरेको, मुचुल्का गर्ने दक्षता तथा क्षमताको अभाव रहेको, गलत, अपर्याप्त तथा अनुमानको भरमा प्रतिवेदन तयार गर्ने परिपाटी रहेको, प्रमाणको नमुना संकलनमा दक्षता नभएको, घटनास्थलबाट भौतिक प्रमाण नउठाएको, रोहवरमा राख्नुपर्ने व्यक्ति नराखेको जस्ता समस्याहरूको पुनरावृत्ति हुन नदिने ।
- लाश प्रकृति मुचुल्का र शव परीक्षण प्रतिवेदन बाभिएको देखिएकोले यी कार्यमा संलग्न अधिकारीहरूले लापरवाही नगरी सुक्ष्म रूपमा हेरेर जाँचेर मुचुल्का र परीक्षण प्रतिवेदन तयार गर्ने ।
- व्यक्ति सनाखतमा कानूनी प्रक्रिया नपुग्याइएको, भौगोलिक विकटता, खानतलासी र बरामदी मुचुल्का असान्दर्भिक व्यक्ति र काल्पनिक वतन राख्ने गरेका कारण वतन यकिन नहुने गरेको, अनुसन्धान अधिकृत मुचुल्काको कार्यमा संलग्न नहुने गरेका जस्ता समस्याहरू पुनः दोहरिने अवस्था आउन नदिन अनुसन्धानको क्रममा गम्भीर बन्ने ।

८.५.४ अभियुक्तको पक्राउ र बयान सम्बन्धमा

- अभियुक्तलाई पक्राउ गर्ने र हिरासतमा राख्ने कार्य संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था विपरित नहुने गरी त्रुटिरहित रूपमा सम्पादन गर्ने ।
- बयान गराउने कार्य दक्षताको कमी रहेको कारण परम्परागत शैलीमा नै बयान गराउने कार्य निरुत्साहन गर्न यस सम्बन्धी सीप, दक्षता र कौशलता अभिवृद्धिका लागि यो विषय तालिम पाठ्यक्रममा व्यावहारिक अभ्यास गराउने ।
- बयान कार्यमा अनुसन्धान अधिकृतको न्यून उपस्थिति रहने र तल्ला कर्मचारीलाई संलग्न गराउने तथा सरकारी वकीलले पनि अन्य कामका लागि पूरा समय नदिने अभ्यासलाई निरुत्साहन गर्ने ।
- जबर्जस्ती साविति गराउने कार्यलाई अन्त्य गर्ने ।

- बयानको भिडियो रेकर्ड गर्ने प्रणालीलाई अभ्यासमा ल्याउने, मानव अधिकार कानून र संविधानद्वारा प्रदत्त हिरासतमा रहँदा फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकको जानकारी तथा उपभोग गर्न पाउने वातावरणको सृजना गर्ने, सही व्यक्तिको पहिचान गरेर मात्र पक्राउ गर्ने कुरा व्यवहारमा अवलम्बन गर्ने ।
- बयानमा प्रतिवादी तथा साक्षीको पहिचानका विवरणहरू स्पष्ट रूपमा खुलाई बयान गराउने ।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने ।

८.५.५ बुझिएका व्यक्तिहरूको कागज सम्बन्धमा

- मुद्दामा बुझनुपर्ने व्यक्ति नबुझेको र असान्दर्भिक व्यक्तिहरूको कागज गरिएको, बुझिएका व्यक्तिहरूले विपरित कागज गरेको, बुझिएका व्यक्तिहरू प्रत्यक्षदर्शी नरहेका बुझिएका व्यक्तिहरूले शंका र विश्वास मात्र व्यक्त गरेका, बुझिएका व्यक्तिहरूको कागजहरू एकापसमा बाँझिएका, बुझिएको व्यक्तिका कागजहरू कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका नभएको समेत अनुसन्धानबाट खुल्न आएका कमजोरीहरू कार्यसम्पादन गर्दा हटाउनु पर्ने ।
- वास्तविक व्यक्तिको कागज नगराई काल्पनिक र अनिच्छुक व्यक्ति खडा गरि कागज गराउने, घटनाको यथार्थ विवरण देखे बुझे थाहा पाएका व्यक्तिहरू तथा घटनास्थल वरपरका व्यक्तिहरूलाई केन्द्रमा राखेर निजहरूको कागज गराउनु पर्नेमा पक्ष विपक्षका आफन्तहरूको कागज गराउने तथा पीडित र पीडक पक्षको सन्तुलन मिलाई कागज गराउने प्रचलनलाई तत्कालै अन्त्य गर्नुपर्छ ।
- चश्मदिद व्यक्ति र सुनी जान्ने व्यक्ति फरक महत्वका साक्षी भए पनि कागजको व्यहोरा उस्तै रूपमा गर्ने प्रचलनलाई निरुत्साहन गरी स्पष्टता हुनेगरी गर्ने गराउने अभ्यास गर्ने ।

- कागज गराउँदा लेखबद्ध गर्ने कर्मचारीले कागज गर्नेले भनेको जस्ताको तस्तै लेखबद्ध नगर्ने गरेको र नभनेको काल्पनिक कुरा लेख्ने गरेको, गोलमटोल, घटनाको बारेमा यकिन थाहा छैन भन्ने उल्लेख भएका र बहुअर्थ लाग्ने भाषाहरू पनि प्रयोग गर्ने गरेको, साक्षीहरूले भनेको भाषा हुबहु एउटै लेख्ने गरेको, जस्ता व्यवहारमा रहेको कमजोरीलाई अन्त्य गर्ने ।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने ।

८.५.६ भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धमा

- अनुसन्धानमा भौतिक प्रमाण संकलनमा पर्याप्त मात्रामा ध्यान नदिई परम्परागत अनुसन्धान प्रणाली रहेको कुरालाई अन्त्य गर्न भौतिक प्रमाण संकलन गर्नमा जोड दिने गरी कार्यशैली अख्तियार गर्नुपर्छ ।
- परीक्षण प्रतिवेदन पनि समयमै प्राप्त नहुने गरेको, कतिपय मुद्दामा भौतिक प्रमाणको परीक्षणका लागि नपठाएको र पठाएकोमा पनि हुन नसकेको जस्ता समस्याहरू आफ्नो तहबाट हल गर्न सकिनेमा गम्भीर भई शीघ्र पठाउने, परीक्षण गर्न प्रयत्नरत रहने । यस सम्बन्धमा संरचनागत सुधार शिर्षकमा प्रत्येक विकास क्षेत्रमा प्रयोगशालाको स्थापनाको सुझाव सुझाइएको छ ।
- सबुद प्रमाण जतिसक्यो छिटो संकलन गरिएमा नाश/लोप नहुने हुन्छ र साबुत हालतमा पाउन सकिन्छ, तर समयमै प्रमाण संकलन गर्न नसकिएको, परिक्षणको लागि नपठाएको, प्रमाण संकलनका लागि दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्नेमा यस्तो जनशक्तिमा कमी रहेको, अपराध र अभियोजनमा संलग्न अधिकारीहरूको दक्षता र क्षमता कम भएकोले यस अनुरूप र अहिलेको एक्काइसौं शताब्दिको युगको आवश्यकता धान्ने गरी जनशक्ति विकासका लागि तालिम प्रदायक संस्थाहरूले तालिम कार्यक्रम बनाउनुपर्छ । यस्तो तालिम संचालनका लागि माथि क्षमता विकास शिर्षकमा सुझाव सुझाइएको छ ।

- अहिलेको अनुसन्धानको प्रवृत्ति हेर्दा भौतिक प्रमाणको संरक्षण, संकलन परीक्षण र विश्लेषणमा साधन, स्रोत, क्षमताको अभाव तथा भौतिक प्रमाण खोज गर्न ध्यान केन्द्रित नगर्ने अभ्यास समेत देखिएकोले त्यसलाई तुरुन्त निरुत्साहन गर्न आवश्यक कदम चालिनु पर्छ ।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने ।

८.५.७ अनुसन्धानको समग्र अवस्था सम्बन्धमा

सरकारवादी फौजदारी मुद्दामा प्रमाण सुरक्षादेखि परीक्षणसम्मका सम्पूर्ण भौतिक प्रमाण वा साक्षी प्रमाण कागजातको समग्र कार्यविधि, प्रकृया र प्रस्तुतिमा नै समग्र अनुसन्धानको सफलता निर्भर रहने भएकाले अनुसन्धान सहि बाटोमा निर्देशित गर्न अनुसन्धान अधिकारी र सरकारी वकीलले समन्वयात्मक र सामूहिक रूपमा प्रयास गर्ने ।

८.५.८ प्रस्तावित राय सम्बन्धमा

- प्रहरीबाट प्रस्तावित राय पठाउँदा पूर्ण रूपमा अनुसन्धान नगरी पठाउने वा अनुसन्धान गर्न केही विषयहरू छुट भइरहेको देखिन आएको हुँदा अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन प्रयास गर्ने ।
- हिरासतमा राख्ने म्याद बाँकी नराखीकनै प्रस्तावित राय पठाउने गरेको कारण अपूर्ण अनुसन्धान भएकोमा सरकारी वकीलले निर्देशन दिन कठिनाई हुने तथा हतारमा अभियोजन गर्दा प्रमाणको विश्लेषण गर्न पनि समस्या पैदा भई मुद्दाको नतिजामा असर परेको अवस्था हुँदा कम्तीमा ३ दिनअघि पठाउने कानूनी व्यवस्थालाई कार्यान्वित गर्ने ।
- मुद्दाको अनुसन्धानलाई सही दिशामा डोर्याउन सरकारी वकीलको भूमिका महत्वपूर्ण हुनेमा सरकारी वकीलले मुद्दामा अत्यन्तै कम निर्देशन दिने गरेको पाइएकोले प्रभावकारी रूपमा निर्देशन दिने कुरामा सरकारी वकील सक्रिय रहने ।

- तथ्य र प्रमाणमा आधारित नभै हचुवाका आधारमा राय दिने र रायमा प्रति व्यक्ति कसूरको विश्लेषण नगरी गोश्वारा रूपमा राय दिने कार्य अन्त्य गरी वस्तुनिष्ठ विश्लेषण गरी मुद्दा चलाउन प्रमाण पुग्ने नपुग्ने यथार्थ रूपमा विश्लेषण र प्रत्येक अभियुक्तका हकमा विश्लेषण गरी राय प्रस्तुत गर्ने ।
- थप मागदावी लिनुपर्ने मुद्दा भएमा पहिलेको कसूर र सो सम्बन्धी प्रमाणहरू संकलन नहुने गरेकोले पनि पटक कायम गर्नुपर्ने मुद्दामा समस्या परेको हुँदा यस विषयमा अनुसन्धान अधिकारीले पर्याप्त ध्यान दिने ।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने ।

८.५.९ अभियोग पत्र सम्बन्धमा

- तथ्य र प्रमाणको उपयुक्त विश्लेषण गरी अभियोग मागदावी लिने कुरालाई अभियोगको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा आत्मसात गरी अभियोगपत्र तयार गर्ने ।
- अभियोग पत्रमा प्रतिव्यक्ति प्रतिवादीको विश्लेषण गर्न आवश्यक हुनेमा गोलमटोल रूपमा प्रमाणको विश्लेषण नगरी अभियोग दायर गर्ने गरेको विषयलाई निरुत्साहन गरी प्रति व्यक्ति आरोपको सम्बन्धमा विश्लेषण गरी अभियोगपत्र तयार गर्ने ।
- अभियोगपत्रमा अभियुक्त/प्रतिवादीको पहिचानका विवरण नाम, वतन स्पष्ट रूपमा खुलाउने ।
- अभियोगपत्रमा मागदावी र कानूनी व्यवस्था स्पष्ट र त्रुटिपूर्ण नहुने गरी गर्ने ।
- कसूरभन्दा ठूलो मागदावी लिने गरेको र मुद्दा नचलाउने सम्बन्धमा सरकारी वकीलहरूले दृढतापूर्वक निर्णय गर्न सकेको नदेखिएको र प्रमाणका अभावमा पनि मुद्दा चलाउने गरेको वर्तमान अभ्यासलाई निरुत्साहन गरी कसूर अनुसारको उपयुक्त मागदावी लिने र प्रमाणको

अभावमा मुद्दा चलाउने अभ्यासलाई अन्त्य गर्ने। यसका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपयुक्त वातावरण सृजना गर्नुपर्छ।

- अभियोग पत्रको प्रमाण खण्डमा स्पष्ट रूपमा आफ्ना साक्षीको नाम थर वतन उल्लेख नगरेमा अदालतबाट कुन साक्षीलाई बुझ्ने भन्ने निक्कै गर्न पनि कठिन हुने र अभियोगलाई पुष्टि गराउन नसकिने हुँदा त्यसतर्फ सचेष्ट रहने।
- कतिपय कसूरमा एकभन्दा बढी कानूनहरु रहेकोले कुन कानून अन्तर्गतको अभियोग दावी गर्ने भन्ने अलमलमा परी अभियोग दायर गर्ने क्रममा समस्या सृजना भएको कुरालाई कानूनी रूपमा सम्बोधन गर्न माथि कानून परिमार्जन शिर्षकमा सुझाव दिइएको छ। यसलाई अन्त्य गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट स्पष्ट नीति तय गरी मातहत निकायमा परिपत्र पनि जारी गर्नु आवश्यक छ।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने।

८.५.१० अभियुक्तको अदालतमा हुने बयान सम्बन्धमा

- बयान गराउँदा न्यायाधीशको उपस्थितिमा गराउनु पर्ने भए पनि न्यायाधीशको उपस्थिति नभै कर्मचारीबाट गराइने र कर्मचारीबाट हुने बयानमा आवश्यक प्रश्नहरु नगरिने र सोध्ने कुरा छुट्ने गरेको र दक्षताको पाटो पनि कमजोर रहेको पाइएकोले न्यायाधीशको उपस्थितिलाई व्यवहारमा अनिवार्य बनाउनका लागि सर्वोच्च अदालतबाट मातहत अदालतमा पत्राचार हुनुपर्ने र अदालतका सहायक कर्मचारीलाई पनि अभ्यासमूलक तालिम कार्यक्रम संचालन हुनुपर्ने।
- बयानको बेलामा वादी पक्ष अर्थात सरकारी वकील अनिवार्य रूपमा उपस्थित हुने।
- प्रतिवादीले अदालतमा इन्कार बयान गर्ने प्रवृत्तिलाई कम गर्न बयान गर्दा कुरा खोल्न प्रयासरत रहँदै प्रश्नहरु गर्ने।

८.५.११ साक्षीको बकपत्र सम्बन्धमा

- वादी पक्षका साक्षीलाई बकपत्र गर्न भिकाएको तर नआएको अवस्थामा साक्षी आउन नसकेको कारण देखाई पुनः बुझि पाउने मौका माग गर्ने गर्नुपर्ने।
- साक्षीलाई बकपत्र गर्न आउँदा कानून बमोजिम दिइने सुविधा नदिएका कारण साक्षी उपस्थित नहुने तथा प्रतिकूल बकपत्र गर्ने गरेको समेत कारण कानून बमोजिमको सुविधा तत्कालै प्रदान गर्ने।
- सरकारी वकीलबाट सोधपुछ र जिरहमा पर्याप्त ध्यान दिने र यो भूमिकालाई व्यावसायिक रूपमा निर्वाह गर्ने।
- जाहेरवाला, पीडित र कागज गर्ने व्यक्तिहरुको मौकाको भनाई र अदालतको बकपत्र वाभिकाएको, जाहेरवाला, पीडित र मौकामा कागज गर्नेको बकपत्र वाभिकेने अवस्था आउन नदिन अपराधसँग जानकार व्यक्तिहरुलाई मात्र अनुसन्धानको क्रममा बुझ्ने र उनीहरुलाई सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रहरीबाट दिने।
- विशेषज्ञको परीक्षण प्रतिवेदनहरु स्पष्ट रूपमा पठाउन विशेषज्ञहरुसँग महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट समय समयमा अन्तरक्रियाहरु गर्ने।
- साक्षीहरु अदालतमा उपस्थित भएर पनि बकपत्र नगरी हिँड्ने कुरा अन्त्य गर्न अदालतबाट पनि तोकिएको दिन तोकिएको समयमा साक्षीको बकपत्र अनिवार्य गराउने।
- यी विषय कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालत, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा प्रहरी प्रधान कार्यालयबाट मातहत निकायमा परिपत्र गर्ने।

८.५.१२. बहस पैरवी सम्बन्धमा

- सरकारी वकीलले बहसका लागि मुद्दाको राम्रो अध्ययन र तयारीको कमी रहेको, सरकारी वकीलले सम्बद्ध ऐन, नियम तथा नजीरको

अध्ययनमा पर्याप्त समय नदिने गरेको, अध्ययन सामग्रीको अपर्याप्तता, कार्यबोझ अत्यधिक रहेको जस्ता समस्याहरू अन्त गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट कार्यबोझका आधारमा थप दरबन्दी सृजना गर्ने प्रकृया अघि बढाउने ।

- मुद्दासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कागजातहरू फाईलमा नहुने गरेको नक्कल कागजात दुरुस्त नरहेको समेतबाट मुद्दाको बहसमा राम्रो तयारी हुन नसकी बहसमा स्तरीयता नभएको र वादी पक्षबाट राम्रोसँग कुरा राख्न नसकिएको हुँदा सो अवस्थाको अन्त्य गर्न सरकारी वकील कार्यालयमा नक्कल दिने प्रयोजनका लागि प्रत्येक अदालत र सरकारी वकील कार्यालयमा पनि फोटोकपी मेसिनको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- सरकारी वकीलको बहसमा मनोवल र उत्प्रेरणाका लागि सरकारी वकीलको सुरक्षा, दण्ड एवं पुरस्कारको स्पष्ट मापदण्ड र स्थायी रूपमा बहस भत्ताको व्यवस्था गर्ने ।
- सरकारी वकील मुद्दामा बहस पैरवीमा अनुपस्थित रहेको र मुद्दाको गम्भीरताका आधारमा एकभन्दा बढी सरकारी वकील जाने नगरेको देखिएको कुरालाई अन्त्य गर्ने ।

८.५.१३ अदालतको फैसलाका सम्बन्धमा

- जिल्ला अदालतबाट गरेको कतिपय मुद्दाका फैसलाहरूमा प्रमाणमा लिनुपर्नेमा नलिएको, नलिनुपर्नेमा लिइएको देखिएको हुँदा त्यसतर्फ अदालत सचेत हुनुपर्छ ।
- फैसलाहरूमा आधार र कारण खोलेर फैसला गर्ने प्रवृत्तिलाई अदालतहरूबाट पूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्छ ।
- जिल्ला अदालतबाट प्रत्येक व्यक्तिका हकमा पृथक रूपमा विश्लेषण नगरी फैसला गरेको पाइएकोले यस्तो प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्नुपर्छ ।

- साक्षीले अदालतमा गरेको बकपत्रको सत्यताको परीक्षण र विश्लेषण गर्ने नगरिएको, कार्ययोजनाको समय सीमाका कारण फैसला गर्न हतार गर्ने र बुझनुपर्ने प्रमाण नबुझिकन नै गर्ने गरिएको, अदालतको फैसला पीडितमुखी कम र अभियुक्तमुखी बढी हुने गरेको भन्ने जस्ता कुराहरूप्रति पनि अदालतले ध्यान दिनुपर्छ ।
- न्यायाधीशको कार्यक्षमता, दक्षता र कतिपय विषयमा ज्ञान नभएको, मागदावी भन्दा घटी सजाय दिनुपर्छ भन्ने मानसिकता रहेको, फैसलामा एकरूपता नरहेको जस्ता कुरामा पनि सुधार हुनु आवश्यक छ ।
- अदालतबाट सफाई दिँदा लिने गरेका कतिपय आधारहरू लामो समयदेखि स्थापित रहेका छन् । त्यस्ता विषयमा अभियोग पत्र दायर गर्दाकै अवस्थामा विचार पुऱ्याई अभियोजन गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

८.५.१४ पुनरावेदन सम्बन्धमा

- पुनरावेदन गर्दा फैसलाले अवलम्बन गरेका आधार, मुद्दाको तथ्य एवं मौजूदा प्रमाण र स्थापित न्यायिक सिद्धान्त आदि विषयमा कुनै त्रुटि रहे नरहेको बारेमा केलाउने र अदालतबाट भएका सम्पूर्ण कानूनी एवं कार्यविधिगत त्रुटिको पहिचान गर्ने गरी गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ ।
- धेरै प्रतिवादी भएकोमा प्रत्येक व्यक्तिका हकमा विश्लेषण गरी पुनरावेदन दायर गर्नु पर्नेमा सो नगरी गोश्वारा रूपमा पुनरावेदन लेख्ने प्रचलनको अन्त्य गर्नुपर्छ ।
- प्रमाणको अभाव रहेको र मुद्दामा सफलता प्राप्त हुने सम्भावना नभएपनि पुनरावेदन गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । एक तह पुनरावेदन गर्ने पर्ने मानसिकता रहनु तथा पुनरावेदन नगर्ने गरी तालुक सरकारी वकील कार्यालयमा फाइल पठाइएकोमा पनि प्रमाणको अभावमा नै पुनरावेदन गर्न फाइल प्राप्त हुने गरेको कारण पनि पुनरावेदन नै

नगर्नु पर्ने मुद्दामा पुनरावेदन भई असफलताको संख्या मात्र बढेकोले यस्तो प्रचलनलाई अन्त्य गर्नुपर्छ ।

- पुनरावेदन गर्दा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित भएका सिद्धान्तहरूलाई दृष्टिगत गरी पुनरावेदन नगर्नु पर्ने विषयमा पुनरावेदन नगर्ने र पुनरावेदन गर्दा सान्दर्भिक नजिरहरू उल्लेख गर्नुपर्छ ।
- कार्यबोझका कारण सरकारी वकीलले पुनरावेदनको काम कारवाहीमा पर्याप्त ध्यान दिन नसकेको, मातहतका कर्मचारीमा निर्भर रहने गरेको र यदाकदा हेल्चेक्र्याइ पनि पाइएकोले यसमा सुधार हुनुपर्छ र तालुक निकायबाट यसमा अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्छ ।
- सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित भएका कानूनी सिद्धान्तको राम्रो अध्ययन नभएको तथा विरोधाभाषपूर्ण नजिरहरू समेतका कारण पुनरावेदनपत्रमा त्यस्ता नजिरहरू उल्लेख गर्न नसकिएको पनि अवस्था छ । उल्लेख भएकोमा पनि कतिपय अवस्थामा गलत नजिर पनि प्रस्तुत भएको पाइएकोले यस तर्फ सचेष्ट रहनु पर्छ ।

अनुसूची-१

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ भित्रका मुद्दाको अनुसन्धान, तहकिकात, अभियोजन र दायरी

क्र.सं.	कसूर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दाहेर्ने अदालत वा अधिकारी	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
१.	राज्य विरुद्धको अपराध र सजाय ऐन, २०४६ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	प्रहरी अधिकृत	विशेष अदालत	सामान्य	७० दिन
२.	मुलुकी ऐन ज्यान सम्बन्धीको महलले सजाय हुने मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	”	”
३.	मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको महलले सजाय हुने मुद्दा ^{६८}	”	”	”	”
४.	मुलुकी ऐन चोरीको महलले सजाय हुने मुद्दा (जारी चोरी बाहेक)	”	”	”	”
५.	मुलुकी ऐन आगो लगाउनेको महलले सजाय हुने मुद्दा	”	”	”	”
६.	गोबध सम्बन्धी वा मुलुकी ऐन चौपायाको महलको ८ नं. अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	”	”	”
७.	सरकारी वा अरू सार्वजनिक धनमाल नोक्सान वा हिनामिना गरेको मुद्दा	”	”	”	”

६८. नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति दृष्टिले, आपा९, दृढ संख्या ज्ञघ को सूचानाद्वारा संशोधित ।

८.	हातहतियार खरखजाना सम्बन्धी मुद्दा	”	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	”
९.	मुलुकी ऐन खोटा चलनको महलले सजाय हुने मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	”	”
१०.	जोसुकैसँग रहने भए पनि सरकारी छाप दस्तखत वा सो छाप दस्तखत भएको वा सरकारी काममा कुनै कर्मचारीको छाप दस्तखत भएको कागज कित्ते गरेको मुद्दा	”	”	”	”
११.	अरूका धर्ममा खलल् पर्ने गरी कुनै धर्म प्रचार गर्ने, कसैको धर्म परिवर्तन गर्ने गराउन वा सो कुराको उद्योग गरेको मुद्दा	”	”	”	”
१२.	जुवा सम्बन्धी मुद्दा (जुवा ऐन, २०२० अन्तर्गत)	”	”	संक्षिप्त	७०
१३.	मुलुकी ऐन जिउ मास्ने बेच्नेको महलले सजाय हुने मुद्दा	”	”	सामान्य	७०
१४.	हुलाक ऐन, २०१९ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	क्षेत्रीय निर्देशक/जिल्ला अदालत	”	७०
१५.	जासुसी ऐन, २०१८ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{२६}	नेपाल सरकारले तोकेको अधिकारी	नेपाल सरकारद्वारा तोकेको अदालत हाल काठमाडौं जिल्ला अदालत	”	७०

६९. नेपाल राजपत्र दृष्टछ, चैत्र दृढ संख्या छज ।

१७.	प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	”	७०
१८.	सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ वा २ अन्तर्गतका मुद्दाको जरियाबाट उठेको कित्ते वा जालसाजी मुद्दा	”	”	”	७०
१९.	केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२७ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	विशेष कार्यविधि	७०
२०.	लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	औषध नियन्त्रण अधिकारी/ प्रहरी	जिल्ला अदालत	सामान्य/विशेष कार्यविधि	७०
२१.	आवश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	प्रहरी अधिकृत	”	सामान्य	७०
२२.	कालो बजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध र सजाय ऐन, २०३२ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	नेपाल सरकारले तोकेको अदालत अधिकारी वा प्रमुख जिल्ला अधिकारी	विशेष कार्यविधि	७०
२३.	अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन, २०३९ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	सामान्य	७०
२४.	लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{२७}	”	”	”	७०

७०. प्रस्तुत ऐन हालसम्म लागू भै नसकेको ।

२५.	राहदानी ऐन, २०२४ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा	”	”	”	७०
२६.	मुलुकी ऐन ठगीको महलले सजाय हुने मुद्दा	”	”	”	७०
२७.	मुलुकी ऐन विहावरीको महलको २ नं. अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा र जुनसुकै तरिकाबाट लोग्ने स्वास्थ्य कायम हुने गरी अर्को स्वास्थ्य ल्याएमा वा विवाह गरेमा वा राखेमा सोही महलको १० नं. अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{७१}	”	”	”	७०
२८.	ज्यान सम्बन्धीको महल र चौपायाको महलले सजाय हुने बाहेक मानिस, गाई, साठे र गोरु मरेकोमा सवारी सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम सजाय हुने मुद्दा	प्रहरी अधिकृत	जिल्ला अदालत	सामान्य	७०
२९.	मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार ऐन, २०६४ अन्तर्गतको मुद्दा	”	”	”	७०
३०.	बैंक वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको संगठित संस्थाको नगदी वा जिन्सी सम्बन्धित	”	”	”	७०

७१. नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति दृष्टिपूर्वक पौष ३० को सूचनाद्वारा परिमार्जित ।

	बैंक वा संस्थाको कर्मचारीसँग मिलोमतो गरी वा नगरी अन्य कुनै व्यक्तिले मसोट वा हिनामिना गरेको मुद्दा				
३१.	बैंक वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व भएको संगठित संस्थामा कित्ते कागजात पेस गरी ठगी गरेको कित्ते तथा ठगी मुद्दा	”	”	”	७०
३२.	बगलीमारा चोरी मुद्दा	”	”	”	७०
३३.	कुनै ऐनमा नै सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची-१ मा समावेश भएको मानिने भनी उल्लेख भएका मुद्दाहरु जस्तै :				
	क) दूर सञ्चार ऐन, २०५३ को दफा ४७ को उपदफा (५) अनुसारको मुद्दा	प्रहरी अधिकृत	जिल्ला अदालत	सामान्य	७०
	ख) प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २७ र २८ अन्तर्गतको मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	संक्षिप्त	७०
	ग) मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) ऐन, २०५५ अन्तर्गतको मुद्दा	”	जिल्ला अदालत	सामान्य	७०
	घ) सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१ र १६२ अन्तर्गतको मुद्दा ^{७२}	”	”	”	”

७२. सवारी तथा यातायात व्यवस्था (पहिलो संशोधन) ऐन, २०५० द्वारा थप भएको दफा १७६ (क) ले अनुसूची १ मा समावेश ।

ड) नेपाल राष्ट्र बैङ्क ऐन, २०५८ को दफा ९५ मा उल्लेखित कसूर सम्बन्धमा सजाय हुने मुद्दा ^{७३}	"	"	"	७०
च) शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १७ को उपदफा १(क) बमोजिम सजाय हुने मुद्दा ^{७४}	"	"	"	"
छ) बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ७० अन्तर्गतको मुद्दा	"	"	"	७०
ज) बैङ्किङ कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४ अन्तर्गतको मुद्दा	"	पुनरावेदन अदालत	"	७०
झ) सुरक्षित कारोबार ऐन, २०६३ अन्तर्गतको मुद्दा	कम्तीमा प्रहरी निरीक्षक	जिल्ला अदालत	"	७०
ञ) केही सार्वजनिक लिखत प्रमाणीकरण(कार्यविधि) ऐन, २०६३ अन्तर्गतको मुद्दा	प्रहरी अधिकृत	"	"	"
ट) नेपाल नोटरी पब्लिक परिषद् ऐन, २०६३ अन्तर्गतको मुद्दा	"	"	"	"

७३. नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५८ माघ १७ को सूचनाद्वारा समावेश गरेको।

७४. नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५८ माघ २५ को सूचना (शिक्षा ऐन सातौं संशोधन २०५८) द्वारा समावेश गरेको।

ठ) विद्युतीय (इलेक्ट्रोनिक) कारोबार ऐन, २०६३ अन्तर्गतको मुद्दा	"	सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण	"	"
ड) मुलुकी ऐन अदालतको १० ख नं को कसूर ^{७५}	"	जिल्ला अदालत	"	"
ढ) जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ८ र २६	"	"	"	३५
ण) स्वास्थ्यकर्मी तथा स्वास्थ्य संस्थाको सुरक्षा सम्बन्धी ऐन, २०६६	"	"	"	७०
त) जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८	"	"	संक्षिप्त	७०
३६. सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम नेपाल सरकारवादी हुने भनी नेपाल सरकारले समय समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको अरु कुनै फौजदारी अपराध सम्बन्धी मुद्दाहरु जस्तै :				
क) आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{७६}	प्रहरी अधिकृत	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	सामान्य	७०
ख) विस्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ अन्तर्गतको मुद्दा ^{७७}	"	जिल्ला अदालत	"	"

^{७५} केही नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ द्वारा थप

^{७६} नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५० असार ११ को सूचनाद्वारा समावेश गरेको।

^{७७} नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५५ असार २९ को सूचनाद्वारा समावेश गरेको।

ग) गैर सैनिक हवाई उडान (सिभिल एभिएसन) ऐन, २०१५ को दफा ९(क) अन्तर्गतको मुद्दा ^{७८}	”	विशेष अदालत तथा जिल्ला अदालत	विशेष कार्यविधि	७०
घ) चन्दा ऐन, २०३० अन्तर्गतको मुद्दा ^{७९}	”	जिल्ला अदालत	सामान्य	७०
ङ) मुलुकी ऐन कटपिटको महल अन्तर्गतको अंगभंग सम्बन्धी मुद्दा ^{८०}	”	”	”	”
च) चिट्ठा ऐन, २०२५ अन्तर्गतको मुद्दा ^{८१}	”	”	”	”
छ) छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ७ बमोजिम प्रमाणपत्र नलिई प्रकाशन गरेको कसूर तथा दफा १४ र १५ को कसूर सम्बन्धी मुद्दा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५७ बैसाख १२ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको। ^{८२}	”	स्थानीय अधिकारी/ प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	३५

^{७८}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५५ असार २९ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{७९}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५५ असार २९ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८०}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५५ असार २९ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८१}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित (२०५६.४.२५) को सूचना संशोधन (बै) मिति २०५८.६.३ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८२}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०५७ बैसाख १२ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

ज) मुलुकी ऐन अदलको महलको १०क नं. अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{८३}	”	जिल्ला अदालत	”	”
झ) सवारी दुर्घटनावाट मानिस घाइते भएको मुद्दा ^{८४}	”	”	”	”
ञ) नेपाल नागरिकता ऐन, २०६३ अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{८५}	”	”	”	”
ट) मुलुकी ऐनको अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिने अन्तर्गत सजाय हुने मुद्दा ^{८६}	”	”	”	”
ठ) सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६३ अन्तर्गतको मुद्दा ^{८७}	”	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	”

^{८३}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०६० श्रावण १२ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८४}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०६० श्रावण ३२ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८५}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०६३ कार्तिक १० को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८६}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०६४ पौष २ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

^{८७}नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित मिति २०६५ चैत्र ३ को सूचनाद्वारा समावेस गरेको।

अनुसूची - २

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ बाहेकका
सरकारवादी हुने फौजदारी मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्था

क्र.सं.	कसूर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
१.	अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग ऐन, २०४८	आयोगले तोकेको अधिकारी	तोकिएको अदालत/ हाल विशेष अदालत	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.बं. ३६ नं. अनुसार हुने	विशेष कार्यविधि	३५ दिन भित्र
२.	अध्यागमन ऐन, २०४९	अध्यागमन अधिकृत	अध्यागमन विभाग/ जिल्ला अदालत	"	सामान्य	"
३.	अभिलेख संरक्षण ऐन, २०४६	कार्यालय प्रमुख	जिल्ला अदालत	"	"	"
४.	आयकर ऐन, २०५८	तोकिएको अधिकृत	"	३५ दिन भित्र	"	"
५.	उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४	निरिक्षण अधिकृत	"	"	संक्षिप्त	३० दिन भित्र
६.	आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु (विक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९	निरिक्षक	"	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.बं. ३६ नं. अनुसार हुने	सामान्य	३५ दिन भित्र

क्र.सं.	कसूर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
७.	औषधि ऐन, २०३५	"	जिल्ला अदालत	"	"	"
८.	आयोजनायुक्त नून (उत्पादन तथा विक्री वितरण) ऐन २०५५	"	"	"	"	"
९.	आवश्यक पदार्थ नियन्त्रण (अधिकार) ऐन, २०१७	तोकिएको अधिकारी	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	"	विशेष कार्यविधि	"
१०.	खाद्य ऐन, २०२३	कार्यालय प्रमुख	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	"	सामान्य	"
११.	छापाखाना र प्रकाशन सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ७ दफा १४ तथा दफा १५ बाहेकका मुद्दाहरु	तोकिएको अधिकारी	स्थानिय अधिकारी	"	"	"
१२.	छात्रवृत्ति सम्बन्धी ऐन, २०२१	"	जिल्ला अदालत	"	"	"
१३.	जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४	कार्यालय प्रमुख	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	"	"	"

क्र.सं.	कसुर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
१४.	जन्म मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३	तोकिएको अधिकारी	”	”	विशेष कार्यविधि	”
१५.	जीवनाशक विषादी ऐन, २०४८	विषादी निरीक्षक	जिल्ला अदालत	”	सामान्य	”
१६.	तथ्याङ्क ऐन, २०१५	कार्यालय प्रमुख	जिल्ला अदालत / प्रमुख जिल्ला अधिकारी / महानिर्देशक	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.वं. ३६ नं. अनुसार हुने	”	”
१७.	दाना पदार्थ ऐन, २०३३	दाना जाँचकी	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	”	”
१८.	दैवि प्रकोप उद्धार ऐन, २०३९	तोकिएको अधिकारी	जिल्ला अदालत	”	”	”
१९.	धितो पत्र संबन्धि ऐन, २०६३	वोर्डले तोकेको अधिकारी	जिल्ला अदालत	३५ दिन	सामान्य	३५ दिन
२०.	निर्वाचन (कसुर र सजाय) ऐन २०६३	तोकिएको अधिकारी	ऐन बमोजिम तोकिएको अदालत	६० दिन	संक्षिप्त कार्यविधि	संक्षिप्त कार्यविधि ऐनले तोकेको म्याद

क्र.सं.	कसुर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
२१.	नेपाल स्थास्थ्य व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५३	”	परिषद् / तोकिएको अदालत	”	”	”
२२.	नेपाल गुणस्तर (प्रमाण चिन्ह) ऐन, २०३७	निरीक्षक	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	”	”
२३.	निर्वाचन (अपराध र सजाय) ऐन, २०४७	तोकिएको अधिकारी / कार्यालय प्रमुख	निर्वाचन अदालत	९० दिन भित्र	संक्षिप्त	३० दिन भित्र
२४.	पशु बधशाला र मासु जाँच ऐन, २०५५	मासु निरीक्षक	तोकिए बमोजिम	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.वं. ३६ नं. अनुसार हुने	सामान्य	३५ दिन भित्र
२५.	प्रतिस्वर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३	बजार संरक्षण अधिकृत	वाणिज्य इजलास	३५ दिनभित्र	संक्षिप्त	संक्षिप्त कार्यविधि ऐनमा उल्लेखित
२६.	पशु स्वास्थ्य तथा पशु सेवा ऐन, २०५५	कमितमा रा.प. अनं. प्रथम श्रेणीको प्राविधिक सहायक	प्रमुख जिल्ला अधिकारी / कार्यालय प्रमुख	”	”	”
२७.	बन ऐन, २०४९	कमितमा रा.प. अनं. द्वितीय श्रेणीको बन सहायक	बन अधिकृत / जिल्ला अदालत	”	विशेष / सामान्य कार्यविधि	”

क्र.सं.	कसूर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
२८.	बीउ विजन ऐन, २०४५	बीउ विजन निरिक्षक	तोकिएको अधिकारी	”	”	”
२९.	विद्युत चोरी नियन्त्रण ऐन, २०५८	तोकिएको अधिकारी	जिल्ला अदालत	”	संक्षिप्त	३० दिन भित्र
३०.	वैदेशिक रोजगार ऐन, २०६४	रा.प.तृतीय श्रेणीको अधिकृत	वैदेशिक रोजगार न्यायाधिकरण	भए गरेको मितिले १ वर्ष	”	३५ दिन भित्र
३१.	भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९	तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी	विशेष अदालत	”	विशेष कार्यविधि	३५ दिन भित्र
३२.	भिक्षा माग्न (निषेध) ऐन, २०१८	प्रहरी	जिल्ला अदालत	३० दिन	सामान्य	”
३३.	भू-तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९	जलाधार संरक्षण अधिकृत	”	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.व. ३६ नं. अनुसार हुने	”	”
३४.	मतदाता नामावली सम्बन्धी ऐन, २०६३	जिल्ला निर्वाचन अधिकारी	तोकिएको अदालत	तोकिएको म्याद	”	”
३५.	राजस्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२	महानिर्देशक वा तोकिएको अधिकारी	तोकिएको मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा विभाग	अनुसन्धान पूरा भएको ३५ दिन	विशेष कार्यविधि	३५

क्र.सं.	कसूर वा मुद्दासँग सम्बन्धित ऐन	अनुसन्धान अधिकारी	मुद्दा हेर्ने अदालत वा अधिकारी	मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद	कार्यविधि	पुनरावेदन म्याद
३६.	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा बन्धुजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९	रेन्जर, सुवेदार दर्जाको कर्मचारी, रा.प. अन. प्रथम श्रेणीका कर्मचारी वा प्रहरी नायव निरिक्षक	तोकिएको अदालत/अधिकारी	हदम्याद उल्लेख नहुँदा अ.व. ३६ नं. अनुसार हुने	सामान्य	”
३७.	विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९	तोकिएको अधिकारी	जिल्ला अदालत	”	”	”
३८.	विदेशमा लगानी गर्न प्रतिबन्ध लगाउने ऐन, २०२१	तोकिएको अधिकारी	तोकिएको निकाय	”	”	”
३९.	शिक्षा ऐन, २०२८ (दफा १७ को उपदफा (१) को मुद्दा)	”	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	”	”	”
४०.	स्टाण्डर्ड नापर तौल ऐन, २०२५	निरिक्षक	जिल्ला अदालत/निरिक्षक	”	”	”
४१.	सामाजिक व्यवहार सुधार ऐन, २०३३	प्रहरी	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	३५ दिन भित्र	विशेष कार्यविधि	”
४२.	सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४	बिभागले तोकेको अधिकारी	विशेष अदालत	ऐनमा हद म्याद नहुँदा अ.व. ३६ नं. अनुसार हुने	विशेष कार्यविधि	३५ दिन

अनुसूची-३

सरकारबादी मुद्दाको असफलता सम्बन्धी अनुसन्धानका क्रममा फाइलहरूको अध्ययन गरी संकलन गर्नुपर्ने तथ्यहरूको लागि तयार गरिएका प्रश्नावलीहरू

जाहेरवालाको नाम :

प्रतिवादीको नाम :

मुद्दा :

अभियोग दायर गर्ने कार्यालय

(क) जाहेरी दरखास्त

- १) अपराध घटेको कति समयमा जाहेरी दरखास्त परेको छ ?
(क) तीन दिनभित्र
(ख) ४ दिनदेखि एकहप्ताभित्र
(ग) एक हप्तापछि
- २) जाहेरी दरखास्त सूचना कसबाट परेको छ ?
(क) पीडित
(ख) पीडितका आफन्त
(ग) प्रहरी आफै
(घ) अन्य (व्यक्ति वा संघ संस्था)
- ३) जाहेरी दरखास्त कसरी प्राप्त भएको हो ?
(क) लिखित
(ख) मौखिक प्राप्त भई प्रहरीले लिपिबद्ध गरेको
- ४) जाहेरी दरखास्त व्यक्त गर्ने व्यक्तिको अपराधका बारेमा कस्तो ज्ञान छ ?
(क) पीडित आफै
(ख) अपराधको प्रत्यक्षदर्शी
(ग) अपराधका बारेमा अन्य व्यक्तिबाट सुनेको

- ५) जाहेरी दरखास्तमा प्रस्तुत सूचना निश्चयात्मक प्रकृतिका छन् वा संका वा आशंकाका आधारमा व्यक्त गरिएको छ ?
(क) सूचनाहरू निश्चयात्मक छन्
(ख) शंकाका आधारमा सूचना दिइएको छ
(ग) अभियुक्तको सम्बन्धमा कुनै सूचना छैन
- ६) जाहेरी परेको कति समयभित्र प्रहरीद्वारा अनुसन्धान सुरु भएको छ ?
(क) उसै दिन
(ख) दुईदेखि तीन दिन
(ग) चारदेखि सात दिन
(घ) एक हप्तापछि
- ७) जाहेरवाला र पीडितको भनाई एकापसमा बाँझिएको छ वा छैन ?
(क) छ
(ख) छैन
(ग) व्यहोरा घटी बढी छ
- ८) जाहेरी दरखास्त सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरू वा प्रासंगिक अन्य कुनै कुरा देखिएको भए के के छन् ?

(ख) अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन

- ९) जाहेरी दरखास्त परेको कति समयभित्र अनुसन्धान अधिकृत तोकिएको छ ?
(क) उसै दिन
(ख) दुईदेखि तीन दिन
(ग) चारदेखि सात दिन
(घ) एक हप्तापछि
- १०) अनुसन्धान अधिकृत कुन दर्जाको तोकिएको छ ?
(क) प्रहरी सहायक निरीक्षक
(ख) प्रहरी नायब निरीक्षक
(ग) प्रहरी निरीक्षक
(घ) प्रहरी निरीक्षक भन्दा माथिल्लो

(११) जाहेरी दरखास्त परेको कति समयभित्र घटनास्थल मुचुल्का भएको छ ?

- (क) उसै दिन (ख) दुईदेखि तीन दिन
(ग) चारदेखि सात दिन (घ) एक हप्तापछि

(१२) सरकारी वकील कार्यालयमा प्रारम्भिक प्रतिवेदन कति समयमा प्राप्त हुने गरेको छ ?

- (क) उसै दिन (ख) दुईदेखि तीन दिन
(ग) चारदेखि सात दिन (घ) एक हप्तापछि

(१३) प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा के कस्तो विवरण खुलाउने गरेको छ ?

- (क) जाहेरी दरखास्तको प्रतिलिपि मात्र पठाउने गरेको
(ख) अनुसन्धान भइसकेको र गर्न लागेको अनुसन्धान बारे विवरण पठाउने गरेको

(१४) प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले निर्देशन दिने गरेको छ वा छैन ?

- (क) दिएको छ (ख) दिएको छैन

(१५) निर्देशन दिएकोमा अपराधको प्रकृति अनुसार यथेष्ट रुपमा दिएको छ छैन ?

- (क) दिएको छ (ख) आंशिक रुपमा दिएको छ
(ग) निर्देशन उपयुक्त रुपमा दिएको छैन

(१६) अनुसन्धान अधिकृतको नियुक्ति र प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरु वा यससँग सम्बन्धित अन्य प्रासंगिक कुराहरु भए के के छन् ?

(ग) घटनास्थल मुचुल्का/प्रमाण संकलन/खानतलासी/लास जाँच

(१७) मुचुल्का तयार गर्नु पहिले घटनास्थलको संरक्षण भएको छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

(१८) घटनास्थल मुचुल्का गराउँदा soco officer खटाइयो वा खटाइएन ?

- (क) खटाइयो (ख) खटाइएन

(१९) घटनास्थल मुचुल्का कति समयभित्र भएको छ ?

- (क) उसै दिन (ख) दुईदेखि तीन दिन
(ग) चारदेखि सात दिन (घ) एक हप्तापछि

(२०) अपराधसँग सम्बन्धित दशी संरक्षण भएको छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

(२१) खानतलासी गर्नु पर्ने अवस्थामा समयमै खानतलासी गरेको छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

(२२) मुचुल्काहरु तयार गर्दा आवश्यक रित पुगेको छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

(२३) मुचुल्काहरु तयार गर्दा आवश्यक रित पुगेको छैन भने के कस्तो रित पुगेको छैन ?

(२४) स्थानीय व्यक्ति तथा कानून बमोजिम रोहवरमा राख्नु पर्ने सम्बन्धी कार्यविधि सही तरिकाले अवलम्बन भएको छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

(२५) स्थानीय व्यक्ति तथा कानून बमोजिम रोहवरमा राख्नुपर्ने सम्बन्धी कार्यविधि सही तरिकाले अवलम्बन भएको छैन भने के कस्तो त्रुटि रहेको छ ?

(२६) मुचुल्काहरु सच्याएको, केरमेट गरेको वा छ वा छैन ?

- (क) छ (ख) छैन

- (२७) मुचुल्काहरु सच्याएको, केरमेट गरेको छ भने के कस्तो रुपमा भएको छ ?
- (२८) लास जाँच मुचुल्का र शव परीक्षण प्रतिवेदन आपसमा बाँझिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (२९) घटनास्थल, प्रमाण संकलन र लास जाँच वा मुचुल्का हरु सम्बन्धमा अन्य कमजोरी वा त्रुटिहरु के के रहेका छन् ?

(घ) अभियुक्तको पक्राउ र बयान

- (३०) अभियुक्तलाई पक्राउ गर्दा पक्राउको कारण सहितको सूचना दिएको छ वा छैन ?
(क) दिएको छ (ख) दिएको छैन (ग) प्रयाप्त छैन ।
- (३१) अभियुक्तलाई पक्राउ गरेपछि हिरासतमा राख्नुपूर्व शारीरिक जाँच गर्ने गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
(ग) हिरासतमा राखेपछि गरिएको छ भने कति दिनपछि गरिएको छ
- (३२) अभियुक्तको बयानमा आवश्यक पर्ने सबै प्रश्नहरु सोधिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (३३) बयानमा असान्दर्भिक प्रश्नहरु सोध्ने गरिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (३४) अभियुक्त कसरमा सावित वा इन्कार के छ ?
(क) सावित रहेको (ख) इन्कार रहेको
(ग) कुनै तथ्यमा स्वीकारोक्ति रहेको

- (३५) बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरु अन्य प्रमाणहरूसँग मिलेको छन् वा बाँझिएका छन् ?
(क) मिलेका छन् (ख) बाँझिएका छन्
- (३६) बयानमा उल्लेख भएका तथ्यहरुका आधारमा अनुसन्धान भएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (३७) बयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट उल्लेख गर्ने गरिएको छ वा छैन ?
(क) पूरा रुपमा उल्लेख हुने गरेको छ (ख) छैन
- (३८) बयानमा प्रतिवादीको वतन प्रष्ट उल्लेख गर्ने गरिएको छैन भने के कस्तो छूट भएको छ ?
- (३९) बयान सम्बन्धमा रहेका त्रुटिहरु र अन्य सान्दर्भिक कुराहरु केही भए के के छन् ?
- (४०) उल्लिखित अवलोकनहरुबाट बयानको स्तर कस्तो पाइयो ?
(क) अत्युत्तम (ख) राम्रो
(ग) ठिकै (घ) नराम्रो (ङ) ज्यादै नराम्रो

(ङ) बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज

- (४१) बुझ्नुपर्ने व्यक्ति नबुझेका अवस्था छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (४२) नबुझ्नु पर्ने र असान्दर्भिक व्यक्ति बुझेको अवस्था छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (४३) बुझिएका व्यक्तिले अपराधको पुष्टि हुने गरी कागज गरेका वा विपरित कागज गरेका छन् ?

- (क) अपराधको पुष्टि हुने गरी कागज गरेका
- (ख) विपरित कागज गरेका
- (ग) शंका र विश्वास मात्र व्यक्त गरेका छन्

(४३) बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज र जाहेरवाला तथा पीडितको कागज बाँझिएका छु छैन ?

(४४) अनुसन्धानका क्रममा कागज गराउदा कानूनले निदिष्ट गरेका प्रकृया पुगेको छु वा छैन ?

- (क) छ
- (ख) छैन

(४५) अनुसन्धानका क्रममा कागज गराउदा कानूनले निदिष्ट गरेका प्रकृया पुगेको छैन भने के कस्तो प्रकृया पुगेको छैन ?

(४६) संकलित प्रमाणहरु कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका छन् वा छैनन् ?

- (क) कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका छन्
- (ख) कसूरलाई पुष्टि गर्ने खालका छैनन्
- (ग) आंशिक रुपमा छन्
- (घ) प्रतिवादीका पक्षमा छन्

(४७) घटनाका बारेमा कागज गर्ने व्यक्तिहरु प्रत्यक्षदर्शी हुन वा होइनन् ?

- (क) प्रत्यक्षदर्शी हुन्
- (ख) प्रत्यक्षदर्शी होइनन्
- (ग) आंशिक रुपमा हुन्

(४८) बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज गराउने सम्बन्धमा अन्य कुनै त्रुटि वा सान्दर्भिक कुराहरु भए के के छन् ?

(च) भौतिक प्रमाण

(४९) भौतिक प्रमाणहरु संकलन भएका छन् वा छैनन् ?

- (क) पर्याप्त रुपमा संकलन भएका छन्

(ख) संकलन भएका छैनन्

(ग) न्यून रुपमा संकलन भएका छन्

(५०) भौतिक प्रमाण संकलन भएको भए के कस्ता भौतिक प्रमाण संकलन भएका छन् र ती मुद्दासँग कति सान्दर्भिक छन् ?

(५१) वरामद दशी प्रमाण परीक्षणको लागि पठाइएको छु वा छैन ?

- (क) छ
- (ख) छैन

(५२) दशी परीक्षणको लागि पठाएकोमा परीक्षण हुनसकेको छु वा छैन ?

- (क) छ
- (ख) छैन

(५३) दशी परीक्षणको लागि पठाएकोमा परीक्षण हुन नसकेको भए त्यसको कारण के हो ?

(५४) परीक्षण प्रतिवेदन अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रकृतिको छु वा विपरित प्रकृतिको छु ?

- (क) अपराध र अभियुक्तको सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रकृतिको
- (ख) विपरित प्रकृतिको

(५५) भौतिक प्रमाण सम्बन्धमा कुनै त्रुटिहरु वा सान्दर्भिक कुराहरु भए के के छन् ?

(छ) अनुसन्धानको समग्र स्थिति

(५५) अनुसन्धान सहि बाटोमा अगाडि बढेको छु वा छैन ?

- (क) छ
- (ख) छैन

(५६) अनुसन्धान सहि बाटोमा अगाडि नबढेको भए के कस्तो त्रुटि देखिएको छु ?

(५७) अभियुक्तहरु फरार रहेका छन् वा छैनन् ?

- (क) फरार छ
- (ख) फरार छैन

- (५८) अभियुक्तहरु फरार रहेको भए कति प्रतिशत फरार छन् ?
 (५९) अनुसन्धानमा देखिएका राम्रा पक्षहरु केके छन् ?
 (६०) अनुसन्धानमा देखिएका कमजोरीहरु केके छन् ?

(ज) प्रस्तावित राय

- (६१) प्रहरीले प्रस्तावित राय पठाउदा अनुसन्धान पूर्ण रुपमा सम्पन्न भएको देखिन्छ वा देखिँदैन ?
 (क) देखिन्छ (ख) देखिँदैन
- (६२) सरकारी वकील कार्यालयमा अभियुक्तलाई हिरासत राख्न कति समय बाँकी हुदा प्रस्तावित राय पठाउने गरेको छ ?
 (क) १ दिन (ख) दुइदेखि तीन दिन
 (ग) चारदेखि सात दिन (घ) एक हप्ता
- (६३) प्रस्तावित राय प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (६४) प्रस्तावित राय प्राप्त भएपछि सरकारी वकीलले थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (६५) समयमा प्रस्तावित राय प्राप्त नभएको कारण थप अनुसन्धानका लागि निर्देशन दिन नसकिएको अवस्था छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (६६) सरकारी वकीलले दिएको निर्देशनहरु पालन भएका छन् वा छैनन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (६७) प्रस्तावित रायमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने राय तथ्य र प्रमाणमा आधारित छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन

- (६८) छैन भने के कस्ता त्रुटिहरु रहेका छन् ?
 (६९) प्रस्तावित रायका प्रत्येक अभियुक्तका बारेमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण भएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन

(भ) अन्य

- (७०) अन्य सान्दर्भिक कुराहरु

(ञ) अभियोगपत्र

- (७१) अभियोगपत्रमा वतनहरु प्रष्ट उल्लेख भएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७२) प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७३) अभियोग sequential रहेको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७४) अभियोगपत्रमा तथ्य र प्रमाणको विश्लेषण गर्ने गरिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७५) अभियोगपत्रमा मागदावी स्पष्ट रुपमा लिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७६) अभियोगपत्रमा कानूनी व्यवस्था उल्लेख गर्दा त्रुटि छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
- (७७) अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिइएको मागदावी कसूर अनुसार घटी दावी लिएको छ वा छैन ?
 (क) छ (ख) छैन

(७८) अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिइएको मागदावी कसूर अनुसार घटी दावी लिएको छ भने के कस्तो दावी लिनु पर्ने के दावी लिइएको छ ?

(७९) अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिइएको मागदावी कसूर अनुसार बढी दावी लिएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(८०) अभियोगपत्रमा अभियुक्तउपर लिइएको मागदावी कसूर अनुसार बढी दावी लिएको छ भने के कस्तो दावी लिनु पर्ने के दावी लिइएको छ ?

(८१) मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाइएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(८२) मुद्दा चलाउन पर्याप्त प्रमाण नभएकोमा मुद्दा चलाइएको छ भने के कस्तो प्रमाणको आधारमा चलाइएको छ ?

(८३) अभियोगपत्रको साक्षी प्रमाण महलमा स्पस्ट रुपमा साक्षी प्रमाणहरु उल्लेख भएको छ वा छैन ?

(क) स्पस्ट रुपमा उल्लेख भएको छ

(ख) छैन

(ग) साक्षीहरुको नाम उल्लेख गरिदैन (घ) अन्य केही भए उल्लेख गर्ने

(८४) आंशिक मुद्दा चलाएकोमा त्यसको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाउने गरेको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(८५) मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रतिवादीलाई नचलाई छाडेको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(८६) मुद्दा चलाउनु पर्ने प्रतिवादीलाई नचलाई छाडेको छ भने चलाउनु पर्ने के कस्ता आधार रहेकोमा के आधारमा छाडेको छ ?

(८७) अभियोग पत्र सम्बन्धमा अन्य कुनै त्रुटि वा सान्दर्भिक कुराहरु भए के के छन् ?

(ट) सुनुवाई प्रकृया

(८८) साक्षीहरु अदालतमा कति प्रतिशत उपस्थित भएका छन् ?

(८९) साक्षीहरु बकपत्रका लागि उपस्थित हुन नसकेकोमा पुन मौका माग गर्ने गरिएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(९०) साक्षीहरु अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र नगरी हिडेको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(९१) बकपत्र गराउँदा सरकारी वकील उपस्थित भएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(९२) सरकारी वकीलले प्रतिवादीको बकपत्रमा जिरह गरेको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(९३) सरकारी वकीलले सोधपुछ र जिरह गर्दा उपयुक्त प्रश्न राखेको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(९४) सरकारी वकीलले सोधपुछ र जिरह गर्दा उपयुक्त प्रश्न राखेको छैन भने के कस्तो स्थिति देखिन्छ ?

- (९५) बकपत्र गराउदा सरकारी वकील आफै नगई सहायक कर्मचारीलाई पठाएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (९६) जाहेरवालाले विपरित बकपत्र गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (९७) पीडितले विपरित बकपत्र गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (९८) मौकामा बुझिएका व्यक्ति, प्रतिवेदक, परीक्षणकर्ताहरूले विपरित बकपत्र गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (९९) जाहेरवाला, पीडित र कागज गर्नेको मौकाको भनाई र बकपत्र बाँझिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१००) जाहेरवाला, पीडित र मौकामा कागज गर्नेको बकपत्र एकापसमा बाँझिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१०१) परीक्षण प्रतिवेदन प्रष्ट छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१०२) परीक्षण प्रतिवेदन अप्रष्ट भए के कस्ता अस्पष्टता छन् ?
- (१०३) अं.बं. ११५ नं बमोजिम भिकाउदा साक्षी उपस्थित भएको वा नभएको ?
(क) भएको (ख) नभएको
- (१०४) अं.बं. ११५ नं बमोजिम भिकाउदा सो नं.का सबै प्रकृया पूरा भएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन

- (१०५) सरकारी वकीलले बहस गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१०६) मुद्दाको गम्भीरता हेर्दा एकभन्दा बढी सरकारी वकील रहेको स्थानमा एकभन्दा बढी सरकारी वकील जाने गरेको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१०७) नक्कल कागजातहरू दुरुस्त छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१०८) सुनुवाई सन्दर्भमा अन्य सान्दर्भिक कुराहरू भए के के छन् ?
- (ठ) जिल्ला अदालतको फैसला**
- (१०९) प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरू के के छन् ?
- (११०) प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (१११) प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (११२) प्रमाणमा लिनु पर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छैन भने सोको विवरण कस्तो छ ?
- (११३) कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (११४) प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?
(क) छ (ख) छैन
- (११५) जिल्ला अदालतको फैसला सन्दर्भमा अन्य सान्दर्भिक कुराहरू केही भए के के छन् ?

(ड) पुनरावेदन अदालतको फैसला

(११६) प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु के के छन् ?

(११७) प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(११८) प्रमाणमा लिनु पर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(११९) प्रमाणमा लिनु पर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छैन भने सोको विवरण कस्तो छ ?

(१२०) कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१२१) प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१२२) जिल्ला अदालत र पुनरावेदन अदालतको फैसलामा भिन्नता भए के कस्तो भिन्नता रहेको छ ?

(१२३) पुनरावेदन अदालतको फैसला सन्दर्भमा अन्य सान्दर्भिक कुराहरु केही भए के के छन् ?

(ढ) सर्वोच्च अदालतको फैसला

(१२४) प्रतिवादीलाई सफाइ दिँदा लिइएका आधारहरु के के छन् ?

(१२५) प्रमाणको विश्लेषण समुचित रूपमा भएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१२६) प्रमाणमा लिनु पर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१२७) प्रमाणमा लिनुपर्ने कुरा प्रमाणमा नलिएको वा लिनु नपर्ने कुरा लिएको छैन भने सोको विवरण कस्तो छ ?

(१२८) कानूनको गलत प्रयोग भएको छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१२९) प्रत्येक अभियुक्तका सम्बन्धमा पृथक विश्लेषण छ वा छैन ?

(क) छ (ख) छैन

(१३०) पुनरावेदन र सर्वोच्च अदालतको फैसलामा भिन्नता भए के कस्तो भिन्नता रहेको छ ?

(१३१) सर्वोच्च अदालतको फैसला सन्दर्भमा अन्य सान्दर्भिक कुराहरु केही भए के के छन् ?

अनुसूची-४

सरकारवादी मुद्दा असफल हुनाका कारणहरुबारे सरकारी वकिल, प्रहरी, न्यायाधिश र कानून व्यवसायीहरु सँग लिइएको लिखित अन्तर्वार्ताका बुँदागत प्रश्नहरु

- क. जाहेरी दरखास्तका सम्बन्धमा
- ख. अनुसन्धान अधिकृत नियुक्ति सम्बन्धमा
- ग. प्रारम्भिक प्रतिवेदन सम्बन्धमा
- घ. घटनास्थल प्रकृति/खान तलासी/लासजाँच/सनाखती मुचुल्का सम्बन्धमा
- ङ. भौतिक प्रमाण संकलन र परिक्षण सम्बन्धमा
- च. अभियुक्तको पक्राउ तथा बयान सम्बन्धमा
- छ. बुझिएका व्यक्तिहरुको कागज व्यहोरा सम्बन्धमा
- ज. अनुसन्धान अधिकृतको प्रस्तावित रायका सम्बन्धमा
- झ. अदालतमा दायर हुने अभियोग पत्रका सम्बन्धमा
- ञ. अभियुक्तको अदालतमा हुने बयानको सम्बन्धमा
- ट. साक्षीको बकपत्र सम्बन्धमा
- ठ. बहस पैरवीका सम्बन्धमा
- ड. जिल्ला अदालतको फैसला सम्बन्धमा
- ढ. पुनरावेदन सम्बन्धमा
- ण. संस्थागत समस्याका सम्बन्धमा
- त. कानूनी समस्या एवं अभावका सम्बन्धमा
- थ. अन्य केही